

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

На правах рукопису

ЛАЗАРОВИЧ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 323.1(477)«1917/1921» : 311.213.6

**ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ
ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ
ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Науковий консультант
Макар Юрій Іванович,
доктор історичних наук, професор

Чернівці – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ...16	
1.1. Методологія наукового аналізу державної етнополітики.....	16
1.2. Політико-правові підходи щодо забезпечення прав національних меншин.....	39
1.3. Стан наукового розроблення та джерельна база теми.....	60
Висновки до розділу 1.....	73
РОЗДІЛ 2	
ІНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПОЛЕ УКРАЇНИ	
НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ.....76	
2.1. Етнодемографічна специфіка розвитку.....	76
2.2. Соціальна структура.....	94
2.3. Політико-правовий статус.....	119
Висновки до розділу 2.....	139
РОЗДІЛ 3	
РЕАЛІЗАЦІЯ ОСНОВНИХ ПРАВ І СВОБОД:	
МІЖ ДЕКЛАРАЦІЯМИ ТА ДЕТЕРМІНАНТАМИ.....142	
3.1. Забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку.....	142
3.2. Національно-персональна автономія.....	194
3.3. Нормотворчі та інституційні заходи щодо захисту фізичних прав.....	223
Висновки до розділу 3.....	250
РОЗДІЛ 4	
НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ	
ЯК СУБ'ЄКТИ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН.....253	
4.1. Політична інституціоналізація.....	253
4.2. Українське державотворення крізь іноетнічну призму.....	277
4.3. Участь у представницьких та виконавчих структурах влади.....	320
Висновки до розділу 4.....	358
ВИСНОВКИ.....	362
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	372
ДОДАТКИ.....	518

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЦКДПП	Всеукраїнський центральний комітет допомоги постраждалим від погромів
ВЧК (ЧК)	«Всероссийская чрезвычайная комиссия»
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГС	Генеральний Секретаріат
ЄДО	Єврейське демократичне об'єднання
ЄКГБ	Єврейський комітет громадської безпеки
ЄНП	Єврейська народна партія
ЄНР	Єврейська національна рада
ЄНС	Єврейський національний секретаріат
ЄСДРП ПЦ	Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей Ціон»
ЗОУНР	Західна Область Української Народної Республіки
ЗУНР	Західно-Українська Народна Республіка
КНЦ	Київський національний центр
КДП	Конституційно-демократична партія [Росії]
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
МЄС	Міністерство єврейських справ
МЗС	Міністерство закордонних справ
МПС	Міністерство польських справ
МРС	Міністерство російських справ
НБСЕ	Нарада з безпеки і співробітництва в Європі
ОЄКРП	Об'єднана єврейська комуністична робітничка партія
ОЄСРП	Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія
ПВК	Польський виконавчий комітет
ПДЦ	Польська демократична централь
ПОВ	Польська організація військова

ППС	Польська партія соціалістична
ППС (л.)	Польська партія соціалістична (лівиця)
ППС (р. ф.)	Польська партія соціалістична (революційна фракція)
ПСР	Партія соціалістів-революціонерів [Росії]
РНК	Рада Народних Комісарів
РНМ	Рада Народних Міністрів
РСДРП(б)	Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
СДКПіЛ	Соціал-демократія Королівства Польського і Литви
СЄРП	Соціалістична єврейсько-робітничка партія
СОР	Сіоністська організація Росії
ССРП	Сіоністсько-соціалістична робітничка партія
ТКУ	Трудовий Конгрес України
УГА	Українська галицька армія
УД	Українська Держава
УНР	Українська Народна Республіка
УНРада	Українська Національна Рада
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ	Українська партія соціалістів-федералістів
УСДП	Українська соціал-демократична партія
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
УЦР	Українська Центральна Рада
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦДІАЛ України	Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ЦК	Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена значущістю національних меншин в етнічній структурі багатьох держав світу, в т. ч. України, і самою специфікою етнонаціональних відносин. Останні характеризуються здатністю регенерувати старі й спричинювати нові міжетнічні конфлікти. Особливо злободенно ця проблема постала в ХХ ст. Болісною вона залишається й сьогодні, тому від результатів пошуку шляхів гармонізації міжнаціональних відносин, подолання суперечностей, що час від часу виникають між етносуб'єктами, від ефективної протидії та попередження ксенофобії в суспільстві залежить доля не лише окремих осіб, а й народів. Зокрема, крайніми виявами нетолерантності в етнонаціональній сфері стали такі акти геноциду першої половини минулого століття, як масове знищення вірмен в Османській імперії, Голодомор 1932–1933 рр., Голокост.

Нині, згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р., в Україні проживають представники понад 130 національностей і народностей, що становлять 22,2% [730] від усіх громадян держави. Тому нехтування етнонаціональним чинником, який є одним зі складників національної системи безпеки країни, може спричинити виникнення певних проблем, оскільки спроби розіграти «етнічну карту» в Україні не припиняються з часу проголошення її незалежності. Йдеться, наприклад, про суперечливі етнополітичні відносини в Криму, де зберігається потенційно конфліктна ситуація між російською й кримсько-татарською громадами, викликана як поверненням і облаштуванням депортованих кримських татар, так і вагомим впливом в регіоні Російської Федерації. З огляду на це лише формування дієвої концепції державної етнополітики дасть змогу забезпечити гармонійне поєднання інтересів титульної нації й іноетнічного населення.

Без критичного осмислення й узагальнення минулих етнополітичних здобутків і прорахунків та їхнього інтегрального наукового відображення неможливо конструктивно вирішити сучасні міжнаціональні проблеми, прогнозувати і моделювати їхній розвиток у майбутньому. Відтак вагомим підґрунтям такої діяльності може стати політико-правовий досвід вирішення національних проблем в Україні періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., адже розгортання тогочасних революційних подій було спрямоване на досягнення соціальної справедливості та відновлення національної державності. Однак поліетнічність населення України передбачала вжиття заходів для забезпечення громадянських прав і свобод національних меншин, а також умов для їхньої етнокультурної самобутності та політичного розвитку. Таку діяльність послідовно здійснювали діячі Української Центральної Ради (УЦР), Другого Гетьманату, Директорії Української Народної Республіки (УНР), Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Органи української влади не лише декларували визнання прав національних меншин, їхню громадянську, етнічну й віросповідну рівноправність, а й уперше в світовій практиці гарантували їм національно-культурну автономію та представництво в уряді, вважаючи це обов'язковою умовою демократизації національних взаємовідносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної роботи «Проблеми історії, політології та міжнародних відносин у сучасному світі» (№ державної реєстрації 0107U001235), що здійснюється на кафедрі міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є комплексний компаративний аналіз та узагальнення особливостей і

тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр.

Досягнення мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

– визначити основні теоретико-методологічні засади вивчення етнонаціональної політики як сфери суспільно-політичних взаємовідносин між державою та етнічними спільнотами, прослідкувати генезу світової традиції політико-правового забезпечення прав національних меншин у XVI – першій половині XX ст., охарактеризувати й систематизувати джерельну базу проблеми;

– проаналізувати процес формування поліетнічного складу населення України, його соціальну структурованість, виробничу зайнятість і суспільний поділ праці, рівень урбанізованості та освіченості, політико-правове становище напередодні Української революції;

– порівняти основні тенденції політики кожної з українських влад щодо забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин, виявити ступінь преференційного режиму для етнічних спільнот;

– простежити еволюцію ідеї національно-персональної автономії, з'ясувати мотиви її втілення в однойменному Законі Центральної Ради та ставлення до неї суб'єктів політичної влади України;

– дослідити основні нормотворчі та інституційні заходи, здійснювані урядовими структурами для забезпечення права на життя, визначити наслідки єврейських погромів в Україні та сили, причетні до погромницького руху;

– зіставити рівень політичної мобілізації окремих національних меншин та їхнє ставлення до українського державотворення, а також ступінь участі в представницьких і виконавчих органах влади;

– здійснити компаративний аналіз розбудови етнічними спільнотами національно-персональних автономій та їхніх досягнень, насамперед у

законодавчій, інституційній, етнокультурній сферах, набутті досвіду державотворення.

Об'єктом дослідження є етнополітика українських державних формувань у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Предметом дослідження є система організаційних, нормотворчих та інституційних заходів УЦР, Гетьманату, Директорії, ЗУНР та їхніх урядів, спрямованих на забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин.

Методи дослідження. Враховуючи мету, завдання, особливості об'єкта і предмета дисертаційної роботи, її методологічною основою є комплексне використання сукупності загальних принципів наукового пізнання, діалектичного підходу, а також спеціальних методів дослідження. Таке поєднання позитивно вплинуло на результати роботи. Зокрема, завдяки принципу *об'єктивності* було неупереджено проаналізовано джерельну базу дослідження, здійснено порівняння основних тенденцій політики кожної з українських влад, що діяли у визначеному періоді, зіставлено рівень політичної мобілізації окремих національних меншин, їхнє ставлення до українського державотворення тощо. Всебічному й об'єктивному висвітленню теми сприяло також дотримання принципу *наукового плюралізму*. Зокрема, це знайшло відображення у визначенні наслідків антиєврейського погромного руху в Україні, під час якого було враховано практично всі результати дослідження названої проблеми. Принцип *історизму* дав змогу ретроспективно прослідкувати особливості й динаміку формування поліетнічного складу населення України, причинну зумовленість його диспропорції в соціальній структурованості, рівні урбанізованості та освіченості. Послуговуючись принципом *наступності*, вдалося з'ясувати причини централізаторської сутності загальноросійських політичних

партій, їхньої закоріненості в імперський період. Загальний аналіз етнополітики української влади періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., спільних і відмінних рис діяльності окремих державних формувань вдалося здійснити у їхній взаємозумовленості і взаємозалежності завдяки *діалектичному* підходові. Використання принципу *синергетики* створило умови для відображення динаміки самоорганізації етнічних акторів, рівня політизації, визначення подальшої траєкторії їхнього розвитку тощо. Дотримання *системного* підходу дало змогу розглянути державну політику України окресленого періоду щодо регулювання міжетнічних відносин як детерміновану зовнішніми обставинами.

Для розв'язання дослідницьких завдань використано низку загальнонаукових і спеціальних методів *пізнання*. Так, *проблемно-хронологічний* метод зумовив структуру дисертації, сприяв розподілу об'єкта дослідження на окремі аспекти, визначені в розділах, які, своєю чергою, було простежено у послідовно-часовому розвитку. Цей самий метод разом із *типологічним* використано для критично-порівняльного аналізу джерельної бази дисертаційної роботи. *Синхронний* метод дав змогу дослідити праці різних авторів, написаних в один період, але з діаметрально протилежних методологічних засад, розглянути і порівняти процеси розбудови національно-персональних автономій російською, єврейською та польською етнічними групами, що одночасно відбувалися в УНР. *Ретроспективний* метод вжито для того, щоб прослідкувати генезу світової традиції політико-правового забезпечення прав національних меншин у XVI – першій половині XX ст., етнодемографічну специфіку розвитку України напередодні визвольних змагань, еволюцію ідеї національно-персональної автономії.

Найчастіше застосовувано *порівняльний* метод, за допомогою якого було визначено відповідність законодавства України в етнополітичній

сфері міжнародно-правовим нормам, здійснено компаративний аналіз тенденцій етнонаціональної політики Російської та Австро-Угорської імперій, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, УНРади ЗУНР, співставлено рівень політичної активності та досягнення найчисельніших національних меншин, програми їхніх політичних партій, ставлення до українського державотворення, встановлено спільні риси та специфіку життєдіяльності окремих етнічних груп, визначено відмінності у правовому статусі національних меншин на різних етапах їхнього розвитку. Роль *інституціонального* методу зводилася насамперед до з'ясування ефективності функціонування політико-правових інститутів українських державних формувань 1917–1921 рр., органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій національних меншин тощо. *Статистичний* метод використано для дослідження поліетнічності населення українських земель, встановлення чисельності національних меншин, визначення змін у демографічній динаміці та питомій вазі переселенців, аналізу їхнього регіонального розселення, структурних та урбаністичних тенденцій, з'ясування кількісного співвідношення представників національних меншин у складі Центральної Ради тощо. *Історико-ситуаційний* метод виявився затребуваним при розгляді подій, що відбувалися в контексті конкретної історичної ситуації, наприклад, політики держав Антанти та Центрального блоку періоду Першої світової війни щодо поляків, поведінки національних меншин під час більшовицької окупації України та ін. За допомогою методу *аналізу* передусім опрацьовано нормативно-правові акти органів української влади та діяльність основних політичних акторів досліджуваного періоду. *Антропологічний* та *біхевіористський* методи було використано для вивчення зумовленості окремих дій індивідів чи соціальних груп, зокрема участі в антисемітському русі, як людською

природою, індивідуальними якостями, рисами характеру, так і психологічними мотиваціями, соціально-політичною залежністю тощо.

Цілісну картину етнополітики української влади та життєдіяльності національних меншин в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр. вдалось отримати завдяки *структурно-функціональному* та *системному* методам. Останній метод також дав змогу дослідити тему в міждисциплінарному ракурсі, тобто через призму таких наук, як політологія, етнополітологія, етнологія, право, історія та деяких інших галузей соціально-гуманітарних знань.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою спробою комплексного політико-правового дослідження діяльності українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 років щодо національних меншин, здійсненого на засадах компаративного аналізу. Безпосередньо наукову новизну дисертації конкретизовано в таких головних результатах дисертаційного дослідження:

Уперше:

– у науковий обіг введено джерела, які дали змогу всебічно проаналізувати та узагальнити особливості і тенденції етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр., визначити основні аспекти політико-правового становища, життєдіяльності, форм самоорганізації і самоврядування національних меншин, їхньої ролі в українському державотворенні та політичному житті;

– висловлено припущення про те, що проблема визначення найбільш численної національної меншини України передодня революції 1917–1921 рр. має дискусійний характер;

– здійснено порівняння засобів, якими владні суб'єкти досліджуваного періоду забезпечували умови для етнокультурного та політичного розвитку національних меншин;

- визначено ступінь преференційного режиму щодо етнічних спільнот на різних етапах революції;

- встановлено рівень толерування мовних і віросповідних прав, умов надання громадянства іноетнічним суб'єктам, а також порушень в етнонаціональній сфері у період Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР;

- простежено ставлення різних груп іноетнічного політикуму до ідеї національно-персональної автономії;

- охарактеризовано діяльність радянського і добровольчого режимів, спрямовану на звинувачення української влади в організації єврейських погромів;

- зіставлено основні нормотворчі та інституційні заходи, здійснювані представниками політичної влади українських державних формувань 1917–1921 рр. для забезпечення права на життя;

- зроблено порівняльний аналіз рівня політичної мобілізації найбільш численних національних меншин;

- комплексно досліджено ставлення окремих груп іноетнічного населення до українського державотворення на різних стадіях його розвитку;

- з'ясовано результати розбудови етнічними спільнотами національно-персональних автономій.

Уточнено:

- статистичні дані поліетнічного складу населення України;

- ступінь урбанізованості окремих етнонаціональних груп;

- співвідношення регіонального розміщення національних меншин на українських землях;

- рівень соціальної структурованості іноетнічного населення України;

- ставлення польської етнонаціональної спільноти до основних положень Третього універсалу Центральної Ради.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження світової традиції політико-правового забезпечення прав національних меншин;
- визначення сутності понять «меншина», «етнічна меншина», «національна меншина», «етнонаціональна меншина», «етнополітика»;
- аналіз етнічного фактора станово-майнової диференціації, виробничої зайнятості, суспільного поділу праці та рівня освіченості серед населення українських земель;
- виявлення основних тенденцій етнополітики урядів Російської й Австро-Угорської імперій та українських державних формувань 1917–1921 рр.;
- висвітлення розвитку ідеї національно-персональної автономії та її реалізації в умовах української державності;
- з'ясування ідейних засад політичної інституціоналізації інонаціональних груп та причин і передумов їхньої участі у представницьких і виконавчих структурах української влади.

Практичне значення одержаних результатів зумовлене науковою новизною і полягає в тому, що систематизовані в дисертації фактологічні матеріали, документи, статистичні дані, теоретичні висновки й узагальнення сприяють розширенню меж для подальшого дослідження основних засад політики влади щодо етнонаціональних меншин, гармонізації національних інтересів громадян України, активізації прогностичної діяльності в означеній сфері. Насамперед це стосується положень, що поглиблюють усвідомлення важливості в суспільстві міжетнічної гармонії; необхідності забезпечення етнокультурної самобутності й політичного розвитку національних меншин; залучення представників іноетнічних громад до практичної діяльності з розбудови української державності; вирішення національних конфліктів лише шляхом переговорів і взаємних компромісів тощо. Отримані результати

можуть бути використані при виробленні нових концепцій та для вдосконалення нормативно-правової бази міжнаціональних відносин України, у практичній діяльності державних установ, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, етнокультурних товариств тощо.

Матеріали дослідження, які вже апробовано дисертантом під час лекційних занять із політичного менеджменту та історії України в Тернопільському національному економічному університеті, стануть у нагоді викладачам суміжних дисциплін під час підготовки лекційних і семінарських занять для студентів вищих навчальних закладів, спецкурсів з історії національних меншин та міжнаціональних взаємин, суспільно-політичних рухів, а також при написанні робіт з означеної тематики, науково-популярних видань, відповідних розділів узагальнюючих праць з політології, етнополітології, етнології, етнодержавознавства, права, історії України та деяких інших галузей соціально-гуманітарних знань.

Апробація результатів дисертації здійснена на таких наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Українсько-польські відносини сьогодні: потреба «перезавантаження» чи продовження?» (Івано-Франківськ–Яремче, 24–26 вересня 2010 р.), Міжнародній науковій конференції «Незалежна Україна: виклики, уроки, перспективи», присвяченій 20-річчю проголошення незалежності України (Київ, 13–14 жовтня 2011 р.), VIII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 20-річчю проголошення незалежності України (Чернівці, 21–22 жовтня 2011 р.), IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» (Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р.), Науково-практичній конференції «Український консерватизм: історія, політика, ідеологія та перспективи розвитку» (Київ, 17–18 квітня 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Тернопіль і Тернопілля в

історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» (Тернопіль, 20–21 квітня 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть» (Київ, 26–27 квітня 2012 р.), V Міжнародній науковій конференції «Етнонаціональна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення» (Івано-Франківськ, 14–15 червня 2013 р.), IX Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 95-ій річниці Буковинського народного віча (Чернівці, 25–26 жовтня 2013 р.). Апробація теми відбувалася у формі доповідей, повідомлень, дискусій, участі у роботі «круглих столів», окремих секцій та тематичних семінарів.

Публікації. Основні наукові результати дисертації оприлюднено в 23 публікаціях, а також в одноосібно написаній монографії «Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз» (44,2 др. арк.). Додатково наукові результати дисертації відображено в 9 працях.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (1170 позицій), 23 додатки. Обсяг основного тексту – 371 с., загальний обсяг – 546 с. комп'ютерного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Методологія наукового аналізу державної етнополітики

Специфіка етнонаціональних відносин зумовлена існуванням на території держав етнічних спільнот і груп, що відрізняються за походженням, мовою, етнокультурною ідентичністю, релігією тощо. Вона виявляється у високому рівні емоційної забарвленості, який супроводжується різними стереотипами, забобонами, міфами та ілюзіями, що в певних ситуаціях може призводити до виникнення міжетнічної напруженості і затяжних конфліктів [884, с. 351]. З огляду на це завдання поліетнічних держав полягає в оптимізації політичних взаємовідносин державної нації (нації-держави) з етнічними об'єднаннями людей на її території, а також етнічних спільнот між собою як у кордонах країни їхнього проживання, так і поза її межами. Саме ця сфера суспільного життя у багатонаціональних державах визначається поняттям «етнополітика», тобто поєднує в собі дві засади – етнічність і політику [9, с. 23].

Термін «етнополітика» в наукову сферу наприкінці 60 – на початку 70-х рр. ХХ ст. запровадили західні політологи. Передумовою виникнення етнополітики як напряму політичної науки, в рамках якого досліджуються проблеми регулювання міжетнічних відносин, став комплекс причин суспільно-політичного та наукового характеру. До перших належить етнічний ренесанс, який виявився в період після Другої світової війни. Охопивши фактично всі країни Європи й Америки, він потужно вплинув на процеси політичної децентралізації, набувши подекуди радикальної форми етнополітичної мобілізації – етнонаціоналізму. Крах колоніальної системи, процеси вимушеної і трудової міграції з колишніх колоніальних

країн, відсутність умов і способів інкорпорації іноетнічних груп у західні індустріально розвинені суспільства вели до утворення т. зв. «маргінальної етнічності».

Серед причин наукового характеру називають домінування до 60-х рр. ХХ ст. у зарубіжному суспільствознавстві раціоналістсько-модерністської парадигми. Вона передбачала значне ослаблення соціально маркованих кордонів і зменшення кількості соціальних конфліктів у результаті процесу модернізації [884, с. 350]. Прикладом модерністського підходу є концепція асиміляції або теорія «плавильного котла».

Розширення кола досліджень національних процесів привело до формування цілісного наукового напрямку – етнополітики. Піонерами в цій галузі знання стали американські політичні соціологи П. Ван ден Берге, Е. Блек, М. Паренті, Дж. Ротшильд та інші науковці, завдяки зусиллям котрих із 60-х рр. ХХ ст. розпочалося виокремлення етнополітичної проблематики, а для її дослідження стали використовувати методи соціологічної та психологічної наук [15, с. 11–12]. У цей самий період було здійснено перші спроби визначення специфіки предметного поля наукової дисципліни, яка формувалася. Зокрема, М. Паренті розглядав етнополітику як науку, яка займається аналізом взаємозв'язку етнічної ідентифікації та політичного вибору [705]. На думку іншого дослідника – професора соціології та антропології Вашингтонського університету П. Ван ден Берге, вивчати етнополітику – це значить досліджувати те, які етнічні групи й інтереси представлені у структурах державної влади, якою є роль етнічності як політичного фактора у взаємовідносинах між національними державами і етносами, що проживають на їхній території. Американський політолог Р. Рокетт на початку 1980-х рр. пов'язував формування предметної галузі етнополітики з процесом вивчення етноспецифічних групових рис меншин, таких як прагнення до єдності в суспільстві, відданість традиціям і національній культурі [15, с. 12; 443, с. 45].

Професор Колумбійського університету Дж. Ротшильд у монографії «Етнополітика: концептуальні засади» уточнив концептуальні основи етнополітичної науки, наголосивши, що в центрі цієї дисципліни має бути дослідження процесу політизації етнічності в сучасному світі. Його суть, згідно концепції Ротшильда, полягає в перетворенні етнічності з суто психологічного, культурного або соціального фактора у «...власне політичну силу з метою зміни або стабілізації конкретних форм нерівності етнічних груп, які склалися в суспільстві» [1165, р. 2]. У цьому сенсі предметом етнополітики є процес політизації етнічності, тобто активізації діяльності етнічних груп та їх переходу від суто культурних до політичних вимог.

Вчені розрізняють етнополітику в двох значеннях: 1) як галузь політології, що вивчає політичну суб'єктність таких спільнот, як етнос (народ), етнічні групи, нація; 2) як політику держави у сфері етнічних відносин, формування і консолідації нації [127, с. 265]. Таким чином, етнополітика, будучи об'єктивним процесом, охоплює етнічність і форми її вияву в політичному житті, реальну взаємодію етнічних груп з домінуючим у суспільстві етносом і державою. Вивчення цих феноменів дає змогу отримати всебічну наукову інформацію, необхідну для ухвалення кваліфікованих управлінських рішень, формування державної політики щодо етносів та національних меншин [443, с. 45–46]. Етнополітика має більш вузький об'єкт свого впливу, ніж національна політика, і є її невід'ємною частиною.

У науковій літературі етнополітикою в широкому значенні називають певну сферу політичного життя суспільства, яка так чи інакше впливає на інтереси й почуття етнічних груп (спільнот) та інших акторів, задіяних в етнополітичних відносинах. У вузькому значенні етнополітика – це закріплена у відповідних політичних документах і правових актах держави цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого

самоврядування, інститутів громадянського суспільства, спрямована на регулювання міжетнічних відносин [702; 782, с. 75]. Таким чином, етнополітика – це сфера політичного буття, виникнення якої зумовлено участю етнічних груп у владі та владних відносинах і в управлінні етносоціальними процесами [783, с. 31].

Згідно з визначенням українського етнополітолога О. Майбороди, етнополітика – це сфера суспільного життя в полінаціональних державах, до якої належать політичні взаємовідносини державної нації («нації-держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою. Зіткнення інтересів цих основних суб'єктів етнополітики концентрується навколо питання розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, а також збереження етнічної ідентичності груп [544, с. 488]. Ще один український дослідник О. Антонюк трактує етнополітику як систему законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюють держава, партії й громадські організації, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів [9, с. 23–24]. На думку однієї з засновників російської етносоціології Л. Дробіжевої, «...етнополітика – це послідовне державне регулювання колективних прав етнічних спільнот на територіях їх історичного проживання й інституціоналізації цього регулювання через прийняття відповідних законодавчих актів та створення державних органів, відповідальних за етнічний складник внутрішньої політики держави» [240, с. 221].

Дотепер у західній етнополітології в дослідженні етнополітики сформувалося два основних напрямки, представлених концепцією внутрішнього колоніалізму, розвиненою прихильниками марксистського підходу, і етніцистською позицією. Прихильники першого напрямку

вважали, що економічна нерівність народів є однією з головних причин виникнення національних рухів і націоналізму. Етніцисти дотримуються концепції про всеосяжне проникнення феномена етнічної ідентичності в усі пори політичного життя і, про визначальний його вплив на всі суспільні процеси.

Паралельно з названими науковими напрямками в західній політології сформувалася течія, представники якої визнають рівнорядне значення для виникнення національних рухів економічних інтересів групи та етнічної ідентичності [443, с. 46]. Цей напрямок одержав назву «нова етніцистська позиція».

Традиційно об'єктом етнонаціональної політики називають нації, етноси (народи), етнічні спільноти, національні меншини, а також відносини між ними. Серед суб'єктів етнонаціональної політики виділяють державу, органи місцевого самоврядування, власне нації та етноси (народи), політичні партії, національно-культурні об'єднання, релігійні організації, засоби масової інформації, освітні установи. При цьому важливо зазначити, що суб'єкт-об'єктний склад етнонаціональної політики має динамічний характер: один і той самий інститут чи соціальна група можуть мінятися місцями [927, с. 93], тобто бути як суб'єктом, так і об'єктом.

Держава як суб'єкт етнополітики насамперед має бути зацікавленою в тому, щоб забезпечити діалог етнічних груп із владою, узгодження дій всіх зацікавлених сторін при врегулюванні етнополітичних та етнічних конфліктів. Саме роль держави як координатора і спостерігача за етнополітичними процесами, за діями різних державних відомств у цьому напрямку є принципово значущою, оскільки її реалізація забезпечує дотримання загальнодержавних інтересів, у т. ч. оптимізацію і гармонійність міжетнічних відносин [443, с. 48].

Систему державної етнополітики необхідно розглядати як управління суспільними відносинами в етносоціальній сфері. Обсяг і зміст цієї сфери визначаються передусім характером взаємозв'язків між суб'єктом і об'єктом державного управління. При цьому систему таких залежностей необхідно розглядати як: суб'єкт управління (держава як керуюча підсистема) – взаємодії (підсистема прямих і зворотних зв'язків) – об'єкт управління (підсистема соціальних структур, підвладних державному управлінню – етносфера). Таким чином, держава як суб'єкт управління визначає владний характер взаємодії відповідних сторін: держави і суспільства, елементів усередині суспільства, державних структур між собою тощо. Держава насамперед задає таким відносинам правові норми. Відповідно суспільна система конструює здебільшого зміст взаємовідносин [784, с. 194].

У поліетнічних суспільствах, коли в соціальне суперництво залучаються культурні, релігійні та інші відмінності, стратегія управління має будуватися не на обмеженні відмінностей або вилученні і «розводі» конфліктуючих коаліцій, а на взаємовигідних формулах співпраці, справедливому розподілі влади і ресурсів, культурної терпимості до іншого тощо [784, с. 201]. У зв'язку з цим суперечливим залишається питання про преференції для етнічних меншин. Очевидно, що відповідь на нього неоднозначна. Найбільш аргументованою можна вважати позицію відомого американського політолога С. Ліпсета: «Відхід від політики, що робить наголос на особливі преференції, не може і не повинен означати відмови від зобов'язання нації з гарантування рівних можливостей для «ущемлених» громадян» [1160, с. 149–150].

Залежно від способу взаємодії суб'єктів етнополітики науковці виокремлюють такі основні етнополітичні моделі (схематичні конструкції відносин між державою та етнічними спільнотами), як асиміляційна (інтеграційна), мультикультурна та політика виключення [879, с. 372; 412,

с. 444, 1102, с. 133]. Характеризуючи асиміляційну модель етнополітики, російські вчені В. Тішков і Ю. Шабаєв зазначають, що вона базується на ідеї «одна країна – один народ – одна мова», і в цьому разі принцип громадянства протистоїть принципіві меншини. Ця модель передбачає культурну гомогенізацію суспільства, що формується з різнорідних в етнічному, расовому та релігійному відношеннях груп населення, перетворення його в певну цілісність, підставою для котрої стають загальні громадянські ідеали й загальні культурні стандарти. Етнічна ідентичність у результаті такої політики змінюється громадянською ідентичністю, і остання стає найважливішим соціальним маркером при культурному та політичному позиціонуванні особистості [879, с. 236, 372]. Один із найвідоміших західних дослідників націоналізму Е. Сміт щодо цього зауважив, що, «...як правило, членам знову включених етній або етнічним іммігрантам пропонувалися громадянство і мобільність у рамках загальної системи поділу праці в обмін на асиміляцію домінуючою політичною культурою і відмова від старих прихильностей і розмовних мов» [812, с. 94].

Російська дослідниця О. Борисова вважає, що етнічна асиміляція – це природний процес засвоєння представниками різних етносів мови, культури, звичаїв і традицій середовища проживання [43, с. 54–55].

У рамках асиміляційної моделі кожна держава здійснює свою політику, зміст, мета та напрямок якої можуть змінюватися. Професор Каліфорнійського університету Н. Смелзер стверджував, що асиміляція, яка передбачає повне зникнення групи меншості, може бути насильницькою – шляхом сегрегації, вигнання і знищення, і може відбуватися мирно, тобто через поступове засвоєння групами чужої для них культури [810, с. 311]. В найбільш радикальному варіанті метою асиміляційної моделі український дослідник Р. Коршук називає формування єдиної нації шляхом нівелювання етнічних і культурних

особливостей спільнот, що проживають на території держави. Основою асиміляційної моделі є ідея нації-етносу як єдиної етнічної та культурної спільноти. Саме рівень гомогенності та засоби його досягнення відрізняють крайній та поміркований варіанти цієї моделі. Основними засобами проведення подібної політики є заходи в освітній сфері та імміграційна політика [412, с. 444]. Найбільш яскравим прикладом асиміляційної моделі етнополітики були концепції «плавильного котла» у США та «злиття націй» в СРСР.

Асиміляційна модель вплинула на становлення багатьох сучасних націй. Їхній досвід демонструє, що на певному етапі розвитку використання окремих елементів цієї моделі є необхідним. Вибір на користь асиміляційної моделі часто зумовлювався специфікою націо- та державотворення і був дієвим засобом подолання трайбалізму і сепаратизму. Важливу роль відіграють також засоби інтегрування: за умов ліберальної демократії, основою якої є право особи вільно робити вибір між добровільною асиміляцією та її уникненням, ця модель цілком може функціонувати [412, с. 445]. Однак державна політика насильницької асиміляції може викликати зворотню реакцію з боку етнічних груп і навіть призвести до міжсуб'єктного конфлікту.

Вибух етнічного ренесансу в другій половині ХХ ст. і неспроможність асиміляційної моделі забезпечити єдність суспільства зумовили перехід багатьох демократичних країн до мультикультурної моделі етнополітики [412, с. 445–446]. Передвісником політики мультикультуралізму став американський дослідник Г. Каллен, котрий обґрунтував концепцію «культурного плюралізму» та необхідність її прийняття як моделі національного розвитку США. У 1915 р. він написав статтю «Демократія проти плавильного казана» [1152], в якій висловив протест проти руйнування етнонаціональних культур і запропонував демократичну альтернативу примусовій асиміляції. Розвиток відносин між

американською демократією й етнічною самобутністю Г. Каллен назвав «культурним плюралізмом». Першою країною, яка офіційно проголосила мультикультуралізм державною політикою (1971 р.), стала Канада.

Модель мультикультуралізму передбачає легітимацію різних форм культурної інакшості, яка лаконічно виражена у формулі «інтеграція без асиміляції». Це передбачає, що в межах однієї держави можуть співіснувати різні етнокультурні, конфесійні та інші утворення, які мають право на публічну репрезентацію і збереження власних особливих рис, способу життя, зумовленого культурною специфікою. Разом із тим, мультикультуралізм – це також спосіб контролю та регуляції мультикультурної мозаїки за допомогою соціальних механізмів [564].

У науковій літературі є чимало трактувань поняття «мультикультуралізм». Так, американський філософ і політолог Ф. Фукуяма визначив його як один із шляхів подолання напруженості у полікультурних державах та варіантів вдосконалення й активізації процесу демократизації, який «...розуміється не тільки як терпимість щодо культурного різноманіття, а й як вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп, в даний час визнаний всіма сучасними ліберальними демократіями» [940]. Професор соціології Принстонського університету М. Уолцер, проаналізувавши способи сприйняття відмінностей, дійшов висновку, що метою мультикультуралізму є «...навчання всіх дітей кожної з культур, упровадження плюралізму, характерного для суспільства іммігрантів, у класні кімнати» [916, с. 88]. Німецький учений Ф.-О. Радтке на прикладі Німеччини доводив, що політика мультикультуралізму є спробою соціальної держави вирішити проблему інституційної дискримінації іммігрантів через символічне визнання різноманітності й рівноправності культур [744].

Один із провідних російських теоретиків мультикультуралізму В. Малахов охарактеризував мультикультурне суспільство як таке, в якому нема «панівної культури» (і в якому поняття «культура» не прикріплене до поняття «етнос»). Це суспільство, в якому індивідам надана свобода вибирати, які культурні зразки є їхніми «власними».

Культурне розмаїття, на думку вченого, – це не тільки і не стільки етнічне розмаїття. Це різноманітність життєвих стилів, культурних орієнтацій і культурних тенденцій. Культурний плюралізм полягає не в паралельному існуванні автономних «ідентичностей», а в їхній взаємодії, що передбачає як їхнє взаємне проникнення, так і взаємну трансформацію [561].

В. Тішков і Ю. Шабаєв трактують мультикультуралізм як особливу форму ліберальної ідеології, змістом якої є інтеграція різних етнічних і расових груп в єдину спільноту при збереженні та офіційній підтримці їхньої культурної самобутності. При цьому вчені уточнюють, що мультикультуралізм – це сповідувана владою тієї чи іншої країни доктрина єдності в різноманітті, що має за мету гармонізацію взаємодії між різними етнічними і расовими складовими держави на основі спільних цінностей при збереженні культурної автономії громад [879, с. 245]. Така форма етнополітики дає змогу нетитульному населенню зберігати групову ідентичність і безконфліктно співіснувати з домінантною більшістю.

Професор Російського університету дружби народів Н. Кірабаєв, розглядаючи мультикультуралізм як «...компроміс у міжкультурному діалозі», охарактеризував його як «теорію, практику і політику неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі багатьох різнорідних культурних груп» [385, с. 20]. При цьому вчений звернув увагу, що, незважаючи на утвердження поваги до розбіжностей, мультикультуралізм не відмовляється від пошуку універсальності. Таким чином, політику мультикультуралізму можна розглядати як середній шлях

створення вільних цивілізаційних просторів, не руйнуючи традиційного буття етносів, сформованих історією локальних цивілізацій.

Українська дослідниця С. Дрожжина визначає мультикультуралізм як «...стан, процеси, погляди, політику культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні» [241, с. 94]. Проте, як вважає вчена, наявність етнокультурної та мовної розмаїтості не є підставою для визнання суспільства мультикультурним загалом. Для цього необхідно, щоб поряд із дескриптивними ознаками мультикультуралізму були наявні нормативні. Сутність останніх полягає у піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від етнічного, расового походження, віросповідання, мови тощо. Нормативний підхід підтверджує виправданість і необхідність для сучасних суспільств докладати зусиль у напрямку підтримки й сприяння матеріальному й духовному розвитку різних культурних груп, а також поваги до їхньої ідентичності [242, с. 97].

На думку української дослідниці І. М'язової, мультикультуралізм сьогодні є ідеологією, політикою та дискурсом, що підтверджують правомірність і цінність культурного плюралізму, доречність та значимість існування різноманіття культурних форм. У контексті мультикультуралізму несхожість і відмінність перестають розглядатися як «чуже», стаючи просто «іншим» [607, с. 156]. У період Української революції 1917–1921 рр. таку модель етнополітики або її елементи прагнули використовувати Центральна Рада, Директорія, УНРада ЗУНР та їхні уряди.

Однак етнополітична модель мультикультуралізму, попри такі її позитивні установки, як громадянська рівноправність, стабілізація етнічного складу населення країни, відмова держави від втручання у

справи етнічної ідентифікації, дотримання правил толерантної поведінки тощо, не є універсальною панацеєю. Зокрема, викликає застереження характерна для мультикультуралізму перевага групових інтересів етнічних спільнот над інтересами індивіда, посилення «мозаїчності» і навіть фрагментації окремих культур, прагнення іммігрантів уникнути інтеграції в приймаюче суспільство. На думку деяких дослідників, одним із наслідків мультикультурної етнополітики є руйнування традиційної культури місцевого населення представниками іммігрантів [213; 412, с. 446–447; 879, с. 249]. На необхідності збереження національної ідентичності територіального співтовариства, базованого на єдиній культурі, наголошував американський теоретик С. Хантінгтон, котрий вбачав у мультикультуралізмі деструктивне начало. Він не мав сумнівів, що відмова від єдиної західної ідентичності, заохочення культурного різноманіття послаблять західний світ, а тому застерігав: неодноразово лідери тих чи інших народів намагалися «...змінити ідентичність їхньої країни з однієї цивілізації на іншу. Аж до сьогодні ні в одному випадку вони не досягли успіху, а породжували замість цього шизофренічні розколоті країни» [941, с. 504].

Подібної думки дотримувався також американський соціолог Е. А. Шилз, зазначаючи, що «мультикультуралізм», поширений в освітній системі США, є чи не найбільш ефективним засобом руйнування національного духу. Він насамперед призначений для підриву ідеї домінантної нації у США і національної держави, яка її підтримує. Це може призвести до руйнування громадянського суспільства і відповідно завдати шкоди малим націям, які воно захищає. Наслідком розпаду громадянського суспільства була б війна «всіх проти всіх» [1110].

Про те, що втілення мультикультурної моделі етнополітики в життя іноді призводить до протилежних наслідків, свідчить досвід деяких розвинених країн, зокрема Канади, де замість інтеграції суспільства триває

його фрагментація на конкуруючі між собою етнічні сегменти. При цьому не тільки не відбувається зближення між етнічними групами, а й посилюється етнічне розшарування на індивідуальному рівні, тобто ускладнюються умови для міжособистісних комунікацій [879, с. 249]. Наслідком реалізації політики мультикультуралізму є також активізація сепаратистських настроїв: у 1995 р. франко-канадським сепаратистам не вистачило лише 1% голосів виборців, щоб проголосити незалежність провінції Квебек [379; 412, с. 447]. Тому не дивно, що низка провідних світових лідерів змушені були визнати повний провал концепції мультикультуралізму в їхніх країнах. Подібні заяви зробили канцлер Німеччини А. Меркель, прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон, президент Франції Н. Саркозі [51; 573; 790] та інші політики.

Антиподом до мультикультурної моделі є політика виключення, що передбачає створення умов для політичного, економічного та культурного домінування однієї етнічної групи і витіснення з основних позицій у політиці та культурі представників інших груп. Така модель може бути достатньо м'якою і виявлятися в конституційному націоналізмі та етнічній демократії, коли одна група через державно-правові інститути і процедури захоплює домінуючі позиції, а може набувати форми жорсткого розділення етнічних і расових громад [879, с. 372]. Крайніми формами політики виключення, найбільш характерними для минулих епох, є расизм, геноцид та їхні різновиди.

Расистська етнополітична модель полягає у прагненні забезпечити етнічну та расову чистоту пануючої спільноти, у розподілі суспільства на повноцінних і неповноцінних громадян, дискримінації непанівних етнічних груп. Ця модель ґрунтується на ідеології расизму – уявленнях про природну нерівність людських рас і вирішальному впливі расового фактора на історію людства [412, с. 447]. Кожен із прикладів вияву расизму, як зазначав Н. Смелзер, «...є вираженням етноцентризму з боку

панівної групи, тому що гнобителі вважали себе вище пригнобленої групи в біологічному і культурному відношенні» [810, с. 309].

Расистські ідеї зародилися в XVI ст., але перше найбільш послідовне обґрунтування расистської теорії викладено в праці французького соціолога Ж. А. Гобіно «Досвід про нерівність людських рас», виданій у 1853 р. у Франції. У цій праці дослідник на матеріалі історії багатьох народів намагався довести, що джерелом відмінностей в історичних долях і рівні розвитку різних країн є расові особливості їхніх мешканців. Людські раси, на його думку, через специфіку їхніх організмів різняться між собою не тільки зовнішніми даними, а й психологічними характеристиками та здібностями до розвитку і навіть засвоєння культури. Нижчою расою вчений вважав чорну, більш розвиненою – жовту, а вищою, здатною до прогресу і створення повноцінної культури, – білу, особливо її еліту – арійську частину [136].

Британський соціолог М. Бентон («Ідея раси» (1977 р.), «Расова та етнічна конкуренція» (1983 р.)) та йогооднодумці називали расизм доктриною, яка дає змогу обґрунтувати стійкі біологічні відмінності між групами, що перебувають у відносинах зверхності і підпорядкування [39]. При цьому він підкреслював необхідність розрізнення раси й етнічності, наголошуючи, що перша відноситься до категоризації, тобто зовнішнього (ззовні) визначення, і пов'язана з процесами виключення («їх»), тоді як етнічність має справу з груповою ідентифікацією («нас»), при цьому «членство в етнічній групі є переважно добровільним, а членство в расовій групі – ні» [1138, р. 11].

Інші науковці, серед яких Д. Рекс («Раса і етнос», 1986 р.), М. Баркер («Новий расизм», 1981 р.) і Р. Майлз («Расизм», 1989 р.), по-різному характеризували сутність расизму, зазначаючи, однак, що його основою є соціально створені категорії та володіння певними характеристиками,

причому ці категорії можуть бути культурними, релігійними, історичними, а не тільки біологічними або псевдобіологічними [39].

Згідно з расистською моделлю етнополітики суспільство стратифікують за вертикально-ієрархічним принципом. На вершині перебувають представники панівної етнічної спільноти, що вважаються єдиними «повноцінними» громадянами. Вертикально-ієрархічний принцип забезпечує повну монополію панівної спільноти в політичній, соціальній, економічній, культурній та інших сферах. Непанівні групи перебувають у підкореному становищі, їхнє місце та роль у суспільній ієрархії залежать від расової «повноцінності». Для забезпечення етнічної/расової чистоти расистська модель етнополітики обмежує до мінімуму доступ представників «неповноцінних» етнічних груп у країну та передбачає повну заборону або суттєві обмеження щодо змішування представників різних расових груп. Проводячи подібні заходи правлячі коли активно використовують геноцид і депортації [412, с. 444, 448; 43, с. 49]. На практиці расистська модель етнополітики була втілена в нацистській Німеччині та ПАР періоду апартеїду, а окремі її елементи, зокрема політика сегрегації, – в деяких країнах, наприклад, у США (XIX – до 60-х рр. XX ст.).

Найбільш агресивною етнополітичною моделлю є геноцид. Відповідно до міжнародної Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (1948 р.), геноцид слід розуміти як дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: убивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове її фізичне знищення; заходи, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу [402].

Дослідники зазначають, що домінуюча група або домінуючі етнічні спільноти беруть на озброєння геноцид тоді, коли відчувають загрозу своїм інтересам з боку іншої групи, яку нерідко оголошують відсталогою (або конфліктогенною, криміногенною тощо), що не має економічної та соціальної цінності і співіснування з якою вважається неприйнятним. Геноцид дає змогу вирішити проблеми міжетнічної взаємодії шляхом фізичного усунення конкуруючої етнічної групи або шляхом підриву її демографічного, культурного потенціалу, в результаті чого вона перестав сприйматися як загроза інтересам домінуючої спільноти [879, с. 266].

У сучасному суспільстві расизм, геноцид, як і будь-які інші людиноненависницькі теорії, а також їхні вияви, рішуче засуджує світове співтовариство як неприпустимі та протизаконні; міжнародне право й гуманістична мораль розглядають їх як злочин проти людства. Відповідно спроби здійснення подібної політики нині не можуть бути результативними.

П'ять можливих етнополітичних моделей вирішення проблеми «культурного різноманіття» запропонував професор Лондонської школи економіки Ч. Кукатас. Це ізоляціонізм, асиміляторство, м'який мультикультуралізм, жорсткий мультикультуралізм та апартеїд.

Ізоляціонізм учений вважає найбільш очевидною реакцією суспільства, щоб не допустити виникнення культурного різноманіття і таким чином зберегти традиційні культурні засади. Для цього посторонніх позбавляли права в'їзду в країну і проживання в ній, особливо це стосувалося тих іммігрантів, що відрізнялися від основного населення в культурному плані. Свого часу такий підхід взяли на озброєння Австралія й Японія. Проте політика ізоляціонізму виявилася неефективною, оскільки їй складно було реалізовувати впродовж тривалого проміжку часу.

Однією з альтернатив ізоляціонізму мало стати асиміляторство, яке полягало в тому, щоб допускати в країну приїжджих, але при цьому здійснювати політику їхньої асиміляції, обмежуючи тим самим масштаби

впливу сторонніх на культуру приймаючого суспільства. Однак такий підхід також був малопродуктивним, оскільки, по-перше, іммігранти не тільки піддавалися асиміляції, а й самі впливали на повсякденне життя й менталітет приймаючого суспільства; по-друге, не всі культурні меншини погоджувалися на запропонований їм сценарій і чинили опір спробам асиміляції; по-третє, в суспільстві з достатнім ступенем індивідуальної свободи асиміляторська політика могла призводити до обмежень не лише іммігрантів, а й корінних мешканців країни.

Модель м'якого мультикультуралізму передбачає відмову як від спроб не допустити виникнення культурного різноманіття шляхом самоізоляції, так і від прагнення не дати йому вкоренитися за рахунок асиміляції меншин; допускається і прийом країною представників різноманітних культур, і спокійне ставлення до того, що меншини можуть залишатися «не інтегрованими». Ступінь асиміляції мав визначатися бажанням і здатністю кожного окремого індивіда. На думку Ч. Кукатаса, саме модель м'якого мультикультуралізму найбільшою мірою відповідає принципам класичного лібералізму і є оптимальною.

Жорсткий варіант мультикультуралізму відрізняється від м'якого його ступенем. Одна з характеристик м'якої мультикультуралістської політики полягає в тому, що в її рамках можлива асиміляція людей не стільки тому, що вони самі цього хочуть, як через те, що в них нема особливого вибору. В результаті представники культурних меншин у суспільстві або нездатні підтримувати свою особливу ідентичність тому, що це пов'язано з надмірними витратами, або не можуть повністю брати участь у житті суспільства через власні культурні уявлення і традиції. Жорсткий мультикультуралістський підхід полягає в тому, що суспільство має вживати активних заходів для забезпечення таким людям не лише повноцінної участі в житті суспільства, а й максимальних можливостей для збереження особливої ідентичності і традицій. Згідно з цією моделлю до

різноманітності слід не просто ставитися толерантно – її потрібно зміцнювати, заохочувати і підтримувати як фінансовими засобами (за потреби), так і шляхом надання культурним меншинам особливих прав.

Найбільш реакційною моделлю впливу на культурне різноманіття дослідник визначив апартеїд, який свого часу застосовували в ПАР. Він не закриває представникам культурних меншин доступу в країну, оскільки це практично неможливо, але передбачає повну заборону на їхню асиміляцію. Політику апартеїду, так само як і ізоляціонізму, важко здійснювати протягом тривалого періоду, оскільки людям притаманне природне прагнення до спілкування й об'єднання. Зберегти такий політичний устрій можна лише репресивними методами [448].

Прикладом успішного поєднання поліетнічності та демократії може стати реалізація моделі консоціональної демократії, запропонованої американським політологом А. Лейпхартом. Характерними для неї є чотири ознаки: дві головні – це участь представників усіх значних груп у прийнятті політичних рішень і широка автономія цих груп в управлінні своїми внутрішніми справами; дві вторинні – пропорційність і право вето меншини. Основне призначення цих інструментів полягає в тому, щоб зміцнити почуття безпеки кожної групи, надаючи їй максимальні можливості вирішувати власну долю, не створюючи при цьому загрози безпеці інших груп [507, с. 288]. Подібна модель, базована на Законі про національно-персональну автономію, функціонувала в УНР. Її відмінність полягала лише у відсутності права вето меншин. Проте використання цього інструменту в моделі консоціональної демократії А. Лейпхарта обмежувалося колом найбільш важливих і фундаментальних питань і було засноване швидше на неформальному взаєморозумінні, ніж на формальних юридичних або конституційних правилах [507, с. 290].

Окремі риси гіпотетичних результатів дії Закону про національно-персональну автономію в УНР проглядаються в оригінальній концепції

т. зв. плюрального суспільства, описаної британським вченим Дж. Ферніволлом на прикладі Бірми і Яви. Плюральне суспільство автор розуміє як «мішанину народів», в якій єдиною ланкою між індивідами є торгово-ринкові відносини. Етноси стикаються, але не об'єднуються. Кожна група дотримується своїх релігії, культури, мови, уявлень і звичок. Люди зустрічаються як індивіди, але лише на ринку, при продажу та купівлі. Сегменти окремих громад живуть пліч-о-пліч, але роздільно в рамках загального політичного утворення. Навіть у сфері економіки поділ праці відповідає расовим відмінностям. Це схоже на кастову систему, але без релігійної основи.

Дж. Ферніволл зазначав, що плюральне суспільство складається з груп ізольованих індивідів, і дезінтеграція соціальної волі відображена в фрагментарності соціальної потреби. Навіть у життєво важливому для всього суспільства питанні захисту від агресії люди не готові жертвувати власними інтересами [933, с. 186–187].

Концепцію плюрального суспільства продовжили розробляти послідовники Дж. Ферніволла, насамперед М. Сміт. Він запропонував розрізнити три альтернативні основи суспільної організації та єдності, а саме способи диференціальної, еквівалентної і стандартної інкорпорації.

При диференціальній інкорпорації одна інституційно помітна група, найчастіше отримуючи вигоди для себе, панує над іншими за допомогою різних засобів, аж до застосування сили, коли це необхідно. Її пряму протилежність становить консоціація (еквівалентна інкорпорація), яка заперечує нерівний розподіл привілеїв, прав чи можливостей груп у суспільній сфері незалежно від наявності або відсутності загальних для всіх груп інститутів.

Третій спосіб інкорпорації, на думку вченого, можна проілюструвати на прикладі Великобританії, Франції, Голландії чи Данії. Його характерна особливість полягає в тому, що індивіди прямо введені в суспільну сферу

як громадяни на формально тотожних умовах громадянського і політичного статусу, минаючи індивідуальне членство в будь-яких проміжних корпоративних групах; у рамках цієї системи індивіди користуються громадянськими правами безпосередньо, а не через групову ідентифікацію незалежно від діяльності в інших інституційних сферах. З урахуванням цих ознак М. Сміт назвав цю систему «універсалістською», або «стандартною» інкорпорацією. За цієї системи інституційна практика індивідуальних громадян абсолютно не має значення, за винятком специфічних дій, прямо або побічно заборонених законом. Режим за своєю орієнтацією і наслідками іманентно асиміляційний, оскільки громадянська рівність усіх членів суспільства сприяє стиранню відмінностей у мовній, шлюбній, економічній, освітній, рекреаційній та в інших сферах. У таких умовах, у межах закону, особливості сімейної чи релігійної практики є справою особистого вибору і не пов'язані з визначенням індивідуальних громадянських прав [811, с. 187–189].

Етнополітичні моделі поведінки держави визначаються типом політичного режиму, навичками правової й управлінської культур і значною мірою задаються національною політичною елітою. О. Борисова виділила й охарактеризувала такі різновиди комунікації між державою й етнічною групою, як імператив, маніпуляція і діалог.

Основою імперативу як історично традиційної стратегії держави є етнічне насильство – прагнення до повного домінування над етнічною групою з метою нав'язування їй своїх ціннісних установок, жорсткого регламентування всіх сфер її життєдіяльності, штучного руйнування її цілісності, придушення та утисків її інтересів і навіть знищення або усунення з системи соціальної взаємодії. Цей вид інтеракції був властивий державам імперського типу; його окремі елементи інколи використовують сучасні держави як інструмент силового тиску на «нетитульні» етнічні групи. Виділяють три типи імперативної стратегії, що проводиться

державою щодо етнічних груп: дискримінація, територіальна та правова ізоляція, геноцид [43, с. 46–49]. Основою імперативу як поведінкової стратегії держави є такі ідеології, як шовінізм і расизм.

Наслідком нав'язування імперативної моделі інтеракції з боку держави може стати наростання етнічної та соціальної напруженості дискримінованих груп, що відповідно може призвести до міжсуб'єктного конфлікту.

Демократизація політичних систем сучасних держав спричинила новий вид взаємодії між означеними акторами – маніпуляцію. Це більш м'яка форма впливу на партнера, ніж імператив; справжня мета комунікації може бути від нього прихована. Ця стратегія спрямована на опосередковане управління поведінкою контрагента, зміну агоністичних установок на лояльні, відхід від можливого конфлікту або переведення його з політичної площини в культурну або мовну.

Держава в поліетнічному суспільстві застосовує маніпулятивний вид взаємодії з метою інтеграції етносів різного типу розвитку в єдиний соціально-економічний, політико-правовий і культурний простір. Важливим інструментом впливу на партнера в цій ситуації інтеракції є актуалізація громадянської правосвідомості та громадянської самоідентифікації особистості [43, с. 52–55]. Виокремлюють три основні типи маніпуляції: деетнізація політики та державності, політика асиміляції і політика акультурації.

Створення ідеальної моделі взаємодії держави й етнічної групи неможливе без розвитку діалогу як виду комунікації. Діалог як стратегія взаємодії впливає з постулювання партнерами свого рівноправного становища; її мета спрямована на взаєморозуміння, самопізнання і саморозвиток контрагентів, створення комфортного середовища взаємодії та виконання конкретних завдань. Діалог виникає в тій ситуації комунікування, коли етнічні групи агрегують власні інтереси, а держава

здійснює заходи щодо їхньої реалізації за умови збереження територіальної цілісності. Використання діалогу як стратегії комунікації між двома означеними партнерами можливе при досягненні суспільством певного рівня демократії та правосвідомості, коли цінною парадигмою є визнання рівнозначності всіх етноцивілізаційних груп та їхнього права на різні форми самовизначення в межах певної країни, в т. ч. права на автономію – етно-територіальну чи культурну [43, с. 58]. Такий підхід потребує поступливості від усіх акторів етнополітичних відносин.

На думку Дж. Ротшильда, домінуючі групи, крім поширеного принципу «розділяй і володарюй», можуть застосовувати різну тактику щодо підлеглих груп або поєднувати різні методи і підходи до окремих груп. Найбільш характерними є такі методи й засоби: 1) геноцид; 2) виселення; 3) примусова асиміляція; 4) непримушувана аккультурація; 5) структурна федералізація (кантонізація, децентралізація) – це метод встановлення довіри й усунення побоювань підлеглих груп за допомогою територіальних гарантій; 6) «макіавеллістська» версія структурної федералізації – її використовують, коли домінуюча група інституційно дробить велику існуючу або латентну групу на більш дрібні нові; 7) навмисне ігнорування етнічних політичних вимог і тою чи іншою мірою завуальоване зневажливе ставлення до «відсталих» етнічних культур, сподіваючись, що це прискорить їхнє імовірно неминуче зникнення [776, с. 163–165]. Проаналізувавши означені заходи, що використовують у відносинах між підлеглими і домінуючими групами, вчений дійшов висновку, що жоден із них не має універсальної ефективності, а деякі є надмірно радикальні і відповідно спричиняють насильницький силовий опір меншини і засудження міжнародною громадськістю.

Для узагальнення варіативності стратегій влади у сфері етнонаціональної політики Дж. Ротшильд запропонував такі моделі: «вертикальної ієрархії», «паралельної сегментації» та «перехрещеної

сітки». Перша модель є авторитарно-тоталітарною, оскільки відображає державну систему з домінуючою етнічною групою, що панує в усіх сферах суспільного життя, та підлеглих їй іноетнічних спільнот. Для збереження існуючої ієрархії панівна етногрупа може застосовувати до залежних від неї іноетнічних суб'єктів силу чи примусові санкції. Друга модель має перехідний характер – від авторитарно-тоталітарних до демократичних етноконструкцій, де кожна етнічна група визначається внутрішньою соціальною стратифікацією та наявністю власної політичної еліти. Етногрупові суперечності узгоджуються або шляхом переговорів і досягнення компромісів, або застосування сили. Найбільш оптимальною для аналізу міжетнічної взаємодії в розвинених суспільствах, на думку Дж. Ротшильда, є третя модель. У її межах завдяки активній взаємодії різних етногруп економічні та етнічні елементи взаємно переплітаються, а поняття «громадянин» органічно інтегрує в собі етнічні й національні складники [1165, р. 80–84]. Такий підхід не гарантує рівного представництва етнічних груп, проте дає змогу збалансувати інтереси поліетнічного суспільства та уникати міжнаціонального протистояння.

Отже, проаналізувавши теоретичні підходи до визначення сутності, передумов зародження та моделей державної етнополітики, сформованих у світовій політичній думці, можна підсумувати, що етнонаціональна політика є однією з головних категорій, яка забезпечує пошук шляхів гармонізації міжетнонаціональних відносин. Її виникнення зумовлене поліетнічним складом багатьох держав світу та необхідністю ефективної інтеграції іноетнічних суб'єктів з політичною структурою суспільства. Різні країни використовують різні моделі державної етнополітики, однак основними серед них є асиміляційна (інтеграційна) модель, мультикультуралізм та політика виключення.

1.2. Політико-правові підходи забезпечення прав національних меншин

Перед тим, як удатися до політико-правового аналізу забезпечення прав національних меншин, важливо визначити сутність самого поняття «меншина». Першими його природу ще в 1920–1930-х рр. почали з'ясовувати соціологи, етнологи і певною мірою антропологи.

Предметніше розробленням наукової концепції меншин займалися дослідники середини – другої половини ХХ ст. Серед них американські соціологи С. Веглі, Л. Вірт, М. Харріс, Р. Шермерхорн, голландський соціолог Г. ван Амерсфорт. Зокрема, Л. Вірт поняття «меншина» визначив так: «Група людей, котрі в силу їх фізичних або культурних характеристик виділяються з числа решти в суспільстві проживання, піддаються іншому і нерівному поводженню і, як наслідок цього, вважають себе об'єктами колективної дискримінації» [107, с. 152–153]. С. Веглі та М. Харріс вважали, що меншину можна визначити за низкою показників: 1) меншини – це підпорядковані сегменти комплексних державних суспільств; 2) меншинам притаманні специфічні або культурні риси, які з позицій домінантних сегментів вважаються такими, що заслуговують меншої уваги; 3) меншини є самосвідомими спільнотами, об'єднаними специфічними рисами, притаманними їхнім членам; 4) членство в меншинах визначається походженням; 5) члени меншин прагнуть до шлюбів усередині своєї групи. Р. Шермерхорн у книзі «Компаративні етнічні відносини», поряд з іншими атрибутами меншини, згаданими його попередниками, виявив ще одну її характеристику – те, що вона представляє меншу половину населення того чи іншого суспільства. На ряд властивостей меншини звернув увагу Г. ван Амерсфорт: вона є перманентним колективом населення держави; менший кількісний склад виключає меншину з ефективної участі в політичних процесах; меншина

перебуває в занедбаній позиції [268]. У подібному ключі феномен меншини характеризували також інші дослідники.

Офіційним документом, що запровадив поняття меншини, став Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. [446, с. 26]. У ст. 27 він проголосив принцип, згідно з яким «...у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» [589]. Отже, документом гарантовано право меншин на їхню національну, етнічну, релігійну або мовну самобутність або самобутність за сукупністю цих ознак і право на збереження особливостей [709], які вони хотіли б розвивати.

Однак у повному обсязі права меншин набули юридичного закріплення в Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, прийнятій резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р. [206]. Вона стала першим спеціальним міжнародно-правовим актом, присвяченим визначенню та регламентації прав меншин [446, с. 26]. Незважаючи на свій незначний обсяг – усього 9 статей, Декларація детально закріплює і врегульовує права національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, а також обов'язки держави, на території якої вони проживають або громадянами якої вони є, щодо їхнього захисту, забезпечення і заохочення до створення умов для розвитку самобутності.

Порівнюючи текст Декларації з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, юристи-міжнародники зазначають, що перша чіткіше формулює вимогу про позитивні дії щодо реалізації прав меншин [446, с. 26]. Якщо в ст. 27 Пакту йдеться про те, що представникам меншин «не може бути відмовлено в праві...», то в ст. 2 Декларації

використано формулювання, згідно з яким вони «мають право...» [589; 206]. Таким чином, її положення виходять за рамки невтручання держави в життя етнічних спільнот, а дефініція «вільно та без втручання чи дискримінації у будь-якій формі» [206] вимагає від держави створення і забезпечення умов, що не допускають обмежень з боку приватних чи посадових осіб, державних інститутів і громадських організацій, а також суспільства загалом.

Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин дала поштовх до розроблення і прийняття аналогічних трансрегіональних чи континентальних міжнародних правових актів. У Європі робота над цією проблематикою просунулася далі, ніж в інших частинах світу. Паралельно з підготовкою тексту Декларації в рамках ООН в 1989 р. було ухвалено Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ; з 1995 р. – Організація з безпеки і співробітництва в Європі), який надав меншинам широкі права. Їх було знову підтверджено на зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ в Копенгагені в 1990 р. і на Женевській зустрічі експертів у 1991 р. Проблему національних меншин було порушено також у Паризькій хартії для нової Європи, підписаної главами держав-учасниць НБСЄ в листопаді 1990 р., в якій було висловлено рішучість заохочувати їхні права. У тому самому році Європейська комісія зі законодавчого забезпечення демократії, створена Комітетом міністрів Ради Європи, склала перелік прав меншин [229, с. 353–357; 446, с. 27].

Положення означених міжнародних правових актів набули розвитку і систематизованого закріплення в Рамковій конвенції про захист національних меншин, прийнятої Комітетом міністрів Ради Європи на сесії в Страсбурзі 1 лютого 1995 р. [748]. Це перший зобов'язальний багатосторонній документ, що на сьогодні є найповнішим з усіх

міжнародних актів у галузі прав меншин. Держави, котрі ратифікували Рамкову конвенцію, зобов'язані узгодити своє національне законодавство, а також адміністративну та юридичну практику відповідно до її положень.

Україна підписала Рамкову конвенцію 15 вересня 1995 р. і надала їй чинності відповідно до Закону № 703/97-ВР від 9 грудня 1997 р. [307]. Однак, маючи великий досвід забезпечення прав національних меншин, зокрема під час Української революції 1917–1921 рр., наша держава послідовно втілює принципи міжетнічного порозуміння з часу проголошення незалежності. Передусім ідеться про створення відповідної законодавчої бази України, котра б відображала концептуальні засади державної етнополітики.

Ще в серпні 1991 р. було ухвалено Постанову Президії Верховної Ради України «Про Звернення Президії Верховної Ради України до громадян України всіх національностей» [718], у жовтні того самого року – Закон про громадянство України [302] (Закон утратив чинність на підставі однойменного Закону [303] від 18 січня 2001 р.), в листопаді – Декларацію прав національностей України [205], в червні 1992 р. – Закон про національні меншини в Україні [304], в лютому 1994 р. – Закон про правовий статус іноземців [305] (Закон утратив чинність на підставі Закону про правовий статус іноземців та осіб без громадянства [306] від 22 вересня 2011 р.) та ін. Квінтесенція цих документів знайшла відображення в Конституції України, в ст. 11 якої зазначено: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [407]. Водночас, відповідно до ст. 1 Закону про національні меншини [304], всі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпеченні прав осіб, які належать до

національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загально визнаних прав людини.

Ще одним перспективним документом, спрямованим на створення умов для гармонійного розвитку і консолідації всіх етнічних складників українського суспільства, має стати Концепція державної етнонаціональної політики України. Відповідний законопроект ще 29 лютого 2012 р. [735; 408; 917] схвалив Кабінет Міністрів України.

Необхідність захищати права національних меншин від можливих утисків з боку домінуючої більшості активізувала дослідження проблеми визначення меншини, з'ясування питань, що вона собою являє, ким визначається ця меншість, хто може користуватися правами меншин. Ці питання та можливі відповіді на них були предметом низки досліджень, підготовлених експертами, і тривалих дебатів у ході багатьох форумів, на яких обговорювали проблеми захисту меншин. Проте остаточних відповідей на ці запитання не отримали. Крім того, незважаючи на важливість досліджуваної проблеми, не вдалося ухвалити загальне визначення поняття «меншина», яке б задовольнило зацікавлені сторони.

Складність пошуку прийняттого визначення полягало в різноманітні ситуацій, пов'язаних з існуванням меншин. Зокрема, декотрі з них живуть компактно в строго визначених районах окремо від основної частини населення, інші – розкидані по території країни. В одних меншин добре розвинене почуття колективної самобутності, підкріплене історією, яка живе в пам'яті або зафіксована на папері, в той час як інші зберегли лише розпливчате уявлення про свою спільну спадщину. В деяких випадках меншини користувалися й користуються значним ступенем автономії. В інших випадках автономія або самоврядування не мають якихось історичних коренів. Деякі групи меншин, можливо, потребують більшого захисту, оскільки порівняно з іншими меншинами вони триваліший час проживають у відповідній країні або мають сильніше прагнення до

зміцнення своєї самобутності [754]. Разом із цим, як зазначають дослідники, відсутність узгодженого визначення не перешкоджало процесові розроблення нових стандартів і діяльності щодо заохочення прав меншин.

Позитивним результатом проведеної роботи стало те, що вдалося виявити низку особливостей національних меншостей, котрі дають змогу охопити більшу частину ситуацій, пов'язаних із меншинами. З огляду на це, в документах ООН та інших міжнародних організацій виділяють ключові ознаки, що дають змогу меншині виступати суб'єктом міжнародного права. Позиція ООН стосовно меншин базується на запропонованій 1977 р. членом Підкомісії у справах запобігання дискримінації і захисту меншин Комісії з прав людини ООН Ф. Капоторті дефініції: «Меншини – це у порівнянні з рештою населення держави менша за чисельністю частина, яка не займає панівного становища і члени якої – громадяни цієї держави – володіють з етнічної, і релігійної чи мовної точок зору характеристиками, які відрізняються від характеристик іншої частини населення, і виявляють (навіть якщо й опосередковано) почуття солідарності з метою збереження своєї культури, своїх традицій, релігій або мови» [704, с. 188–189]. Отже, меншина – це група людей, для котрої характерними є такі ознаки: 1) вона кількісно менша, ніж інша частина населення держави, що становить більшість; 2) не перебуває у панівному становищі; 3) складається з громадян даної держави; 4) володіє етнічними (національними), релігійними, культурними, мовними рисами, відмінними від відповідних рис іншої частини населення; 5) виявляє почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культурної традиції, релігії і мови [7, с. 189].

Крім зазначеного, важливим є положення про те, що наявність національних, культурних, мовних і релігійних ознак групи не обов'язково підтверджує існування меншини, оскільки з точки зору міжнародного

права рішення про визнання меншинами груп на території кожної держави залишається за державою. Тобто меншини існують лише там, де їх наявність визнано державою [214, с. 82–83], в іншому випадку міжнародно-правовий захист меншин буде значно ускладнено.

Кожен із типів меншин – від релігійних, расових до тих, які визначають за характером їхньої поведінки, – поряд із загальними для всіх властивостями, має специфічні риси, зумовлені їхнім походженням чи демографічно-соціальним статусом [273, с. 16]. Специфіка понять «етнічна меншина» і «національна меншина» пов'язані з особливостями походження від таких суспільних феноменів, як етнос і нація.

Якщо етноси як форма існування соціуму формувалися в глибині віків, то нації значно пізніше: на думку Е. Сміта – в середньовіччі, Г. Геллера – у XVIII ст., українських дослідників – у другій половині XVII – XVIII ст. Серед визначальних характеристик етносу – мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість. Важливою ознакою в диференціації понять «етнос» та «нація» є те, що перший може існувати і компактно (в межах однієї території), і дисперсно (розсіяно на різних територіях) [273, с. 17], тобто розрізнені групи етносу тривалий час можуть зберігати визначальні характеристики.

Щодо поняття «нація», то є безліч найрізноманітніших дефініцій, що характеризують її зміст, але досі нема жодної, яка була б визнана науково загальноприйнятою. Відмінності, що існують у поглядах дослідників на зміст поняття «нація», можна звести до двох груп. У першій представлені ті, що дають змогу трактувати «націю» як людську спільноту, базовану на культурних і психологічних характеристиках, для якої обов'язковою є спільна свідомість, за основу котрої взято спільне походження. Для цієї спільноти однією з основних ознак є те, що вона існує в межах однієї території, тобто спільна територія виступає тут першорядним необхідним

атрибутом. Друга група відмінностей дає змогу трактувати націю як державу [273, с. 17–18].

Незважаючи на те, що етимологічно зміст слів «етнос» і «нація» збігається – «ethnos» по-грецьки і «natio» по-латині означають «народ» [809, с. 436, 665], сучасні дослідники не ототожнюють ці дефініції. Під етносом нині розуміють історично сформовану стійку спільність людей, яка володіє сукупністю ідентифікаційних ознак, самосвідомістю і самоназвою. Термін «нація», котрий вживали в Новий час для позначення сукупності громадян держави, на відміну від підданих самовладного короля, згодом набув також етнічного забарвлення, але жодна з концепцій нації не стала загальноприйнятною. Досі в західній (насамперед в англomовній та французькій) літературі й практиці категорії нації і національності застосовують більше в політико-правовому, ніж етнічному значенні. Істотною мірою під впливом таких країн, як США, Великобританія, Франція, що були біля витоків ООН, а нині займають провідні позиції в світі, у міжнародно-правових документах (і в самій назві ООН) слово «нація» вживають у значенні «держави». Натомість у науці й повсякденному побуті Німеччини, Росії, України та низки інших пострадянських держав запанувало поняття нації як типу етносу. З огляду на це дослідники виділяють різницю між «нацією-державою» (співгромадянством) і «нацією-етносом» (етнонацією): якщо перша охоплює сукупність громадян однієї держави, незалежно від походження, то друга – людей одного етнічного походження, незалежно від громадянства [1129, с. 17–18; 1125, с. 52–53].

Логічними є міркування тих науковців, котрі визначають націю як ступінь розвитку етносу й суспільства, як етнічний колектив, що усвідомлює свою природно-історичну спільність і організований у формі національної держави [421, с. 34]. Групи з несхожою етнічною

ідентичністю в межах національних держав являють собою етнонаціональні меншини.

Як і етнос та нація, похідні від них поняття «етнічна меншина» і «національна меншина» близькі за змістом. Нема чіткого розмежування між ними й у міжнародному праві. Аналіз різних джерел дає підстави визначити їхню спорідненість, але не тотожність. Етнічну меншину можна розглядати як самоусвідомлювану групу громадян держави, яка є кількісною меншістю, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище у суспільстві, колективна воля до виживання і прагнення до рівності з більшістю населення. Національна меншина виступає тією групою, яка формується і на базі ознак етнічної меншини, й водночас на основі певних політичних характеристик. Тобто національна меншина – це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на стадії політизації, активної участі у політичному житті держави проживання [7, с. 189]. В українській нормативно-правовій базі до національних меншин, відповідно до ст. 3 Закону про національні меншини в Україні, «належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [304].

Існування етнонаціональних меншин та їхня життєдіяльність можливі за певних умов внутрішнього і зовнішнього порядку. До внутрішніх чинників потрібно віднести кількісний склад, уміння зберігати єдність, що виникає на ґрунті спільних етнокультурних рис. І нарешті, етнонаціональна меншина набуває правового порядку тоді, коли всередині неї формуються різного роду структурні одиниці (культурні, політичні, соціальні та інші організації). Зовнішнім фактором виступає етнополітика держави, на території якої вони проживають [7, с. 189].

Саме поняття «національна меншина» вперше було застосовано у Німеччині в XIX ст. у зв'язку з розвитком німецького націоналізму [421, с. 34]. В офіційному лексиконі воно з'явилося недавно – після того, як його вжили в Заключному акті НБСЄ, підписаному 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі [1129, с. 16]. Термін «етнічна меншина» виник у 50-х рр. XX ст. і з 60-х рр. його вживають як синонім дефініції «національна меншина» [421, с. 34] з постійними намаганнями замінити і витіснити останню з наукового обігу.

Поява етнонаціональних меншин – результат різноманітних процесів, пов'язаних із взаємодією і трансформацією держав, зміною їхніх меж, масовими міграціями, коли меншини опинялися поза межами історичного розселення в інонаціональному оточенні, найчастіше в «чужій» державі.

Наявність етнонаціональних меншин формує складний комплекс політико-правових, соціально-економічних, культурних проблем, пов'язаних із пошуком балансу державних та етнічних інтересів, серед яких збереження етнокультурної спадщини та самобутності меншин, визначення їхнього статусу, конституційно-правове забезпечення прав, захист їхніх інтересів. Меншини нерідко стають ґрунтом для виникнення міжетнічних і міждержавних конфліктів, що робить їх однією з найбільш вразливих груп у суспільстві [619, с. 3]. Проблема меншин особливо загострюється в періоди розпаду імперій і багатонаціональних держав, як це було під час краху Австро-Угорської, Османської, Російської імперій на початку XX ст.

У зв'язку з темою дослідження далі прослідкуємо світову традицію захисту меншин, яка має довгочасну історію. Перші спроби було зроблено в XVI–XVII ст., хоча тоді проблема меншин, а тим більше їхнього захисту, в міжнародно-правовому плані ще не стояла. Швидше йшлося про статус окремих груп підданих однієї або обох договірних держав, тобто про обсяг громадянських прав. Договори того часу стосувалися здебільшого релігійних меншин і обумовлювали право на свободу віросповідання [380,

с. 9; 816]. Упродовж століть ставлення держав до проблем захисту меншин змінювалося і вдосконалювалося.

Однією з перших угод, якою вдалося врегулювати статус меншин, став Авгсбурзький релігійний мир 1555 р. Підписавши його, протестантські князі Німеччини та імператор Карл V Габсбург поклали край війнам між католиками й протестантами. За умовами миру було встановлено незалежність німецьких князів у релігійних питаннях і затверджено за ними право визначати релігію своїх підданих. Лютеранство, поряд із католицизмом, визнано офіційним віросповіданням [252, с. 932].

Найбільш ранніми історичними прикладами застосування міжнародного права для врегулювання проблем, що зачіпали внутрішню політику держави у сфері громадянських прав окремих груп населення, можна вважати Оснабрюкський і Мюнстерський договори 1648 р. [346, с. 211–212; 214, с. 86]. Їх було укладено в рамках Вестфальського миру, який знаменував собою закінчення Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) між Німеччиною та Францією і Швецією. Останні дві країни свого часу втрутилися у внутрішньонімецький конфлікт, щоб підтримати протестантських князів проти католика імператора. В такий спосіб вони прагнули послабити конкурента й одночасно посилити свій вплив у центрі Європи.

За Вестфальським миром, поряд із наданням німецьким князям права проводити самостійну політику і мати дипломатичні зносини з іншими державами, в Німеччині було проголошено свободу віросповідання. Гарантами рівноправності релігійних меншин – кальвіністів і лютеран, що проживали на німецьких землях, виступили Швеція і Франція [816; 214, с. 816]. Парадокс ситуації полягав у тому, що, декларуючи ідею захисту меншин, котрі перебували в нерівноправному становищі порівняно з основним населенням Німеччини, Франція громила вдома власних

протестантів [346, с. 209]. Загалом «гаранти» досягли своєї мети: Вестфальський мир закріпив політичне роздроблення Німеччини і фактично покінчив з її імперськими амбіціями.

Аналізуючи причини й наслідки Вестфальського миру, як і інших подібних документів, дослідники звернули увагу на історичний характер зв'язку між державним суверенітетом і проблемою меншин. Визнання прав останніх у ньому виявилось пов'язаним стійкими асоціаціями з ідеєю капітуляції, обмеженням суверенітету, применшенням значення держави, втручанням в її внутрішні справи [816]. Як наслідок, у суспільстві, передусім серед його еліти, почав формуватися негативний стереотип, пов'язаний із меншинами та забезпеченням їхніх прав.

Незважаючи на зазначене, активізація питання про становище релігійних, етнонаціональних, мовних чи ще якихось меншин будь-якої держави виявилася ефективною, тому впродовж наступних століть не раз ставала зручним інструментом міжнародної політики. За її допомогою одна сторона намагалася підпорядкувати собі іншу, прикриваючи своє втручання у внутрішні справи останньої захистом меншин. Наприклад, поразка Османської імперії у війні з державами «Священної ліги» – Австрією, Венецією, Московією та Річчю Посполитою призвела до укладення в 1698–1699 рр. у Карловицях системи договорів переможеної з кожним із переможців. У їхніх текстах знайшло відображення прагнення європейських держав послабити Османську імперію і підпорядкувати її своїм впливам за допомогою вже випробуваного способу – зобов'язавши Порту охороняти свободу віросповідання своїх підданих [214, с. 86–87].

Захист одновірців в інших державах у своїх інтересах ефективно використовувала російська дипломатія. Яскравим прикладом цього може бути Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 р. між Росією та Османською імперією. У ньому, зокрема, містилися положення, присвячені правам християн і християнської церкви на Балканському

півострові й у придунайських провінціях, захоплених турками. Порухення цих прав могло розглядатися як недотримання умов договору [380, с. 9] і давало Росії дієвий інструмент для впливу на Порту.

Подібними за суттю були також Російсько-польські конвенції 1767 і 1775 рр. [199]. Окрім політичних складників, вони містили гарантії прав релігійних меншин у Польщі.

Поряд із політичним та економічним прагматизмом, геостратегічними розрахунками, певну частку гуманізму стосовно меншин та їхнього захисту проявив Віденський конгрес. Зокрема, безсумнівно позитивним моментом стала його декларація від 8 лютого 1815 р. про припинення торгівлі неграми. Работоргівлю було засуджено як явище, «противне законам і людинолюбству, і загальній моральності» [1129, с. 17]. Також представники антинаполеонівської коаліції уперше на міждержавному рівні порушили проблему статусу національних меншин (досі правовому регулюванню підлягало лише право вільного віросповідання), хоча й не іменували їх такими, а лише фіксували наявність інонаціональних груп, зокрема поляків, які мали бути захищені від дискримінації. В ст. I Генерального акту від 28 травня 1815 р. Віденський конгрес визначив, що «поляки як російські піддані, а також австрійські та пруські, матимуть народних представників в національних державних установах, згідно з тими умовами політичного існування, які кожним із вищеназваних урядів буде визнано за найкорисніші в його володіннях» [1129, с. 17–18]. Щоправда, прогресивний характер Генерального акту було дещо знівельовано тією обставиною, що він не встановив процедур реалізації означеної норми, залишивши це питання цілком на «монарший розсуд» глав відповідних держав, і не передбачав ніякого контролю за її виконанням.

У подібному ключі великі держави розглядали проблеми меншин після закінчення Кримської війни. Попри те, що Османська імперія

належала до табору переможців, її соратники, насамперед Великобританія і Франція, змусили султана декларувати в ст. IX підсумкового Паризького мирного трактату від 18 березня 1856 р. рівноправність усіх своїх підданих, незалежно від їх релігійної та національної приналежності [791, с. 26]. Передусім ішлося про християнське населення васальних територій імперії.

Підставою для сумнівів у щирості як Османської імперії, так і її «натхненників» була відсутність не тільки колективного, а й індивідуального механізму контролю за здійсненням узятих зобов'язань. Внаслідок цього жодна угода і жодне зобов'язання Туреччини щодо меншин не були виконані.

Зрозуміло, що подібний підхід до вирішення проблеми численних народів, котрі в складі імперій перебували на становищі меншин, останніх задовольнити не міг. Ще в 1820 р. європейські монархи зіткнулися з народними повстаннями в Іспанії, Неаполі, П'ємонті. У 1821 р. розпочалася національно-визвольна боротьба греків проти турецького панування, в результаті якої Греція в 1828 р. здобула незалежність. Далі була проба сил під час «Весни народів» 1848–1849 рр., після котрої національні рухи продовжували розвиватися. До 1861 р. відбулося об'єднання Італії (в 1871 р. створено Італійське королівство), 18 серпня 1866 р. підписано договір про утворення союзу німецьких держав на чолі з Пруссією (у січні 1871 р. проголошено Німецьку імперію). В лютому 1867 р. Австрійську імперію перетворено в дуалістичну Австро-Угорщину, рішеннями Берлінського конгресу 1878 р. визнано незалежність Румунії, Сербії та Чорногорії [1129, с. 122]. Таким чином, за короткий термін на політичній мапі Європи виникли нові держави, засновані за національною ознакою.

З останньої третини XIX ст. в законодавстві різних країн з'явилися норми, що гарантували права не релігійних, а етнонаціональних та мовних

меншин. Зокрема, у ст. 19 Конституційного закону Австрії від 21 грудня 1867 р. записано: «Всі етнічні меншини в державі... мають абсолютне право зберігати та розвивати свою національність і свою мову. За всіма мовами... визнаються рівні права в тому, що стосується освіти, управління або суспільного життя... державні навчальні заклади повинні бути влаштовані таким чином, щоб дати можливість усім етнічним групам отримувати необхідну освіту своєю мовою без примусового вивчення іншої мови провінції» [10].

На початку ХХ ст. ідея міжнародного захисту етнонаціональних меншин набула динаміки й організованості. Оскільки держави не мали особливої практики в цій справі [3, с. 77], в деяких із них розпочалося вивчення означеної проблеми в межах міжнародного права [214, с. 15]. З'явилася низка друкованих праць, автори яких, зокрема О. Бауер [25], В. Вільсон [93], В. Даневський [201], Г. Єллінек [249], Т. Зінквільський [689], К. Каутський [356; 381], К. Кульчицький (Мазовецький) [449], В. Ленін [509–515], К. Реннер [803; 1113], Й. Сталін [832–836], виходячи з різних позицій, намагалися осмислити актуалізоване часом «національне питання». Так, ідеологи австромарксистської концепції О. Бауер і К. Реннер вважали, що джерелом і носієм національних прав мають бути не території, а національні спілки, котрі створюються за допомогою особистого добровільного волевиявлення і володіють публічно-правовим статусом.

Своєрідним підсумком генези західної правової думки з проблем меншин став висновок німецького правника Г. Єллінека, зроблений ним у доповіді «Права меншості», оприлюдненій у Віденському юридичному товаристві в 1898 р. «Будемо вірити і сподіватися, – зазначив учений, – що суспільство зрештою знайде і здійснить те, що єдине в змозі врятувати його від духовного і морального занепаду та застою – визнання прав меншості» [249, с. 48].

Вивчення проблеми індивідуальних і колективних прав національних меншин ініціювали також такі вітчизняні інтелектуали XIX – першої чверті XX ст., як О. Бочковський, М. Грушевський, В. Даневський, С. Дністрянський, М. Драгоманов, Т. Зіньківський, І. Франко та ін. Їхні праці, на думку дослідників [606, с. 9], ні в чому не поступалися, а часом і випереджали подібні дослідження західних колег.

Важливим чинником, що вплинув на вироблення принципів вирішення проблем меншин і політики щодо них, відображених згодом у документах Ліги Націй, стали документи деяких міжнародних організацій, спеціально присвячені проблемам меншин. Зокрема, варто згадати «Проект декларації прав національностей», підготовлений міжнародним Бюро національностей під час роботи відповідної конференції, що працювала 1915 р. в Парижі і Лозанні. Згідно з цим документом, європейські національності мали отримати право на створення федеральної чи унітарної держави, а національні меншини – права на місцеву, муніципальну, освітньо-культурну та релігійну автономію.

Ще одна міжнародна група – «Центральна організація міцного миру» (Гаага) в 1915 р. розробила т. зв. «Мінімальну програму миру», а в 1917 р. – «Проект міжнародного договору про права національних меншин», в першій статті якого стверджувалося право «кожної національності, що становить частину договірних держав, розвивати свою національність і мову». Далі в документі було перераховано конкретні права меншин у галузі національної культури, релігії, політики (пропорційне представництво в органах влади) й запропоновано заснувати міжнародні органи – Комісію і Трибунал національностей для контролю за дотриманням умов договору [816; 46, с. 37].

Зі зростаючими національно-визвольними рухами змушені були рахуватися також обидва протиборчі табори Першої світової війни. Їхня дипломатія офіційно визнала право поневолених народів на

самовизначення. Так, британський міністр закордонних справ Е. Грей навесні 1915 р. проголосив, що «союзники воюють за велику ідею, щоб європейські народи могли існувати власним життям та плекати свої питомі політичні форми, а також і свій національний розвиток у повній свободі без огляду на те, чи вони великі, чи малі». Восени того самого року члена свого кабінету підтримав і прем'єр-міністр Г. Асквіт, підкресливши, що «Англія воюватиме доки не буде забезпечена незалежність малим європейським народам». Про те, що «тривкий мир у світі буде можливим лише тоді, коли Франція й союзники знову виборють волю народів», заявляв і очільник французького уряду А. Бріан [46, с. 269–270]. 22 січня 1917 р. президент США В. Вільсон у заяві до Сенату висунув тезу про те, що «...кожен нарід малий чи великий або могутній має сам рішати без приневолення й загрози про форму своєї влади й розвитку» [11, с. 37]. Згодом він сформулював свої пропозиції у «14 пунктах», які були взяті за основу Версальської системи договорів. Із подібними заявами виступили також дипломати держав Центрального блоку, переважно німецькі, мовляв, «Німеччина бореться... за визволення всіх народів» [46, с. 270]. Проте це була риторика, а практика виглядала інакше. Кожен із воюючих таборів використовував гасло самовизначення народів для розкладу ворожих держав і не поширював його на свої поневолені народи.

Спричинений Першою світовою війною крах імперської системи континентальної Європи та утворення на її уламках незалежних держав за принципом «одна нація – одна держава» [881] ще більше актуалізував проблему політико-правового статусу етнонаціональних меншин. Їхня кількість завдяки набуттю окремими народами власної державності хоч і зменшилася порівняно з 1914 р. із 86 до близько 40 млн. осіб [46, с. 273], але все ж залишалася значною, щоб ними легковажити. Так, частка етнонаціональних меншин відносно всього населення становила майже третину в європейській частині Туреччини, близько 40% – в Іспанії, Латвії

і Литві, до 50% – у Румунії й Польщі, більше половини – в Югославії і Чехословаччині. При цьому німці, розсіяні в 13 країнах Європи, нараховували понад 13 млн. осіб; українці – 10 млн. у п'яти державах; євреї – близько 6,5 млн.; росіяни – близько 1 млн. осіб у п'яти європейських країнах [1129, с. 146; 55, с. 175–176].

Складність цієї ситуації змушені були враховувати держави-переможниці, тому більш значущою зміною, яку привнесла Версальська система міжнародних відносин у правове становище етнонаціональних меншин, стало створення системи їхнього міжнародного захисту [10; 816]. Раніше діяли лише гарантії захисту, а самі міжнародні механізми дотримання прав етнонаціональних меншин були вироблені в рамках Ліги Націй після Першої світової війни.

Певною мірою на формування системи міжнародного захисту меншин вплинула діяльність єврейських національних організацій, котрі домагалися від світової спільноти гарантій щодо забезпечення прав етнонаціональних меншин. Відомий «Білль про права» Американського єврейського конгресу, а також численні меморандуми, адресовані урядам США, Англії і Франції, містили вимоги конкретних гарантій захисту прав єврейських меншин у країнах повоєнної Європи, а також проекти вирішення окремих питань процедури і механізму Ліги Націй у цій сфері [816]. Один із таких меморандумів навів на ідею створення в структурі Ліги «Комітету нових держав і захисту меншин».

Провідну роль у забезпеченні прав етнонаціональних меншин і при вирішенні спорів та суперечностей, пов'язаних із процесом дотримання означених прав, відводили саме Лізі Націй. Це було пов'язано з детальним розробленням нею системи процедур, механізмів реалізації та контролю за дотриманням прийнятих норм про права меншин [10; 816]. Так, відповідно до рекомендації Ради Ліги Націй від 15 грудня 1920 р. політичною умовою для укладення мирних договорів або для визнання нових держав і їхнього

вступу до цієї міжнародної організації [423, с. 125] було вжиття ними заходів щодо захисту прав етнонаціональних меншин.

Зазначені міжнародно-правові норми поширювалися на приблизно 39 млн. осіб, котрі проживали в 16 країнах і розмовляли 36 мовами [881]. Зобов'язань щодо захисту меншин повинні були дотримуватися як країни, переможені у війні, так і новостворені держави. Зокрема, вони мали забезпечити всім громадянам: однаковий захист життя і свободи, незалежно від походження, національності, мови, раси і релігії; право на відправлення релігійних культів відповідно до канонів своєї конфесії; рівність перед законом, однакові політичні і громадянські права, в т. ч. право вступу на службу безвідносно раси, мови і релігії; умови, за яких не мало бути ніяких обмежень у користуванні своєю мовою в особистих і публічних відносинах; право меншин влаштовувати за свій рахунок школи, церкви і благодійні установи, користуватися рідною мовою в суді, а також право вибору громадянства. Держави також мали сприяти навчанню національних меншин на їхній мові, якщо ці меншини були «значними». Взяті міжнародні зобов'язання держав із дотримання прав етнонаціональних меншин мали перевагу перед будь-якими внутрішніми законодавчими та підзаконними актами [1129, с. 151].

Отже, на даному етапі розвитку суспільства міжнародно-правовий захист меншин мав здійснюватися двома основними шляхами: 1) через заборону дискримінації в користуванні основними правами людини на підставі рівності перед законом; 2) через визнання спеціальних прав, що належали меншині та її членам як особливій спільності. І якщо суттю першого підходу були визнання і захист прав, які мали індивідуальний характер і стосувалися всіх жителів країни, то змістом другого компонента був захист прав, сформульованих як права осіб, що належали до меншин, або як права меншин як таких, тобто були колективними правами. Наявність у системі захисту меншин Ліги Націй цих двох начал дала

підстави дослідникам вести мову якщо не про встановлення певного балансу між ними, то принаймні про наявність певної пропорції: означена система заснована як на принципі рівності в користуванні правами індивідуального порядку, так і на визнанні необхідності поваги до спеціальних прав, що мають колективний (груповий) характер і передбачають можливість збереження етнічних, культурних, релігійних, мовних особливостей групи [423, с. 125–126], тобто її ідентичності й самобутності.

Гарантом виконання зобов'язань щодо меншин відповідними державами, виходячи з міжнародних договорів, вважалася Рада Ліги Націй. Допускалася подача петицій про порушення прав меншин, можливість розгляду яких ґрунтувалася на нормі ч. 2 ст. 11 Статуту Ліги Націй. Згідно з нею будь-який член Ліги мав право «дружнім чином» звернути увагу «на яку завгодно обставину, здатну вплинути на міжнародні відносини і, отже, викликати загрозу мирові або добрій згоді між націями, від якої мир залежить» [1129, с. 151]. Однак, як виявилось, система подання петицій була неефективною: протягом 1920–1931 рр. 19 національних меншин із 13 держав подали до Ліги Націй усього 525 петицій (у т. ч. 63 українських), які торкалися 338 справ. Із них 24 скарги через формальні причини було зразу відхилено. До розгляду відповідні органи прийняли тільки 50 справ, що охоплювали 147 петицій. У результаті було частково залагоджено лише 10 справ [46, с. 272]. Це означало, що ефективність розгляду Лігою Націй петицій від національних меншин становила менше 3%.

Загалом систему міжнародно-правових процедур, що склалася в рамках Ліги Націй, важко назвати досконалою. Її найістотнішими недоліками були такі. По-перше, неуніверсальний характер, тобто неоднаковий для всіх членів Ліги, що стосувався становища лише тих меншин, котрі проживали на території новостворених або переможених у світовій війні держав, і виключав взяття зобов'язань перед власними

меншинами з боку держав Антанти. По-друге, система захисту прав меншин не будувалася на безумовній забороні дискримінації за етнічною ознакою. По-третє, договори містили багато невизначених формулювань із важливих питань. При цьому поліпшення системи утруднювалося тим, що зміст договорів можна було змінити лише за згодою більшості Ради Ліги [10; 816; 214, с. 16]. По-четверте, існував розрив між декларованими в міжнародних документах правами меншин і реальною ситуацією, що складалася в національних державах [1129, с. 152]. Яскравою ілюстрацією такої невідповідності була відверто шовіністична політика польського та румунського урядів щодо української меншини [480, с. 421–425, 438–439], котра становила значну частину населення Польщі і Румунії.

Загалом, критично оцінюючи післявоєнну систему договорів, спрямовану на захист етнонаціональних меншин, усе ж слід визнати правоту відомої дослідниці проблем тоталітаризму Х. Арендт у тому, що справжнє значення цих угод полягає не стільки в їх практичному застосуванні, як у самому факті їхнього гарантування міжнародним органом – Лігою Націй. Меншини існували і раніше, але меншість як постійний інститут, визнання того, що мільйони людей живуть поза нормальним правовим захистом і потребують додаткових гарантій своїх найпростіших прав з боку якогось зовнішнього органу, що цей стан не тимчасовий і договори потрібні, щоб встановити якийсь тривалий *modus vivendi*, – все це було чимось новим, що, безумовно, не траплялося в такому масштабі в європейській історії [11, с. 370]. Попри численні змістові прогалини та надмірну формалізацію, новий механізм захисту меншин був значно досконалішим, ніж усі спроби попередніх століть.

Нове переосмислення цінностей та перегляд підходів міжнародного співтовариства до забезпечення прав національних меншин було викликане зміною геополітичної парадигми світу після Другої світової війни. Стратегією політико-правового вирішення означеної проблеми

стали захист культурної розмаїтості як спільного надбання людської цивілізації, попередження конфліктів на міжетнічному ґрунті, розв'язання їх мирним шляхом.

1.3. Стан наукового розроблення та джерельна база теми

Критично-порівняльний аналіз літератури*, пов'язаної з темою дисертації, для зручності здійснено за проблемно-хронологічним принципом. З огляду на це відповідно до структури роботи виділено такі складники:

I. Дослідження загальнотематичного характеру.

II. Дослідження демографічних, соціальних та політико-правових засад розвитку іноетнічного населення напередодні Української революції.

III. Дослідження нормотворчого та інституційного забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин.

IV. Дослідження політичної суб'єктності етнічних спільнот у контексті політики українських урядів.

Серед праць першої групи слід виокремити ті, що присвячені загальним засадам політико-правового забезпечення умов життєдіяльності та розвитку національних меншин, концептуальним основам формування етнонаціональної політики. Їхніми авторами були як вітчизняні науковці, зокрема, О. Антонюк, О. Биков, О. Бочковський, В. Бурдяк, І. Варзар, С. Василенко, Ю. Волошин, М. Дністрянський, М. Драгоманов, В. Євтух, О. Калакура, М. Кармазіна, О. Картунов, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, А. Круглашов, І. Курас, Ю. Левенець, Т. Лупул, О. Майборода, О. Мироненко, В. Мицик, Л. Нагорна, О. Нікітюк, М. Обушний, В. Панібудьласка, М. Панчук, М. Польовий, С. Римаренко, Ю. Римаренко, Н. Ротар, Л. Рябошапка, М. Товт, В. Трощинський, Л. Шкляр, М. Шульга

* Детально про дослідження стану наукового розроблення теми див. у публікації автора: 475, с. 32–66.

та інші, так і зарубіжні дослідники – А. Абашидзе, Р. Абдулатипов, Б. Андерсон, Р. Арашуков, Х. Арендт, С. Барч, О. Бауер, І. Бокатола, П. ван ден Берге, Е. Блек, Ю. Бромлей, Т. Васильєва, Р. Гофман, Л. Гумильов, К. Гютерман, Е. Гелнер, Л. Дадіані, С. Дехканов, Л. Дробіжева, Ф. Ермакора, Ф. Капоторті, Н. Катько, В. Кимлічка, О. Кіммініх, В. Кочарян, О. Кузнецов, В. Малахов, М. Паренті, Е. Пірхер, С. Пунжин, К. Реннер, Дж. Ротшильд, Л. Савінов, С. Соколовський, В. Тішков, П. Торнберрі, Р. Тузмухамедов, С. Юрьєв та інші*. Їхні теоретичні напрацювання дали змогу ґрунтовно проаналізувати особливості державної етнонаціональної політики та її моделі.

Домінуюче місце серед праць з обраної тематики посідають дослідження комплексного характеру, автори котрих розглядали різні аспекти державної етнополітики періоду Української революції 1917–1921 рр. Важливе значення в цьому зв'язку мають праці тих політичних діячів, які творили не лише українську політику, а й саму державність.

Насамперед ідеться про науковий доробок теоретика українського національно-визвольного руху М. Грушевського [176; 179–182; 844], котрий обґрунтовував ідеї децентралізації постімперської Росії, її федералізації, гарантування прав національних меншин та їхнього пропорційного представництва у державній владі і органах місцевого самоврядування. Розроблені в його статтях засади етнонаціональної політики передбачали рівноправність усіх націй України, забезпечення умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин [176, с. 17–18, 19–20, 21; 177, с. 165–170; 178, с. 103–105; 183, с. 105–107] і стали концептуальними практично для всього періоду Української революції. Так, у статті «Чи Україна тільки для українців?» професор Грушевський наголошував на тому, що Україна стане

* Тут і далі в підрозділі 1.3 див. відповідні позиції у Списку використаних джерел.

Батьківщиною для всіх, незалежно від національності тих, хто живе в ній, любить її, працює для добра краю і його людності [183, с. 106].

На увагу заслуговує також реферат Ф. Матушевського «Права національних меншостей» [572], прочитаний 6 квітня 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі. Автор розглядав національні меншини як суб'єктів політичних відносин і вважав, що державна влада зобов'язана дослухатися до їхнього голосу, зважати на їхні інтереси, шукати шляхи забезпечення меншинам усіх громадянських прав у політичному, соціальному, національному і релігійному житті. Висловивши переконання, що автономна Україна стане гарантом забезпечення всіх прав національних меншин, Ф. Матушевський визначив складники державної етнополітики: демократичне виборче законодавство; рівність усіх громадян перед законом; широке місцеве самоврядування; забезпечення національного пропорційного представництва в органах державної влади; права етносів на рідну мову.

Певною мірою проблеми етнополітики українських урядів досліджуваного періоду розглянуто в працях В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Ковалевського, І. Мазепи, С. Петлюри, П. Скоропадського, П. Христюка, А. Чайковського, М. Шаповала та інших діячів Національної революції. Обіймаючи відповідальні посади та володіючи необхідною інформацією, вони, хоч здебільшого фрагментарно, висвітлили становище іноетнічного населення, його настрої, ставлення до української влади, проаналізували основні заходи останньої в етнополітичній сфері.

Більш детально означені проблеми розроблено в низці спеціальних праць, що охоплюють їх або як складники хронологічно ширших монографічних розвідок, або їхні окремі аспекти. Серед них насамперед слід відзначити колективну монографію «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» [630], у якій увагу зосереджено на аналізі динаміки етнодемографічних процесів, змінах у правовому

становищі, участі представників національних меншин у громадсько-політичному та духовно-культурному житті України, можливостях задоволення їхніх прав і потреб. Перспективно виглядають дослідження взаємозв'язку між державним устроєм і становищем етнічних груп, політичною системою і вирішенням етнонаціональних суперечностей, з'ясування оптимальної моделі існування поліетнічного суспільства.

У подібному ракурсі проаналізовано становище іноетнічного населення України означеного періоду в монографії «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси» [627]. Однак, простежуючи зміни політичних і державних доктрин у вирішенні етнонаціонального питання, становища та міри впливу на них українців і решти етносів України, авторський колектив із незрозумілих причин проігнорував період Директорії УНР.

Досліджуючи закономірності й особливості формування, зміни та розвитку правового становища національних меншин на різних етапах розвою України, певну увагу правовим взаєминам української державності і національних меншин у період 1917–1920 рр. приділив у монографії «Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)» Л. Рябошапко [779]. Однак, вивчаючи широкий хронологічний період, автор, як і авторські колективи двох попередніх видань, не мав змоги всебічно й глибоко дослідити політику урядів щодо національних меншин під час Української революції.

Серед загальних праць, що стосуються обраної тематики, варто також назвати дослідження Г. Абрамсона, О. Брика, Б. Гудя, С. Гольдельмана, О. Красівського, Г. Кривошия, К. Лисюка, А. Марголіна, І. Міронової, І. Погребинської, М. Рафеса, В. Солдатенка та інших науковців, де зосереджена значна частина наративу та аналітики щодо становища національних меншин на початку ХХ ст.

Важливе місце в дослідженні належить працям, присвяченим окремим національним меншинам України – росіянам [283; 341; 342; 427–429; 897; 898; 1098], євреям [20; 146; 215; 217; 245; 246; 271; 367; 389; 622; 650; 696; 1107; 1124], полякам [63; 169; 359; 398; 806], німцям [77; 154; 603; 636; 688] та ін. Вони дають уявлення про життя етнічних груп напередодні та в ході Української революції, допомагають простежити якісні й кількісні зміни в їхньому середовищі, загальні й специфічні риси їхньої діяльності, порівняти політику правлячих режимів щодо різних національних меншин.

Наукові праці другої групи охоплюють питання демографічних, соціальних та політико-правових засад розвитку іноетнічного населення напередодні Української революції. Зокрема, детальний аналіз демографічного стану та соціально-майнової диференціації на етнічних українських землях напередодні Першої світової війни зробив основоположник української соціології М. Шаповал [1104, с. 6–22]. Всебічну характеристику соціоетнічних та економічних структур окремих регіонів Російської імперії, порівняльний аналіз її етнічних груп здійснив і подав австрійський історик А. Каппелер [370]. Діалектику міжетнічних взаємовідносин у параметрах їхніх суперечностей, конфліктів і пошуків компромісів у підавстрійських Галичині й Буковині в 1867–1914 рр. досліджено в монографії І. Монолатія [602]. Демографічні, економічні та культурно-освітні аспекти життєдіяльності німців, чехів і євреїв Волинської губ. проаналізовано в науковому виданні М. Бармака [19]. Подібні проблеми актуалізовано в кандидатських дисертаціях І. Мухіної та В. Надольської [605; 610]. Питанням соціально-етнічних конфліктів між поляками й українцями наприкінці XVIII – на початку XX ст. на Правобережній Україні присвятив працю французький історик Д. Бовуа [33]. Проблеми національної політики російського царизму того самого часопростору дослідила Н. Щербак [1118].

Важливий внесок у вивчення причини переселення та основних тенденцій зростання чисельності й розселення найбільших національних меншин України, з'ясування етнічного співвідношення мешканців міст і сіл зробили В. Ботушанський, В. Гвоздик, М. Генік, А. Кіссе, В. Кубійович, Ю. Левенець, Н. Макаренко, І. Міронова, О. Субтельний, С. Чорний та ін. Ряд науковців присвятили свої праці дослідженню означеної проблеми через призму російської [342; 427–429], єврейської [354; 740; 788], польської [359, с. 100–115; 526], німецької [288; 438; 603, с. 12; 741] та інших національних меншин України.

Особливості виробничої зайнятості, суспільного поділу праці та суспільної структурованості серед українських етносів, вплив етнічного чинника на соціальне розшарування населення України знайшли відображення в наукових доробках О. Доніка, М. Костюка, І. Монолатія, Т. Ніколаєвої, М. Тимофіїва, М. Чумака, В. Шевченка. Основні тенденції розвитку освіти національних меншин України наприкінці XIX – на початку XX ст. як важливого чинника для розуміння соціальних умов розвитку інонаціонального населення дослідили такі науковці, як О. Берестень, О. Борейко, О. Буравський, Т. Курінна, Ю. Поліщук, М. Потапенко, Н. Шип та ін.

Політико-правове становище іноетнічного населення українських земель, що перебували в складі Російської та Австро-Угорської імперій, було об'єктом дослідження М. Гаухмана, О. Дмитренка, В. Дякіна, С. Кальяна, М. Кармазіної, Н. Кона, В. Майснера, А. Міндліна, Н. Мірошніченка, І. Монолатія, І. Погребинської, Ю. Поліщука та ін. Порівняльний аналіз основних тенденцій етнополітики імперських урядів в Україні здійснили Ю. Левенець і Н. Макаренко [630, с. 21–28]. Важливими у цьому контексті є також праці Ю. Бахтуріної, І. Задерейчука, Б. Речистера, Г. Турченка, В. Хітерер, І. Ящунського та інших вчених, де відображено становище національних меншин України, зокрема

єврейської, німецької й польської, в роки Першої світової війни. Автори висновують, що війна істотно загострила становище національних меншин, негативно вплинула на їхній економічний добробут, призвела до зростання антиімперських настроїв.

Серед наукових праць третьої групи дослідження, яка охоплює питання нормотворчого та інституційного забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин у добу Української революції, комплексне вивчення проблеми відсутнє. Окремі її аспекти представлені в низці монографій та статей. Передусім ідеться про згадані теоретичні засади етнополітики, розроблені в публікаціях і документах революційної доби та в працях пізнішого часу таких українських діячів, як М. Грушевський, В. Винниченко, П. Скоропадський, С. Петлюра, Д. Дорошенко, П. Христюк, М. Шаповал та ін.

Загальний аналіз проблем, окреслених назвою третьої групи, здебільшого відображено в монографії В. Устименка [921], в якій основну увагу зосереджено на розгляді динаміки етнодемографічних процесів, змінах у правовому становищі, участі представників національних меншин у громадсько-політичному та духовно-культурному житті України, можливостях задоволення їхніх прав і потреб. Проте, розглядаючи етнополітику Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, автор поминув увагою перебіг етнонаціональних процесів на території ЗУНР. У подібному ключі означені проблеми висвітлено в статтях В. Гусєва, С. Кота, В. Нестеренка, В. Солдатенка та ін. Низка авторів присвятила свої дослідження становищу неукраїнського населення та основним тенденціям етнополітики органів влади окремих державних формацій періоду Української революції – Центральної Ради [135; 139; 153; 554; 557; 925], Гетьманату [630, с. 77–79; 687; 922], Директорії [160; 187; 530; 630, с. 87–109], ЗУНР [84; 375; 420; 1097].

Проблеми забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку іноетнічного населення простежено в публікаціях В. Верстюка та В. Сиволапова [90; 797], які, зокрема, з'ясували механізми національного представництва в органах української влади, О. Войналовича і Н. Ставицької [111; 831] – державну національно-культурну й освітню політику щодо національних меншин, О. Кудлай і Т. Макаренко [445; 555] – діяльність Генерального секретарства міжнаціональних справ УНР та ін.

Серед ідеологів та розробників, котрі в своїх працях прагнули обґрунтувати ідею національно-персональної автономії, варто назвати О. Бауера, М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Жаботинського, К. Кульчицького (Мазовецького), К. Реннера, І. Франка. Так, М. Драгоманов виступав за те, щоб національні меншини, які проживали в Україні, отримали не лише рівні громадянські права, а й культурну автономію [518, с. 380], зокрема право на офіційний статус рідної мови та національну школу. Загальну характеристику ідеї національно-персональної автономії та її реалізації подано в дослідженнях І. Варзара, Я. Верменича, М. Гона, В. Гусєва, С. Гольдельмана, Я. Лазура, Е. Львової, І. Нам, А. Осипова, І. Погребинської, В. Устименка та ін.

У низці праць дослідники висвітлили окремі аспекти проблеми. Так, К. Оніщенко, І. Погребинська, І. Чуркіна та інші науковці простежили витоки і розвиток ідеї національно-персональної автономії в українському й європейському контексті; І. Барталь, В. Гусєв, В. Кривенький, Л. Ладиґа, С. Тютюкін, В. Шелохаєв та інші вчені – ставлення до національно-персональної автономії політичних партій і громадських діячів; Д. Дорошенко, О. Мироненко, Н. Снісаренко, І. Шехтман – процес обговорення та ухвалення Закону про національно-персональну автономію в Центральній Раді.

Надзвичайно складною для вивчення є проблема єврейських погромів. Серед досліджень, в яких відносно комплексно й об'єктивно

проаналізовано антиєврейський погромний рух, варто назвати праці Т. Гунчака, С. Гусєва-Оренбурзького, В. Іваниса, В. Сергійчука, І. Чериковера, О. Шульгина та ін. Автори більшості з них свої твердження ілюстрували значною кількістю архівних документів, які дають змогу з'ясувати причини, наслідки та імена винуватців трагічних подій означеного періоду.

У ряді праць висвітлено окремі аспекти антисемітського руху: погроми в Російській імперії [123, с. 167–168; 198; 401; 578; 740, с. 672; 944; 945; 1116], злочини, вчинені деморалізованими солдатами російської армії в 1917 р. [172; 700, 947], повстанськими загонами [786], частинами Армії УНР [383; 452], Добровольчої армії [57; 138; 396; 1109; 1114], польського війська [393, с. 194; 698; 743], Червоної армії [357; 382; 729] тощо.

Дані про причини і передумови єврейських погромів відображено в працях О. Брика, О. Будницького, Т. Гунчака, І. Мазепи, В. Сергійчука, Дж. Франкеля, П. Христюка, І. Чериковера, О. Шульгина, Я. Грицака та ін. Більшість із дослідників погоджувалася, що головною причиною погромного руху була анархія, спричинена агресією російських більшовиків.

Наслідки погромів були страхітливими, однак підсумкові, систематизовані дані кількості актів насильства проти єврейського населення та їхніх жертв історики поки не спроможні назвати. Йдеться лише про приблизні цифри, які різняться між собою дуже істотно. Загальний аналіз окресленої проблеми відображено в працях О. Будницького, В. і Л. Гриневичів, С. Гусєва-Оренбурзького, П. Джонсона, Г. Костирченка, С. Кульчицького, З. Островського, В. Савченка, В. Солдатенка, Д. Тарасюка, В. Енгеля та ін.

Істотну проблему для встановлення справжніх наслідків погромного руху становлять гіпертрофікація його розмірів та численні провокації і фальсифікації дійсного стану речей, вчинені на території України

прихильниками більшовицького і білогвардійського режимів для того, щоб, з одного боку, дискредитувати українську владу перед західними країнами, які сприймали антисемітську тему надзвичайно чутливо, а з іншого – перекинути власну вину на супротивника. Інформація про такі факти міститься у працях О. Брика, С. Гольдельмана, Е. Райса, В. Сергійчука, І. Чериковера, О. Шульгина [49, с. 167, 176; 196, с. 126; 747, с. 108; 794, 77–78, 80–81; 1093, с. 112, 150–151; 1117, с. 48] та ін.

Особливих успіхів у дискредитації українського руху та його очільників досягнули російські більшовики, котрі, завоювавши Україну, отримали практично безмежні можливості для підміни понять. Серед прикладів фальсифікації варто назвати більшовицьке «редагування» праці С. Гусєва-Оренбурзького «Багряна книга. Погроми 1919–1920 рр. в Україні» [189, с. VII] та написаних під диктовку радянських ідеологів книг З. Островського «Єврейські погроми. 1918–1921» [649] і П. Красного «Трагедія українського єврейства...» [435]. У цьому переліку також перебуває наймасштабніша антиукраїнська провокація, підготовлена більшовицькими спецслужбами, – вбивство С. Петлюри та зумовлений ним судовий процес. Ці події висвітлено в працях [78; 525, с. 491–534; 588; 780, с. 7; 856: 882; 1133] українських і закордонних авторів.

Боротьбу української влади проти єврейських погромів та антисемітської пропаганди відображає значна кількість документальних матеріалів, зокрема законів, постанов, розпоряджень, наказів, звернень, інших офіційних документів революційної доби, ухвалених державними структурами різного рівня. Цій проблемі також присвячено ряд спеціальних досліджень [187; 280; 737; 794; 848; 932; 934; 942; 1117], окремі її аспекти розглянуто в загальних працях окресленої теми.

До четвертої групи джерел належать дослідження, в яких відображено політичну суб'єктність етнічних спільнот у контексті політики українських урядів. Серед них як уже згадані праці, так і публікації, характерні для

даної групи. Зокрема, О. Старух проаналізував сутність та ставлення різних політичних партій, у т.ч. загальноросійських, до питання політичного статусу України після розпаду Російської імперії [840]. Розвиток українсько-єврейських відносин під час революції, діяльність єврейських політичних партій в УНР та ЗУНР розглянули Т. Батанова, М. Гон, І. Клейнер, О. Павлишин [24; 143; 388; 653]. У подібному ракурсі місце етнічних поляків в українському національно-визвольному русі, ставлення їхніх політичних провідників до утворення УНР, проголошення її самостійності тощо висвітлили П. Гай-Нижник, Т. Демченко, О. Калакура, О. Красівський [119; 208; 361; 431] та ін.

Значну частину досліджень безпосередньо присвячено створенню, програмним вимогам та діяльності громадсько-політичних об'єднань національних меншин періоду національно-визвольних змагань в Україні. Про це йдеться в монографії В. Куртяка, статтях Л. Лойко, Т. Макаренко, С. Тютюкіна, Т. Щетиніної та ін. Ряд авторів визначили ступінь політичної мобілізації окремих національних меншин – російської [37; 253; 254; 285; 368; 504; 576; 853], єврейської [13; 140; 190; 611; 753; 802; 829; 837; 952], польської [586; 726; 839; 1130], німецької [887; 1131].

Важливою проблемою Української революції, від якої значною мірою залежали її результати, була позиція етнічних меншин щодо історичного права українського народу на відновлення своєї державності. Так, Г. Кривоший дійшла висновку, що їхнє ставлення до українського визвольного руху, хоч і пройшло складну й суперечливу еволюцію, залишалося настороженим, а то й ворожим [439]. Про різні аспекти поведінки представників іноетнічного населення щодо розбудови української державності йдеться також у розвідках В. Гусєва, О. Калакури, О. Павлишина, О. Рубльова та ін. [193; 654; 656; 1092] У низці досліджень відображено ставлення до українського державотворення окремих груп

іноетнічного населення, зокрема росіян [148; 122; 534; 686; 713], євреїв [141; 366; 527; 595; 838] і поляків [42; 358; 432; 806, с. 188–189, 195–199].

Серед пріоритетних завдань провідників українства було прагнення заручитися підтримкою національних меншин у справі відродження України, залучити їх до участі в представницьких та виконавчих структурах української влади. Окреслені проблеми досліджено в низці наукових праць. Зокрема, В. Палієнко висвітлив історичний досвід залучення національних меншин до розбудови української державності; Т. Макаренко простежила діяльність Генерального секретарства з міжнаціональних справ УНР, спрямовану на активізацію співпраці з представниками неукраїнського населення; О. Мироненко порівняв, як ці процеси відбувалися в період Центральної Ради і ЗУНР; В. Гвоздик, Т. Харченко, Т. Щетиніна і О. Ядловська [125; 555, с. 171–173; 582; 583; 659; 943; 1122; 1132] дослідили участь представників національних меншин у виборчій кампанії до Всеросійських і Українських установчих зборів (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.), у муніципальних виборах (липень – серпень 1917 р.), їхню діяльність в органах міського самоврядування в 1917–1918 рр.

У низці публікацій відображено важливі аспекти представництва окремих етносів в органах української влади. Так, про створення, структуру та основні напрями діяльності національних міністерств російських, єврейських і польських справ ідеться в публікаціях В. Гусєва, О. Лозинської, О. Мироненка, Т. Щетиніної [528; 579–581; 1121]. Історію єврейського представництва в Центральній Раді простежили Т. Батанова і В. Солдатенко [23; 820], участь євреїв у суспільно-політичних процесах ЗУНР, їхнє ставлення до українсько-польської війни 1918–1919 рр. – М. Гон [142; 147], становлення самоврядування євреїв і поляків в Україні – В. Горшков, В. Гусєв та Г. Яблонський [159; 1151].

Значно розширили джерельну базу дослідження архівні матеріали, значна частина яких не була в науковому обігу, та опубліковані документи*. Насамперед це закони і підзаконні акти, офіційні урядові документи та документи місцевих органів влади, слідчі справи; документи, листи й меморандуми політичних партій та організацій, окремих осіб; огляди тогочасної преси тощо. Цінний матеріал для аналізу досліджуваної проблематики містять статистичні збірники, матеріали переписів населення, періодичні видання тощо.

Підсумовуючи огляд джерельної бази теми, варто вказати на зростання інтересу науковців до вивчення етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Вона представлена значною кількістю праць, переважно статтями, в яких більшою чи меншою мірою розкрито низку аспектів цієї складної проблеми. Зокрема, доволі повно досліджено етнодемографічну специфіку розвитку, соціальну структуру та політико-правовий статус національних меншин у складі Російської й Австро-Угорської імперій. Значно менше уваги приділено висвітленню питань нормотворчого та інституційного забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин в умовах Української революції. Незважаючи на помітний історичний наратив, нових етнополітологічних підходів потребує розгляд політичної суб'єктності етнічних спільнот у контексті політики українських урядів 1917–1921 рр. Серед найчисельніших національних меншин окресленого періоду порівняно всебічно досліджено життєдіяльність єврейства, менше поляків, практично в зародковому стані перебуває вивчення російської меншини.

Поєднання наукових праць з архівними та опублікованими документами істотно розширило джерельну базу дослідження. Це дало змогу уникнути однобічного висвітлення й оцінки подій, явищ та фактів,

* Детально про дослідження архівних матеріалів та опублікованих документів див. у публікації автора: 475, с. 66–86.

глибше зрозуміти природу етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., розкрити її суть, форми і методи, а також зробити відповідні висновки.

Висновки до розділу 1

Здійснений аналіз теоретико-методологічних засад та джерел дослідження етнонаціональної політики дав змогу зробити такі висновки.

По-перше, з огляду на етнічний ренесанс, який після Другої світової війни охопив фактично всі країни Європи й Америки, в політичній науці виник новий напрям, що отримав назву етнополітика. До його сфери належать політичні взаємовідносини держави з етнічними групами, які проживають на її території, а також етнічних груп між собою. Залежно від способу взаємодії суб'єктів етнополітики науковці виокремлюють низку основних етнополітичних моделей. У проблемному полі нашого дослідження значної методологічної ваги набули асиміляційна (інтеграційна) і мультикультурна моделі та політика виключення, яка охоплює як конституційний націоналізм і етнічну демократію, так і расизм, геноцид та їхні різновиди (Р. Коршук, А. Садохін, В. Тішков, Ю. Шабаєв); п'ять можливих етнополітичних моделей вирішення проблеми «культурного різноманіття» (ізоляціонізм, асиміляторство, м'який мультикультуралізм, жорсткий мультикультуралізм та апартеїд) Ч. Кукатаса; модель консоціальної демократії А. Лейпхарта; концепція плюрального суспільства Дж. Ферніволла; способи диференціальної, еквівалентної і стандартної інкорпорації М. Сміта; імперативний, маніпуляційний і діалогічний різновиди комунікації між державою й етнічною групою О. Борисової; моделі «вертикальної ієрархії», «паралельної сегментації» та «перехрещеної сітки» Дж. Ротшильда.

По-друге, необхідність захисту прав національних меншин істотно активізувала дослідження проблеми визначення меншини, проте й досі не

вдалося ухвалити загальне визначення поняття «меншина», яке б задовольнило зацікавлені сторони. Серед позитивних результатів проведеної роботи можна вважати виявлення низки особливостей національних меншостей, що дають змогу охопити більшу частину ситуацій, пов'язаних із меншинами. В українській нормативно-правовій базі до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

По-третє, світова традиція захисту меншостей має довгочасну історію. Важливим фактором, що вплинув на вироблення принципів вирішення проблем меншин і політики щодо них стали документи Ліги Націй. Зокрема, політичною умовою для укладення мирних договорів або для визнання нових держав і їхнього вступу до цієї міжнародної організації було вжиття ними заходів щодо захисту прав національних меншостей. Міжнародно-правовий захист меншин мав здійснюватися двома основними шляхами: через заборону дискримінації в користуванні основними правами людини на підставі рівності перед законом та через визнання спеціальних прав, що належали меншині та її членам як особливій спільності.

По-четверте, здійснений аналіз джерельної бази, пов'язаної з темою дисертації, засвідчив зростання інтересу науковців до вивчення етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Проте в науковій літературі досі нема не лише жодної монографічної праці, в якій було б комплексно проаналізовано означену проблему, а й, за невеликим винятком, спеціальних праць, присвячених окремим питанням досліджуваної тематики. Порівняно всесторонньо означені проблеми розроблено в низці досліджень, що охоплюють їх або як складники хронологічно ширших монографічних розвідок, або їхні окремі аспекти. Відсутні також праці компаративного характеру, в яких

було б зіставлено політику окремих державних утворень періоду Української революції щодо іноетнічного населення, їхні нормативні акти, суспільно-політичну активність національних меншин між собою тощо.

З огляду на означене дисертаційна робота, що є спробою комплексного компаративного аналізу та узагальнення особливостей і тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр., стане певним етапом у створенні фундаментального дослідження означеної проблеми.

Основні положення та висновки розділу 1 оприлюднені дисертантом у таких публікаціях: **475**, с. 11–86; **489**; **499**.

РОЗДІЛ 2

ІНОНАЦІОНАЛЬНЕ ПОЛЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

2.1. Етнодемографічна специфіка розвитку

Упродовж століть населення України відзначається багатоетнічним складом. Поруч з українцями тут мешкають і представники інших національностей, які різняться походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною належністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо. Їхня частка в складі населення України, як і їхня чисельність ніколи не були стабільними.

Заселення українських земель представниками національних меншин було зумовлене різними причинами. Насамперед це сприятливе геополітичне становище, зокрема, розташування для забезпечення міжнародних торговельних зв'язків, наявність родючих земель, що приваблювали іноземних селян-землеробів, тривале перебування України в складі інших держав, політика урядів, спрямована на заселення її території іноземцями. На кількісному складі і розміщенні іноетнічного населення, його гетерогенності та дисперсності суттєво позначилися міграційні процеси [630, с. 15], які особливо посилилися в ХІХ – на початку ХХ ст.

У той період землі України (в її нинішніх кордонах), зберігаючи природно-географічну цілісність, залишалися в адміністративному, етнополітичному та культурно-духовному відношеннях розшматованими між двома імперіями. Основна їхня частина – близько 80% (Лівобережжя, весь Південь і Крим, Слобожанщина і Правобережжя) – перебувала у складі централізованої Російської монархії, решта (Східна Галичина, частина Західної Волині, Північна Буковина та Закарпаття) [350, с. 23; 359 с. 99, 101] – у складі Австро-Угорщини.

Значну увагу правлячі династії обох імперій приділяли колонізаційній політиці на захоплених ними територіях. Так, щоб утвердити на українських землях свою владу вони поширювали тут імперські закони й порядки, спроваджували сюди представників пануючих націй, переселяли іммігрантів з інших країн. Для метрополій результат масових переміщень інонаціонального населення в Україну полягав у тому, що вони, по-перше, в особі переселенців отримували опору для подальшого зміцнення своєї присутності, по-друге, посилювали власні позиції на міжнародній арені, зокрема в тих країнах, звідки походили іммігранти, по-третє, переміщене населення ставало значним ресурсом для якнайшвидшого господарського освоєння нових територій, по-четверте, іноземні колоністи подавали місцевим мешканцям приклад іншого побуту й іншої більш ефективної системи господарювання [279, с. 249].

Порівнюючи колонізаційні зусилля Романових і Габсбургів на українських землях, перевагу слід віддати першим, які зосередили значно більшу територію. Прагнучи ліквідувати українську автономію, позбутися корінних мешканців та мати покірних вірнопідданих, російський царат проводив насильницьке переселення народів. У результаті запорозьке козацтво опинилося за Дунаєм, кримські греки й вірмени – на північних берегах Азовського моря і Дону, а ногайці та десятки тисяч татар втекли у турецькі володіння [869, с. 390]. Проте Росія була не в змозі освоїти спустілий край та новоприєднані степові простори своїми силами, оскільки цьому заважало кріпосне право [691, с. 215–216]. Було вирішено запросити колоністів із-за кордону. Правову основу іноземної колонізації започаткували маніфести російської імператриці Катерини II у 1762, 1763 та 1764 р. Переселенцям гарантувалися свобода релігії та звичаїв, самоврядування, звільнення від рекрутчини, виконання повинностей та сплати податків на визначений термін, надання достатньої кількості

земель, асигнування з державної скарбниці для початку господарювання [661, с. 320; 397, с. 324] тощо.

Типовими причинами, які спонукали переселенців покинути обжиті землі, були такі: численні війни, які погіршували становище населення; відсутність вільних земель на батьківщині; релігійні утиски в Західній Європі окремих протестантських течій [288, с. 30, 31, 32; 397, с. 324].

Упродовж XVIII – на початку XIX ст. на українських землях постала низка військових поселень іммігрантів із країн, що потерпали від турецької агресії. Військові поселенці належали до селянського стану, але мали деякі пільги. Таким чином російський уряд вирішував важливе стратегічне завдання: створення укріплених районів, які могли захистити південні рубежі імперії і стати плацдармом для подальшого просування на південь. Другим урядовим завданням, підпорядкованим першому, було господарське освоєння південноукраїнських земель. Для цього в регіоні сформували військові округи Новосербія, Слов'яносербія, Бузьке козацьке військо та ін. [684, с. 8].

На 80-ті рр. XVIII ст. припадає початок іноземної землеробської колонізації Півдня України, насамперед Катеринославської, Херсонської й Таврійської губ. З того часу, як зазначають дослідники [29, с. 1; 684, с. 6], вже великі організовані громади іноземців почали переселятися в малозаселені й економічно відсталі степи для їх культурного освоєння.

Так само, як Росія, в іммігрантах була зацікавлена Австро-Угорська імперія, що також не могла самотужки дати ради з захопленими в другій половині XVIII ст. територіями. Тому переселенська політика, яка раніше в західноукраїнському регіоні була результатом пошуку пристанища екстериторіальних євреїв, трудової еміграції німців [598, с. 75] чи власної ініціативи великих землевласників, із приєднанням Галичини, Буковини і Закарпаття до Австрійської імперії набула системного характеру та здійснювалася на державному рівні. Для цього було розроблено відповідні

програму та законодавчу базу, які серед інших можливостей, гарантували переселенцям отримання наділу землі, забезпечення свободи віросповідання, звільнення від військової служби, значні економічні пільги [288, с. 33, 34, 37; 741, с. 1772]. На відміну від чітко вираженої сільськогосподарської спрямованості російської переселенської політики в Україні, її австрійський аналог мав промисловий характер.

Безпосереднім наслідком колонізаційної політики імперій, у складі яких перебували українські землі, стало зростання поліетнічності тих регіонів, на котрі вона була спрямована. Зокрема, це стосується Західної України, яка стала однією з найбільших поліетнічних територій у Європі кінця XIX – початку XX ст. [598, с. 74; 222, с. 93–94]. Значним був відсоток нацменшинного населення і в Наддніпрянщині, де він у понад чотири рази перевищував відповідний показник сусідніх російських губерній [630, с. 11]. Такі обставини загострювали національні відносини в Україні, що особливо виявилось в період українських визвольних змагань початку XX ст.

Важливою проблемою дослідження є визначення чисельності, складу та суспільного становища національних меншин як загалом в Україні, так і в окремих її регіонах. Зокрема, в Західній Україні можливості такого аналізу істотно обмежені особливостями австрійської статистики і насамперед встановленням національної належності не за рідною, а за розмовною (товариською) мовою особи. Крім того, у мовній (національній) статистиці зовсім не брали до уваги мову євреїв і всіх їх записували до інших національностей. Таким чином фальсифікували етнічну структуру населення, а відповідно занижували питому вагу українців на користь панівних меншин.

Так, за офіційними даними переписів, німецькомовне населення у 1900 р. становило в Східній Галичині 175,5 тис. осіб (3,7% населення краю), на Буковині – 65 тис. (8,1%), Закарпатті – 52 тис. (9,8%), тобто

разом близько 292,5 тис. осіб. Однак реально, як це підтверджують дані віросповідної статистики, більшість «німецькомовного» населення становили євреї, зокрема, у Східній Галичині – дві третини, на Закарпатті – 85,6%. Власне німців було до 100 тис., із них 60,8 тис. – у Східній Галичині, 29,3 тис. – на Північній Буковині, решта – на Закарпатті. З огляду на це більшість дослідників вважає, що ефективніше визначати етнічну належність мешканців Східної Галичини і Закарпаття за їхнім віросповіданням. У цьому разі греко-католики ідентифікуються з українцями, юдеї – з євреями, римо-католики в Галичині – з поляками. Для Буковини єдино можливим залишається використання мовної статистики, оскільки і українці, і румуни на цій території були православними [630, с. 43, 49]. Стосовно ж підросійської України необхідно поєднувати і віросповідний, і мовний принципи, оскільки, наприклад, євреїв легше ідентифікувати за юдейським віросповіданням, а німців чи поляків – за мовою.

Для уявлення про кількісні характеристики етнічного складу населення України на початок Української революції варто звернутися до статистичних даних того періоду. Насамперед ідеться про перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. та переписи 1900 і 1910 р. в Австро-Угорщині – тих держав, до складу яких належали українські землі. Слушною є думка В. Кубійовича про те, що тодішня статистика має чимало хиб, але інших даних не існує [250, с. 156], і саме вони залишаються відправною точкою для сьогоденних досліджень.

На початку ХХ ст. все населення України складалося з понад 20 етнічних груп, розселених переважно компактно [386, с. 106]. Відповідно до даних М. Шаповала на етнічних українських землях, що охоплювали територію 739 161 км², у той час проживало 46 012 000 осіб. Серед них: 32 662 000 українців (71% від усього населення), 5 376 800 росіян (11,7%), 3 795 760 євреїв (8,2%), 2 079 500 поляків (4,5%), 871 270 німців (1,9%),

435 540 волохів (0,9%), 104 780 греків (0,2%), 39400 вірмен (0,1% [1104, с. 6–7]. Трохи більше, ніж 1%, становили представники інших національностей.

Отже, найчисленнішою національною меншиною в Україні були росіяни. Їхні найбільші етнічні масиви на сучасній території України виникли приблизно в XV–XVII ст. у Слобідській Україні, де «службово-ратні люди» отримували приміські слободи [630, с. 12]. Перебування Чернігово-Сіверщини в складі Московської держави у XVI – на початку XVII ст. сприяло появі на цій території російських поміщиків та іншої московської людності [427, с. 2612].

З другої половини XVII ст. помітно стала зростати міграція росіян передусім на Лівобережжя, в Причорномор'я і Крим, що було зумовлено збільшенням військових залог після Березневих статей 1654 р. і стихійною втечею старовірів [751, с. 65; 428, с. 2613]. Як наслідок, якщо у 1678 р. у південному регіоні зафіксовано 27 тис. росіян, то в 1719 р. – 72 тис. На Лівобережжі в той період налічувалося 40 тис. росіян [590, с. 156].

Після ліквідації Гетьманщини російська експансія набула характеру належно спланованої довготривалої політики [751, с. 65]. В останній чверті XVIII ст. значні російські поселення з'явилися в Новоросії, Бессарабії і на Буковині [630, с. 12]. З приєднанням Правобережжя до Російської імперії росіяни появились і в цій частині України: у 1795 р. їхня кількість становила 4 тис. осіб [590, с. 156]. Упродовж першої половини XIX ст. чисельність росіян в Україні зросла більш ніж на 1 млн. осіб і досягла в 1858 р. 1 млн. 407 тис. осіб [590, с. 156; 386, с. 101].

Особливо інтенсивно зростала чисельність російського населення з зародженням капіталістичних відносин. Регіоном активного промислового розвитку, куди воно мігрувало, став Донбас. Згідно з Всеросійським переписом населення 1897 р., там проживало 687,3 тис. осіб, у т. ч. 55,2% українців та 26,2% росіян [460, с. 104]. Загалом у підросійській Україні

тоді нараховувалося 2 млн. 473 тис. (10,4%) росіян, на території в сучасних межах – від 2,5 (8,8%) [1099, с. 36, 49] до 2,8 млн. (10,5%) [429, с. 2614]. Більшість із них проживала у містах Півдня та Слобожанщини.

За станом на 1916 р. в українських губерніях Російської імперії зі загальної кількості населення, яка дорівнювала 35 470 тис. осіб, росіяни становили близько 3,5 млн. (9,9%) [630, с. 11]. На західноукраїнських землях чисельність російського населення була незначною.

Початок присутності євреїв на українських теренах сягає дохристиянських часів, коли вони прибули до Криму та на Східне узбережжя Чорного моря. Звідти єврейство розселялося в долинах р. Волги і Дону, де в VII–X ст. існувала Хозарська держава. Після поразки останньої в 964 р. від військ Великого князя київського Святослава єврейське населення розійшлося по Криму, Кавказу, а частина потрапила до Русі-України. Найбільше євреїв проживало в м. Києві [740, с. 670].

Занепад княжої держави на українських землях збігся за часом із переслідуванням євреїв на Заході. Тому вони змушені були втікати до Східної Європи, переважно у Польщу [394], а звідти – в Україну [1107, с. 40]. Наприкінці XVI ст. у Польщі проживало 75 тис. євреїв, у Великому князівстві Литовському – 27 тис.; понад 1/3 з них мешкали на українських землях [740, с. 670]. До середини XVII ст. кількість українських євреїв зросла до 51 тис. осіб. До середини 1760-х рр. вона дорівнювала понад 280 тис. осіб [893].

Після загарбання Росією більшості українських земель останні опинилися в складі т. зв. смуги осілості (1791–1917 рр.) – території компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначеній царським урядом для запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. З 9 українських губерній до неї увійшли 8: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська [130, с. 355;

563, с. 369]. Наприкінці XVIII ст. посилилась єврейська колонізація Півдня і Причорномор'я України. З другої половини XIX ст. єврейський елемент став домінуючим у низці південних міст і містечок [751, с. 70]. Після внесення деяких змін у законодавство в 1849 р. [630, с. 13] євреї розселилися у південно-східній частині України.

У XIX ст. чисельність єврейства істотно зросла. Якщо впродовж 1820–1880 рр. загальна кількість населення Російській імперії збільшилася на 87%, то єврейська частка – на 150%. Значно швидше цей процес розгортався на Правобережжі, де єврейське населення з 1844 до 1913 р. збільшилося на 844%, тоді як загальноімперський приріст становив лише 265% [854, с. 245]. Із 5,2 млн. євреїв імперії кінця XIX ст. понад 2 млн. мешкали в Україні. При цьому якщо в імперії вони становили 4% населення, то в Україні – 8, а на Правобережжі – 12,6% [854, с. 245]. Відповідно до Всеросійського перепису населення 1897 р., в підросійській Україні проживало понад 1 942 тис. євреїв (8,17%) [1099, с. 36, 37]. Деякі інші дані за означений період подає «Енциклопедія українознавства»: 2 245 тис. євреїв, або 7,4% [740, с. 675] щодо населення краю загалом.

Значно зросла чисельно єврейська національна меншина й на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини, де вона за кількісними показниками стала другою після поляків. За станом на 1772 р. євреї становили 7% населення Східної Галичини, до середини XIX ст. їхня частка постійно збільшувалась, а потім стабілізувалася на рівні 12–13% [630, с. 46]. На території Північної Буковини з 1857 до 1910 р. кількість єврейського населення зросла утричі [45, с. 50–51]. За офіційними даними перепису населення 1900 р., у Західній Україні нараховувалося понад 681 тис. євреїв. Основна маса їх проживала в Східній Галичині – 539,4 тис., або 13,1% від населення краю, а також на Закарпатті – понад 76 тис. (15,6%) і Північній Буковині – 65,7 тис. (16%) [1099, с. 41, 43, 44]. Деякі інші дані подає «Енциклопедія українознавства», відповідно до яких у

1900 р. на українських землях Австро-Угорщини проживало 730 тис. євреїв (13,0%), у т. ч. у Східній Галичині – 610 тис. (12,8%), на Буковині – 65 тис. (15,6%), Закарпатті – 55 тис. (11,2%) [740, с. 675]. С. Чорний вважає, що в 1900 р. у сучасних межах Західної України мешкали 685 тис. (13,4%) євреїв, із них 540 тис. (13,1%) – у Східній Галичині, 70 тис. (15,2%) – у Північній Буковині, 75 тис. (14,2%) – на Закарпатті [1099, с. 48]. До 1910 р. кількість східногалицького єврейства зросла на 6,46% – до 657,64 тис. осіб [558, с. 266, 267].

Загальна кількість єврейства в межах сучасної України наприкінці XIX ст., за підрахунками С. Чорного, становила 2 590 тис. (9%) [1099, с. 48], В. Кабузана і В. Наулка, – 2 615,3 тис. (8,9%) [354, с. 61], за даними «Енциклопедії українознавства» – 2 680 тис. осіб (9,3%) [740, с. 675], поступаючись за цим показником лише українцям. Загалом на українських етнографічних землях в означений період проживало близько 3 млн. євреїв [451, с. 96; 740, с. 675]. Це було найбільше єврейське зосередження у світі, яке охоплювало близько 30% світового єврейства [740, с. 675]. До 1917 р. кількість єврейського населення в Україні збільшилася до 3 млн. 537 тис. осіб, у т. ч. на підросійських землях – до 2,721 млн. та на українській території Австро-Угорщини – до 816 тис. осіб [354, с. 59]. З огляду на таку ситуацію проблема визначення найбільш чисельної національної меншини України напередодні Української революції ставала дискусійною, особливо враховуючи традиційне завищення кількості росіян та тенденційну плутанину між поняттями «росіяни» і «російськомовні».

Третьою за чисельністю групою іноетнічного населення України були поляки, пращури яких після занепаду Галицько-Волинської держави захопили Галичину. Наприкінці XIV – XV ст. до Польщі було долучено Холмщину, Західне Поділля і Волинь, після Люблінської унії 1569 р. – українські землі Право- і Лівобережжя.

Кардинально змінився характер переселенського процесу з польських земель наприкінці XVIII ст., коли було ліквідовано і українську, і польську державність: із 1795 до 1909 р. – частка польського населення України знизилася з 10 до 6,4%. На Сході міграція поляків здебільшого була спрямована в українське Причорномор'я, де впродовж XIX ст. їхня питома вага зросла з 0,1–0,3 до 2%. На Правобережжі польський вплив був зумовлений не стільки кількістю – лише 500 тис. осіб (6%) у середині XIX ст. [386, с. 101; 854, с. 244], як багатством і впливом еліти.

З прискоренням розвитку капіталізму в Російській імперії активізувався приплив капіталу і робочої сили з Польщі у райони Середнього Придніпров'я та Донбасу. Загалом, згідно з розрахунками І. Лісевича, на початку 60-х рр. XIX ст. польське населення в підросійській Україні становило близько 480–485 тис. осіб [526, с. 44]. Проте за Першим переписом населення Російської імперії 1897 р. в Україні зафіксовано зменшення кількості поляків до 391,2 тис. (1,65%) [1099, с. 37]. Деякі дослідники вважають цю цифру заниженою і мотивують її побоюванням частини населення оприлюднювати своє походження [526, с. 45]. Зокрема, О. Калакура на основі даних того самого перепису населення підрахував, що в підросійській Україні мешкало понад 476 тис. осіб, які визнавали рідною польську мову [359, с. 102]. До початку Першої світової війни кількість поляків в Україні досягнула близько 600 тис. осіб (майже 2,5%) [526, с. 45]. Однак на 1 січня 1916 р. у «Статистичному щорічнику» подано цифру більш ніж на чверть меншу за попередню – 445 тис. [630, с. 12] Імовірно, що, як і в 1897 р., з відомих причин вона була заниженою.

Значно більше польського населення проживало на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини. Воно було найчисельнішою етнічною групою після українців і на 1900 р. налічувало, за різними даними, від 873 тис. [1099, с. 49] до 1,1 млн. осіб (19,1%) [630, с. 44]. Більшість поляків проживала у Східній Галичині – від 851,5 (20,7%)

[1099, с. 41] до 1 074,8 тис. (22,7%) осіб [558, с. 265]. В Північній Буковині в цей період мешкало 20 тис. поляків (4,3%) [1099, с. 49]. На Закарпатті їхня чисельність була незначною.

До 1910 р. кількість східногалицьких поляків зросла на 19,65% – до 1 285,9 тис. осіб (24,48%) [558, с. 266, 267], буковинських – на 6% – до 30,3 тис. осіб [630, с. 46]. Загалом на межі XIX–XX ст. на українських землях проживало близько 1,9 млн. поляків [359, с. 100, 115]. До 1914 р. їхня кількість зросла до 2,08 млн. (4,5% населення України) [1104, с. 7].

Перші писемні відомості про німецьких поселенців в Україні датовані кінцем X ст. Їх заохочували привілеями галицько-волинські князі для надання допомоги у відбудові зруйнованих міст [741, с. 1770]. У литовсько-польську добу німецькі колоністи з'явилися на Поділлі, а в XVI – першій половині XVII ст. – в Наддніпрянщині і Лівобережній Україні.

Із останньої третини XVIII ст. рух німецьких колоністів набув системного характеру. Перші шість їхніх компактних поселень було засновано в 1767 р. поблизу Бахмача на Чернігівщині. Після знищення Запорозької Січі її землі в 1789–1790 рр. заселили представниками менонітської релігійної громади. На початку XIX ст. вихідці з Німеччини прибули на південь України [741, с. 1770], переважно в Таврійську, Катеринославську, Херсонську губ., згодом Бессарабію.

Темпи зростання німецьких колоній, зумовлені пільговими умовами, наданими царським урядом, були вражаючими. Так, якщо в 20-ті рр. XIX ст. у Херсонській губ. було 40 поселень, Таврійській – 50, Катеринославській – 26, то в 1915 р. відповідно ця кількість досягла 182, 329 та 233 колоній [630, с. 14]. У 1914 р. у чотирьох південних губерніях налічувалося 966 колоній [741, с. 1771, 1772]. Зі зростанням кількості колоній збільшувалась і чисельність населення: за перші 20 років – у 8 разів, а до 1857 р. – у 25 разів, досягнувши майже 140 тис. осіб. Питома вага німецьких переселенців підвищувалася в усіх районах їхнього

розселення, однак у різних пропорціях. Упродовж 1815–1857 рр. їхня частка в Таврійській губ. збільшилася втричі – з 2,42 до 6,32%; у Херсонській – у півтора разу, з 3,54 до 4,52%; у Бессарабії – з 2,13 до 2,30%; Катеринославській губ. – з 0,6 до 2,28% [386, с. 105]. Якщо в 1897 р., відповідно до перепису населення, на півдні України проживало 377,8 тис. німців [438, с. 417], у т. ч. в Херсонській губ. – 123,5 тис. (4,52%) [676, с. VII], Катеринославській – майже 81 тис. (3,83%) [670, с. VIII], Таврійській – понад 78 тис. осіб (5,4%) [674, с. V], то до 1911 р., згідно з даними німецьких джерел, їхня кількість зросла до 489 тис. У 1914 р. в Південній Україні (без Кубані) проживало 467 тис. осіб [741, с. 1770]. Останні дві цифри викликають певні сумніви, оскільки незрозумілим є скорочення кількості німецького населення за три роки на 22 тис. осіб.

Другим за чисельністю регіоном компактного проживання німців в Україні стала Волинь. Якщо в 1860 р. у волинських колоніях налічувалося 4–5 тис. німців, то з 1883 р. їхня чисельність зросла [741, с. 1770]: за переписом 1897 р. – 171,3 тис. [669, с. 87], в 1914 р. – 200–240 тис. осіб, а разом із Холмщиною – 276 тис. осіб [741, с. 1770]. Поза Південною Україною і Волинню німецька присутність на українських землях, що перебували під владою Російської імперії, була незначною.

Загалом у підросійській Україні у 1897 р. проживало понад 540 тис. німців (2,1%) [1099, с. 37]. До 1914 р. їхня кількість зросла до 797 тис. осіб (2%) [741, с. 1770]. Однак за перших півтора року війни німецьке населення зменшилося на більш ніж 230 тис. і за станом на 1 січня 1916 р. налічувало 565 тис. осіб [630, с. 12].

На західноукраїнських землях німецька колонізація активізувалася після їхнього входження до складу Австрійської імперії. Колоністи селилися здебільшого на Передкарпатті [741, с. 1772–1773]. У середині XIX ст. у Галичині проживало 93 387 осіб німецької національності [603, с. 12]. Проте після запровадження автономії у краї (1861), переходу його

адміністративного апарату до поляків та заміни урядової німецької мови на польську частина німецької бюрократії виїхала з Галичини, а деякі з тих, хто залишився, були полонізовані. Як наслідок, відповідно до даних офіційного перепису населення, у 1900 р. у Східній Галичині проживало 43,9 тис. (1,1% населення) [1099, с. 41], у 1914 р. – 47 тис. (0,9%) [741, с. 1773] німців.

Порівняно з Галичиною, на Буковині через слабе заселення краю німецька колонізація була інтенсивнішою. Її основними об'єктами стали міста, які дедалі більше набували німецького характеру. Проте, як підтверджує аналіз кількісних даних німецького населення, в українській частині Буковини воно також скорочувалося. Так, якщо в 1900 р. там проживало 25 тис. німців (5,4% населення) [1099, с. 49], то в 1914 р. – 21 тис. (4,6%) [741, с. 1773].

Найменше німців мешкало на Закарпатті, де їхню колонізацію започатковано в XII–XIII ст. У 1900 р. чисельність німецького населення Закарпаття становила 10 тис. осіб (1,9%) [1099, с. 49]. До 1914 р. ця кількість не зросла [741, с. 1773], залишившись практично на попередньому рівні.

Загалом напередодні Першої світової війни на українських землях проживало 875 тис. німців (1,9%), в т. ч. 797 тис. у Російській імперії і 78 тис. в Австро-Угорщині.

Порівняно значними за кількістю населення серед етнічних меншин на українських землях були румуни і молдовани, татари, греки, болгары, угорці, білоруси, чехи, вірмени та ін. Чисельність кожної з цих груп коливалась у межах від декількох сотень до декількох десятків тисяч осіб*. Вони відігравали певну роль у житті регіону та створювали особливий етнічний колорит.

* Детально про етнотемографічну специфіку розвитку чисельно менших етносів України див. у таких публікаціях автора: 475, с. 106–117, 119–121, 123–125; 494.

Дослідники вказують на нерівномірність розміщення національних меншин в Україні і пояснюють це передусім історичними умовами їхнього комплектування [630, с. 12, 49]. Так, однією з особливостей міграції росіян в Україну було те, що основний потік переселенців спрямовувався у порівняно малозаселені південні та східні райони сучасної України – Причорномор'я, Приазов'я та Слобожанщину. На Правобережжя росіяни переселялися мало, оскільки цей регіон порівняно пізно ввійшов до складу Російської імперії, мав значну кількість населення і не мав великих резервів неосвоєних земель [590, с. 156].

За даними перепису населення Російської імперії, у 1897 р. в Україні мешкало 5,25% росіян [749, с. 4, 6]. Найбільшою була їхня частка серед населення північно-східного – 19,56% (Чернігівської губ. – 21,58%, Харківської – 17,69%) та південного регіонів України – 18,23% (Таврійської – 27,94%, Херсонської – 21,05%, Катеринославської – 17,27%, Бессарабської губ. – 8,05%). Далі слід виокремити Київську – 5,89% та Волинську губ. – 3,50%. Найменший відсоток російського населення припадав на Полтавську губ. – 3,28% [749, с. 4, 5]. Присутність росіян на інших українських землях була незначною.

Єврейська меншина в підросійській Україні становила в 1897 р. понад 42% євреїв Російської імперії [749, с. 5; 642, с. XVI]. Основна їхня маса проживала в смузі осілості. З українських губерній найбільший відсоток євреїв визначено у Волинській – 13,21%, Подільській – 12,24%, Київській – 12,10%, Херсонській – 11,80%, Бессарабській губ. – 11,79%. Найменше єврейського населення мали Чернігівська – 4,93%, Катеринославська – 4,69%, Полтавська – 3,97%, Таврійська – 3,83% і Харківська губ. – 0,51% [642, с. XVII]. На західноукраїнських землях, згідно з даними на 1900 р., найбільшою частка єврейства була на Закарпатті та Північній Буковині – 14%, трохи меншою на східногалицькій території – 12,96% [630, с. 46, 48].

Більшість українських поляків зосереджувалася у Східній Галичині, де в 1900 р. на них припадало 22,7% [558, с. 265]. Значно нижчою була частка поляків у Північній Буковині – 4% від населення краю [630, с. 46]. До 1910 р. кількість східногалицьких поляків зросла на 19,65% (24,48% від населення краю) [558, с. 266, 267], буковинських – на 6% [630, с. 46]. На українських землях Російської імперії найбільший відсоток поляків у 1897 р. проживав у Волинській губ. – 6,16%, Подільській – 2,29%, Київській – 1,93%, Херсонській – 1,13%. На інших територіях їх було менше 1% [749, с. 4, 5]. До 1916 р., згідно з даними «Статистичного щорічника» [359, с. 102], це співвідношення не змінилося.

Районами найбільшого зосередження німецької людності були південно- та західноукраїнські землі, Волинь і Холмщина, де представники цієї меншини селилися здебільшого великими суцільними анклавами серед українського населення або невеликими поселеннями. В підросійській Україні німецька національна меншина становила в 1897 р. 30,8% від усіх німців Російської імперії [749, с. 4; 642, с. XII]. Найбільшою була їхня частка серед населення Волинської губ. – 5,73%, Таврійської – 5,40%, Херсонської – 4,52%, Катеринославської – 3,83%, Бессарабської – 3,11%. В інших місцевостях німецького населення було менше 1% [642, с. XII].

На західноукраїнських землях, згідно з даними на 1914 р., найбільший відсоток німецького населення припадав на Північну Буковину – 4,6%, найменший на Східну Галичину – 0,9% [741, с. 1773] людності краю.

Окрім регіональних відмінностей поселення, етнічні суб'єкти України помітно різнилися й тим, що одні з них проживали здебільшого у містах і містечках, а інші – в селах. Статистика засвідчує, що відсоток українців у великих містах, за винятком Полтави і Чернігова, не був переважаючим. Так, наприклад, у 1917 р. у Києві з 467,6 тис. душ населення українці становили лише 76,6 тис. осіб (16%). Така тенденція спостерігалася в

Одесі, Харкові, Катеринославі, містах Донбасу [630, с. 70] та в інших промислових центрах.

Згідно з переписом 1897 р., майже цілковито (94,15%) в містах і містечках Російської імперії були згруповані євреї, які становили 15,64% від представників міщанського стану [642, с. XVI, LVIII]. Проте в Україні ці показники були дещо меншими – лише 66,2% наддніпрянських євреїв проживали в містах [1104, с. 14]. Частка єврейського міського населення становила: у Волинській губ. – 50,8%, Подільській – близько половини, Бессарабській – 37%, Херсонській і Київській – близько 30% [642, с. XVII]. У низці міст євреї становили більшість населення. Зокрема, на Волині напередодні Першої світової війни у м. Луцьку і Володимирі-Волинському їхня частка дорівнювала 60%, у Любомлі – 74%, у Рожищі – 83%. Неформальним центром євреїв краю був Бердичів – «Єрусалим Волині» [660, с. 64], де вони становили 78% [740, с. 675]. У Києві чисельність єврейства в 1917 р. дорівнювала 87 200 осіб [630, с. 70], або майже 19%, в Умані – 58%, Білій Церкві – 53% [740, с. 675] міського населення.

Істотнішим було представництво євреїв у західноукраїнських містах – 75,8% [1104, с. 14]. Зокрема, загалом серед населення 83-х міст і містечок Східної Галичини їхня частка в 1910 р. досягала 42,0%. У Чернівцях цей показник за аналогічний період становив 33,0%, у Львові – 27,8% [602, с. 122–123, 124]. Загалом у містах Західної й Правобережної України на кожних 100 мешканців припадало 40 євреїв [740, с. 675], решта 60 – це росіяни, українці, поляки, німці та представники інших національностей.

Значну частину представників серед міського населення України мали росіяни – 42,3% від їхньої загальної кількості. Серед усіх міщан частка російського населення становила 33,7% (українського – 32,5%) [429, с. 2614]. Концентрація в містах, переважно у великих, була однією з особливостей розселення росіян в Україні [630, с. 70]. Найбільшими їхніми міськими зосередженнями у 1897 р. були: Одеса – 198,2 тис. (48,2% від

населення міста загалом), Київ – 134,3 тис. (54,4%), Харків – 109,9 тис. (63,0%), Миколаїв – 61,0 тис. (66,3%), Катеринослав – 47,1 тис. (41,8%), Херсон – 27,9 тис. (47,9%), Житомир – 16,9 тис. (25,6%), Полтава – 11,0 тис. (20,6%) [429, с. 2614]. З одного боку, така ситуація була зумовлена індустріалізацією та пов'язаним із нею напливом до міст пролетарського елементу з Росії. З іншого – з моменту втягнення українських земель в імперську орбіту міста втрачали національне обличчя, перетворюючись в адміністративні та військові центри [854, с. 242–243], де домінували росіяни зі своєю мовою і культурою.

Преважна більшість німецького населення мешкала в сільській місцевості. Однак, якщо загалом у європейській частині Російської імперії в містах проживала чверть (23,3%) німців [642, с. XII], яких найбільше було в Одесі (1897 р. – 10,2 тис. (2,5%) осіб) [677, с. VI], то в Наддніпрянщині перебувала лише десята їхня частина [741, с. 1772]. Таку диспропорцію можна пояснити лише високою продуктивністю українських земель.

Серед західноукраїнських міст найбільше німецького населення проживало в м. Чернівці і його околицях – у 1914 р. близько 14 тис. осіб. Варто відзначити, що столиця Буковини була не лише місцем найбільшого зосередження німців на українських землях, а й єдиним містом України, яке мало німецьке обличчя. У галицькій столиці – м. Львові – у 1914 р. проживало 5,9 тис. німців [741, с. 1773].

Незважаючи на те, що майже 93% польського населення України на початку ХХ ст. пов'язували своє життя з сільською місцевістю [359, с. 90], його присутність у деяких містах, насамперед на західноукраїнських землях, була істотною. Зокрема, серед усього населення 83-х міст і містечок Східної Галичини частка поляків у 1910 р. становила 26,2% [602, с. 124]. Львів, за даними перепису 1910 р., став містом, в якому співвідношення між польською й українською частинами населення дорівнювало 72,85 : 27,15 (на користь поляків). Частка польської людності

серед населення міста загалом становила 53,87% [558, с. 266]. До 1918 р. останній показник зріс до 62% [359, с. 137]. У Чернівцях на початку 1910-х рр. польська меншина становила 17% [45, с. 52] мешканців міста.

В європейській частині Російської імперії відсоток міщан-поляків, згідно з переписом 1897 р., дорівнював 15,28%. Порівняно численними були поляки і в містах підросійської України. Так, якщо їхня частка серед населення Волинської губ. становила 6,2%, то в містах цієї губернії – 7,6% [642, с. LVIII].

Отже, впродовж століть Україна була краєм, який приваблював значні маси чужоземного населення. Поруч з українцями на цій території мешкали й представники інших національностей, найчисленнішими з яких були росіяни, євреї, поляки та німці. Їхня поява на українських землях зумовлена різними причинами: економічними, політичними, військовими, конфесійними тощо. Насамперед слід виокремити сприятливе геополітичне становище, зокрема, місце в міжнародних торговельних зв'язках, родючі землі, що приваблювали селян із-за кордону, тривале перебування України в складі інших держав, зокрема Польщі, Російської та Австро-Угорської імперій. Уряди останніх, прагнучи утвердитися на захоплених територіях, спроваджували на українські землі представників пануючих націй, переселяли іммігрантів з інших країн тощо. Безпосереднім наслідком імперської колонізаційної політики стало зростання поліетнічності тих регіонів, щодо яких вона була спрямована.

Регіональне розміщення національних меншин в Україні було нерівномірним. Зокрема, найбільші з них зосередилися так: росіяни – переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губ., німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї та росіяни.

2.2. Соціальна структура

Важливим фактором для розуміння соціальних умов розвитку інонаціонального населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації, місця у суспільному житті тощо є дані про станово-майновий рівень, освіченість, виробничу зайнятість і суспільний поділ праці серед етносів України. Особливої актуальності артикульована проблема набула наприкінці XIX – на початку XX ст., коли український народ разом з етнічними меншинами розпочали активну підготовку до боротьби за національні права.

Щодо етнічного фактора станово-майнової диференціації М. Шаповал риторично запитував: «А хто на Україні поміщики і буржуазія? – І одразу відповідав. – Росіяни, поляки, румуни, угорці і по всіх наших землях ще й жиди. Отже, чужі нації (а вони в нас клясово панують) акумулюють, скупчують капітал з *української* праці, а цей капітал перепомповує дорібок українських рук від української нації до чужих націй. Через те з українського дорібку росте на українській землі *чужий капітал*, що визискує Україну не лише економічно, але гнітить політично і впроваджує народ в культурну темноту» [1104, с. 21]. Подібної думки, як засвідчують документи [909, с. 94; 844, с. 17], дотримувалися М. Грушевський і Центральна Рада.

Обґрунтованість висновків М. Шаповала підтверджують також сьгоднішні дослідники. Зокрема, Т. Ніколаєва вказала, що поряд зі значним прошарком західноєвропейських капіталістів в українській економіці останньої третини XIX – початку XX ст. найбільшу частку становили підприємці єврейського, російського і польського походження. Згідно з переписом 1897 р., частка українців, яких вважали діловими людьми, серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становила 29,12%, росіян – 38,64%, поляків – 8,97%, а євреїв – 15,68%. Відповідно торгівлю і торгово-кредитними операціями займалися

13,43% українців, 16,24% росіян, 1,03% поляків та 63,72% євреїв [635, с. 288]. При цьому питома вага українців у складі населення України загалом становила 73,07%, росіян – 10,4%, євреїв – 8,17%, поляків – від 1,65 до 2% [1099, с. 36–37; 359, с. 102].

Єврейське представництво серед купецтва особливо значним було на Правобережжі. Так, у середині XIX ст. купці-євреї у Волинській губ. становили 96% від усіх купців, Київській – 83%, Подільській – 87% [455, с. 187]. Не похитнула єврейську торгову монополію навіть Перша світова війна. Зокрема, напередодні Лютневої революції 1917 р. у Київській губ. відсоток євреїв, які займалися торгівлею, становив 75,8%, у Подільській – 90,6% [715, с. 27]. На Лівобережній Україні купецтво єврейського походження дорівнювало близько 50–60% [1100, с. 238] від загальної кількості підприємців.

Переважало єврейське купецтво й у містах, інколи навіть тих, які не належали до смуги осілості. Так, до кінця XIX ст. євреї становили 44% київського купецтва, і їм належало дві третини обсягів торгівлі в місті [944]. За даними на 1909 р., із приблизно 230 київських купців першої гільдії понад 90% сповідували юдаїзм [364]. У Харкові напередодні революції з усіх 248 купців першої гільдії євреїв було 208 осіб, або 84% [1107, с. 80].

За переписом 1897 р., єврейські купці налічували 37 863 особи – 55,9% від загальної кількості представників купецького стану України [232, с. 159]. Зокрема, в Катеринославській губ. їхня частка становила 60%, Полтавській – 70%, Харківській – 30%, Чернігівській – 60–65% [1100, с. 239]. Кількісна перевага єврейського купецтва не тільки в Правобережній Україні, а й у Південній та на більшій частині Лівобережної України була зумовлена насамперед проляганням смуги осілості євреїв на значній частині українських земель та пов'язана з їхніми професійними заняттями – торгівлею, орендою, відкупками, лихварством

[232, с. 160], тобто традиційними формами єврейської господарської активності.

Вагомими були позиції євреїв і в промисловості. Проте характер, напрями й масштаби їхньої торгово-промислової діяльності регулювались окремими законодавчими актами Російської імперії. Так, відповідно до законів 1864 і 1867 рр., євреям із промислових підприємств було дозволено засновувати великі капіталістичні борошно-круп'яні млини, цукрово-рафінадні та скляні заводи. Це й скоригувало розвиток купцями-євреями саме цих галузей виробництва [1100, с. 239]. Доволі потужно євреї-промисловці були представлені в Києві, де на підприємствах, які їм належали, вони виробляли чверть обсягу міської продукції загалом [944].

Вплив єврейської меншини в економіці визначався не тільки тим, що вона становила значну частину буржуазії, власників промислових підприємств, банкірів, а й її постійно зростаючою земельною власністю [630, с. 47]. Зокрема, в Східній Галичині євреї, дорівнюючи лише 1,9% відносно неєврейського населення, становили 5% від загальної кількості поміщиків краю [594]. У 1890 р. євреям належало понад 13% поміщицьких земель Галичини, а в окремих повітах – понад 50%. Крім того, представники цієї меншини становили майже половину всіх орендарів поміщицьких маєтків [630, с. 47]. З 2 916 630 га поміщицьких земель у 1889 р. євреї володіли 11,02% від загальної їхньої площі, а в 1902 р. – 10,34%. Середня величина єврейського земельного наділу становила 377 га, неєврейського – 416 га [594].

Відносно чисельним було також сільське єврейське населення Південної України. До 1914 р. більшість його господарств були міцними, середняцькими [126, с. 132].

Загалом у майновому відношенні становище українських євреїв було неоднорідним – від дуже заможних до злидарів. Близько 3/4 їхніх представників заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслом. Ці

небагаті крамарі, шинкарі, кравці, шевці та ювеліри становили єврейський «середній клас». У гіршому становищі перебували некваліфіковані робітники, багато з яких ледве могли прогодувати себе випадковими заробітками чи милостинею. Вони становили близько 20% єврейської робочої сили [854, с. 245]. Наприкінці XIX ст. від 25 до 38% євреїв у ряді міст жили за рахунок благодійності, чимало представників єврейства змушені були емігрувати [248, с. 445]. Павперизація єврейства була зумовлена як урядовими обмеженнями та конкуренцією, спричиненою «перевантаженням» містечок смуги осілості, так і його величезним природним приростом [630, с. 20; 740, с. 672], про причини якого йшлося в п. 2.1.

Єврейська верхівка, що становила незначну кількість [740, с. 672], поділялася на дві підгрупи: з одного боку, рабинів та інших «книжників», що справляли на громаду великий вплив, а з іншого – багатих капіталістів [854, с. 246], котрі на 1817 р. володіли в українських губерніях Російської імперії 30% заводів і фабрик [451, с. 96]. У 1872 р. їм в Україні належало близько 90% винокурень, 56% лісопилень, 48% виробництва тютюну й 33% цукроварень. Із розширенням можливостей здобути освіту багато євреїв увійшло в середовище світської русифікованої інтелігенції, особливо в таких галузях, як право та медицина. З розвитком промисловості велика кількість євреїв (за деякими підрахунками – 38%) [854, с. 245] знайшла для себе роботу на заводах.

Таким чином, найпідприємливішим на межі XIX–XX ст. був єврейський етнос, котрий за чисельністю серед населення України займав третє місце після українців і росіян. Попри низку дискримінаційних заходів російського уряду стосовно євреїв, останні виявили могутній природний потяг до посередницької діяльності, а згодом і до промислового підприємництва [232, с. 160]. Відповідно представники єврейської меншини мали і більш виразну буржуазну структуру [635, с. 288].

Після євреїв за впливовістю у підприємництві слід виокремити росіян, до яких також належала частина зросійщених українців. Значну конкуренцію для київського українського купецтва і міщанства московські купці почали створювати з другої половини XVII ст. До їхньої торгової експансії активно долучалися й стрільці московської залоги, що перебувала в Києві відповідно до Березневих статей 1654 р. [428, с. 2613]. З часом кількість залог зростала і цю практику поширювали на інші міста України.

Потужним кроком Москви, спрямованим на підтримку представників свого торгового стану в Україні, стали обмеження й заборона зовнішньої торгівлі Гетьманщини з Західною Європою і підпорядкування її російським урядом й купецтву. Останньому також були передані українські відкупи, зокрема індукти, що значно посилило вплив російського купецтва в Україні [428, с. 2613]. За порушення московських розпоряджень жорстоко карали і засиляли до Сибіру. Було введено державну монополію на багато товарів. Широко практикували перекупування різноманітних товарів лише у російських купців, із чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральна влада визначала торги, ярмарки, особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. З 1719 р. товари з України експортували тільки через Ригу та Архангельськ – під російським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію встановлював російський уряд [472, с. 154]. Отже, фактично було скасовано вільну українську торгівлю.

Особливо активізувалася експансія російських купців на українських землях у першій половині XIX ст. За переписом 1897 р., росіяни вже налічували 19 626 осіб, або 30% [232, с. 159–160] від загальної кількості представників купецького стану України.

Російський етнос, беручи активну участь у підприємницькій сфері, був представлений найбільш капіталоспроможним елементом у купецьких

лавах. Цьому сприяла низка соціально-економічних чинників. Оскільки торгово-промисловий стан був суто міським прошарком суспільства, імперський уряд намагався заповнити його саме купцями-росіянами, які поширювали російську мову та культуру, а отже були оплотом самодержавства на окраїнах імперії. Купці-росіяни, займаючись підприємницькою діяльністю, користувалися повним кредитом у Росії та отримували товари з перших рук. Завдяки цьому вартість їхніх предметів торгівлі відрізнялася низькою ціною, тому саме росіянам було простіше розвивати торгово-виробничу справу на ринках.

За чисельністю купці-росіяни посідали друге місце в містах Катеринославської, Полтавської та Чернігівської губ. (близько 30% від їхньої загальної кількості), становили абсолютну більшість на Харківщині. Сфера підприємницького інтересу російських комерсантів на Лівобережжі охоплювала здебільшого харчову та важку промисловість [1100, с. 236–237, 238]. Панівне становище посідали росіяни серед купецького стану Києва та Харкова [232, с. 160, 161]. Схожа картина була й в інших містах.

Захопивши міцні позиції в торговельній сфері Лівобережної і Південної України (за винятком великих портових міст), російське купецтво в першій половині XIX ст. мало також значний вплив на розвиток промисловості України, де, за даними на 1832 р., посідало перше місце (44,6%) [429, с. 2614]. Протягом другої чверті XIX ст. купці-росіяни заснували найбільші промислові підприємства у Харкові, більшість підприємств Чернігівщини, перші ливарні в Одесі [232, с. 161].

Вагомим чинником економічного домінування Росії в Україні стало поширення на її території російського землеволодіння. Так, у другій половині XVII ст. на Слобожанщині поселилися російські дворяни, духовенство та ін. [472, с. 146]. Після Полтавської катастрофи 1709 р. конфісковані маєтки прихильників І. Мазепи перейшли здебільшого до російських вельмож. Останні не лише прагнули впровадити в Україні такі

кріпацькі порядки, які існували в Росії, а й часто переводили звідти своїх кріпаків. Зосередженню земельної власності в російській знаті сприяли й нав'язані Москвою «Рішительні пункти» (1728), за якими росіянам було дозволено купувати землі в Україні [428, с. 2613]. Великі земельні наділи отримали члени Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду.

З ліквідацією Гетьманату до російських можновладців перейшли значні рангові володіння, а після зруйнування Запорізької Січі – її землі [472, с. 146]. Значно раніше розпочалася, а після ліквідації козацтва посилилася поміщицька колонізація – переселення російських поміщиків, котрі отримували великі наділи землі в Україні, закріпачених селян із різних губерній Росії [590, с. 155], та колонізація півдня України іноземцями.

Потужними були в Україні й позиції польських підприємців, зокрема в сільськогосподарському виробництві. Навіть скасування кріпосного права не змогло похитнути становища багатих польських магнатів. Маючи величезний капітал, вони у разі потреби могли перейти до використання найманої праці та механізованої обробки землі. Проте для більшості польської шляхти перехід до товарного землеробства виявився складним. Наприкінці XIX ст. багато з них порозпродавали власні маєтки й перебралися в міста, де стали чиновниками, купцями, представниками вільних професій. Разом із тим, у 1904 р. на Правобережжі у власності поляків перебувало понад 46% приватних землеволодінь [854, с. 244–245]. Перед революцією вони володіли на цій території 2,3 млн. дес. землі (1/5 від усієї орної землі України) [526, с. 46].

Понад 40% землі належало поміщикам, здебільшого полякам, у Східній Галичині. Наприклад, у 12 повітах Тернопільщини у 1914–1915 рр. було 715 поміщицьких маєтків, серед них 552 належали полякам, 139 – євреям і лише 36 – українцям. Польські аристократичні родини володіли

величезними латифундіями, розташованими біля десятків сіл [630, с. 45], що належали до різних повітів.

Великою була також промислова частка польської аристократії. Вона шляхом удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої праці перетворювала власні підприємства на рентабельні заводи капіталістичного типу [63, с. 13; 526, с. 44; 359, с. 102]. У 1904 р. лише на Правобережжі полякам належало 54% промислового виробництва [854, с. 244–245]. Такі прибуткові галузі, як цукроваріння, винокуріння, борошномельне виробництво, перебували переважно під їхнім контролем [63, с. 13; 526, с. 45]. У 1914 р. на Волині, Поділлі і Київщині полякам належало 941 підприємство переробної промисловості, де виробляли продукції більш як на 210 млн. руб. Вони контролювали 54% виробництва у приватному секторі і платили 34% податків [186, с. 68]. Загалом напередодні Лютневої революції 1917 р. польський капітал разом із нерухомістю та готівкою на території підросійської України становив значну суму – близько 2 млрд. руб.

У цей період серед поляків, як і серед інших народів, відбувалася соціальна диференціація. Зокрема, на селі поряд із дрібним, середнім і великим поміщицтвом, заможними селянами проживала й безземельна і малоземельна біднота [526, с. 45, 46].

Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами [630, с. 18]. Однак культурне ведення господарства на новому місці, зокрема, застосування сільськогосподарських машин, високопродуктивної худоби, орієнтація на інтенсивні його галузі, а також широке використання найманої праці забезпечили німецьким селам високий рівень добробуту. До 1914 р. їхні жителі були забезпеченішими, ніж будь-які інші. Частка заможних селян серед німецьких колоністів переважала 80% [126, с. 131].

У приватному німецькому землеволодінні, зокрема на Волині, переважали дрібні наділи, здебільшого площею до 50 дес. Однак фактично майже 9/10 приватної землі належало великим і середнім власникам. Німці були на третьому місці в губернії за кількістю землевласників і величиною землеволодінь після поляків і росіян. Їм належало 5% приватного землеволодіння Волині. Середня величина земельних ділянок у німців становила 526 дес. [417, с. 81–82], і це був другий показник у губернії після євреїв.

Нерідко нестача коштів змушувала німецьких колоністів купувати або орендувати менш родючі землі. Однак застосування передових агротехнічних прийомів та висока культура господарювання приводили до їхнього швидкого освоєння та інтенсивного використання. Німці вперше привезли на Волинь технологію приготування т. зв. жирного ґрунту, широко застосовували мінеральні та органічні добрива, у значних обсягах почали культивувати цукрові буряки, займалися меліоративними роботами [660, с. 63] тощо.

Колоністські господарства економічно швидко міцніли. На початку ХХ ст. на півдні України німці були власниками 3,8 млн. дес. землі [741, с. 1772], а на Правобережжі – 2 млн. дес., у т. ч. на Волині – 700 тис. дес. [417, с. 80, 81]. У результаті реформ 1860 – 1870-х рр. виникли великі німецькі фермерські господарства з новими формами господарювання, де застосовували сільськогосподарські машини, передові агротехнічні методи тощо. Було створено сприятливі умови для розвитку хліборобства, сільськогосподарського машинобудування [438, с. 417]. Загалом висока інтенсивність німецьких господарств робила їх взірцевими для місцевого селянства [660, с. 63]. Цей досвід став корисним для багатьох селян під час здійснення т. зв. Столипінської аграрної реформи.

Певні досягнення німецькі колоністи мали й у промисловому розвитку. Зокрема, з другої половини ХІХ ст. у Харкові було засновано

великі промислові підприємства фабричного типу (заводи товариства «Гельферіх-Саде», Е. Бергенгейма, Н. фон Дітмара, Е. Мельгозе, А. Пільстрема та ін.), що зумовили якісні зміни у структурі господарства. На цих підприємствах напередодні Першої світової війни виробляли продукцію на суму 12,4 млн. руб., що становило 50% від загальної суми прибутків від виробництва харківських підприємств. На них працювало до 12 тис. осіб, тобто 30% [605, с. 12; 1100, с. 240] від загальної чисельності харківського робітництва.

У 1886 р. брати Классени заснували в м. Мелітополі завод сільськогосподарських машин та устаткування. На підприємстві працювало 165 працівників, а вартість загального обсягу виробленої продукції досягла 225 тис. руб.; при заводі було засновано заводську школу. З 1911 р. у місті почав діяти силікатний завод із виробництва білої будівельної цегли. Його власником був Г. Шац, мешканець с. Бромefeld Мелітопольського пов. [714, с. 81].

В Одесі одними з найстаріших були завод мила і свічок Санценбахера та заводи з виробництва сільськогосподарської техніки Й. Гена [590, с. 19].

Вагомих здобутків досягли німецькі колоністи в розвитку промислової інфраструктури сільської місцевості. Наприклад, на Харківщині до Першої світової війни було збудовано 81 промислове підприємство вартістю понад 7 млн. руб. Цукрові заводи Л. Кеніга, П. Берга та інших підприємців стали великими промисловими осередками, на яких наприкінці ХІХ ст. працювало більше 4 тис. осіб [605, с. 12].

Доволі впливові й заможні групи населення серед етнічних меншин на українських землях становили чехи, греки, болгары, румуни та ін.*

Своєрідним відображенням місця національних меншин у суспільному житті є їхня систематизація за видами зайнятості населення,

* Детально про соціальну структурованість, виробничу зайнятість, рівень урбанізованості та освіченості чисельно менших етносів України див. у таких публікаціях автора: 473; 475, с. 138–140, 150–152, 158; 486; 491.

особливо якщо зіставляти дані за окремими націями [630, с. 19]. Така класифікація також дає змогу з'ясувати рівень гармонійності функціонування суспільства, його структурованості, або «повності» чи «неповності», за висловом М. Шаповала.

Визначивши українську націю як *неповне суспільство*, вчений мотивував свою думку так: «...Хліборобство ведуть *українці*, а промисел, торгівля, наука й культура та публічна адміністрація в руках *не українських*. Ми знаємо, що українці в промислі є робітники, а капіталісти є росіяни, жида, поляки і інші. Так само є трохи українців у торгівлі, але ця торгівля – дрібне крамарство переважно сільське, зв'язане ще з фізичною працею, купецтво ж на Україні знов таки росіяне, поляки, жида і ін., словом, національні меншости. Наука, мистецтво в українців у початках, а місто як осередок духовної культури є не українське: на Вел. Україні воно має російський характер, у Галичині – польський, на Підкарпатті – угорський, на Буковині – румунський. Як особливий додаток – поруч державної нації стоять *жида*, що ведуть промисел і торгівлю та підтримують культуру державної нації. Публичну адміністрацію (владу) ведуть *росіяне* на Вел. Україні й Кубані (тепер з додатком жидів), в Галичині – поляки, на Буковині і в Бессарабії – румуни, на Підкарпатті – чехи (раніш – угорці)» [1104, с. 17]. Для того, щоб стати повним суспільством, українська нація, на думку М. Шаповала, «...повинна розкластись на кілька суспільних груп: одна група зорганізує і вестиме промисел, друга – обмін продуктів, третя – обслуговуватиме транспорт (залізниця, пароплави і ін.), четверта – вестиме культурну роботу і науку так, щоб задовольнити всі культурні потреби цілого суспільства, п'ята – нарешті, вестиме громадську і політичну адміністрацію (держава, міське самоврядування)» [1104, с. 17]. Доти, як стверджував учений, поки українська нація була неповною (неструктурованою), вона залишалася

«...лише *частиною* суспільства на Україні, а другі частини цього суспільства є нетрудові кляси» [1104, с. 18].

Враховуючи результати аналізу станово-майнового рівня основних національних суб'єктів України, варто зазначити, що останнє твердження М. Шаповала не зовсім точно відображає сутність речей. Логічно було б вести мову про «другі частини» суспільства, тобто національні меншини, не як про «нетрудові кляси», а як структурованіші, порівняно з українцями, спільноти. В них, як правило, названі вченим п'ять суспільних груп, були представлені більш пропорційно.

Соціальна структура росіян-переселенців на перших порах була зумовлена здебільшого потребами військового утримання території за Московією. Переважала т. зв. державна колонізація – переселення різних категорій «службово-ратних людей», які відбували військову службу, отримуючи за це приміські слободи і землі за межами поселень [342, с. 597]. Були і різного роду адміністративні службовці, а також ремісники та купці [428, с. 2613]. З часом із цих людей сформувалося ядро місцевої адміністрації, яке постійно поповнювалося новими російськими переселенцями і було опорою імперської політики в краї [590, с. 155]. Зростав відсоток військових поселенців – державних селян, які сплачували поземельну ренту і поставляли необхідну кількість солдат у військові формування [342, с. 597]. Значна частина чиновників і військових, істотно менше купців, ремісників і дрібних заробітчач, незначна кількість селян [429, с. 2614] прибули на Правобережжя після його приєднання до Російської імперії.

Важливу роль у формуванні російського населення України відігравала поміщицька колонізація, що посилилася з другої половини XVIII ст., а згодом «вільна» колонізація, яка охоплювала переважно селян-утікачів із російських губерній [590, с. 155]. Наприкінці XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин істотно збільшився приплив

російського населення у міста і до новопосталих центрів важкої промисловості на Донбасі, в Дніпровському промисловому районі, до Харкова, насамперед у ті галузі господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії (металургія, будівництво залізниць тощо) [342, с. 597; 429, с. 2614]. У 1897 р. росіяни становили 68% робітників у великій промисловості Катеринославської губ. [429, с. 2614]. Чимало росіян прибувало в Україну на сезонні заробітки.

Дані підрахунків за видами занять на 1000 осіб населення, вміщених у «Статистичному щорічнику Росії», підтверджують, що за станом на 1 січня 1916 р. найбільше російського населення працювало в сільському господарстві – 71,6% та промисловості – 11,5%. Порівняно високою була частка росіян, зайнятих в адміністрації – 1,9% і збройних силах – 1,4%. Вона відображала політику царського уряду, спрямовану на збереження й посилення основних позицій російського населення у політичному житті. 4,4% росіян було зайнято на приватній службі, 3 – у торгівлі, 2,3 – мали особисті доходи і підмоги (прибутки від т. зв. вільних професій – лікарів, провізорів, адвокатів, великих домовласників, а також пенсії та інші підмоги), 2% працювало у транспортній сфері [841, с. 70] тощо.

Найсвоєріднішою професійною структурою серед нацменшин відзначалися євреї. За рішенням царського уряду, їм були дозволені тільки певні види господарської діяльності [459, с. 75]. Зокрема, мешканці містечок могли займатися посередницькою торгівлею між містечком і навколишніми селами та певними видами ремесла [123, с. 166]. Основна маса євреїв, які проживали в сільській місцевості, займалася сільським господарством, орендою підприємств із переробки сільськогосподарських продуктів, дрібною торгівлею, ремеслом [594; 944] тощо.

Таке становище призвело до того, що у відповідних професійних групах частка євреїв була непропорційно високою [630, с. 47]. Так, на початку ХХ ст. з 5 млн. представників російського єврейства майже 59%

займалися лише торгівлею [459, с. 75]. За станом на 1 січня 1916 р. цей показник дорівнював 38,6% [841, с. 70], у Східній Галичині на початку ХХ ст. – 29,4%, або 74% від зайнятих у торгівлі краю [630, с. 47]. Серед торговців і власників транспортних засобів на Закарпатті єврейські купці становили 48% [594] самодіяльного населення.

Критичне ставлення українства, особливо в Галичині, спричинила діяльність тих представників єврейських кіл, які здійснювали різні фінансові операції. Як зазначено в «Енциклопедії українознавства», євреї опанували майже все господарство краю, насамперед фінансову сферу. Єврейські посередники, орендарі й шинкарі тримали у повній залежності українське село. Лихварський визиск селянства, споювання селян та нищівне господарювання на орендованих землях, полонинах, нафтових родовищах, у лісах тощо були виявами єврейської переваги в економіці краю [740, с. 672].

Окремого розгляду потребує питання про високий показник зайнятих у промисловості. У цій групі єврейського населення були й підприємці, деякі з них дуже заможні, й промислові робітники. Проте абсолютно переважали у вказаній групі ремісники: кравці й шевці. Серед 4 млн. євреїв, зосереджених у смузі осілості, було приблизно 1 млн. 380 тис. ремісників, тобто близько 33% представників єврейства. Із загальної кількості ремісників 30% [630, с. 20] припадало на фахівців кравецької справи.

Як в абсолютному, так і у відсотковому співвідношенні, на початку ХХ ст. євреї, зайняті в промисловості, переважали над українським населенням, яке працювало в цій галузі. У 1901 р. із 641,7 тис. галичан, зайнятих у промисловому виробництві, 232,9 тис. осіб становили євреї і 69,9 тис. – українці. Якщо у відсотковому співвідношенні щодо загальної кількості населення Галичини євреїв було 11,1%, то в промисловості їхня частка становила 36,3%, тоді як українців було 42,1% населення і зайнятих

у промисловому секторі – 10,9% [594]. У східній частині Галичини серед зайнятих у промисловості євреї у 1900 р. становили майже 40% [630, с. 47], у т. ч. великий відсоток представників цієї меншини працював у харчовій, нафтообробній та озокеритній галузях [751, с. 76]. На Буковині євреї першими освоювали лісову і цементну галузі промисловості, відігравали значну роль у залізничному будівництві [60].

Невелика частина євреїв була зайнята в сільському господарстві. Їхні землеробські колонії з'явилися в Україні та в інших регіонах Російської імперії на початку XIX ст. [953, с. 66]. У 1870-х рр. у Волинській, Київській і Подільській губ. налічувалося 56 єврейських землеробських колоній, в яких проживало 14 тис. осіб [740, с. 671–672]. У степових районах України в той самий період було 156 сімей єврейських землевласників. На Закарпатті у 1867 р. 86 тис. євреїв також займалися сільським господарством.

Наприкінці XIX ст. в європейській частині Російської імперії сільськогосподарською працею було зайнято лише 3,21% від усього єврейського населення. Зосереджувалося воно здебільшого в Україні [953, с. 67]. У Галичині в сільському господарстві були зайняті від 5 до 10% євреїв [740, с. 772]. У їхньому користуванні в 1902 р. перебувало понад 10% [594] земельної власності.

Емансипація євреїв в Австро-Угорській імперії сприяла зростанню їхньої частки серед державних службовців. Зокрема, до 1897 р. частка євреїв серед урядових чиновників і суддів Галичини становила 58% [120]. В Російській імперії цей відсоток також був високим – 3,5% [841, с. 70] від усього єврейського населення.

На соціальний стан поляків значно вплинули заходи російського уряду в зв'язку з польськими повстаннями 1830–1831 і 1863–1864 рр. Царат уживав засобів щодо послаблення можливостей польських урядовців і поміщиків чинити вплив на міське населення, і це

супроводжував, зокрема, витісненням поляків з адміністрації й із міст. Відповідно зростала кількість поляків, безпосередньо зайнятих у землеробстві й переробних галузях. Їхня частка серед польського населення на Правобережжі на початку ХХ ст. зросла відповідно до 117 і 11%. Разом із цим, на Лівобережжі кількість селян і міщан була майже однаковою [630, с. 18].

Найбільше поляків було зайнято в сільському господарстві й напередодні Української революції. У Наддніпрянщині цей показник становив близько 50% [1151, с. 18; 630, с. 19] від загальної кількості польської людності. У Східній Галичині на доходи від сільськогосподарської праці на початку ХХ ст. жило 59,7% поляків [602, с. 140]. Серед східногалицького населення, зайнятого в сільському господарстві, поляків було тільки 21,9%, але при цьому більша частина великої земельної власності припадала саме на представників цієї меншини [630, с. 44, 45], що зумовлювало їхнє домінування у цій галузі економіки.

Окрім землеробства і тваринництва, польські селяни активно займалися ремеслами, промислами, торгівлею, хоча їхня частка в останній сфері діяльності була незначною.

Істотну роль поляки відігравали у фабрично-заводському та кустарному виробництві, зокрема, у цукроварінні, винокурінні, борошномельному, паперовому, сукноробному, ковальському, гончарному тощо. Окремі з названих галузей польські підприємці фактично започаткували на українській території, зокрема на Волині [63, с. 13, 15–16]. Вагомим був внесок поляків у технічний прогрес, розвиток науки та культури; чимало з них трудилося на керівних та інженерно-технічних посадах [359, с. 103; 630, с. 44]. Загалом у промисловості Великої України представники польської меншини становили 24,1% [1151, с. 18].

Дещо нижчим на початку ХХ ст. був відсоток поляків-промисловців у Східній Галичині – 12,8% [602, с. 140] від їхньої загальної кількості, що зумовлювалося умовами економічно відсталого, аграрного краю. Загалом польськомовне населення (а фактично поляки і євреї) переважало в усіх професійних групах і галузях економіки, крім сільського господарства. Так, серед зайнятих у промисловості їхня частка дорівнювала 70,2%, що становило більшість представників буржуазії, ремісників і постійних робітників (41,9% – самостійні виробники, 44,8% – робітники, 2,5% – урядники).

Свої високі професійні здібності поляки виявляли також на залізничному транспорті [630, с. 20, 45]. Загалом за станом на 1 січня 1916 р. у транспортній сфері Російської імперії працювало 2% польських представників [841, с. 70].

Помітним був внесок поляків і в розвиток торгівлі. Здебільшого вони торгували цукром, зерновими, спиртними напоями, вовною, лісом, папером [63, с. 13–14]. Якщо у Великій Україні торгівлею займалося 2,2% [1151, с. 18] поляків від їхньої загальної кількості, то в Східній Галичині – 7,7% [630, с. 44]. Остання цифра зумовлена присутністю в цій групі польськомовних євреїв.

Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися російською владою, посідали значне місце в адміністративному апараті (2%), медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями (12%), служили в армії (1,2%), здебільшого офіцерами, тощо [841, с. 70; 630, с. 20]. Загалом ця категорія перед Лютневою революцією 1917 р. становила в Наддніпрянщині 26,9% [1151, с. 18] польського населення.

Відповідний відсоток поляків у Східній Галичині був утричі меншим і становив на початку ХХ ст. близько 9%. Проте польські магнати і шляхта, великі землевласники домінували в політико-економічному житті

аграрного краю. Крайові й місцеві органи державної виконавчої влади і самоврядування, правосуддя, управління освітою тощо були підпорядковані полякам, а фактично перебували під контролем місцевої польської земельної аристократії [630, с. 44, 45].

Німецькі колоністи, згідно з даними підрахунків за видами занять на 1000 осіб населення, за станом на 1 січня 1916 р. найбільше були задіяні в сільському господарстві – 57,7% від їхньої загальної кількості [841, с. 70]. Саме землеробство і тваринництво стали економічною основою їхнього існування.

Серед здобутків представників німецької меншини у розвитку сільського господарства України варто виокремити освоєння значних площ неживаних і малозаселених земельних угідь шляхом їхньої меліорації, підвищення культури землеробства, садівництва, упорядкування лісового господарства, розведення нових порід худоби і покращення її годівлі. Заборона поселенцям продавати і дробити наділені їм для господарювання земельні площі забезпечувала колоніям розквіт на тривалий період [604; 855; 416, с. 140].

Другим заняттям за поширеністю серед німецького населення була приватна служба – 6,2% [841, с. 70]. Зокрема, у поміщицьких маєтках, рідше на промислових підприємствах, німці займали посади управляючих та виконували низку інших адміністративних функцій [417, с. 87–88].

Єдиним видом зайнятості, де німці випереджували не лише українців і росіян, а й євреїв та поляків, було отримання особистих доходів і підмог. Частка німецького населення у цьому виді діяльності становила 4,3% від його загальної кількості.

Доволі високим був також відсоток німців в адміністрації – 3,2% [841, с. 70]. За цим показником вони поступалися лише євреям.

Як свідчать дані «Статистичного щорічника Росії», німецьке населення активно займалося торгівлею (4,1% від його загальної кількості

[841, с. 70]), поступаючи у цій галузі серед чисельних етносів тільки євреям. Згідно зі Всеросійським переписом 1897 р., серед представників купецького стану в Україні німці, маючи 1971 особу [232, с. 159], за кількістю поступалися лише євреям, росіянам та українцям.

Високими були показники участі німецького населення в промисловій діяльності – 21,1% [841, с. 70]. Проте дослідники зазначають, що розвиток ремесел і промислів у німців України мав деяку специфіку. Повністю присвячувала себе цим заняттям, живучи лише доходами з них, дуже незначна кількість колоністів. Це пояснювалося тим, що більшість поселенців самостійно виготовляла необхідні для ведення господарства знаряддя праці та предмети домашнього побуту і ремонтувала їх. Відповідно ремісників у колоніях було обмаль, і то часто поряд із ремеслом вони займалися землеробством [417, с. 89]. Серед німецьких промисловців в Україні переважали підприємці, інженерно-технічні працівники, службовці, кваліфіковані робітники [630, с. 20].

Значним був внесок німецьких колоністів у розвиток таких галузей промисловості, як борошномельна, сукноробна, лісорозробна та лісопереробна, деревообробна, шкіряна, пивоварна, винокурна, промислове конярство, порцеляново-фаянсова [855; 417, с. 106; 804, с. 112]. З другої половини ХІХ ст. у містах з'являлося дедалі більше технічно освічених ремісників із Німеччини, які відкривали механічно-слюсарні, мідеплавильні, чавуноплавильні та металообробні майстерні, що згодом переросли у великі модерні підприємства [1100, с. 240]. Із ремесел найрозвинутішими були: деревообробні, ковальське, гончарне, ткацьке, шевське, кравецьке. Вони забезпечували переважно внутрішні потреби колоністів у знаряддях праці та предметах побуту, а надлишки ремісничої продукції реалізували на місцевих ринках [416, с. 141; 417, с. 93–106, 238; 727, с. 128–129].

Загалом система німецького господарювання була побудована так, щоб забезпечити колонії необхідними засобами і товарами, не виходячи за її межі і без будь-якого втручання ззовні, тобто була своєрідним, майже замкнутим економічним простором [417, с. 93].

Однією з особливостей, характерних для України початку ХХ ст., була етнічна невідповідність між сільською та міською спільнотами, рівнем сільської культури і міської цивілізації. В Україні історично склалося так, що національний склад села і міста був різним. Наприклад, у 1900 р. лише 13% українців проживало у містах, де переважали росіяни та євреї. Оскільки неукраїнські жителі міст мали більші можливості здобути вищу освіту, фахову підготовку, то вони й переважали серед інтелігенції в Україні. Тобто спостерігалася гостра диспропорція між питомою вагою українців, які проживали в Україні, і національним складом творчої інтелігенції, для якої рідною мовою була українська. Так, якщо серед осіб, зайнятих розумовою працею у сфері науки, літератури і мистецтва, в підросійській Україні українці становили 12,3%, то євреї – 25,7%, росіяни – 40,7%, поляки – 8,2%, німці – 4%. Тобто серед українців одна людина творчої праці припадала на 423 особи, серед поляків – на 145, євреїв – на 90, росіян – на 80 осіб [630, с. 33].

Значимим недоліком освітньої системи Російської імперії була її русифікаторська місія. Таким чином царат прагнув посилити російські впливи на всі національні окраїни. На пропозицію міністра народної освіти А. Шишкова (1824) в організації навчального процесу необхідно було керуватися двома основними принципами: 1) «Виховання народне в усій Імперії, незважаючи на різницю вір і мов, мало бути чисто «русское»; 2) «Російську мову зробити головним предметом навчання» [1111, с. 13]. Дійшло до того, що педагогам російського походження, які працювали на території неросійських губерній, «за обрусение инородцев» виплачували надбавки до зарплатні [909, с. 432–433, 441; 910, с. 92, 340]. Такий підхід

був інтегральним для всіх національних меншин. Відповідно кожна з них намагалася знайти шляхи протидії державній системі русифікаторської політики.

Високим рівнем етнічної самосвідомості відзначалися євреї. В силу релігійних мотивів у них завжди був потяг до знань, вони поважали людей, які вміли читати молитви, цінували талмудистів. Однак початкові російськомовні школи у Великій Україні та польськомовні в Східній Галичині не приваблювали єврейську меншину [630, с. 31; 594; 456, с. 261]. Тому діти її представників навчалися в єврейських релігійних школах – «хедерах» або «талмуд-торах» під керівництвом меламедів. Перші були платними, а другі створювали для навчання сиріт і дітей із бідних єврейських сімей [594; 456, с. 261]. Із другої половини ХІХ ст. малоосвічених меламедів почали замінити вчителями, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів мали вивчати єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирікласними навчальними закладами [594]. У Східній Галичині та на Буковині мережа єврейських навчальних закладів розширилася також за рахунок діяльності благодійного фонду барона М. Гірша. Завдяки йому в 1891 р. функціонувало 7 шкіл із 1789 учнями, а в 1904–1905 рр. – 48 шкіл із 7859 учнями [132].

Згадані початкові школи становили важливий елемент традиційної єврейської системи освіти та релігійності, їхня діяльність значною мірою пояснює наявність високого рівня грамотності серед представників єврейської меншини. Так, після поляків євреї посідали в Україні друге місце за кількістю письменних, які становили 41,7% населення.

У сфері середньої освіти євреї також намагалися отримати перевагу, зокрема, віддати дітей до навчання не в казенні ремісничі училища першого та другого розрядів, які діяли у багатьох українських містах, а в школи меламедів, де можна було здобути як світські, так і духовні знання.

Крім того, за дозволами російського уряду в межах єврейської осілости зберігали і відкривали єврейські училища. Кращою була ситуація в Східній Галичині, де з 1900 до 1910 р. частка євреїв серед учнів середніх шкіл зросла з 19,3 до 22,6% [630, с. 31, 47].

Значних перешкод із боку уряду Російської імперії зазнали євреї, котрі прагнули здобути вищу освіту. Так, згідно з директивою міністра освіти від 1887 р., їхній вступ до вищих навчальних закладів був обмежений 3% від кількості тих осіб, що навчалися в столичних закладах, 5% – поза смугою осілости і 10% – у смузі осілости [650, с. 560]. Проте єврейська молодь була зацікавлена у здобутті вищої освіти, оскільки це давало можливість жити в містах поза межею осілости, тому вона прагнула виїхати на навчання за кордон. Про відсутність подібних проблем на західноукраїнських землях, які перебували в складі конституційної монархії Габсбургів, свідчить той факт, що впродовж 1900–1910 рр. частка євреїв серед студентів Львівського університету зросла з 19,7 до 27,5% [630, с. 34, 47].

Отже, усвідомлення єврейським населенням вагомості освіти, його проживання переважно в містах, де були кращі умови для навчання, та отримання матеріальної допомоги від заможних одноплемінників дали змогу представникам цієї меншини стати одними з найосвіченіших серед етносів України.

Прагнучи зберегти власну самобутність, чимало перешкод і значних утисків у духовній сфері зазнали поляки. Проте викоринити офіційними постановами багаторічні корені і традиції польського шкільництва на Правобережжі виявилось майже неможливим. На противагу російському державному шкільництву, поляки нелегально створювали приватні пансіони, інші таємні освітні заклади, в яких переважно навчалися діти польських поміщиків та шляхти [725; 630, с. 30]. Їхньою метою було не

стільки досягнення певного стандарту освіченості, скільки формування у молоді патріотизму через вивчення польської філології та історії.

Незарєєстровані навчальні заклади утримували коштами поміщиків, міщан, заможних селян, за рахунок місцевих ксьондзів. У різний період вони діяли у Кам'янці-Подільському, Красиліві, Луцьку, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі [630, с. 30; 725] та інших містах.

Певне пом'якшення урядового ставлення до польського шкільництва у Наддніпрянщині, якщо не брати до уваги нетривалої лібералізації режиму під час Російської революції 1905–1907 рр., відбулось у переддень Першої світової війни. Так, 1 липня 1914 р. урядовим розпорядженням було підтверджено право польських громад утримувати власним коштом початкові навчальні заклади. З одного боку, це було зумовлено прагненням царату забезпечити прихильність польського суспільства у світовому конфлікті, що наближався, з іншого – вирішити проблему забезпечення матеріальних та освітньо-культурних потреб воєнних біженців із Царства Польського, яких щораз більшало внаслідок ведення бойових дій.

Розбудована протягом 1915–1916 рр. у Наддніпрянщині мережа легальних державних шкіл із польською мовою навчання для дітей біженців докорінно змінила географію польського шкільництва і сприяла його зміцненню у Лівобережній та Південній Україні. За станом на 15 березня 1917 р. воно контролювало 287 початкових і середніх навчальних закладів, де здобували знання 15,9 тис. учнів [725]. У цих показниках враховано як освітню мережу біженців із Польщі, так і значну частину шкіл і учнів місцевого польського населення.

Загалом відсоток грамотних серед представників польської національності був доволі високим навіть порівняно з євреями та росіянами і на межі XIX–XX ст. дорівнював 45,1% [630, с. 31].

Водночас становище польського шкільництва в Галичині було принципово іншим. Лише за перше десятиріччя XX ст. кількість польських

початкових шкіл зросла на цій території з 963 до 6151 [359, с. 100]. У 1900/01 н. р. римо-католики становили 61,3% учнів середніх шкіл, греко-католики – тільки 18,4% [630, с. 46]. У 1911/12 н. р. середніх шкіл і ремісничих училищ із польською мовою викладання налічувалося 296 проти 12 подібних україномовних закладів. Якщо в 1912 р. одна польська середня школа припадала на 52 тис. осіб, то одна українська – на 520 тис. [602, с. 230]. У зимовому семестрі 1900/01 н. р. римо-католики становили половину студентів Львівського університету і 78% студентів вищої політехнічної школи (греко-католики відповідно – 30 і 8,9%) [630, с. 46]. З огляду на викладене можна зробити висновок, що на східногалицькій території у вказаний період на правах національної меншини перебували не поляки, а корінні мешканці – українці.

Великого значення організації й діяльності національних шкіл надавали німецькі колоністи, котрі у складчину будували школи, наймали вчителів і посиляли дітей навчатися [417, с. 172]. Таким чином на українських землях було сформовано розгалужену мережу німецьких початкових шкіл, які існували в кожній колонії [630, с. 31]. Вони, за невеликим винятком, перебували на повному утриманні колоністських громад, підпорядковувалися лютеранському духовенству [707, с. 303; 417, с. 199] і були німецькими не тільки за назвою, а й за духом [416, с. 141]. Навчання вважалося обов'язковим для всіх дітей [417, с. 242], незалежно від станової належності й майнового цензу.

Дбали в колоніях і про підготовку кваліфікованих педагогів, тому на власні кошти створювали училища підвищеного типу. Їхньою метою було надання середньої освіти молодим колоністам, а також підготовка вчителів для початкових шкіл. У південноукраїнських німецьких колоніях діяло 21 таке училище [630, с. 31–32; 416, с. 141].

Починаючи з другої половини 1880-х рр. через низку урядових заходів, спрямованих на обмеження німецької колонізації Правобережжя

та розгортання процесу русифікації інонаціональної освіти, кількість німецьких шкіл поступово зменшувалася. Так, якщо у 1891 р. на Волині діяло 392 школи, то до 1894 р. їхня кількість зменшилася до 322. Проте і ця цифра була доволі високою, становлячи 31,5% [417, с. 174] від загальної кількості шкіл у німецьких колоніях Росії.

Однак результативність політики законодавчого підпорядкування німецької системи освіти російській адміністрації та обов'язкового переходу німецьких шкіл на викладання російською мовою [707, с. 306, 310, 311, 312] була незначною. Через опір колоністів [220, с. 256], вивчення російської мови в школах мало формальний характер. При цьому традиційні колоністські школи продовжували навчання значної кількості німецьких поселенців [707, с. 312], протистоячи таким чином русифікації.

Загалом рівень грамотності представників німецької спільноти Наддніпрянської України був порівняно високим – 37,4% [630, с. 32], але нижчим, ніж у поляків та євреїв.

Активними були дії німецьких колоністів в освітній сфері Східної Галичини, де в 1908 р. налічувалося 25 німецьких шкіл [128, с. 116].

Отже, проаналізувавши становище найчисельніших національних меншин досліджуваного періоду відповідно до їхніх станово-майнового рівня, основних видів виробничої зайнятості, суспільного поділу праці, освіченості, доходимо висновку, що за багатьма показниками вони не тільки різнилися між собою, а й мали переваги за цими характеристиками над українцями. Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно й економічних благ, окрім значної кількості західноєвропейських капіталістів, контролювали представники єврейської, російської та польської меншин.

За професійною ознакою українське населення також істотно поступалося меншинам, які були порівняно структурованішими соціальними спільнотами. На відміну від українців, котрі в суспільному

поділі праці превалювали лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені пропорційніше, особливо в тих галузях, що визначали життєдіяльність суспільства.

Вищим, ніж в українців, був у більшості представників національних меншин досліджуваного періоду рівень освіченості. Усвідомлення неукраїнськими етносами важливості освіти, проживання значної частини їх у містах, де були кращі умови для навчання, та надання матеріальної допомоги заможними одноплемінниками дали змогу їм не лише досягти високого освітнього рівня, а й зберегти етнічну ідентичність.

2.3. Політико-правовий статус

Політика як Російської, так і Австро-Угорської імперій, насамперед була зорієнтована на збереження цілісності монархій, а тому спрямовувалася на обмеження політичних і етнічних прав національних меншин, їхню асиміляцію, попередження національно-визвольних рухів, провокування міжнаціональної ворожнечі.

Особливо цинічною була поведінка російського царату, яка впливала як із монархічно-поліційного устрою Росії, так і з її шовіністично-великодержавницької внутрішньої та зовнішньої політики [359, с. 104]. Вона ґрунтувалася на концепції обмежувального, заборонювального законодавства, супроводжувалася реакцією, насиллям і репресіями [751, с. 75]. У Російській імперії нації, в т. ч. українська нація, зневажливо названа «хохли», перебували на становищі другорядних етнонаціональних груп, змушених сприймати російську мову як державну, позбавлених права на судочинство власною мовою та можливості будь-якого державного самовлаштування чи самоідентифікації.

Русифікуючи Україну та прагнучи послабити західноєвропейський вплив, зокрема, австро-угорський, польський, царизм різними методами заохочував збільшення тут російського елементу: управлінсько-

чиновницького, фінансового, освітянського, військового, церковно-православного. Росіянам в Україні прищеплювали почуття зверхності, великодержавності, формували імперське мислення, агресивне ставлення до будь-яких виявів національної свідомості «іногородців». Розглядаючи їх як опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів, влада цілеспрямовано підтримувала і захищала інтереси росіян [751, с. 65, 77–78], турбувалася, щоб вони не почувалися іноземцями на «окраїнах», оскільки ці «окраїни» мали існувати лише як органічні частини єдиної і неподільної Росії [630, с. 10], а також надавала їм різні привілеї. Зокрема, закон 1886 р. передбачав надання вагомих пільг чиновникам-великоросам за службу в південно-західних губерніях [751, с. 65, 78].

Багатовікова імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками пануючої, державної нації в «єдиній і неподільній» Росії, розглядати «Малоросію» як складову імперії, визнаючи щонайбільше її певні етнографічні особливості. З огляду на це виникали претензії на гегемонне становище в різних сферах суспільного життя, зокрема у сфері мови і культури, що свій національний зміст і форму зберігали лише в сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції, тоді як наука, освіта, міська культура були і надалі залишалися російськомовними. Формуванню в середовищі російської меншини менталітету національно-культурної вищості сприяла також політика царського уряду, спрямована на придушення української культури як середовища для розвитку сепаратизму, на силове насадження «єдино можливої» в «єдиній Росії» [630, с. 95–96] російської культури.

Поведінка вражених синдромом імперськості етнічних росіян, які мешкали в Україні, дала підстави С. Петлюрі дорікнути їм у підігруванні владі. Підставою стало ігнорування ідентичності українського народу з боку представників широкого спектра політичних партій і громадських

організацій імперії [921, с. 22]. На той факт, що ментальність панівного в імперії етносу, тобто росіян, полегшувала репресивні урядові заходи у національній політиці [756, с. 32], звернув увагу і О. Реєнт.

Дещо кращим політико-правове становище національних меншин було в Австро-Угорській імперії. Зокрема, в Галичині та на Буковині воно визначалось австрійським Державним основним законом від 21 грудня 1867 р. Ст. XIX цього закону гарантувала рівність усіх народів держави та їхнє право на збереження і розвиток своєї національності й мови. Держава проголосила рівноправність усіх мов, що їх уживали в освіті, управлінні і суспільному житті кожного коронного краю. Система освіти мала бути організованою так, щоб кожен народ міг її здобувати рідною мовою без будь-якого примусу до вивчення інших крайових мов. Ст. XIV декларувала свободу віри та сумління, а також незалежність реалізації громадянських і політичних прав від релігійної належності. Австрійські громадяни, згідно з чинним законодавством, могли звертатися до державних органів будь-якою з крайових мов і вимагати відповіді тією самою мовою, створювати національні за характером об'єднання, в т. ч. політичні, видавати рідною мовою книги, пресу тощо, виступати нею в парламенті, сеймах, органах місцевого самоврядування [630, с. 42–43].

Недоліком австрійського Основного закону була його надмірна декларативність, що нерідко зводилася до тавтологічної дефініції «маю право мати право». На рівноправність національних груп чи точніше на її відсутність впливав і той факт, що, крім Конституції важливу роль відігравали інші закони, передусім виборчі ординації, які визначали механізм формування представницьких органів усіх рівнів (гмінних і повітових рад, крайових сеймів, парламенту). Шляхом значного обмеження виборчого права забезпечувалася перевага в цих органах представників найзаможніших соціальних верств, а відповідно і панівних

національностей, зокрема, в Східній Галичині – поляків, на Буковині – румунів та німців.

Офіційною мовою місцевих виконавчих органів визначалася одна з крайових мов. Зокрема, Законом від 9 квітня 1907 р. для виконавчого органу галицького сейму – крайового віділу – такою мовою була визначена польська. На Буковині урядові установи використовували переважно німецьку мову.

Значно гіршим було становище національностей в угорській частині імперії, зокрема на Закарпатті. Так, у 1868 р. за Законом Деака–Етвеша населення Угорщини було проголошене єдиною неподільною угорською нацією, а державною мовою в 1844 р. визначена угорська. Згідно зі Законом від 2 червня 1907 р. запроваджувалось обов'язкове викладання угорською мовою в школах. За 1874–1917 рр. кількість українських початкових і церковнопарафіяльних шкіл скоротилася з 571 до 34 [630, с. 43]. З метою знищення будь-яких ознак корінного народу на його землі угорський уряд наказав навіть українські назви населених пунктів, імена та прізвища людей змінити на мадярський манер. Значні перешкоди угорська влада чинила на шляху національно-культурного розвитку як українського, так і інших немадярських етносів, зокрема, словаків, румунів, сербів, хорватів, німців [347, с. 346–347, 348–350].

Загалом реальне політико-правове становище тієї чи іншої етнічної групи залежало від її соціальної структури, а фактична забезпеченість політичними правами кожної конкретної особи – від її майнового стану [630, с. 43], про що йшлося в п. 2.2.

Разом із тим, як зазначав І. Монолатій, за недоліків політичної системи, нескінченних внутрішніх суперечностей і конфліктів, наднаціональну державу Габсбургів середини XIX – початку XX ст. центральноєвропейські народи уявляли державним утворенням, яке здатне розвиватися, вдосконалюватися і захищати інтереси своїх громадян.

Правляча династія та її адміністрація зуміли закріпитися на просторах від Альп до Трансільванії, від Галичини до Далмації і створити народам, які заселяли ці території, загальні державно-правові умови для економічної, політичної та культурної співпраці (а пізніше – суперництва) [593].

Порівнюючи політико-правовий статус національних меншин України, варто вказати, що, крім соціальної структури, він залежав від країни проживання того чи іншого етносу. Наприклад, в Австро-Угорській імперії поляки, котрі мешкали в Східній Галичині, мали ширші економічні, політичні, релігійні та культурні права не лише порівняно з євреями, а й стосовно корінних мешканців тих земель – українців. Така ситуація склалася завдяки обмеженому федералізму, встановленому в Галичині «компромісною» згодою польської аристократії з Габсбургами в 1869 р. Угода забезпечувала для польської еліти повний контроль над краєм і панування над українцями та євреями, які становили на цій території більшість населення: 43,7 і 11,8% відповідно [598, с. 80]. Місцевий польський «істеблішмент» також зосередив більшість сільськогосподарських угідь і лісів, контролював розвиток нафтопромислів у Бориславі та вугільних копалень, кооперативний рух, управління краю. Зокрема, він становив більшість у провінційному сеймі й органах місцевої влади, підпорядкував адміністрацію і суд [359, с. 100; 450, с. 168], мав одну з найбільших фракцій в австрійському парламенті. Починаючи з 1849 р., намісниками краю були тільки поляки [450, с. 168]. В 1907 р. польська мова набула офіційного статусу в Галичині [359, с. 100], в т. ч. у Східній.

Тотальне домінування польського елемента практично в усіх життєво важливих сферах краю відбувалося за допомогою корумпованих виборчих практик і заборон у культурній політиці. Впровадженню цих заходів сприяли Габсбурги в обмін на польську підтримку уряду в австрійському парламенті [598, с. 80].

Кардинально іншим було ставлення до поляків у Російській імперії. Розглядаючи їх як «небезпечну і ворожу націю», царизм після польських повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. перейшов від політики поступок польській шляхті до насилля та заборон. Було репресовано провідників польського руху, звільнено більшість поляків із державної служби, конфісковано або зменшено розміри землеволодіння (якщо в 1861 р. польським поміщикам на Правобережжі належало 89% приватновласницької землі, то на початку 1901 р. – тільки 47%), згорнуто польсько-литовське законодавство, скасовано місцеве польське самоврядування, закрито польські заклади освіти та культури, заборонено викладання і книговидання польською мовою, запроваджено насильницьку русифікацію, обмежено діяльність Римо-католицької церкви [526, с. 46–47; 63, с. 11–12, 14]. Так, 22 грудня 1904 р. урядовим указом було визначено перелік посад, зокрема, у державному апараті, в освіті, на транспорті тощо, які в дев'яти західних губерніях Російської імперії не могли обіймати особи польського походження [359, с. 104–105]. Фактично уряд заборонив будь-який вияв польськості. Доходило до абсурду, коли поляків за виконання польських пісень віддавали до військового суду; карали навіть за носіння національного одягу. За всіма неблагонадійними встановлювали поліцейний нагляд [706, с. 124–125]. Ці та інші заборони діяли до початку ХХ ст.

Лише під час Першої російської революції царизм був змушений піти на певні поступки. У квітні 1905 р. схвалено Закон «Про зміцнення засад віротерпимості», яким формально проголошено свободу віросповідання та відновлення деяких прав римо-католицьких священників. У губерніях західного краю Законом від 1 травня 1905 р. частково скасовано обмеження поляків у купівлі землі та викладанні польською мовою в навчальних закладах краю. У містах, де проживали чисельні польські громади, зокрема, в Києві, Одесі, Умані, створювали польські культурні та

релігійні товариства, клуби, читальні, проте їхня діяльність перебувала під контролем поліції [359, с. 106].

В умовах спаду революції переслідування польського населення були відновлені. Чимало його постраждало під час єврейських погромів. Через окружні суди провадили вилучення в поляків нерухомості, в т. ч. земельних угідь, фільварків, підприємств, та їхню передачу російським власникам. За розпорядженням П. Столипіна закривали польську пресу, культурні товариства, звинувачуючи їх у поширенні сепаратизму та націоналізму. Поляки були змушені знову вдатися до створення таємних шкіл для вивчення польської мови, однак спецслужби через свою агентуру виявляли і припиняли їхню діяльність. Так, лише в 1909–1910 рр. у Київській губ. було закрито 11 таких шкіл, у Волинській – 6, у Подільській – 3 [63, с. 105–107]. Утім репресії не змусили поляків припинити боротьбу проти політики насильницької асиміляції.

Поряд з українцями й поляками дискримінації в Російській імперії піддавалося єврейське населення, стосовно якого діяло виняткове законодавство, тобто євреї могли користуватися загальноросійським законодавством лише тоді, коли щодо них не існувало особливих правил. Дослідники підраховали, що життєдіяльність російських підданих юдейського віросповідання регламентували понад півтисячі параграфів, правил, циркулярів, роз'яснень [365; 541], уміщених у «Своде Законов Российской Империи». Головне обмеження полягало в забороні на свободу пересування. Як уже зазначено, більшість євреїв мала право проживати лише в межах смуги осілості – у 15 південно-західних губерніях України й Білорусі та у Царстві Польському. Лише з другої половини ХІХ ст. окремим категоріям єврейства почали дозволяти проживання за цією межею: купцям першої гільдії (з 1859 р.), особам, які мали науковий ступінь (з 1861 р.), ремісникам (з 1865 р.), дантистам, фельдшерам, акушеркам (з 1867 р.), спеціалістам із вищою освітою (з 1879 р.) [451, с. 96;

630, с. 22]. Будь-які обмеження скасовували, якщо євреї відмовлялися від юдаїзму і переходили у православ'я [740, с. 672; 451, с. 96]. Проте кількість таких осіб була незначною.

Проаналізувавши мотиви виникнення й існування «смуги осілості», історики виокремили три основних. Первинним був релігійний мотив, зумовлений нетерпимістю до юдаїзму; другим вважають економічний – «експлуатація» євреями корінного населення, а на початку ХХ ст. виник третій – політичний мотив, що пояснював заборону на свободу пересування єврейського населення його активною участю в революційному русі [630, с. 22]. Ряд дослідників убачали в смугі осілості, вірніше її українській частині, намагання царських урядовців спровокувати етнічний конфлікт між корінним українським населенням і прийшлим – єврейським [238, с. 225–227; 238, с. 118, 377, 393–394; 1107, с. 76]. Тобто мав спрацювати давньоримський принцип: «поділяй і володарюй».

Окрім межі осілості, в Російській імперії були запроваджені такі форми державного антисемітизму, як обмеження відсотковою нормою здобуття євреями середньої і вищої освіти, заборона на певні професії, публічне використання їдишу й івриту [451, с. 96], проживання у сільській місцевості [630, с. 24], обмеження у державній і військовій службі, земському і міському самоврядуванні, праві бути присяжними засідателями тощо [740, с. 672; 365]. Ці заборони й обмеження офіційно зберігалися до початку ХХ ст.

Здійснюючи антисемітську політику, імперська правляча верхівка не приховувала негативного ставлення до єврейського населення. Так, призначеному в 1880 р. обер-прокурором Святійшого синоду і членом Комітету міністрів К. Побєдоносцеву приписують цинічну заяву про те, що третина російських євреїв залишить Росію, третина – вимре, а третина – охреститься і абсолютно асимілюється [650, с. 559]. Думку останнього поділяв уряд Миколи II [630, с. 23].

Не нехтували урядовці фабрикацією антисемітських справ, зокрема зі звинувачення євреїв у т. зв. «ритуальних» убивствах [541]. Найгучнішою серед них була «справа Бейліса», ходом якої керував міністр юстиції І. Щегловітов за особистого контролю Миколи П. Ця справа загрожувала російському єврейству якщо не новими репресивними урядовими заходами стосовно нього, то щонайменше консервацією виняткового законодавства [123, с. 171]. Однак у ході судового процесу, що тривав у Києві з 25 вересня до 28 жовтня 1913 р., підсудного М. Бейліса виправдав суд присяжних [740, с. 672; 123, с. 172], який складався з українських селян.

Найганебнішим виявом державного антисемітизму в Російській імперії стали погроми. Це російське слово увійшло в інші мови світу для позначення масового насильства проти євреїв [123, с. 167]. Погроми були спричинені двома головними чинниками: шовіністичною пропагандою російських реакційних кіл, особливо створених на початку ХХ ст. Союзу російського народу і Союзу двоголового орла, та явним потуранням з боку урядових кіл і поліції [740, с. 672].

Перші єврейські погроми у 1821, 1859 і 1871 р. в Одесі та в 1862 р. в Аккермані були спричинені неприязню до євреїв місцевого населення, передусім грецького. Однак якщо вони мали локальний характер, то наступні поширювалися на значну територію. Зокрема, велика погромна хвиля прокотилася після вбивства в квітні 1881 р. імператора Олександра II. Охопивши в Україні тою чи іншою мірою всі губернії смуги осілості [198, с. 611, 612–614; 49, с. 99] – близько п'ятдесяти міст і містечок та сотні сіл [630, с. 24], вона тривала з перервами в окремих місцевостях до 1884 р. [317, с. 330]. Дії уряду в цій ситуації були неоднозначними: з одного боку, він вдався до низки заходів для припинення погромів, а з іншого – переклав відповідальність за них на євреїв, визнавши їх наслідком «єврейської експлуатації» [937, с. 507; 198, с. 613–616] корінного населення.

Проаналізувавши специфіку єврейських погромів у Російській імперії, В. Іванис дійшов висновку, що вони відбувалися періодично і за певним шаблоном. Переважно погроми або організувала діюча влада, або вона їм не перешкоджала. Винних в організації погромів майже ніколи «не знаходили» [349, с. 136]. Оскільки погроми переважно відбувалися в українських містах чи містечках, вони негативно впливали на імідж українства.

Чергова хвиля погромів євреїв відбулася в 1903–1906 рр. на всій території їхнього поселення. Вона вирізнялася обширністю, організованістю і кількістю жертв [198, с. 618]. Найкривавішими були погроми в Житомирі (23–26 квітня 1905 р.), Києві (18–20 жовтня 1905 р.), Одесі [123, с. 167; 317, с. 333]. Загалом у Правобережній Україні відбулося 87 погромів, жертвами яких стала 251 особа. Найбільша кількість погромів була на Чернігівщині (251 погром із 76 жертвами), а найбільше жертв погромів – у Бессарабії (942 жертви від 71 погрому).

Офіційною причиною погромів у 1903–1906 рр. було названо революційність єврейства [123, с. 167]. У листі до матері від 25 жовтня 1905 р. Микола II писав: «...народ обурився нахабністю і зухвалістю революціонерів і соціалістів, а оскільки 9/10 із них жиди, то вся злість впала на них – звідси єврейські погроми» [1116, с. 370]. Міністр внутрішніх справ В. Плеве, який був одним з організаторів погромів, вважав необхідним «...потопити російську революцію в єврейській крові», провчити їх за те, що «...в революційному русі вони йдуть попереду» [630, с. 25].

Загалом слушною є думка дослідників про те, що урядові кола свідомо підтримували антисемітські настрої серед широких мас, у т. ч. інспіруючи для компрометації єврейства різні публікації чи процеси, щоб відвернути увагу від несправедливостей соціально-економічного і політичного становища [740, с. 672]. Це підтверджує також той факт, що

Союз російського народу щорічно за проведення антиєврейських заходів отримував 2500 тис. руб. у вигляді державних субсидій. Йому було надано право апеляції з приводу звільнення будь-якого свого члена, арештованого за участь у погромах. Окрім того, ця організація мала повну довіру царя Миколи II, котрий вважав її блискучим прикладом справедливості й порядку та зі задоволенням носив союзівський значок на лацкані військового сюртука [400]. У суспільстві відповідно активно насаджувався погляд на єврейство як на неминуче зло, з яким треба боротися [751, с. 76]. «Бий жидів – рятуй Росію» [401, с. 91] – таким було гасло російських шовіністів.

Суспільство ставилося до антисемітських погромів по-різному. Зокрема, певним барометром громадських настроїв були періодичні друковані видання Російської імперії. Серед тих, хто вітав або виправдовував погроми, виділялися консервативна, слов'янофільська і частина легальної народницької преси [317, с. 330].

Українське населення, як правило, не лише засуджувало антилюдські вияви юдофобії, а й намагалось з ними боротися. Зокрема, підтвердженням цього була згадана справа Бейліса; гідно поводитися представники українства також під час чергової погромної хвилі на початку ХХ ст. Наприклад, одним із небагатьох міст на Полтавщині, де вдалося уникнути погромів, були Лубни. Значною мірою це забезпечила Лубенська міська дума на чолі з головою Г. Взятковим, завчасу створивши Комітет оборони, котрий вжив необхідних заходів для захисту єврейства, зокрема організував відповідні загони, встановив чергування тощо. Серед ініціаторів його створення були також відомі українські громадські діячі брати Шемети та А. Ливицький. Саме їх разом із Г. Взятковим було засуджено до різних покарань за «...підготовку до повалення існуючого ладу» [565, с. 25–26]. Так, у прагненні захистити єврейське населення влада вбачала ознаки злочину. Лише касаційний суд виправдав цих діячів.

Проти єврейських погромів виступали також такі визначні українські письменники, учені, громадські діячі, як В. Винниченко, М. Грушевський, В. Короленко, М. Коцюбинський, Л. Українка, І. Франко та ін. [751, с. 74–75]. Вони рішуче засудили політику антисемітизму, виступили проти пригнічення євреїв та інших поневолених народів.

Шок від погромів, переслідування, приниження людської гідності змусили єврейське населення вдатися до еміграції. У 1881–1914 рр. Російську імперію покинули 1 980 тис. євреїв, із них 1 557 тис. (78,6%) емігрували до США. Іншими напрямками еміграції стали Палестина, Аргентина, європейські країни, Південна Африка. Масовий виїзд єврейства позитивно сприймався царатом, котрий вбачив у ньому вирішення єврейського питання. Євреям-емігрантам було заборонено повертатися назад [317, с. 331; 937, с. 507].

Порівняно кращим, ніж у Російській імперії, але доволі специфічним і суперечливим було становище євреїв Галичини і Буковини. Так, будучи рівноправними австрійськими громадянами, вони не мали обмежень ні щодо місця проживання, ні щодо праці, освіти чи віросповідання [751, с. 76]. Однак були позбавлені права національної спільноти: Конституція 1867 р. визнавала їх як окрему релігійну спільноту, але не як народність. Політичних прав євреї як етнос взагалі не мали, хоча й були частиною міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем [592].

Така ситуація давала змогу сильнішій у політико-економічному відношенні польській верхівці використовувати єврейство або, як зазначав єврейський діяч В. Жаботинський, «...утилізувати його для чорної, брудної праці» [281, с. 40]. Водночас поляки, користуючись відсутністю в євреїв національних прав, фальшували перепис і «зарахували» до польської народності все єврейство краю [281, с. 42]. Завдяки таким маніпуляціям істотно зростала частка поляків серед населення Галичини.

Національною меншиною, становище якої на українських землях двох імперій істотно дисонувало, були німці. Зокрема, попри їхню нечисленність у Галичині і на Буковині, вони були привілейованими і політично впливовими як частина державної нації. Особливо це було характерним для Буковини, де німецька мова домінувала в урядових установах, у суспільному житті [630, с. 49]. У Галичині німецька спільнота, хоча й відігравала вагомий роль у політичному, економічному й культурному житті, однак після австро-польського компромісу 1867 р. відійшла на другий план [787, с. 90], поступившись полякам.

У Російській імперії ставлення владних структур до вихідців із німецьких земель на перших порах було лояльним, оскільки з їхньою допомогою сподівалися, якщо не витіснити, то обмежити економічний і політичний вплив польського елемента в Правобережній Україні [706, с. 125; 417, с. 226]. Одразу після переселення німцям були надані широкі права для самоврядування, результатом чого стало утворення практично автономних колоністських округів, які дослідники назвали «державою в державі». Обмеження адміністративного втручання в життя німецьких колоністів дало їм змогу повною мірою реалізовувати звичні для них життєві практики та влаштовувати побут за традиційними моделями. Держава на першому етапі колонізації була зацікавлена в певному відмежуванні німецькомовних поселенців від їхнього оточення, оскільки вважала, що тільки таким чином колоністи зможуть зберегти якості «показових господарів» [539]. Однак подальший розвиток подій вніс певні корективи у взаємовідносини між колоністами і владою.

Окремішність німецьких колоній та слабе поширення їхнього господарського досвіду серед місцевого населення, різке зростання кількості колоністів у прикордонних південно-західних губерніях упродовж 1860–1870-х рр. та погіршення відносин із Німеччиною наприкінці XIX ст. почали турбувати царат [855; 539]. Тому він вжив

певних заходів, спрямованих на поглиблення інтеграції німців у суспільство Російської імперії. Насамперед було прийнято пакет законодавчих актів, які посилювали контроль за внутрішнім життям колоністів і їхню русифікацію: в 1874 р. скасували пільгу з військової повинності; в 1887 р. німецькі школи перевели у підпорядкування Міністерства народної освіти і запровадили в них обов'язкове навчання російською мовою; в 1888 р. скасували самоврядування колоній; у 1895 р. заборонили придбання у власність і володіння нерухомістю за межами міських поселень [416, с. 142].

Такі заходи російської влади дали змогу не лише ліквідувати пільговий соціально-правовий і майновий статус колоністів [417, с. 238], а й посилити асиміляційні впливи на німецьке суспільство [539], уповільнити темпи колонізації, що спровокувало конфлікти з місцевою владою і зумовило початок еміграційних процесів [416, с. 142]. Зокрема, в 1890–1894 рр. лише до країн Латинської Америки з Волині емігрувало 30 тис. колоністів. Німці також масово виїздили до Німеччини, США, Канади, Бразилії, Аргентини, в різні регіони імперії: Сибір, Далекий Схід, Поволжя [855] тощо.

З-поміж інших, не згаданих національних меншин*, незважаючи на формальну рівність народів, доволі впливовими були угорці й румуни, котрі проживали на українських землях, що належали до Австро-Угорщини.

Значно змінилося становище багатьох національних меншин із початком Першої світової війни. Прагнучи перекласти вину за воєнні невдачі, урядові чиновники обох імперій посилено шукали «крайніх». Наприклад, якщо галицьких українців спершу мордували, відступаючи, австрійські й мадярські вояки, повіривши польській адміністрації краю, що причиною поразки стала «зрада українців», котрі нібито таємно

* Детальніше про політико-правове становища чисельно менших етносів України напередодні революції див. у публікації автора: 475, с. 159–160, 174–175, 177–178.

симпатизували й допомагали росіянам, то з приходом російської армії над ними збиткувалися за «мазепинство» [481, с. 95–99]. Наслідки таких дій для населення були жахливими.

Одними з меншин, представники яких, як і українці, найбільше відчували на собі тягар війни, були євреї. Початок бойових дій призвів до припинення масової еміграції євреїв із Російської імперії на Захід, спричинив нову хвилю антиєврейських гонінь [501, с. 152] та посилення антисемітизму. Мобілізаційні заходи інколи супроводжувалися єврейськими погромами. Подекуди були зафіксовані випадки нападів на євреїв-торговців [888, с. 136]. У серпні 1914 р. поштові установи отримали розпорядження знищувати всі листи, що містили хоча б слово на їдиш чи івриті [894]. Поширювалися чутки, що євреї переправляють німцям золото та подають сигнали ворогові, підпалюючи для цього навіть власні будинки. Департамент поліції розіслав циркуляри, в яких стверджував, що євреї приховують дрібну монету для підриву довіри до російського рубля. Ці та інші вигадки використовувались як привід для виселення євреїв із районів, наближених до бойових дій [611]. За ініціативою військових властей, близько 500–600 тис. євреїв було вигнано з прифронтових губерній і або кинуто напризволяще, або відправлено на поселення у внутрішні губернії Росії [501, с. 152; 937, с. 510]. Це змусило уряд 4 серпня 1915 р. фактично ліквідувати смугу осілості. Депортації супроводжувалися насильством, підозри євреїв у співчутті до супротивника і в шпигунстві приводили до швидкоплинних військово-польових судів, вироки яких були відомими [317, с. 290; 541]. Влітку того самого року сотні євреїв Полтави, Катеринослава та інших місцевостей були як заручники кинуті до в'язниць [894], разом влада заборонила видавати будь-які газети чи журнали на їдиш або івриті.

Водночас на західноукраїнських землях мирне єврейське населення в перші дні війни опинилося в зоні бойових дій. Ще до їхнього початку

австрійська влада вмiло використовувала настрої місцевого єврейства і, не шкодуючи коштів і засобів для антиросійської пропаганди, висвітлювала безправне становище підросійських євреїв. Тому війну з Росією єврейська інтелігенція Австро-Угорщини сприймала як боротьбу цивілізованої країни з «азійським деспотизмом», «країною погромів» [594].

У серпні – листопаді 1914 р. російська армія зайняла майже всю Східну Галичину і Північну Буковину. Близько 400 тис. євреїв утекли у внутрішні райони Австро-Угорщини, решта зазнали знущань, грабежів, а нерідко й убивств. Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів [763; 594]. У низці міст і містечок влаштовано криваві погроми; шлях російських військ у бік Прусії та Австрії і назад перетворився в арену насильств над єврейським населенням [1135]. Згідно з розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича, «...найзаможніших і тих, хто посідає суспільні чи інші посади, євреїв» брали в заручники й утримували «під вартою як злочинців». Вони мали стати «...відповідальними за всі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв» [594; 763] після повернення австрійської влади.

Звинувачуючи євреїв у шпигунстві на користь ворога, скуповуванні хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та інших ворожих діях, російські окупаційні власті забороняли їм в'їжджати та виїжджати з Галичини і вільно пересуватися в межах усїєї території. На початку 1915 р. розпочалося масове виселення єврейського населення з краю, якому підлягали всі юдеї, що проживали в містах і містечках регіону. Документи свідчать, що євреям-виселенцям не надавали ні грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх змушували йти пішки з одного населеного пункту в інший [594; 763]. Так само окупанти поставилися й до місцевих українців.

Неоднозначним ставлення до євреїв у період війни було в Австро-Угорщині. Особливо це стосувалося другої частини дуалістичної імперії.

Зокрема, неприхильно прийняла єврейських біженців із Галичини угорська адміністрація Закарпаття. Значна кількість євреїв-утікачів спричинила певне занепокоєння і спонукала її представників до дій, спрямованих на повернення біженців до їхніх домівок. Так, лише протягом березня 1915 р. поліцейний капітан Ужгорода неодноразово отримував розпорядження піджупана Ужанської жупи щодо необхідності забезпечити збір, реєстрацію та термінове виселення «цих небезпечних чужинців», яке наказано було проводити з «неухильною суворістю». Небажаність масового перебування галицьких євреїв-біженців на Закарпатті місцеві представники угорської влади мотивували їхньою спекуляційною діяльністю, надмірним релігійним фанатизмом і розголошенням таємних відомостей [290, с. 196–197].

Істотно погіршилося в період війни також становище німецьких поселенців підросійської України, шовіністична кампанія проти яких за підтримки правлячих кіл розгорнулася значно раніше. З початком війни було активізовано заміну осіб німецького походження, котрі перебували на головних посадах державних установ, армії та флоту. Суворих дискримінаційних заходів зазнала німецька мова. Спеціальним розпорядженням нею заборонялося викладати в навчальних закладах, видавати пресу, проводити богослужіння. У деяких губерніях півдня України німецьким колоністам офіційно заборонили розмовляти рідною мовою в державних установах. На російський лад було перейменовано всі німецькі колонії [888, с. 136]. Громадські зібрання німців, які нараховували більше трьох осіб [545, с. 86], оголошували нелегальними.

Уряд видав низку законів, згідно з якими до колоністів, залежно від підданства, відношення до військової служби і віку, вживали різних репресивних заходів – висилання, примусові роботи, полон тощо [416, с. 143]. У 1915 р. у Київському військовому окрузі з німецьких колоній почали брати заручників у пропорції 1:1000. Це був безпрецедентний

випадок, коли держава так чинила з власними громадянами [921, с. 20]. З середини 1915 р. розпочалося переселення німців із Правобережної України до Середньої Азії та Південно-Східної Росії. У цей період із Волинської губ. було виселено 70 тис. осіб, Київської – 10 тис., Подільської і північної частини Бессарабської – 20 тис. До лютого 1916 р. з Чернігова мало бути виселено 11,5 тис. осіб [921, с. 21]. Евакуацію проводили влітку, напередодні збору врожаю, дуже швидкими темпами. Доводилося залишати напризволяще нажиті маєтки і придбане майно. Як правило, їх роздавали місцевим мешканцям. Багато колоністів у цей період втратили всі матеріальні статки, залишившись без даху над головою та засобів існування [416, с. 143]. Виселенців транспортували як арештантів у супроводі конвою [921, с. 21]. Загалом під час війни понад 200 тис. німців як «неблагонадійних» [317, с. 410] було депортовано вглиб країни армійською владою або цивільною адміністрацією за наполяганням військових.

Залишалися лише ті, хто опинився на окупованій території, або ті сім'ї, з яких хтось служив або воював у російській армії. Чимало з них після окупації в 1915–1916 рр. частини Правобережної України німецькими та австро-угорськими військами емігрували до Німеччини, інших країн Західної Європи та Америки. Лише з Волині до кінця 1918 р. виїхало 17 тис. німців. Причинами цього були: втрата власного майна, агітація німецьких урядових чиновників за повернення на батьківщину, побоювання можливих репресій з боку російської влади [416, с. 143–144]. Продовженням депортаційних заходів російської влади став указ від 2 лютого 1917 р. про переселення всіх німців углиб Росії [781, с. 169]. Однак його реалізації перешкодила Лютнева революція.

Значним ударом для німецькомовного населення стали Закони про ліквідацію землеволодіння та землекористування від 2 лютого і 13 грудня 1915 р. Ці юридичні акти передбачали експропріацію нерухомого майна

всіх німців, що проживали в 150-кілометровій смузі східніше західного кордону Російської імперії і біля Чорного моря, та насильне їхнє виселення з цієї зони [545, с. 86; 317, с. 412]. Наступним кроком стало прийняття в червні 1916 р. Положення про Особливий комітет із боротьби з німецьким засиллям. Основною метою діяльності Особливого комітету, як зазначалося в положенні, було «...звільнення країни від німецького впливу в усіх сферах народного життя Держави Російської» [921, с. 20]. Перелічені антинімецькі заходи, які Микола II, проте, назвав необхідною і доброю справою [781, с. 169], відбувалися, незважаючи на те, що понад 150 тис. німців із сімей колоністів [220, с. 258; 781, с. 169] перебували в лавах російської армії.

Внаслідок воєнних дій було перервано звичний уклад громадського, економічного та культурного життя галицьких німців. Значна кількість німецьких колоній краю потерпіла від збройних сутичок воюючих сторін, стихійних бід та руйнування. Тому частина колоністів переїхала до Верхньої Австрії, Нижнього Штайермарку та у передгір'я Карпат у пошуках кращого застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення та матеріального зубожіння [603, с. 14].

Вагомим фактором Першої світової війни стало «польське питання». В перші дні воєнних дій австро-угорське та німецьке командування оприлюднило заклик до поляків взяти участь у війні з Росією та покласти край її «азійським порядкам». У структурі австро-угорської армії було дозволено створити кілька польських підрозділів, які очолив Ю. Пілсудський [359, с. 110]. У відповідь головнокомандувач російської армії великий князь Микола Миколайович, оминаючи питання довоєнної антипольської політики Російської імперії, видав маніфест, в якому проголошував об'єднання польських земель, «...вільних у своїй вірі, мові і самоврядуванні». Згідно з планом міністра закордонних справ Росії С. Сазонова, Західна Галичина, Сілезія і Познанщина мали з'єднатися з

Царством Польським під скіпетром Романових, а Східна Галичина зі Львовом – увійти до Російської імперії як російська земля. Водночас польські активісти за згодою влади почали створювати громадські комітети, які мали стати зародком самоврядування. На противагу польським легіонам Пілсудського було організовано добровольчий легіон у м. Пулави [317, с. 413] на південному сході Польщі.

У листопаді 1916 р. Австро-Угорщина та Німеччина виступили з маніфестом до поляків, обіцяючи в майбутньому утворення на підросійських землях Польщі й України Польського королівства як «самостійної» держави зі спадковою монархією, конституційним ладом та армією. Через 10 днів уряд Росії визнав цей маніфест недійсним, але пообіцяв полякам автономію у складі імперії. У січні 1917 р. у Варшаві було створено Тимчасову державну раду, на яку покладалося формування збройних сил Польського королівства, що мали виступити на його захист [359, с. 116]. Схожими були дії Тимчасового Уряду, котрий у відозві від 17 березня 1917 р. визнав «...за братським польським народом всю повноту права власною волею визначати долю свою», а також створення незалежної Польської держави, що стане «...надійною запорукою міцного миру у майбутній оновленій Європі». Уряд також санкціонував створення польських національних військових підрозділів у складі російської армії [92, с. 114–115], формування яких розгорнулося в Україні.

Отже, прагнучи до збереження цілісності монархій, уряди і Російської, і Австро-Угорської імперій базували власну етнополітику на обмеженні політичних прав національних меншин. Однак, якщо російський царат застосовував обмежувально-заборонне законодавство, що супроводжувалося насиллям і репресіями, то влада Австро-Угорщини проголошувала рівноправність усіх народів держави, вихолощуючи при цьому її сутність надмірною декларативністю. Різною була також мовна політика урядів. У Росії повністю уніфікували цю сферу, здійснюючи

насильну русифікацію іншомовних окраїн. В Австро-Угорській імперії офіційною мовою місцевих виконавчих органів визначали одну з крайових мов: в Галичині – польську, на Буковині – переважно німецьку, в Закарпатті – угорську.

Істотно загострила становище національних меншин України Перша світова війна, яка негативно вплинула на їхній економічний добробут, призвела до зростання антиімперських настроїв. У найбільш складній ситуації перебували євреї, які, як і українці, нерідко ставали своєю мішенню для урядів обох протиборчих імперій – Російської та Австро-Угорської. Складним було також становище німецької меншини. Однак, на відміну від українців і євреїв, німецьке населення переслідували лише в підросійській частині України. В дещо кращому становищі під час війни перебувало польське суспільство, оскільки і Петроград і Відень, прагнучи залучити поляків на свій бік, намагалися загравати з польськими елітами, пропонували їм у майбутньому різні політичні дивіденди. Загалом національні меншини України, що зазнавали утисків із боку імперських урядів, з ентузіазмом сприйняли революційні зміни, що відбулися наприкінці війни як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях.

Висновки до розділу 2

Дослідження етнодемографічної специфіки розвитку, соціальної структури та політико-правового статусу національних меншин напередодні визвольних змагань 1917–1921 рр. дало змогу зробити такі висновки.

По-перше, зростання поліетнічності України було зумовлене економічними, політичними, військовими, конфесійними та іншими причинами. Найчисленнішими серед національних меншин були росіяни, котрі за станом на 1916 р. становили 9,9% (близько 3,5 млн. осіб) від загальної кількості населення. Чисельність єврейського населення в

Україні до 1917 р. збільшилася до 3 млн. 537 тис. осіб. У результаті питома вага обох меншин серед населення українських земель практично зрівнялася. Третьою за чисельністю групою іноетнічного населення України були поляки, кількість яких до 1914 р. зросла до 2,08 млн. (4,5%). Ще одною меншиною, чисельність якої перевищувала 1% від загальної кількості населення, була німецька. Напередодні Першої світової війни на українських землях проживало 875 тис. німців (1,9%).

Окрім кількісних показників, національні меншини України різнилися регіональним розміщенням, спричиненим історичними умовами їхнього комплектування. Так, росіяни зосередилися переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губ., німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах із найчисельніших етносів найбільше були представлені євреї та росіяни. Преважна більшість польського та німецького населення мешкала в сільській місцевості.

По-друге, найчисельніші національні меншини досліджуваного періоду різнилися між собою за станово-майновим рівнем, основними видами виробничої зайнятості, суспільним поділом праці, освіченістю. При цьому вони істотно переважали українське населення за соціальною структурованістю. В них, як правило, суспільні групи були представлені пропорційніше (були більш «повними», за висловом М. Шаповала). Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно й економічних благ контролювали представники єврейської, російської та польської меншин. Етнічна невідповідність між сільською та міською спільнотами, рівнем сільської культури і міської цивілізації сприяла тому, що рівень освіченості більшості представників національних меншин досліджуваного періоду був вищим, ніж в українців.

По-третє, етнополітика Російської і Австро-Угорської імперій була зорієнтована на збереження цілісності монархій, а тому спрямовувалася на обмеження політичних і етнічних прав національних меншин, їхню асиміляцію, попередження національно-визвольних рухів, провокування міжнаціональної ворожнечі. Особливо цинічно поведився російський царат, котрий використовував обмежувально-заборонне законодавство, що супроводжувалося насиллям і репресіями. Як наслідок, неросійські елементи зазнавали подвійного чи навіть потрійного гноблення – політичного, національного та соціального. Росіянам в Україні прищеплювали почуття зверхності, великодержавності, формували імперське мислення, агресивне ставлення до будь-яких виявів національної свідомості «інородців». Більш демократичною була етнополітика Австро-Угорщини, котра декларувала рівноправність усіх народів держави та їхнє право на збереження і розвиток своєї національності й мови, свободу віри та сумління, незалежність реалізації громадянських і політичних прав від релігійної належності.

Основні положення та висновки розділу 2 оприлюднені дисертантом у таких публікаціях: **475**, с. 87–181; **473; 474; 479; 483; 486; 491; 493; 494; 498, 500, 501**.

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ОСНОВНИХ ПРАВ І СВОБОД: МІЖ ДЕКЛАРАЦІЯМИ ТА ДЕТЕРМІНАНТАМИ

3.1. Забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку

Поряд із боротьбою за соціальну справедливість та відновлення національної державності одним з основних складників українських визвольних змагань 1917–1921 рр. було забезпечення умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин.

Задекларувавши з початком революції право українців бути господарями на своїй землі, національні провідники не могли не враховувати поліетнічного складу населення України. Так, за станом на 1914 р. із 46,01 млн. її мешканців українці становили 71%, росіяни – 11,7%, євреї – 8,2%, поляки – 4,5%, німці – 1,9%, волохи – 0,9%, греки – 0,2%, вірмени – 0,1% [1104, с. 15], представники інших національностей – трохи більше 1%.

Відтак представники кожної з українських влад, що діяли в означеному періоді, усвідомлюючи обмеженість соціальної бази національного руху в містах та відносну нечисленність української інтелігенції, прагнули заручитися підтримкою іноетнічного населення в справі відродження України. Для цього вважали одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав національних меншин, що проживали в Україні. Однак шляхи досягнення визначеної мети були різними. Це, зокрема, простежується в політиці Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР.

Хронологічно першою українською владою, котра під час Національної революції 1917–1921 рр. розпочала реформування України, стала Центральна Рада. Її провідники усвідомлювали необхідність міжетнічної співпраці, оскільки від її успішної реалізації залежали не лише

інтенсивність національного відродження України, а й результати новітнього державотворення. Особливо рельєфно необхідність такої співпраці виявилася на першому етапі революції, коли демократичні сили українства та національних меншин робили перші кроки у відстоюванні інтересів своїх народів. З огляду на це голова УЦР, фактично звертаючись до іноетнічного населення України, в одній зі статей, написаній навесні 1917 р., заявляв: «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України... Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії» [176, с. 17–18]. Відповідаючи від імені Центральної Ради на привітання Польського виконавчого комітету, М. Грушевський 30 березня* 1917 р. наголошував, що «...Українська Центральна Рада признає всі горожанські і політичні права за всіма національними меншостями, які живуть на нашій Україні, і які признають український народ господарем української землі та бажають іти з ним спільно як вільні з вільними, рівні з рівними...» [970, арк. 11–12]. Разом із тим, у документі було висловлено надію, що поляки так само визнають права українців, котрі проживають у межах етнографічної Польщі.

Реалізація прав національних меншин, на думку голови УЦР, передусім мала здійснюватися шляхом прийняття їхньої мови в зносинах з урядами й органами самоврядування в тих округах, де ці народності становили певний національний мінімум, забезпечення можливості навчатися рідною мовою за наявності відповідної кількості учнів у класах, створення культурних і релігійних товариств та установ, надання їм фінансової допомоги зі скарбниці майбутньої автономної України та права її використання для задоволення потреб своїх народів тощо [176, с. 20; 182,

* Дати до 15 лютого 1918 р. подано за Юліанським календарем (за старим стилем), а з 1 березня 1918 р. – за Григоріанським.

с. 126]. Із розвитком революції цей список розширювався. Водночас, розглядаючи на засіданні будь-яке важливе питання порядку денного, Центральна Рада наголошувала на необхідності порозуміння з національними меншинами та забезпечення їхніх прав. Такий підхід до врахування інтересів іноетнічного населення можна вважати унікальним.

М. Грушевський виступав проти будь-яких виявів «...українського шовінізму, виключности, не толеранції супроти інших народностей». Вони були «не симпатичні й небажані» будь-коли, але в тодішніх обставинах, «...коли так треба такту і розваги, поразуміння і солідарности для осягнення великої мети», – ксенофобські настрої взагалі були недопустимими. Тому пропозиції про визнання їх «національним злочином» і про безкомпромісну боротьбу проти них [176, с. 21] були більш ніж доречними.

Національне питання займало значне місце в суспільному житті – як українському, так і загальноросійському. Жодна політична партія, складаючи програму, не могла обминути його. Крім того, більшість партій були створені як національні, оголошуючи головною метою захист інтересів своєї нації. Проте кожна партія пропонувала власний шлях вирішення національного питання, що найбільше відповідав інтересам того класу чи соціального прошарку [68, с. 13], які вона представляла.

Відповідні засадничі положення були відображені в програмних документах провідних українських політичних партій демократичного спрямування [153, с. 31]. Демонструючи єдність у головній програмній вимозі – наданні Україні національно-територіальної автономії [630, с. 57], вони водночас відображали серйозні наміри щодо захисту інтересів іноетнічного населення. Такі вимоги містилися в програмних документах багатьох українських партій і громадських організацій.

Питання рівноправності національних меншин порушували й на численних мітингах і демонстраціях. Так, уже в резолюції першої

української маніфестації в Києві, що відбулася 19 березня 1917 р., йшлося про потребу в широкій автономії української землі з врахуванням прав національних меншин [108, с. 154–155]. Саме тоді, за визначенням М. Грушевського, почалося «національне братання в медовім місяці революції» [182, с. 29] між українством і неукраїнськими революційними організаціями.

Віддзеркалювали поширення ідеї рівноправності національних меншин і матеріали преси [554, с. 81]. Так, зокрема, в статті «Волею та правом народу українського...», опублікованій 30 березня 1917 р. у «Робітничій газеті», один із лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) М. Ткаченко зазначав, що, за умови запровадження автономії, національні меншини отримають усі політичні права, тобто участь у державному управлінні України, школи з національною мовою навчання, як приватні, так і коштом українського державного краю, звертатимуться рідною мовою до всіх урядових установ, розвиватимуть свою духовну культуру тощо [845, с. 101]. В наступному числі тієї самої газети було надруковано статтю члена УЦР Д. Антоновича «Центральна Рада» [842, с. 106], в якій також йшлося про необхідність забезпечити права національних меншин.

Разом із тим, від меншин також очікували адекватних кроків. «Ми хочемо, розуміється, вірити, – зазначав М. Грушевський, – що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть з свого боку назустріч українським політичним домаганням...» [176, с. 19–20]. При цьому було наголошено, що права меншин, у т. ч. пропорційне представництво в автономних органах влади, буде забезпечено незалежно від симпатій і антипатій до української справи.

Єдиною меншиною, котру з запровадженням федеративного ладу в Росії очікували іміджеві втрати, була російська. Її колишні привілеї,

панівне становище в імперії мали бути ліквідовані. Однак українські провідники не приховували цього і вважали такий крок виправданим і необхідним не тільки для пригноблених у минулому націй і народів, а й для самих росіян. Водночас це не означало б обмеження інтересів будь-якої нації в межах федерації. «Перший принцип федеративного устрою, що громадянин однієї з земель федерації має громадянські права в цілій федерації: значить, людина, що народилася в Московщині, матиме всі громадянські права, наприклад, в Україні – може там скористати з своїх виборчих прав, займати посади, вести діла...» [182, с. 49–50], – таким не лише передбачав майбутнє національних меншин, а й творив його разом із УЦР її очільник М. Грушевський.

Саме Українська Центральна Рада вперше у світовій практиці зробила реальну спробу забезпечити права іноетнічного населення, яке проживало в Україні. Національний розвиток меншин в УНР відбувався на основі ухваленого Радою Закону про національно-персональну автономію та завдяки створеним нею секретарствам/міністерствам національних справ.

Інакшим було ставлення до означеної проблеми в період Другого Гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.), що прийшов на зміну Центральній Раді. Його очільником було обрано генерала П. Скоропадського, який у «Грамоті до всього Українського Народу», проголошеній 29 квітня 1918 р., заявив, що «...відкликнувся на поклик трудящих мас Українського народу і взяв на себе тимчасово всю повноту влади», та закликав усіх «...громадян і козаків України – без різниці національності й віросповідання» [212, 16 трав.] – допомогти йому в розбудові держави.

Варто погодитися з тими науковцями [89, с. 26; 174, с. 129; 359, с. 139; 409, с. 106; 717], котрі вважають, що П. Скоропадський не мав на меті будівництва української національної держави. Він прагнув витворити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася б не на етнічних

засадах, а на лояльності до Української Держави. Держава розумілася не у вузькоетнічному значенні, а в ширшому територіальному. Про необхідність «розвитку територіально-державницького патріотизму» [808, с. 84] зазначав і сам гетьман. Його розуміння суверенітету визначають як територіальний суверенітет, основою якого є територія. Дослідник А. Хитра вважає, що П. Скоропадський був одним із перших діячів України, які втілювали в життя ідею про український народ як поняття політичне, а не тільки етнографічне, національне [948]. Не акцентуючи уваги на поділі населення за національною ознакою, влада прагнула досягнути консолідації суспільства, в т. ч. його іноетнічного сегмента.

Так, на одному з перших засідань гетьманського уряду на початку травня 1918 р. було заявлено про недоцільність існування національних міністерств за ситуації, яка склалася в країні. Через декілька днів в інтерв'ю з журналістами П. Скоропадський підтвердив чутки про можливу ліквідацію цих органів, оскільки «всі громадяни України рівноправні» [192, с. 77]. Санкціонуючи часткове згорання заходів, ініційованих урядом Центральної Ради, режим гетьмана вважав, що вони можуть сприяти піднесенню національних рухів і таким чином загрожувати територіальній цілісності України [831, с. 89]. Аналогічним було ставлення нової влади до національно-персональної автономії.

Основні принципи етнополітики, задекларовані свого часу Центральною Радою, сповідувала Директорія УНР, котра після збройного повстання проти Другого Гетьманату та його ліквідації стала новою тимчасовою верховною владою в Україні (14 листопада 1918 – 10 листопада 1920 р.). Серед пріоритетів вона визначила й урегулювання міжнаціональної ситуації в УНР. Директорія прагнула до послаблення міжнаціональних суперечностей, які особливого напруження досягнули в 1919 р. Так, представники урядових структур, здійснивши поїздки регіонами, констатували, що подекуди помітна національна ворожнеча до

євреїв, росіян і поляків, але вона всюди базувалася на відмінностях соціальних інтересів.

Перед органами влади УНР постало складне завдання: не лише усунути національне протистояння, а й залучити представників інших народів до будівництва української державності. Для цього уряд УНР проголосив курс на співпрацю з демократією національних меншин [530, с. 108; 885, с. 57].

Перші конкретні кроки в цьому напрямі було зроблено в ході антигетьманського повстання. 10 грудня 1918 р. у Вінниці, де в той час перебувало керівництво опозиційних сил, Директорія ухвалила постанову, якою відновила чинність Закону Центральної Ради від 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію. Також було вирішено тимчасово, до відновлення відповідних національних міністерств, заснувати при Директорії Відділ у справах національних меншин, керівництво яким доручили депутату Єврейського національного зібрання С. Гольдельману [196, с. 96–97]. Про «...національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю» [204, с. 394], як мету нової влади йшлося і в згаданій програмній Декларації від 26 грудня 1918 р.

Позицію Директорії щодо залучення національних меншин доволі повно викладено в зверненні, опублікованому в «Новій Раді»: «...Всяку душу живу, котра тільки приймає широку формулу українського самовизначення, треба до роботи притягти... на Україні, ми, як нація, не можемо і не вміємо бути самотні...» [831, с. 90]. Важливим чинником зміцнення відносин української влади з іноетнічним населенням була її законодавча діяльність. Так, 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності [299, с. 448]. Осіб, винних у його порушенні, карали тюремним ув'язненням від 3-х місяців до 1,5 року.

Того самого дня Директорія законодавчо легітимізувала відновлення національно-персональної автономії [Див.: Додаток Д]. Однак окремої статті про створення національних міністерств розроблено не було. Таке становище, з одного боку, було зумовлене позицією голови Директорії В. Винниченка, який, як стверджував С. Гольдельман, «...виразно розрізнив відновлення автономного статусу від справи участі окремих «національних міністрів» в уряді» [196, с. 109]. З іншого – тим, що в самому тексті Закону про національно-персональну автономію не було згадки про окремих міністрів у справах меншин. Відповідно Директорія своїми діями не виходила за межі правового поля.

Толерантним і демократичним було ставлення до національних меншин у Західно-Українській Народній Республіці (1 листопада 1918 – середина липня 1919 р.), котра постала в результаті Листопадової національної революції. Тимчасовими органами влади ЗУНР стали: законодавчої – Українська Національна Рада, виконавчої – Державний Секретаріат.

Серед основних проблем молодій державі, які потребували термінового вирішення, було забезпечення прав і свобод іноетнічного населення, оскільки не рахуватися з тим, що його частка становила понад чверть населення ЗУНР, було неможливо. Так, 19 жовтня 1918 р., проголошуючи утворення Української держави, новостворена УНРада своєю першою постановою задекларувала визнання прав національних меншин, у т. ч. євреїв як нації, і гарантію їхньої національно-культурної автономії та їхнє представництво в уряді. «Взивається всі національні меншости на сій українській області – причім жидів признається за окрему національність – щоб уконституувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в спільности, відповідаючій їх числу населення». Документом також прокламувалося прийняття конституції, розробленої «...на основах загального, рівного,

тайного і безпосереднього права голосування з пропорційним заступством, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для національних меншостей» [722, с. 181]. З огляду на це 1 і 5 листопада 1918 р. тимчасовий законодавчий орган підтвердив громадянську, національну й віросповідну рівноправність етнічних спільнот Української держави, закликав їх організуватися в окремі публічно-правові групи та скерувати до УНРади своїх представників [105, с. 245; 734, с. 336]. Про це саме йшлося в Програмовій заяві Державного Секретаріату до громадян держави [733, с. 145], оприлюдненій у січні 1919 р.

Згідно зі Статутом повітових органів Української Національної Ради, виданим тимчасовим законодавчим органом у Львові в перші дні правління, одне з головних завдань українських повітових комісарів полягало в забезпеченні цивілізованих міжнаціональних відносин: «...поучити народ, щоби прихильно відносився до жидів і німецьких колоністів та не допускав до погромів, бо викликане безладдя лежить в інтересі ворогів» [847, с. 12]. Про ставлення до найбільшої національної меншини – поляків у документі не йшлося.

Важливим чинником міжнаціональної злагоди в ЗУНР була позиція провідних урядових партій. І Українська національно-демократична, і Українська радикальна партії в друкованих органах та через провідників і державників – президента УНРади Є. Петрушевича, голови Державного Секретаріату С. Голубовича, державного секретаря внутрішніх справ Л. Бачинського – заявляли про необхідність захисту прав національних меншин на культурну автономію та забезпечення їхньої громадянської рівноправності [49, с. 256].

У контексті окресленого важливо простежити, якими шляхами владні суб'єкти досліджуваного періоду забезпечували умови для етнокультурного та політичного розвитку національних меншин.

Українська Центральна Рада, прагнучи активізувати боротьбу за автономію України в складі оновленої федеративної Російської республіки, забезпечуючи при цьому права іноетнічного населення, усвідомлювала, що має зміцнити свій статус. З огляду на це для завершення організації Центральної Ради як «...справжнього представництва всього організованого українського народу» [182, с. 7] та остаточної кристалізації її політичної програми було скликано Всеукраїнський національний конгрес.

Основними напрямками роботи форуму, який відбувся у Києві 6–8 квітня 1917 р., були пошук шляхів вирішення національного питання та вибори нового складу УЦР. Щодо першого напрямку було виголошено низку рефератів, серед яких безпосередньо проблем національних меншин, які мешкали в Україні, стосувалися доповіді члена Центральної Ради Ф. Матушевського «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення» та громадсько-політичного діяча П. Понятенка «Заступництво інтересів національних меншостей».

Зокрема, Ф. Матушевський, проаналізувавши світову практику, дійшов висновку, що кожна розумна і справедлива державна влада має прислухатися до голосу національних меншин, зважати на їхні інтереси, шукати шляхи забезпечення меншинам усіх громадянських прав у політичному, соціальному, національному і релігійному житті. При цьому доповідач розглядав національні меншини як суб'єктів політичних відносин. Для обстоювання своїх прав вони мали брати участь у виборах «...до всіх державних і крайових установ, до парламенту, сойму, до місцевих рад депутатів на підставі загального, рівного, простого і таємного голосування» [572, с. 149]. Ф. Матушевський вважав найефективнішим способом забезпечення представництва меншин пропорційний принцип. Потрапивши до парламенту чи іншого виборного органу, представники

національних меншин отримували право, з одного боку, брати участь в ухваленні законів, забезпечуючи при цьому інтереси своїх виборців, а з іншого – контролювати їхнє виконання та дії виконавчої влади.

Обстоюючи для України національно-територіальну автономію, яка «...зробить український народ і з юридично-державного і з фактичного боку хазяїном своєї землі», доповідач наголошував, що «...така автономія охоплюватиме з усіх боків життя тих народностей, що живуть на українській землі і тільки вона дасть змогу їм жити вільним національним життям і розвиватися» [572, с. 152]. Умовами такого розвитку мали стати: виборче законодавство, базоване на демократичних принципах; рівність усіх громадян перед законом; широке місцеве самоврядування, яке відповідатиме і національним потребам іноетнічного населення; забезпечення національного пропорційного представництва в органах державної влади та права етносів на рідну мову [572, с. 153]. Як підсумок, Ф. Матушевський зазначив, що автономна Україна стане гарантом забезпечення всіх прав національних меншин.

Подібного спрямування був реферат П. Понятенка. Коротко проаналізувавши склад національностей, котрі проживають в Україні, він зупинився на діяльності трьох течій, які протистояли широкій національно-територіальній автономії: нейтралістів, прибічників автономії, заснованої на історичних правах, а не на фактичному праві національної більшості, і прихильників екс-територіальної автономії. Доповідач також перерахував основні права національних меншин у майбутній українській національно-територіальній автономії. Серед них такі: право на проведення регулярних національних з'їздів для обрання постійних рад, які представлятимуть національні меншини в Крайовій раді; поділ на адміністративно-судові округи областей, населених національними меншинами, для забезпечення їхніх прав у суді й адміністрації; організація шкіл із рідною мовою навчання, шкіл зі змішаною мовою і паралельних

класів – залежно від кількості представників національних меншин у відповідній місцевості; забезпечення свободи релігійного культу і вільного розвитку мистецтва шляхом асигнувань коштів із крайових фінансових органів [630, с. 60].

Тією чи іншою мірою проблеми національних меншин висвітлювали й інші промовці. Наприклад, український есер Н. Григоріїв, проаналізувавши погляди противників української автономії, дійшов висновку, що серед них «найбільшим по числу і найдужчим по моральній силі» є національні меншини України. Їхню позицію доповідач пояснював тим, що досі вони йшли під «прапорами московської культури» і тепер, «не бачучи за собою праці на користь українського люду», побоюються автономії України, бо не знають, чого від неї очікувати [170, с. 155–156]. Вихід із ситуації, що склалася, Н. Григоріїв вбачав у тому, щоб домовлятися, зокрема, запропонував спільно з національними меншинами підготувати проект надання Україні автономії.

У конгресі брали участь також репрезентанти неукраїнського населення, котрі виступили з привітаннями і підтримкою національної політики Центральної Ради. Водночас, як зазначають дослідники, навіть спроба обговорення на зібранні питання про суверенні Українські установчі збори як першого кроку до автономії викликала осуд у деяких представників національних меншин, зокрема в єврейського Бунду [190, с. 19].

За результатами роботи Всеукраїнський національний конгрес ухвалив низку резолюцій, зокрема, було визначено основні критерії подальшого національно-політичного руху.

По-перше, делегати з'їзду висловилися за те, що «...тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі» [909, с. 54]. При цьому вони, з одного боку, погоджувалися, що «...право санкції

нового державного ладу в Росії, втім і автономії України», належить Російським установчим зборам, а з іншого – наголосили, що до їх скликання «...прихильники нового ладу на Україні не можуть зостатися пасивними, але в порозумінні з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя» [909, с. 58]. Для цього конгрес доручив Центральній Раді організувати зі своїх делегатів і представників національних меншин комітет для вироблення проекту статуту автономної України [909, с. 61].

По-друге, одним із головних принципів української автономії у перший день роботи форуму одностайно було названо «...повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні» [909, с. 54, 55]. Значущість артикульованої тези засвідчувало доповнення, в якому визнано за необхідне, «...щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців» [909, с. 59].

По-третє, єдиною відповідною формою державного устрою колишньої імперії делегати форуму визначили «федеративну й демократичну Республіку Російську» [909, с. 54].

Таким чином, ухвалені Всеукраїнським національним конгресом резолюції сформували для Центральної Ради порядок денний щодо подальшої реорганізації національно-політичного життя краю. Вони передбачали перебудову Росії на демократично-федеративних засадах республіканського взірця, утворення в межах оновленого формування широкої національно-територіальної автономії українського народу зі забезпеченням прав національних меншин як у межах автономії, так і федерації.

Декларування українською демократичною громадськістю свого прагнення до справедливого вирішення національного питання в Україні на початковому етапі Української революції було важливим заходом, оскільки в краї поширювалися чутки про безперспективне майбутнє неукраїнського населення. З огляду на це М. Грушевський змушений був публічно спростовувати їх. У статті «Чи Україна тільки для українців?», опублікованій 15 квітня 1917 р. у київській пресі, він зазначав: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності... Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, жид, поляк, чех» [183, с. 106].

Другим важливим складником діяльності Всеукраїнського національного конгресу, пов'язаним з національними меншинами краю, була реорганізація Центральної Ради, яка, перетворившись з ініціативного, створеного на коаліційних засадах органу певного політичного руху або політичного табору, на інституцію загальнонаціонального характеру, своєрідний законодавчий орган України [630, с. 61; 949, с. 660], ще вище піднесла свій авторитет. Передбачалось також, що в подальшому Центральна Рада стане єдиним представницьким органом краю, для чого їй було надано право кооптації до свого складу 15% «фахівців та представників інших національностей», загальною кількістю 100–150 осіб [909, с. 60]. Щодо цього переобраний головою УЦР М. Грушевський виклав на конгресі власне бачення основних завдань українського національно-державного будівництва. Насамперед на місцях, від села до губернії, необхідно було організувати мережу українських національних комітетів, які зніщували б створення спільних із національними меншинами територіальних комітетів. Центральним органом такої

організації мала стати Крайова рада, котра б об'єднала представників різних територій, міст, груп і національностей [909, с. 60; 182, с. 108–109].

Тільки базуючись на реальних силах, розширивши власну соціальну базу, Центральна Рада могла вступати в переговори з Тимчасовим Урядом із надією на успіх. Діяльність УЦР підтримали скликані в Києві у травні – червні 1917 р. Всеукраїнські військовий, селянський, а згодом робітничий з'їзди, які кооптували своїх представників до її складу. Однак навесні 1917 р. вона була представницьким органом лише для тих політичних і соціальних сил, які підтримували її програмні настанови організаційно, тобто входили до її складу. При цьому, Центральна Рада не впливала ні на промислову, ні на фінансову сфери, не мала адміністративного апарату ні в Києві, ні в провінції. Реальна влада належала Тимчасовому Урядові та його місцевим органам.

На цю обставину звернули увагу делегати Всеукраїнського військового з'їзду, котрі у резолюції «Про адміністрацію на Україні» зазначили, що всі центральні та місцеві органи законодавчої й виконавчої влади, мають бути сформовані «...по принципу пропорції всіма націями, котрі проживають на Україні». Ця резолюція була ухвалена на з'їзді у відповідь на звинувачення опонентів УЦР, що ні Центральна Рада, ні її виконавчий комітет не можуть вважатися урядом України тому, що представляють інтереси лише української громади [630, с. 61–62].

Переконаність УЦР у необхідності посилення співпраці з представниками національних меншин зросла після того, як українська делегація в середині травня 1917 р. не зуміла домогтися в Петрограді від Тимчасового Уряду надання Україні широкої автономії в межах федеративної Росії [909, с. 87, 92–93]. Така позиція простежується в ухвалах як Центральної Ради [909, с. 101], так і інших сил українського суспільства, зокрема військовиків [182, с. 19], де йшлося про потребу спільних дій із національними меншинами.

Не оминула Центральна Рада інтересів іноетнічного населення й у Першому універсалі (10 червня 1917 р.). Проголосивши автономію українських земель, вона, з одного боку, зобов'язала українську людину, що «...живе всуміш з іншими національностями,.. негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей...», а з іншого – висловила сподівання, що національні меншини «...одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України». Перспективною була також теза документа про те, що після підготовчої організаційної роботи УЦР скличе «представників від усіх народів землі української», щоб спільно виробити «закони для неї» [909, с. 104–105]. Розтлумачуючи згодом положення Універсалу, голова УЦР М. Грушевський висловив дві принципові тези. По-перше, він наголосив, що організація автономного ладу України здійснюватиметься за безпосередньої участі національних меншин, якщо вони не ухилятимуться від співпраці з українцями. По-друге, запевнив, що Центральна Рада доти, поки представники іноетнічного населення України не ввійдуть до її складу, «...не претендує на ніяку владу над не-українськими народностями, тільки над українським народом, що її настановив» [182, с. 23–24].

Через два тижні після ухвалення Першого універсалу, 23 червня 1917 р., проблема національних меншин постала на сесії УЦР. Приводом стало обговорення статусу Генерального Секретаріату на чолі з В. Винниченком, створеного 15 червня 1917 р. Малою Радою (Комітетом УЦР) як постійно діючим розпорядчим органом [909, с. 105–106]. Зокрема, товариш генерального секретаря з міжнаціональних справ О. Шульгин, виступаючи від імені Центрального комітету (ЦК) УДРП, зазначив: «Зараз ми не можемо говорити про уряд України, бо ми зараз лише національне представництво, а не всієї території України. Оголошуючи Генеральний Секретаріат правительством України, ми зробили б насильство над національними меншостями» [909, с. 117]. З огляду на це О. Шульгин

наголошував, що «...ми повинні йти і йдемо до творення автономного життя в порозумінні з іншими національностями України» [909, с. 117]. Центральна Рада погодилася з такою думкою, а тому, хоч і схвалила заснування Генерального Секретаріату та затвердила його склад [909, с. 120], остаточне голосування за резолюцію відклала до оголошення Декларації Секретаріату.

Важливо зазначити, що до структури ГС належало також Секретарство міжнаціональних справ, яке на перших порах очолював С. Єфремов. Його завдання, відповідно до Декларації Генерального Секретаріату, оприлюдненої 27 червня 1917 р., полягало в тому, щоб «...об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями... Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні» [909, с. 159].

Поряд з обговоренням статусу Генерального Секретаріату, УЦР 23 червня 1917 р. залучила представників іноетнічного населення до практичної діяльності з розбудови української національної автономії. Зокрема, обрану трьома днями раніше Комісію для розробки Статуту автономії України було розширено з 8 до 100 осіб за принципом національно-територіального представництва. Нації, які в Україні становили не менше 1% населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий відсоток, а ті, що мали менше 1%, уповноважували по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії. У підсумку склад комісії був таким: українців – 71, росіян – 11, євреїв – 8, німців і поляків – по 2, білорусів, татар, молдаван, чехів, греків і болгар – по 1 особі [909, с. 107, 120, 125]. Загалом представники неукраїнського населення отримали 29 місць. Таке співвідношення відповідало національній структурі тодішнього суспільства та засвідчило

прагнення українства до конструктивної і рівноправної співпраці з іноетнічною спільнотою на користь загальноукраїнської справи.

Загалом порозумінню між Центральною Радою й національними меншинами передували тривалі переговори між представниками УЦР та неукраїнської революційної демократії. Ще напередодні скликання Всеукраїнського національного конгресу почали поширюватися чутки, що Центральна Рада хоче проголосити автономію України без згоди на те Тимчасового Уряду і майбутніх делегатів Всеросійських установчих зборів. Дехто навіть запевняв, що «українці хочуть відокремитися». Для з'ясування ситуації керівники Комітету об'єднаних громадських організацій, рад робітничих і солдатських депутатів, коаліційної студенської ради на спільному з представниками УЦР засіданні 4 квітня 1917 р. вимагали від українців відповіді щодо «сепаратистських тенденцій». М. Грушевський, спростовуючи чутки про негайне оголошення майбутнім Всеукраїнським національним конгресом відділення України від Росії та протестуючи проти погроз, котрі надходили з боку неукраїнської «революційної демократії» на адресу українства, задав присутнім риторичне запитання: «З ким ми тут зустрілися? З друзями чи ворогами?» [954, с. 31]. Разом із тим, голова Центральної Ради не приховував, що українці не будуть мовчки спостерігати за ігноруванням їхніх інтересів. «Прапор самостійної України чекає, і розгорнеться він тоді, коли всеросійські централісти захочуть вирвати з наших рук прапор широкої української автономії в федеративній і демократичній російській республіці» [1093, с. 34], – йшлося в статті М. Грушевського, опублікованій у газеті «Нова Рада».

Для послаблення напруженості і пришвидшення пошуку шляхів порозуміння з ініціативи неукраїнських революційних організацій було влаштовано спільне «засідання-гулянку» на Дніпрі. У результаті домовленостей представники меншин не заперечували необхідності

утворення в Україні особливого територіального революційного демократичного органу – Крайової ради, яка б репрезентувала інтереси революційних демократичних сил України. Неузгодженими залишалися деталі: яким способом, з якою компетенцією і в якому складі утворити цей орган.

На одному зі спільних засідань членів революційних київських організацій та представників Центральної Ради М. Грушевського і В. Винниченка також обговорювали питання про можливість скликання крайового з'їзду і утворення крайового органу, який би представляв в Україні Тимчасовий Уряд. У ході дискусій сторони дійшли порозуміння і постановили виробити конкретні умови [954, с. 85] для ухвалення домовленостей.

Справа порозуміння з національними меншинами дебатовалася не тільки в Києві і не тільки в Центральній Раді. Гасло спільного «творення автономного ладу» знайшло загальний відгук по Україні. Причому подекуди заходи щодо єднання здобули успіх значно раніше, ніж у Києві. Наприклад, у Полтаві місцева рада робітничих і солдатських депутатів підтримала Перший універсал Центральної Ради зразу після його проголошення. Обговорення проблеми порозуміння з демократичними силами національних меншин також відбулося на Першій сесії Всеукраїнської ради селянських депутатів (22–24 червня 1917 р.) [954, с. 89]. Дещо повільніше процеси міжнаціонального порозуміння відбувалися у великих містах, де значну роль відігравала інтелігенція, вихована в дусі російського централізму.

24 червня 1917 р. Центральна Рада визнала «дуже бажаним» співробітництво неукраїнських демократичних організацій з її виконавчими органами, застерігши при цьому, що така співпраця можлива лише за умови визнання ними УЦР «найвищим правомочним органом українського народу» [909, с. 124]. Однак подібна постановка питання

спричинила опір з боку представників національних меншин. Останні, на відміну від українців, які прагнули реорганізувати Центральну Раду шляхом пропорційного поповнення її представниками іноетнічного населення, хотіли створити новий територіальний орган.

Зрештою представники національних меншин визнали об'єктивність вимог українців [954, с. 88] і 26 червня 1917 р. під час спільної конференції погодилися на «...об'єднання не-українських революційних органів з У. Ц. Радою». Значною мірою така поступка київських загальнореволюційних кіл українцям, на думку М. Грушевського [182, с. 30], була зумовлена тим, що на місцях розпочалися вияви продовольчої кризи та розрухи. Про це йшлося 24 червня 1917 р. на сесії Центральної Ради, виступи на якій зводилися до того, що, оскільки «з півночі насувається анархія» [909, с. 122], необхідно утворити крайовий орган влади. Для підготовки проекту утворення подібного органу було сформовано комісію, до якої ввійшли представники партій і організацій, у т. ч. національних меншин.

28 червня 1917 р. О. Шульгин подав на розгляд УЦР короткий звіт про переговори, що тривали під керівництвом губернського комісара Тимчасового Уряду П. Суковкіна. Крім українців, у них брали участь представники різних національностей від соціалістичних партій, виконавчого комітету рад робітничих і солдатських депутатів, кадетів. У результаті, було досягнуто принципової згоди національних меншин визнати національно-територіальну автономію України та ввійти до складу Центральної Ради [909, с. 140].

Проблему представництва національних меншин у Центральній Раді остаточно було погоджено під час переговорів із делегацією Тимчасового Уряду [954, с. 88, 92], яка прибула до Києва 29 червня 1917 р. через занепокоєння російських офіційних кіл у Петрограді станом справ в Україні [106, с. 41–43]. Результати українсько-російських домовленостей,

у т. ч. щодо міжнаціонального порозуміння, були відображені 3 липня в окремій декларації Тимчасового Уряду та Другому універсалі, в якому УЦР висловила готовність поповнити свій склад «...на справедливих основах представниками інших національностей» [721, с. 163–164; с. 196, с. 41]. Це представництво мало становити третину від загальної чисельності українських інституцій. (Про розподіл представницьких квот між національними меншинами йтиметься у п. 4.3.)

Розширивши лави представниками національних меншин, український політикум, за висловом С. Гольдельмана, «...уже не як революційне представництво *одного* з народів України, а вже як законодавча інституція *країни*» [196, с. 41], продовжив державотворчу діяльність. Так, 16 липня 1917 р. Мала Рада, на підставі домовленостей із міністрами Тимчасового Уряду та згідно зі змістом Другого універсалу, одногolosно ухвалила важливий документ – Статут Генерального Секретаріату, який чимало політиків вважали рівнозначним конституції [909, с. 182; 182, с. 34]. Серед іншого в документі ретельно опрацьовано міжнаціональні питання. Зокрема, до складу Генерального Секретаріату офіційно було введено представників трьох найчисельніших національних меншин – росіян, євреїв і поляків як товаришів генерального секретаря національних справ. Причому їхні повноваження були значно ширшими, ніж у колег з інших секретаріатів [909, с. 181, 275]. Головне завдання нових посадовців полягало в захисті прав репрезентованих ними меншин.

Статут, який було ухвалено одногolosно, високо оцінили як українські політики, зокрема, М. Грушевський, О. Шульгин, М. Ткаченко, М. Шраг, так і представники національних меншин – росіянин К. Сухових, євреї М Зільберфарб та М. Літваков, поляк В. Рудницький [909, с. 182]. Проте ейфорія від ухваленого документу тривала недовго: новий склад Тимчасового Уряду Росії на чолі з О. Керенським не затвердив його. Замість Статуту 4 серпня 1917 р. з Петрограда надіслали Інструкцію, в

котрій права автономії України було значно обмежено. До того ж із 9 генеральних секретарів «...не менше чотирьох повинні бути особи, які не належать до української національності». І це не беручи до уваги трьох посад товаришів секретаря для найбільших меншин при Секретаріаті національних справ [871, с. 214]. Подібні дії Тимчасового Уряду, що таким чином намагався «забезпечити свій вплив на діяльність Генерального Секретаріату» [196, с. 43, 46], можна вважати провокацією, що перешкоджала міжнаціональному порозумінню в Україні.

Однак представники національних меншин оголосили повну підтримку українцям [909, с. 217–220; 196, с. 43–44]. О. Шульгин, інформуючи українську делегацію в російській столиці про хід обговорення отриманого документа, наголошував, що представники національних меншин протестують проти того, що уряд, усупереч угоді, укладеній між українською і неукраїнською демократіями, «...нав'язує неукраїнцями (чотирьох з) дев'яти секретарів» [418, с. 120–121], і заявили, що назвуть лише трьох секретарів.

Здійснивши внутрішню «національну» реорганізацію, Генеральний Секретаріат заманіфестував свою позицію щодо національних меншин у Зверненні до українського народу від 27 вересня [333, с. 321] та Декларації від 29 вересня 1917 р. Зокрема, в останньому документі зазначено, що Генеральний Секретаріат «...однаково справедливо і уважно ставитиметься до національних прав і домагань усіх національностей, що заселяють територію України.., оборонятиме, забезпечуватиме національні меншості від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах...» [203, с. 323, 326]. На Секретарство також покладалося завдання сприяти встановленню добросусідських відносин між народами України, тобто якщо досі український уряд акцентував увагу на зміцненні двосторонніх відносин – між українцями і національними меншинами, то тепер ішлося про налагодження багатосторонньої співпраці.

Такі самі ідеї містилися у Положенні про Генеральне секретарство з національних справ, підготовленому після прийняття Інструкції Тимчасового Уряду. Зокрема, названим документом, який недатовано, було визначено, що Секретарство з міжнародних справ створене з метою представництва національних інтересів та охорони прав українського народу, а також інших народів, котрі мешкали в Україні, та для узгодження національних інтересів населення України. До компетенції секретарства мали належати: розроблення відповідних законопроектів та їхня реалізація; проведення спільних заходів із місцевими урядовими інституціями, спрямованими на підтримку належних взаємин між національностями; підготовка та публікація матеріалів щодо гармонізації національного питання в Україні [445, с. 15–16].

Важливим етапом у вирішенні національного питання став скликаний за ініціативою Центральної Ради З'їзд представників народів і областей Росії, який відбувся у Києві 8–15 вересня 1917 р. На думку дослідників, він був «найхарактернішою й найвизначнішою подією», яка вплинула на забезпечення прав національних меншин [409, с. 13]. З'їзд обрав Раду народів, яка мала перебувати в Києві і «...підготовляти матеріали для майбутньої федеральної конституції Російської республіки» [909, с. 307, 309], а також виробив загальні рекомендації, що стосувалися національно-культурного розвитку меншин. Зокрема, у Постанові «Про федеративний устрій Російської держави» йшлося про те, що основними принципами функціонування останньої мають бути: децентралізація влади, широка участь громадян у державному житті, побудова федерації за національним принципом [909, с. 308]. Важливою була також Постанова з'їзду «Про національно-персональну автономію» [909, с. 310–311], відповідно до якої кожен народ, що проживав у Росії, мав отримати право на самостійне облаштування свого національного життя.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Росії активно вступила найрадикальніша частина російської соціал-демократії – більшовики. 25 жовтня унаслідок збройного перевороту вони повалили Тимчасовий Уряд та перебравли владу в Петрограді. Мала Рада засудила більшовицький заколот у Росії, заявивши в спеціальній відозві, що «...буде завзято боротися зі всякими спробами піддержки цього повстання на Україні» [909, с. 363]. З таким формулюванням погодилися всі члени Малої Ради, крім більшовиків, котрі залишили її засідання.

Після повалення Тимчасового Уряду його Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові перестала діяти. Керівництво УЦР вирішило повернути не тільки права, зазначені у Статуті Генерального Секретаріату, а й зробити необхідні кроки до подальшої розбудови національно-територіальної автономії України. Зокрема, 7 листопада Центральна Рада ухвалила Третій універсал [884, с. 398–401], яким проголосила про встановлення Української Народної Республіки, «...не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її» [884, с. 398]. Згідно з документом, верховним законодавчим органом УНР залишалась Центральна Рада, до складу якої належали представники національних меншин України. Вищим виконавчим органом став Генеральний Секретаріат.

Важливим Третій універсал УЦР став і для національних меншин України, оскільки не лише підтвердив зобов'язання УЦР «...твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні сущих» [884, с. 401], а й передбачав підготовку законопроекту про національно-персональну автономію російському, єврейському, польському та іншим народам.

Проголошення УНР зумовило зміну напрямку діяльності Секретарства міжнаціональних справ. Якщо свого часу його організували майже винятково для вирішення національних проблем у межах України, а

в самому Секретарстві діяли окремі віце-секретаріати російських, єврейських і польських справ, то на кінець 1917 р. ситуація змінилася. По-перше, національні представництва фактично виділилися в окремі секретаріати, по-друге, змінилися функції Секретарства міжнаціональних справ – його основними завданнями стали зносини з представниками іноземних держав, окремими регіонами колишньої Російської імперії, захист інтересів українських громадян за кордоном та іноземців в Україні. Тому генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгин 22 грудня 1917 р. представив на засіданні уряду законопроект про зміну назви «Генеральне секретарство міжнаціональних справ» на «Генеральне секретарство справ міжнародних». Документ було «стверджено» і подано на розгляд Центральної Ради [910, с. 62], хоча офіційних даних про затвердження УЦР названого законопроекту як закону нема.

Разом із цим, більшовики, здобувши владу в Росії, в Україні, на Дону й Кубані, зазнали поразки. Проте, прагнучи стати владою меншості над більшістю більшовицький інтернаціонал в УНР за збройної підтримки радянської Росії розпочав агресію проти України. За таких складних суспільно-політичних умов УЦР, проте, ухвалила два важливих історичних документи. Зокрема, вагомим заходом, спрямованим на розвиток положень Третього універсалу, стало прийняття Центральною Радою 9 січня 1918 р. Закону про національно-персональну автономію. Іншим документом став Четвертий універсал [910, с. 102–104], котрим було проголошено незалежність УНР. Цим документом також Центральна Рада, незважаючи на відмову національних меншин голосувати за самостійність України, підтвердила всі демократичні свободи для іноетнічного населення, ухвалені раніше.

Розважливіше неукраїнські члени УЦР голосували 22 січня 1918 р. за надання Раді Міністрів права підписати Брестський договір – «утрималися» лише фракції Бунду та російських меншовиків і Трудової

народно-соціалістичної партії (народні соціалісти) [910, с. 121]. В умовах більшовицького наступу життєво необхідним для УНР було укладення миру з державами Центрального блоку: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією.

Проте розвиток подій, пов'язаний із більшовицькою агресією, призвів до чергових непорозумінь між владою УНР та представниками національних меншин. Українське військо не змогло втриматися в Києві. 25 січня 1918 р. частина членів Малої Ради на чолі з головою УЦР М. Грушевським і представників Ради Народних Міністрів разом з останніми загонами українського війська залишили Київ [104, с. 152; 955, с. 127]. Після відступу українські державці проводили засідання в м. Житомирі, Сарнах, Коростені.

Представників національних меншин серед урядовців і парламентарів УНР, які змушені були перебазуватися, не було [1093, с. 106]. Українці, як стверджує С. Гольдельман, розцінили відсутність іноетнічних членів Малої Ради на її засіданнях поза Києвом як «...навмисне ухиляння цих представників від співпраці і несення відповідальності за долю держави в тяжкий момент кризи цієї держави» [196, с. 22]. Причини такого становища сучасники трактують по-різному.

Характеризуючи військово-політичну кризу влади УНР, зумовлену більшовицькою агресією, С. Гольдельман зазначав, що вона певним чином радикалізувала український політикум. Відсутність представників національних меншин у Житомирі, на його думку, також сприяла таким настроям. Прикладом радикалізації української влади політик назвав «...ухвалення кількох нових законів, які були скеровані проти меншостей, а жидівської особливо» [196, с. 22]. При цьому він не конкретизував перелік таких законів.

Проведений аналіз законодавчої діяльності Малої Ради під час її перебування на Волині дає підстави стверджувати, що за цей період

(27 січня – 6 березня 1918 р.) не було ухвалено жодного закону, спрямованого проти національних меншин [475, с. 219]. Єдиним нормативним актом, котрий передбачав каральні санкції проти значної групи осіб, був Закон про покарання всіх учасників війни і повстання проти Української Держави від 5 березня 1918 р. [910, с. 180]. Враховуючи настрої окремих етнонаціональних груп, можна припустити, що у сферу впливу цього Закону потрапляла певна кількість їхніх представників. Однак у цьому разі йшлося про переслідування не за національною, а кримінальною ознакою.

Підписання Брестського миру забезпечило Центральній Раді необхідні передумови для отримання військової допомоги Німеччини й Австро-Угорщини проти агресії більшовицької Росії. Так, 2 березня 1918 р. українські війська з підтримкою підрозділів союзників звільнили від більшовиків шлях з Житомира на Бердичів і ввійшли в Київ, куди 6 березня повернувся уряд, а 9 березня Мала Рада провела перше після повернення засідання [480, с. 341; 91, с. 250]. Через кілька тижнів в Україні не залишилося жодного червоноармійця.

Подальші події, зокрема гетьманський переворот, певною мірою обмежили культурно-освітній ренесанс національних меншин. Проте потенціал, закладений у період УЦР, став тим стрижнем, на основі якого національні громади України функціонували не лише в наступний період Української революції, а й у перші роки радянської влади.

Щодо етнополітики Другого Гетьманату слід зазначити, що вона з самого початку спричинила невдоволення серед значної частини іноетнічного населення. Окремі її представники закликали до протестів, однак спроби вплинути на ситуацію шляхом розгорнутої в травні 1918 р. демократичними політичними колами, зокрема в пресі, переважно в друкованих органах національних меншин (польських та єврейських), кампанії на захист національних міністерств фактично не дали результатів

[630, с. 78]. На заклики боротися з «ворогами персонально-національної автономії» мало хто відгукнувся. Не було отримано очікуваного ефекту також від спільного засідання національних рад міністерств у справах росіян, євреїв і поляків, яке зібралося для обговорення дій на захист своїх завоювань [192, с. 77]. Щодо цього гетьманський уряд обмежився лише опублікованою 10 травня 1918 р. Заявою-декларацією, де, серед іншого, зазначив, що визнає права всіх національностей, які проживають на території України, «...має повну пошану до їх культури і не виступить з ніякими мірами гніту й нетолеранції супроти якоїсь частини своїх горожан...» [956, с. 33].

Незважаючи на невдоволення національних меншин та їхні подальші протести [986, арк. 1–12], 9 липня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив Закон Ради Міністрів про відміну Закону про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. і скасування національних міністерств у російських, єврейських та польських справах. «Діла національних міністерств, – ішлося в документі, – аж до поділу їх комісією, яка утворюється..., передати до Міністерства внутрішніх справ, крім діл культурно-просвітніх, котрі передати нині до Міністерства народної освіти та мистецтва» [918]. Проте, як зазначають дослідники [751, с. 90], діяльність трьох національних міністерств фактично тривала ще понад три з половиною місяці, оскільки Ухвала про їхню ліквідацію була опублікована лише 22 жовтня 1918 р.

Намагання представників Єврейської національної ради (ЄНР), створеної в квітні 1918 р., вирішити проблему під час зустрічі з головою Ради Міністрів Ф. Лизогубом не мали успіху. Останній 13 липня заявив делегації президії ЄНР у складі М. Зільберфарба, В. Лацького і Я. Слоніма, що уряд скасував національно-персональну автономію і міністерства національних меншин, вважаючи, що вони можуть «породити ворожнечу між націями, які проживають в Україні» [990, арк. 40]. При цьому голова

уряду наголосив, що державою гарантовано рівноправність усіх громадян незалежно від їхньої національності й віросповідання.

Вивчаючи питання про «...значні обмеження прав національних громадських організацій та об'єднань», які стосувалися й українців, науковці зазначають, що було б неправильно стверджувати, що в період існування режиму гетьмана П. Скоропадського процес національно-культурного відродження малих народів було зведено нанівець. Під тиском інтелігенції гетьман із часом відновив державне управління справами національних меншин, хоча й значно обмежив їхнє фінансування [831, с. 89].

Своєрідним доказом поміркованої політики гетьмана щодо національних меншин називають серпневу ухвалу Ради Міністрів про скасування на території Української Держави законів, якими в зв'язку з війною обмежувалися права підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, а також російських громадян, народжених у названих країнах, і тих, що потрапили в полон. При уряді було створено спеціальну комісію в справах німецьких колоністів, діяли Українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення, Союз поляків-землевласників для захисту публічних і приватних прав польського населення [751, с. 91] тощо.

Восени 1918 р. через загострення внутрішнього становища в Австро-Угорщині і Німеччині П. Скоропадський змінив політичний курс і почав шукати контактів з державами Антанти – Англією і Францією. Знаючи про прихильність їхніх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», гетьман різко змінив ставлення до питання незалежності України і проголосив федерацію з білогвардійською Росією. Це спричинило обурення серед широких верств українства, пришвидшило початок повстання, до якого готувалися опозиційні гетьману сили. Надії гетьмана на допомогу

російських солдатів не виправдалися. Зрозумівши безперспективність подальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади.

Директорія УНР, здобувши перемогу, продовжила курс Центральної Ради на співпрацю з національними меншинами. Однак у ставленні до них була дещо непослідовною. Так, розраховуючи на прихильність іноетнічного населення України, вона не поспішала відбудовувати в повному обсязі ті установи національного врядування, які діяли за УЦР. Реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, стосувалося лише єврейської меншини [196, с. 22; 530, с. 101, 109–110]. Причини такої вибірковості мотивували тим, що Міністерство російських справ у період Центральної Ради не репрезентувало інтересів росіян-громадян України, а фактично виконувало функції дипломатичного представництва Росії в Україні, що було неприпустимо. До того ж російські партії та організації здебільшого ігнорували український національно-визвольний рух, а з їхніх протилежних флангів, більшовицького та білогвардійського, спостерігалася антиукраїнська агітація [530, с. 108; 196, с. 109]. Негативно сприйняла Директорія УНР і участь російських офіцерських добровольчих дружин, створених у Києві восени 1918 р. для боротьби з більшовиками, на боці гетьманської влади, зокрема, в обороні міста від повстанських військ.

Доволі складними були також українсько-польські відносини. Серед українства дуже поширились антипольські настрої, особливо в прикордонних місцевостях, спричинені грубим поведженням польських військовиків з українським населенням та побоюванням селян, що з приходом польської влади буде відновлене поміщицьке землеволодіння [886, с. 368]. Наприкінці серпня 1919 р. делегація поляків Поділля порушила клопотання перед проводом УНР про надання полякам України національно-персональної автономії, обіцяючи підтримку української державності й урядової політики. Прем'єр-міністр І. Мазепа дав

розпорядження адміністративним органам не перешкоджати зборам поляків-громадян УНР за умови їхньої лояльності [530, с. 108, 109]. Проте в питанні національно-персональної автономії та створенні відповідного міністерства уряд УНР не пішов назустріч польській громаді, мотивуючи це тим, що спочатку потрібно налагодити відносини з новоствореною державою й домовитися про гарантії прав українців у Польщі, якщо вони через якісь причини перебуватимуть в її складі.

Щодо становища єврейської меншини В. Винниченко зауважив, що, оскільки її не протегувала жодна з навколишніх держав, євреям не залишалось іншого шляху, як орієнтуватися на Українську державу, в якій єврейський міністр захищатиме їхні національні інтереси [196, с. 109–110]. Відповідно український політикум також був прихильником співпраці з єврейством.

Згідно з такими міркуваннями, Директорія, крім надання привілеїв єврейській громаді та відновлення національного міністерства, дала змогу її представникам займати посади в органах державної влади та управління УНР, навчатися в офіцерській школі [187, с. 16; 218, с. 186; 957, с. 170] тощо.

Значні переваги, порівняно з іншими, єврейська меншина отримала і щодо самоврядування. Це підтверджують, зокрема, Положення про єврейське громадське самоврядування, ухвалені Радою Народних Міністрів 16 лютого 1919 р. [218, с. 269–271]. Прогресивним було ставлення Директорії до освітніх потреб єврейської громади. Так, на пропозицію її міністра уряд УНР ухвалив закон, згідно з яким освітні заклади, де навчалися «виключно учні єврейської національності», переходили під управління Міністерства єврейських справ [959, арк. 1–1 зв.; 218, с. 315]. Асигнування потреб єврейської освіти мало становити дев'яту частину від загального бюджету Міністерства освіти УНР. Крім того, державна скарбниця щомісячно виділяла по 300 тис. крб. на друкування

шкільних підручників єврейською мовою. До затвердження бюджету на 1919 р. Міністерству єврейських справ мали щомісячно виплачувати по 3 млн. крб. [196, с. 119–120]. Отже, за тривалий період перебування єврейства поза межами історичної батьківщини витрати на освіту й культуру його представників були забезпечені законом про державний бюджет.

Однак парадокс ситуації полягав у тому, що, як зазначив В. Лозовий, взаємини єврейства з Директорією УНР здебільшого розглядають крізь призму протиеврейських ексцесів, що тоді відбувалися. Проте крім погромів, ненависті та конфронтації, згаданий період позначений послідовною боротьбою з антисемітизмом, поглибленням довіри євреїв до уряду УНР і налагодженням українсько-єврейської співпраці [530, с. 109].

Активну етнополітику провадили очільники ЗУНР. Так УНРада на пропозицію голови Державного Секретаріату К. Левицького 18 листопада 1918 р. ухвалила утворити в складі останнього три секретаріати: польський, єврейський і німецький. Їх мали очолити представники відповідних національних меншин краю [323, с. 30, 35], котрі «...з уряду мали стерегти, щоби правом застережені права їх націям були виконувані» [329, с. 240]. Однак передумовою представництва меншостей в уряді мало стати їхнє представництво в Раді. З огляду на це вони мусили насамперед «...потворити відповідні національні організації, котрі висловлювали би їх волю, після чого УНРада не відмовиться увійти з ними в порозуміння щодо відповідного заступництва в Раді і Державнім Секретаріаті» [323, с. 31].

Проте заклики вищих владних інституцій ЗУНР до політичних представницьких сил національних меншин брати участь у державотворчих процесах загалом не знайшли серед них бажаного розуміння. Це виявилось у тому, що фактично жодна з неукраїнських політичних партій чи громадських організацій не виявила бажання взяти

відповідальність за формування і становлення ЗУНР, вироблення внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу держави, відмовляючись увійти до її владних структур [84, с. 267]. Така позиція була зумовлена різними причинами, про що йтиметься в п. 4.2.

Уряд ЗУНР не дискримінував працівників за національною ознакою. Поляки, євреї, німці, представники інших етносів могли залишатися на своїх місцях чи вступити на будь-яку іншу роботу, якщо тільки присягнули на вірність Українській державі або зобов'язувалися не чинити їй ніякої шкоди [323, с. 6, 41; 1097, с. 325]. Найскладнішими були відносини з польським населенням, частина якого спочатку зайняла стосовно української влади «поставу пасивної лояльності». Однак чимало поляків навіть не припускали думки про історичне право українців на Східну Галичину. Зокрема, більшість польських учителів та інших категорій інтелігенції не склала присяги на вірність ЗУНР, оскільки підтримувала позицію, що «польська земля тут була і є від віків». Проте, як зазначають дослідники, попри таке ставлення, уряд ЗУНР прагнув заручитися в польського населення якщо не підтримкою, то лояльним ставленням до української влади [559, с. 143]. Насамперед це стосувалося тих місцевостей, де поляки становили значну частину.

Прикметно, що в окремих місцевостях українці здійснювали владні повноваження спільно з поляками. Наприклад, у Перемишлі певний час урядувала українсько-польська комісія, яка складалася з 4 українців і 4 поляків. Спільною була також міліція. Лише після того, як поляки порушили домовленості [322, с. 308–309, 506], українці зосередили владу в своїх руках. Подібною була ситуація в Підгайцях, де з 7 членів повітового комітету 2 представляли національні меншини [323, с. 18] – польську і єврейську.

Під час перебрання влади українці також намагалися не вдаватися до інтернувань та арештів супротивників, не закрили ні одної польської

газети [322, с. 290, 298]. Щоб не дратувати польське населення Львова, було дозволено кілька годин курсувати трамваям. А коли Д. Вітовському, якого УНРада призначила очільником українських військ, доповіли, що до костьолу Єлизавети польські студенти носять під плащами військову амуніцію, а польські панночки з навантаженими валізками спішать до костьолу Марії Магдалини, він рішуче відповів: «Ми перейняли владу у Львові не на те, щоби з населенням війну зачинати» [447, с. 77]. Проте, як виявилось, така українська доброзичливість поляків не вразила. Вони готувалися до реваншу.

Традиційно влада ЗУНР захищала інтереси єврейської національної меншини. Так, урядовим рескриптом від 24 березня 1919 р. Єврейській національній раді надано право мати при Президії Державного Секретаріату «жидівський департамент, якого шеф полагоджував би жидівські жалі» [323, с. 90]. 5 квітня 1919 р. [323, с. 100] на урядовому засіданні ухвалено розпорядження про створення адміністрації єврейських справ в центральній владі. Відповідно до нього в структурі Державного Секретаріату мав бути створений окремий «Жидівський децернат». У § 1 цього розпорядження декларувалося: «Для охорони інтересів жидів як національної меншости в Західній Області УНРеспубліки створено на підставі ухвали Державного Секретаріату у зв'язку з національною автономією, яка надана була жидівському народові в маніфесті з 19 жовтня 1918 р., – «Жидівський децернат».

Представник «Жидівського децернату», котрого, відповідно до подання ЄНРади, призначав очільник Державного Секретаріату ЗОУНР (§ 7), мав брати участь в урядових засіданнях, коли на них розглядали питання, що стосувалися «жидівської автономії і жидівських інтересів» (§ 2). Він також отримував право контролювати розгляд справ, пов'язаних з єврейськими інтересами, та питань, переданих до його повноважень ЄНРадою (§ 3) [849, с. 116–117].

З метою захисту єврейської меншини влада ЗУНР також надала їй право створити національну міліцію. В деяких місцевостях, зокрема у Львові й Тернополі, її забезпечили озброєнням та амініцією [778, с. 261; 133, с. 190]. Єврейську міліцію було організовано як поліційні відділи.

Загалом формування правових засад державної влади в ЗУНР і практична організація українських структур усіх рівнів, незважаючи на воєнні часи, ґрунтувалися на демократичних принципах, поваги прав людини і національностей, урахуванні соціальних потреб народу [322, с. 290; 559, с. 75]. Такий підхід підтверджували як нормативно-правова база, так і її практична реалізація.

Порівнюючи етнополітику українських державних утворень 1917–1921 рр., цікаво простежити рівень толерування ними національних меншин на різних етапах революції, дослідити наявність забезпечення певних преференцій окремим із них.

Найбільш послідовною прихильницею співпраці з національними меншинами була Центральна Рада. Її очільники прагнули однаково ставитися до всіх етносів України. Однак закономірно, що більшим впливом користувалися чисельніші з них, особливо євреї і поляки, меншою мірою росіяни. Якщо представники російського сегмента українського суспільства ставилися до УЦР із погордою як до явища тимчасового, то дві інші меншини, що, як і українці, були серед найбільш пригноблених царатом, співпрацювали з українською владою тісніше.

На відміну від Центральної Ради, Гетьманат П. Скоропадського свої національні симпатії виявляв більш відверто. Передусім певні переваги отримали росіяни і німці. О. Рафальський вважає, що гетьманською прихильністю користувалися й євреї, які продовжили підготовку і провели вибори до єврейського тимчасового передпарламенту, обрали виконавчі органи та активізували їхню діяльність [751, с. 91]. Однак успіхи

єврейської меншості базувалися передусім на власній ініціативі та ентузіазмі.

Найсприятливіші умови адміністрація гетьмана створювала для росіян, на яких взагалі не поширювався статус національної меншини. І це не дивно, оскільки П. Скоропадський, вихований в атмосфері російського патріотизму, культивував братні почуття до росіян. «Я люблю російську мову...; я люблю середню Росію...; я вірю у велике майбутнє Росії...» [807, с. 48], – з пафосом стверджував гетьман у «Спогадах».

Багато свідомих українців небезпідставно звинувачували гетьмана П. Скоропадського та його уряд у проросійській політиці, в покровительстві російським шовіністам. У цей період Україна й особливо Київ, на думку російського історика С. Волкова, перетворилися в Мекку для всіх росіян [112], котрі, рятуючись від більшовиків, втікали під захист німецько-австрійських військ і Гетьманату. Стрімко зростала в Україні й присутність російських військовиків. На території гетьманської держави відкрито формувалася білогвардійська т. зв. Південна армія на чолі з генералом В. Семеновим. Головне бюро вербування до цієї армії базувалося в Києві, опорні пункти діяли в Одесі, Харкові, Житомирі, Рівному, Кам'янці-Подільському. Завершальним акордом значною мірою російськоцентричної політики гетьмана П. Скоропадського стало проголошення 14 листопада 1918 р. федерації України з Росією та формування нового проросійського уряду.

Сказане дає підстави стверджувати, що гетьманський режим надзвичайно співчутливо ставився не лише до російської меншини, а й загалом до тодішнього російського руху.

Другою привілейованою іноетнічною меншиною в Українській Державі були німці, якими, керуючись настановами з Берліна, опікувалася німецька окупаційна влада. Відразу ж після гетьманського перевороту, 30 квітня 1918 р., Міністерство закордонних справ Німеччини звернулося

до свого посла в Києві Мумма, щоб той запропонував українському урядові призначити особливого міністра або комісара для забезпечення інтересів німецьких колоністів, що проживають в Україні. І хоча, згідно зі згаданим «територіально-державницьким принципом», відповідної посади в українському уряді створено не було, в становищі німецьких колоністів, що перебували під протекторатом окупаційних військ, яким в Україні належала реальна влада, відбулися значні зміни. Конкретним виявом цього протекторату, як зазначила історик Т. Горбань, стало створення в німецьких колоніях загонів самооборони. Вони були підпорядковані ЦК спілки колоністів, а їхнє озброєння і військове навчання забезпечували німецькі окупаційні війська.

У червні 1918 р. Рада Міністрів Української Держави на вимогу Німеччини створила при Міністерстві юстиції комісію для відшкодування збитків усім особам німецького або австро-угорського походження, яких вони зазнали під час Першої світової війни [154, с. 95–96, 101]. Насамперед це стосувалося депортованих німців. Україна мала домагатися, щоб Росія відшкодувала їй відповідні суми, оскільки збитки були результатом актів насильства з боку російської влади [736, с. 94–95]. Отже, не викликає сумніву, що період Гетьманату був найбільш стабільним у житті німецького населення України впродовж Української революції. Проте слід зауважити, що не відчувала себе сторонньою в Українській Державі й решта іноетнічного населення.

Щодо рівня толерування національних меншин Директорією УНР, то певні преференції в період її правління отримали лише євреї. Причини такої непослідовності проаналізовано вище.

Влада ЗУНР, керуючись законодавчою базою, прагнула ставитися до всіх етносів краю однаково. Однак специфіка тодішньої ситуації, зокрема війна з Польщею, істотно вплинула на відносини з національними меншинами. Якщо більшість поляків перебувала в стані відкритої чи

прихованої конфронтації з українцями, то євреї і німці, не бажаючи втягуватися в українсько-польський конфлікт, дотримувалися нейтралітету. Відповідно органи влади ЗУНР із більшою чи меншою ефективністю намагалися співпрацювати переважно з єврейською та німецькою меншинами.

Важливим аспектом забезпечення прав іноетнічного населення означеного періоду були мовні права. Вони гарантують кожній особі, яка належить до національних меншин, право використовувати мову меншини в приватному та громадському житті, в усній і письмовій формах. Зважаючи на багатоаспектність мовної проблеми, сучасні дослідники визначають кілька категорій мовних прав: право використовувати мову національної меншини в загальному розумінні, а також у публікаціях і засобах масової комунікації; право на використання мови національної меншини при спілкуванні з державними установами; право використовувати мову національної меншини і на досудовій стадії кримінального процесу; право користування своїм ім'ям та прізвищем національною мовою; право на написання вивісок, назв, покажчиків тощо мовою національної меншини [633, с. 584].

Особливість мовного питання в підросійській Україні дореволюційної доби полягала в тому, що сфера використання мови корінної української нації обмежувалася значно більше, ніж мов національних меншин. Із початком Лютневої революції практику мовного лінгвіциду було припинено. Однак розширення сфери вжитку мови – як української, так і деяких меншин – потребувало державної підтримки, в т. ч. матеріальної. Оскільки Тимчасовий Уряд на цій проблемі не акцентував уваги, вирішити її мала українська влада. Поряд із регенерацією української мови, належну увагу приділяли й питанням вільного функціонування мов національних меншин.

На початку формування новітньої української державності її провідники, пам'ятаючи про переслідування української мови, прагнули бути в питанні врегулювання використання мов максимально толерантними. Зокрема, М. Грушевський наголошував на тому, що мовну політику в Україні слід проводити терпляче, «...не вносячи непотрібного роздражнення, не обгострюючи відносини гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко...» [182, с. 166]. Саме тому, як було зазначено, українські очільники запевняли представників національних меншин, що в тих округах, де вони становитимуть певний мінімум, їхні мови вживатимуться в зносинах з урядами й органами самоврядування, під час навчання в школах тощо.

Першими українськими інституціями, котрі в період національно-визвольних змагань вирішували етномовні проблеми, були Центральна Рада і Генеральний Секретаріат. Так, УЦР першу «мовну» постанову ухвалила 12 березня 1917 р. Вона була такого змісту: «Мовою, якою Рада має звертатися, є мова українська» [909, с. 41]. Водночас, як підтвердили майбутні події, чималу увагу вона приділяла й розширенню сфери вживання мов національних меншин.

Одним із перших кроків порозуміння на мовному ґрунті стало запровадження у Статуті Генерального Секретаріату, ухваленого 16 липня 1917 р., відповідного § 20. «Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах російській, єврейській і польській» [909, с. 182], – зазначалось у цьому документі. Проте на практиці це положення виконувалося не завжди, оскільки його реалізація зазнавала багатьох труднощів. Насамперед це стосувалося заснування і повноцінного функціонування державного видавництва, яке б могло забезпечити друкування документів чотирма мовами. Значні проблеми виникли і щодо застосування їдиш в офіційному спілкуванні з місцевими урядовцями, а також у пошуках

телефонних операторів, які б володіли цією мовою. В результаті лише Третій універсал та кілька законів були опубліковані всіма мовами [923, с. 172]. Проте це був лише початок змін, і за умови позитивного розвитку проблему можна було вирішити.

Прикладом дублювання законодавчих актів стало ухвалення Закону про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад від 2 грудня 1917 р. На розгляд Центральної Ради його проект було подано двома мовами, українською і єврейською, а після прийняття – опубліковано обома мовами [196, с. 70–71].

18 вересня 1917 р. Генеральний Секретаріат, відповідно до рішення Тимчасового Уряду про те, що «...офіційною мовою в Україні стає мова українська, на яку поволі і має перейти все діловодство», ухвалив постанову, на основі котрої вводив українсько-російську двомовність, щоб «забезпечити язикове право меншостей». Товариші секретаря з національних справ мали вести «зносини і діловодство» [909, с. 313] мовами відповідних національних меншин.

Аналогічною за суттю була Постанова З'їзду народів «Про загальнодержавну та крайові мови» від 15 вересня 1917 р. Російську мову було визнано загальнодержавною у Російській республіці лише «...для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою» [909, с. 309]. У галузі освіти, судочинства та церковних відносин вона не мала жодних переваг над іншими мовами.

Третім універсалом УЦР від 7 листопада 1917 р. було оголошено про забезпечення національним меншинам «...права і можливості уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами» [884, с. 401]. 2 грудня 1917 р. принцип мовної толерантності було поширено й на фінансово-економічну сферу. Генеральний Секретаріат ухвалив текст написів на державних кредитних білетах, на яких їхні номінали було позначено, крім української,

російською, єврейською й польською мовами [909, с. 482, 493; 196, с. 71]. Поряд із українською, мови національних меншин могли використовувати у банківській і торговій сферах, зокрема, на різних вивісках, етикетках, написах [315, с. 229] тощо. Про це йшлося у відповідному Законі, опублікованому 24 березня 1918 р.

Поряд зі здобутками, в етномовній сфері виникали певні проблеми. Так, 26 березня 1918 р., тобто через два дні після ухвалення Закону про запровадження української мови у банківській і торговій сферах, з інтерпеляціями на засіданні Малої Ради виступив член УЦР С. Гольдельман. Перша з них стосувалася міністрів внутрішніх справ та пошт і телеграфів із приводу їхніх розпоряджень про обов'язковість вживання української мови на вивісках [910, с. 231]. Проте з матеріалів засідання незрозуміло, чи йшлося про переважне право української мови, чи виняткове. Можна лише припустити, що наголошувалося на останньому, оскільки, по-перше, представники національних меншин охарактеризували дії міністрів як порушення Закону про національно-персональну автономію, а по-друге, Мала Рада прийняла інтерпеляцію.

Іншу інтерпеляцію було висловлено до міністра фінансів, оскільки під час засідання Малої Ради 1 березня 1918 р. у Житомирі ухвалено Закон про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів, в котрому містилося положення, щоб на українських кредитних білетах напис було зроблено лише українською мовою [910, с. 171]. З матеріалів засідання причини невідомі, але інтерпелянт претензії до міністра зняв [910, с. 231]. Таку поведінку можна пояснити тим, що, відповідно до інформації Л. Рябошапки, 18 березня 1918 р. на розгляд УЦР було подано Проект доповнення до закону про українську грошову одиницю [779, с. 27], яким передбачено відновлення на державних кредитних білетах написів російською, єврейською й польською мовами.

Помимо полеміки між українським та іноетнічним політикумами, суперечки тривали і в середовищі окремих меншин, зокрема в єврейській, де головна проблема полягала в небажанні певних представників єврейських кіл впроваджувати їдиш. Наприклад, деякі банкіри прагнули анулювати рішення Генерального Секретаріату про випуск українських грошових знаків із написами українською, російською, польською та їдиш. Для них остання вважалася «жаргоном», що було неприпустимим для вживання разом із «пристойними» мовами [923, с. 172].

Рівним було ставлення до мовних прав етнічних меншин в Українській Державі, тобто ці права не обмежували, але й не сприяли їхньому розширенню. Такий підхід не стосувався російської мови, яка за своїм статусом щонайменше не поступалася українській.

Виглядало так, ніби гетьманська влада підтримувала українську мову відповідно до посадових обов'язків, а російську – за велінням душі. З одного боку, Гетьманат демонстрував, що його мовна політика є продовженням практики, започаткованої Центральною Радою. Проте була й інша сторона медалі. Зокрема, в обіжнику міністра народної освіти і мистецтва Української Держави М. Василенка від 5 серпня 1918 р. йшлося про те, що впродовж попереднього року українська мова повернула свої права і пошану в суспільстві, завдяки чому до низки нижчих початкових шкіл прийшли діти, щоб здобувати освіту українською мовою [639, с. 81]. Однак у тих вищих початкових школах, котрі ще не перейшли до викладання українською мовою, міністр, занадто переймаючись розмовами «про українізацію, яка нібито проводиться силоміць» [44, с. 63], пропонував це зробити залежно від фактичної можливості [639, с. 82], тобто вирішення проблеми передавали місцевому керівництву, котре, як правило, й блокувало процес українізації.

Більш обмеженими були перспективи українізації середньої школи. Ідея утворення державним коштом нових українських середніх шкіл

призвела до того, що жодна з них не мала забезпеченого приміщення, відповідних кабінетів, бібліотек тощо. В результаті їм доводилося орендувати російські середні школи, адміністрація котрих ішла на це неохоче, а якщо й дозволяла, то в другу зміну [805, с. 476–477; 956, с. 74]. Траплялися випадки, коли директори українізованих за часів Центральної Ради гімназій, підбадьорені «русифікаційною хвилею», почали самовільно повертати свої заклади на викладання російською мовою та розганяти вчителів-українців [956, с. 74].

Згадана «русифікаційна хвиля» більше виявилася в державних установах, де переважна частина урядовців, як і сам гетьман П. Скоропадський, воліла спілкуватися російською мовою. Останній в інтерв'ю, опублікованому в німецькій газеті «Berliner Tageblatt», торкнувшись питання про мову, зазначив, що «...Кожному з урядовців треба дати можливість на протязі кількох місяців вивчитися української мови. А тих, хто не використає цього терміну, усунеться» [956, с. 34–35]. Чи дійсно так сталося б, якби Гетьманат при владі протримався довше? – питання риторичне, оскільки тодішня практика свідчила про протилежне.

До здійснення виваженої мовної політики прагнула Директорія УНР. Так, 18 грудня 1918 р. комісар Міністерства внутрішніх справ А. Пісоцький видав Обіжник про вживання української мови у державних установах. Відповідно до положень документа, діловодство, вівіски на будівлях, належних до міністерства, інші написи мали провадитися українською мовою. Урядовці під час офіційних зносин також мали спілкуватися українською мовою. Разом із тим, якби хтось із співрозмовників не розумів по-українськи, то урядовці зобов'язані «...давати пояснення на мові, однаково зрозумілій і заінтересованій особі і урядовцеві» [638, с. 390].

1 січня 1919 р. Законом про державну мову в УНР нею проголошено українську мову, а приватним особам дозволено звертатися до державних

установ рідною мовою [298, с. 402]. Реалізуючи закон у сфері народної освіти, очільник цього відомства І. Огієнко 30 січня 1919 р. видав потрібний, але завчасний наказ про державну мову. Ним було визначено, що мовою викладання в усіх школах України повинна бути українська. У школах національних меншин навчання мало здійснюватися рідною мовою з обов'язковим вивченням українознавчих дисциплін.

Видаючи цей наказ, у Міністерстві народної освіти розуміли, що такий радикальний підхід щодо українізації шкіл може призвести до певних труднощів у перехідний період. З огляду на це 5 лютого 1919 р. міністерством було підготовлено Інструкцію, відповідно до якої при губернських та повітових комісаріатах освіти створювали спеціальні комісії, котрі за поважних причин дозволяли вчителям на деякий період відтермінувати перехід до викладання українською мовою [44, с. 82, 121]. Проте через певні недоречності в процесі виконання означеного наказу уникнути невдоволення серед національних меншин не вдалося.

Урядові заходи привели також до кардинальної зміни статусу російської мови. Зокрема, було відмінено закон про її обов'язкове знання при вступі до середніх навчальних закладів, натомість обов'язковим стало знання української [630, с. 96]. Певні обмеження влада Директорії ввела для Української академії наук. Змінивши кілька параграфів її статуту [115, с. 229], вона обмежила право академії друкувати російською мовою.

Незважаючи на загальноцивілізоване вирішення етномовної проблеми у законодавстві УНР та нормотворчій діяльності окремих державних установ, у діях влади можна простежити й наявність помилок. Одною з таких став наказ про зміну в Києві впродовж трьох днів під загрозою кари всіх написів на вивісках на україномовні [1040, арк. 262; 96, с. 202]. Проблема загальною полягала не стільки в наказі – столиця незалежної УНР мала мати українське обличчя, – як у його бездумному виконанні.

Ще одним невдалим прикладом «українізації» були дії командира Бригади запорозьких козаків отамана І. Семосенка. 16 лютого 1919 р. він видав у Проскуріві наказ, в якому, серед іншого, вимагав у триденний термін переписати всі вівіски українською мовою [233, с. 223–224]. Подібне ставлення до такої суперечливої проблеми, як мовна, лише погіршувало взаємовідносини держави з її іноетнічними громадянами, вело до зменшення потенційних прихильників української справи.

Традиційно в правовому полі тривала реалізація мовних прав національних меншин у ЗУНР. Так, згідно з Законом про мови від 15 лютого 1919 р., державною мовою в Західній Області проголошено українську. Однак «законно признаним національним меншостям», тобто полякам, євреям і німцям, було надано право вільно користуватися рідною мовою в офіційних зносинах з органами влади, громадськими інституціями, державними підприємствами [310, с. 226]. З цього випливало, що чиновники зобов'язані були відповідати громадянам неукраїнської національності – усно та письмово – їхньою рідною мовою: польською, єврейською чи німецькою. Для цього ще раніше було передбачено, що всі урядники ЗУНР мали володіти, крім української, як мінімум, однією з мов національних меншин [559, с. 73]. Ті ж чиновники, котрі працювали в канцеляріях державної адміністративної служби, зобов'язані були «виказатися повним знанням признаних у державі мов, поправного читання і писання [ними] та канцелярської маніпуляції» [771, с. 292]. Трьома мовами – українською, польською і єврейською – видавали розпорядження для цивільного населення представники органів влади ЗУНР на місцях [133, с. 192]. Зокрема, про це йдеться в спогадах колишнього команданта Тернопільської військової округи Н. Гірняка.

Демократичною була також практика використання мов у назвах установ, на вівісках, емблемах, печатках тощо. Відповідно до Розпорядку Державного Секретаріату, поряд з українською мовою могли

використовуватися також мови національних меншин [323, с. 126–127, 131, 134, 136–138]. Регулювання мовних прав іноетнічного населення у процесі судочинства планували конкретизувати окремим правовим актом [779, с. 37], який не було прийнято через нетривале існування ЗУНР. Лише Розпорядком Державного секретаріату судівництва від 2 березня 1919 р. «Про печатки і вивіски» написи на останніх, поряд із українською, могли бути виконані й мовами «законно признаних національних меншостей» [772, с. 268]. Аналогічним був ухвалений днем раніше Розпорядок того самого секретаріату «Про тимчасову організацію нотарів» [773, с. 262] щодо напису на печатці назви нотаріальної контори.

Значною мірою мовні права іноетнічне населення могло реалізувати і в освітній сфері. Наприклад, за Законом від 13 лютого 1919 р. «Про основи шкільництва» національним меншинам було дозволено відкривати школи з рідною мовою навчання [311, с. 220], а за шкільними адміністраціями визнавали «право прилюдності» [320, с. 649], тобто вони могли видавати вихованцям атестати про здобуття освіти. Разом із цим, постановою Державного секретаріату освіти і віросповідань від 23 лютого 1919 р. у школах з українською мовою навчання було відмінено обов'язкове вивчення польської мови. У тих школах, де вивчали німецьку мову, її курс обмежили двома тижневими годинами [321, с. 258]. Українська мова як державна була обов'язковою навчальною дисципліною для всіх шкіл національних меншин [323, с. 155].

Толерантною була й релігійна політика українських урядів періоду революції. Як зазначають дослідники [521, с. 124; 420, с. 178], в результаті того, що свобода віросповідання релігійних громад етнічних меншин була значно більшою, ніж це забезпечували попередні політичні режими, окремі громади (наприклад, єврейська) позбулися утисків, яких зазнавали впродовж багатвікової історії [Див.: Додаток Б].

Так, незважаючи на те, що Центральна Рада певною мірою байдуже ставилася до інституту «церкви» і законодавчо не врегулювала питання церковного життя в Україні, вона проголосила «свободу віри». Це засадниче право людини було підтверджено в Третьому універсалі, Законі про національно-персональну автономію, Конституції УНР [909, с. 401; 910, с. 100, 331]. Положення про віросповідну рівноправність відображали й інші нормативні акти. Наприклад, до ст. 11 Закону про восьмигодинний робочий день, котрою визначено святкові дні, «коли працювати не належить», УЦР додала дві примітки. Вони передбачали, що для працівників нехристиянської віри «...дозволяється зараховувати другі свята замість неділі, згідно закону їх віри», та що за бажанням більшості робітників промислового підприємства або його відділів дні великих християнських свят можуть бути замінені іншими вільними днями [314, с. 135]. Щодо безпосередніх відносин державної влади з конфесіями іноетнічного населення дослідник історії церкви В. Ульяновський зазначив, що «...особливої активності за доби Центральної Ради вони не виявляли» [914, с. 51] й орієнтувалися на традиційні керівні центри та вирішення конкретних проблем існування громадян у нових умовах.

Більш активною в міжконфесійній діяльності була політика Гетьманату. Згідно з Законом про тимчасовий устрій від 29 квітня 1918 р., «первенствующою» релігією в Українській Державі визнавалося православ'я, однак усі інші, «...не належні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України», мали право на «...свобідне відправлення їх віри і богослужіння по обряду оної» [406, с. 84]. Навіть у військових статутах гетьманської армії передбачалися три присяги: для православних, для неправославних християн та юдеїв [663, с. 71]. Це загалом сприяло самовизначенню та консолідації національних меншин.

Для з'ясування головних проблем і потреб конфесій, налагодження постійних контактів з їхніми керівними органами, вироблення державної політики щодо кожної з них при Міністерстві ісповідань Української Держави створили спеціальний Департамент інослав'я та іновір'я [915, с. 200–201]. Розглядали також питання про державне фінансування конфесій.

Цілеспрямовану політику щодо церковного питання, порівняно з Центральною Радою та Гетьманатом, проводила Директорія. Її прагнення до реалізації курсу на цілковиту незалежність України максимально сприяло розвитку національно-церковного руху в Україні. Провідною метою діяльності Міністерства ісповідань за часів Директорії було створення Українського патріархату, а отже, Православна церква мала стати автокефальною та набути статусу державної. Всі інші релігійні конфесії визнавалися приватною справою вірян [121, с. 167; 293, с. 401–402, 698]. Разом із тим, відповідно до артикулу 25 урядового проекту Основного державного закону УНР, всі визнані державою віросповідання вважалися «...рівнорядними і рівноправними, мали право уряджувати публічні набоженства, виконувати релігійні обряди і засновувати релігійні товариства; в межах законів вони мали внутрішню автономію» [647, с. 129]. Було передбачено державне фінансування конфесій [5, с. 130; 475, с. 249].

Церковна політика уряду ЗУНР не була задекларована, хоча Греко-католицька церква на практиці функціонувала як державна, а українсько-польській війні були властиві виразні конфесійні ознаки. Влада ЗУНР гарантувала усім громадянам республіки рівні права, в т. ч. «віросповідну рівноправність» [105, с. 245; 734, с. 336; 762].

Одним із факторів, котрий засвідчив демократизм етнонаціональної політики української влади, був інститут громадянства. Відповідно до Закону Центральної Ради про громадянство УНР від 2 березня 1918 р.,

юридичні підстави для набуття українського громадянства мали всі мешканці України, незалежно від їхньої національної належності. Так, у п. 1 Закону зазначено: «Громадянином Української Народної Республіки вважати кожного, хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуттям» [296, с. 173–174]. Одержання свідоцтва про громадянство УНР регулював Закон про реєстрацію громадянства УНР. Згідно з ним, треба було протягом трьох місяців, тобто березня – травня, скласти урочисту присягу на вірність Україні. Бажаючі могли скласти також релігійну присягу, текст котрої був таким самим, як і текст урочистої присяги з додатком «Перед істинним Богом я...» [584, с. 335, 336].

Загалом сприятливим для іноетнічного населення був Закон про громадянство Української Держави від 2 липня 1918 р. Згідно з ним громадянські права автоматично поширили на всіх, хто народився в Україні, а також тих російських підданих, які перебували на її території під час видання закону. Для осіб, які бажали набути українське громадянство, обов'язковою умовою було прийняття присяги на вірність Українській Державі. Слід зауважити, що для тих, хто за своїми переконаннями не визнавав присяги, передбачили «урочисту обіцянку», текст якої був ідентичним до присяги, але з вилученням слів «та заприсягуюсь» [212, 11 лип.]. Останнє засвідчувало толерантне ставлення Української Держави як до національних, так і релігійних почуттів громадян.

Гіпотетичне уявлення про громадянство періоду Директорії формує згаданий урядовий проект Основного державного закону УНР. Відповідно до його артикулу 13, українське громадянство отримували: «1) всі особи української народности, що мешкають у межах Української Держави і 2) всі особи інших народностей, що до 1 липня 1914 р. не менше як рік стало мешкали в межах Української Держави, і їх діти; при тому сталість замешкання не визнається за урядовими та військовими особами

колишньої Російської Імперії, що не народилися в межах Української Держави, – якщо вони до 1 липня 1914 р. проживали на Україні менше як п'ять років».

Підстави набуття громадянства визначено в артикулі 13: «1) через народження від батьків громадян Української Держави; 2) через подружжя з громадянином Української Держави, і 3) через надання громадянства відповідною владою». Усі громадяни УНР, незалежно від статі, віри, національності, походження, вважалися рівними перед законом [647, с. 127–128]. Для детального визначення основних положень громадянства УНР було передбачено окремий закон.

Двома нормативними актами, ухваленими УНРадою у квітні 1919 р., регулювали громадянство в ЗОУНР: Законом Української Національної Ради про право громадянства (горожанства) від 8 квітня та Розпорядком Державного секретаріату внутрішніх справ про право громадянства від 10 квітня. Перший визначав громадянами Української Народної Республіки осіб, котрі на час його оголошення належали («мали право своїни») до однієї з громад ЗОУНР [312, с. 335]. Обидва документи також містили норму, котра, на думку дослідників [654, с. 236], безпосередньо стосувалася представників національних меншин, опозиційних владі, особливо поляків. Вона передбачала, що службовці, які відмовилися присягнути українській владі, але хотіли залишатись українськими громадянами, мали скласти «заяву вірності УНР» [312, с. 335; 770, с. 337]. У протилежному випадку разі вони втрачали право громадянства.

Загалом толеруючи права і свободи національних меншин, українська влада проте не уникнула й деяких порушень в етнонаціональній сфері. Передусім це стосувалося органів місцевої влади. Проте траплялися випадки приниження національної і людської гідності на загальнодержавному рівні. Так у період Центральної Ради хвилю обурення єврейської громадськості спричинили плакати, поміщені біля входу в

Київський залізничний вокзал відразу ж після приходу німців, із написами німецькою мовою: «стерезіться злодіїв» і «стерезіться жидівських мінняйлів» [910, с. 294]. У квітні 1918 р. німці розігнали збори Бунду в Києві, було заборонено читати лекції та проводити інші заходи на їдиші. Незадоволення викликали деякі українські видання, що в своїх публікаціях продовжували називати євреїв «жидами», а також дії окремих військовиків, зокрема тих, що зігнали євреїв-шевців у Михайлівський собор і примусили їх шити мундири для гайдамаків [910, с. 297; 611].

Центральні органи влади УНР намагалися реагувати на порушення прав національних меншин. Так, військовий міністр О. Жуковський 20 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради зазначав, що його відомство «...всі сили напружує і наряжає цілі слідчі комісії, щоб припинити всякі злочинства з боку представників військової власті», та оприлюднив список осіб, звільнених із посад і відданих під суд за зловживання владою [910, с. 296]. Кількома днями швидше, 16 квітня, в подібному контексті на засіданні Малої Ради виступав міністр внутрішніх справ М. Ткаченко [910, с. 283]. При цьому високопосадовці УНР наголошували, що далеко не всі факти, оприлюднені іноетнічними представниками, підтверджувалися [910, с. 283–284, 295] під час їхньої перевірки.

Низку порушень в етнопонаціональній сфері було допущено в період Гетьманату. Зокрема, в пресі траплялися публікації з критикою національних меншин [1093, с. 161]. І. Чериковер також наводить ряд фактів, які, на його думку, свідчили про обмеження місцевого самоврядування національних меншин та доступу іноетнічних представників до державної служби [1093, с. 160]. Проте, виходячи зі специфіки гетьманського режиму, можна припустити, що йшлося не стільки про етнічну складову проблеми, як про політичну. В подібному контексті слід трактувати і той факт, що спецслужби Української Держави збирали інформацію про активних членів політичних партій національних

меншин [976, арк. 1–9]. Щодо етнофобських настроїв, то їх можна простежити в окремих наказах [475, с. 253–254] німецького і австрійського командування.

Найбільша кількість обмежень основних прав і свобод, у т. ч. національних меншин, припала на період Другої УНР. Таке становище переважно було зумовлене анархією, перманентним станом війни, коли реальна влада належала військовим. Так, у деяких місцевостях уже невдовзі після перемоги Директорії розпочалися репресії не лише щодо цивільного населення, але також проти його офіційних представницьких органів [697]. Були випадки, коли об'єктом переслідувань ставала преса. Зокрема, 17 грудня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР, заслухавши доповідь комісара Міністерства закордонних справ про заборону виходу майже всіх російських видань, а також г. «Dziennik Kijowski», доручила комісарові преси «...ввійти в порозуміння з військовою владою та зауважити недоцільність такого відношення до деяких часописів» [218, с. 97]. З іншого боку, окремі видання й самі ставали суб'єктами цькувань. Приміром, 16 червня 1919 р. РНМ УНР звернулася до міністра юстиції щодо притягнення до відповідальності редактора г. «Козак», в якій продовжували з'являтися статті, «співчуваючі погромним настроям» [969, арк. 178].

Виважену етнонаціональну політику здійснював уряд ЗУНР, однак місцевій владі не вдалося уникнути порушень прав іноетнічного населення. Подекуди траплялися факти незаконного інтернування поляків, самовільні реквізиції, фізичні покарання, випадки антисемітських публікацій, обмеження преси, закриття польських бібліотек і читалень тощо [322, с. 303, 360; 323, с. 199; 420, с. 178–179; 657; 1156, с. 68].

Загалом порушення, які сталися в етнонаціональній сфері в період Української революції 1917–1921 рр., не мали системного характеру, були результатом нехтування законодавством з боку місцевих органів влади чи

свавільних дій окремих посадовців, суперечили програмним засадам Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, УНРади ЗУНР та їхніх урядів.

Отже, українська влада, задекларувавши право українців бути господарями на своїй землі, враховувала також багатонаціональний склад населення України, вважаючи одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав іноетнічної частини суспільства. Шляхи досягнення визначеної мети представниками кожного з українських державних формувань означеного періоду загалом були демократичними. Це, зокрема, простежується в політиці Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР.

Здійснюючи виважену етнонаціональну політику, українська влада допустила на контрольованій території й деякі порушення прав іноетнічного населення. Проте вони були зумовлені складним суспільно-політичним становищем, стосувалися переважно органів місцевої влади, не мали системного характеру та суперечили програмним засадам українських державних утворень 1917–1921 рр.

3.2. Національно-персональна автономія

Однією з найяскравіших сторінок Української революції було ухвалення Закону Центральної Ради «Про національно-персональну автономію». Такий крок не мав аналогів в історії і став підтвердженням послідовної політики України, спрямованої на задоволення інтересів іноетнічного населення, досягнення міжнаціональної злагоди.

Уперше ідею взяти національний принцип за основу побудови держави було сформульовано в 1851 р. в одному з трактатів італійця П. Мандзіні [577]. Вона базувалася на концепціях Дж. Локка, Ж. Ж. Руссо, І. Канта, положеннях американської Декларації незалежності та французької Декларації прав людини і громадянина.

Елементи національно-культурної автономії було визначено в національній програмі колишнього прем'єр-міністра і правителя-президента Угорщини періоду Угорської революції 1848–1849 рр. Л. Кошута, з якою він виступив в еміграції. В той період його ідеї не отримали відгуку, проте в 60-ті рр. XIX ст. вони розвинені національними діячами пригноблених народів Австрії. В їхніх лавах оформилася програма культурно-національної автономії. Найповніше її обґрунтували словенські національні діячі, рідні землі котрих у цю добу були роздроблені між шістьма провінціями. З них лише в двох словенці становили більшість населення, а в інших перебували в меншості [1101, с. 70–71].

Дещо пізніше, ніж у словенців, із програмою культурно-національної автономії виступив західноукраїнський політичний і громадський діяч А. Добрянський. Прагнучи забезпечити хоча б мінімальні права українського населення Закарпаття, становище котрого після австро-угорського компромісу 1867 р. погіршилося, він як депутат спробував апелювати до угорського сейму. В листопаді 1868 р. А. Добрянський запропонував парламентові доповнення до проекту закону про права національностей в Угорщині, за яким у всіх офіційних сферах (школі, суді тощо) законною визнавали тільки одну мову – угорську. Це доповнення передбачало, що всі народи Угорщини є нероздільним населенням угорської держави і як корпорації не користуються політичними правами. Однак ці народи «...покликані в якості корпорацій єдино до розвитку своєї мови і народності, отже, до діяльності на культурному поприщі, і... в цьому відношенні кожен народ спирається лише на свої власні сили без права домагатися будь-якої допомоги іншого народу або держави» [12, с. 159]. Поправку А. Добрянського було відхилено, однак ідея національно-персональної автономії продовжила розвиватися.

До дослідження проблеми долучалися й інші українські діячі, зокрема, М. Драгоманов, І. Франко, Т. Зіньківський, М. Грушевський, С. Єфремов.

Обґрунтовуючи право українців на власну державність, вони звертали увагу на становище іноетнічного населення в майбутній українській державі. Відповідно до теоретичних положень, аргументованих в їхніх працях і програмах, національні меншини мали отримати фактичну і юридичну рівноправність, бути забезпеченими від будь-якої прямої чи опосередкованої дискримінації за національною ознакою. Зокрема, М. Драгоманов, заперечуючи «...усунення національних особливостей, нівелювання людей, підведення їх під один загальнонаціональний, загальнолюдський тип» [237, с. 16], так означив своє бачення прав національних меншин: «Забезпечення особистих прав і общинного і місцевого самоврядування служить кращою гарантією і *прав національних...* При нормальному стані речей, кожна національність прийде до організації свого... союзу в межах всієї області, нею заселеній... Фундаментом для забезпечення недоторканності національностей та вільного розвитку їх повинна бути насамперед широта особистих прав, свобода приватних асоціацій, а також широта прав громад і повітів влаштовувати свої справи, в тому числі і справи народної освіти, в яких національність відіграє особливо важливу роль» [237, с. 130–131]. Драгоманов був переконаний, що національні меншини, які проживали на українській землі, – росіяни, євреї, поляки, німці, молдавани (румуні) – мали користуватися не лише рівними громадськими правами, а й культурною автономією. У тих громадах та районах, де вони становили більшість або значну частину населення даної місцевості, їхні мови мали мати офіційний статус. «Їх [національних меншин. – Авт.] товариства й громади будуть вільні од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи – нижчі, середні й вищі, – й волю приставати до всякої спільноти з гуртом тих народів, от котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх

сусідніх пород [*націй. – Авт.*], з котрими українці повинні приступити до великої всепородної вільної спілки (інтернаціональної федерації)» [518, с. 380].

На тому, що з питанням надання громадянських прав взаємопо'язане й «питання *автономії* країв і народностей» [938, с. 442], також наголошував І. Франко. Опонуючи російському журналістові, співробітникові «Нового часу» («Нового времени») М. Меншікову, котрий стверджував, що «Росія для росіян!» і що «інородцям» «треба показати..., що ми тут пани» [938, с. 439], І. Франко аргументовано доводив: «...не буде добра в такій хаті, де половина людності житиме безправно, здана на ласку й неласку другої половини, примушена мовчати і нидіти та безпомічно дивитися на панування другої половини!..» [938, с. 440]. Наступна його теза полягала в тому, що у вирішенні національного питання мають бути зацікавлені не лише «поодинокі народи і краї», а й «ціла держава» [938, с. 442]. Відповідно побоювання, що забезпечення прав меншин послабить державність, не мало підстав. Своє переконання учений ілюстрував прикладом Австро-Угорської монархії, яка «...з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав... не лише не розскочилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи собі в ній не ворога, а захист і опору» [938, с. 443]. При цьому І. Франко був переконаним, що первинними мають бути «...рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності» [938, с. 443].

Франкову критику російського централізму також поділяв Т. Зіньківський. Зокрема, він зазначав, що в практиці провідників політики «російського централізму» ідея абстрактної «вселюдини» веде до перетворення всіх на «все-Москаля». Такий деспотизм щодо різних народів Російської імперії обертається трагічно й для російського народу.

Цій неприйнятній концепції Т. Зіньківський, спираючись на наукові ідеї Й. Фіхте, протиставляв інше історіософське бачення, згідно з яким «філософія історії повинна бачить в народності насамперед живу колективну одиницю, що відрізняється від інших прикметами свого інтелекту, складом своєї вдачі, сумою свого морального і розумового дотепу і хисту» [689]. Тому, як вважав учений, одним з основних завдання того часу було визнання рівноправності всіх націй.

Певний період скептично до ідеї національно-персональної автономії ставився М. Грушевський. Він дотримувався тієї думки, що національно-територіальна автономія, федеративний устрій держави і пропорційна репрезентація в парламенті забезпечать права й інтереси меншин [844, с. 18; 728, с. 42]. Подібні міркування вчений висловив, зокрема, у статтях «Форми національного руху в сучасних державах. Австро-Угорщина. Росія. Німеччина» та «На національні теми: До питання про національно-територіальну автономію», надрукованих у санкт-петербурзьких виданнях відповідно в 1910 і 1913 р.

Так, М. Грушевський вважав, що екстериторіальна національна автономія, незалежно від практичних труднощів щодо її здійснення, порушує інтереси краю і послаблює зв'язки екстериторіальної народності з краєм і з іншими національними групами його населення. Тому забезпечувати національні інтереси народностей, котрі не мають своїх національних територій або перебувають у меншості, слід не шляхом екстериторіальної національної автономії, а через широке громадське самоврядування, розвиток приватних установ, гарантії інтересів меншин узагалі [844, с. 20]. Однак згодом, у період Української революції, М. Грушевський погодився з логікою прихильників національно-персональної автономії, забезпечивши її ухвалення в Центральній Раді. Можна припустити, що його згода була зумовлена двома чинниками: прагненням не ускладнювати відносини з національними меншинами УНР,

передусім з єврейською, та даниною тодішній моді на екстериторіальну автономію.

Одним із чільних теоретиків програми культурно-національної автономії був словенський соціал-демократ Е. Крістан. До вересня 1899 р. він підготував відповідну програму, представлену на Брюннському конгресі австрійських соціал-демократів як проект резолюції з національного питання виконкому Югославянської соціал-демократичної партії. У документі було зазначено, що «...загальноприйняте розуміння національного питання в Австрії помилкове, оскільки пов'язує націю з територією і таким чином підміняє чисто культурне питання питанням влади». Тому основним завданням національної політики соціал-демократії мало стати перетворення Австрії на демократичну національну союзну державу, в котрій кожна нація, «...незважаючи на територію, на якій проживають її члени, є автономною одиницею, що регулює і вирішує всі свої національні (мовні та культурні) справи цілком самостійно» [1101, с. 76]. Незважаючи на те, що підготовлений Е. Крістаном проект було відхилено, його ідея національного питання як суто культурного явища отримала визнання.

Подібним чином ідею національно-персональної автономії наприкінці XIX – на початку XX ст. обґрунтовували й інші австрійські соціал-демократи, відомі як ідеологи австромарксизму. Серед них К. Реннер (Р. Шпрингер) і О. Бауер. Зокрема, характеризуючи Австро-Угорську централізовану дуалістичну конституційну монархію, яка надавала громадянам право на збереження національних особливостей і використання рідної мови в навчальних закладах, державному управлінні, громадському житті, К. Реннер критикував такий правовий підхід. Він вважав, що австрійське законодавство з цього питання, яке визнавало суб'єктами права лише громадян, не забезпечувало їхньої національної рівноправності, вона ставала беззмістовною, правові норми –

побажаннями, позбавленими точної юридичної конструкції, а правове становище нації – жалюгідним [461, с. 186]. Надання національних прав за територіальним принципом критикував і О. Бауер, вважаючи, що такий підхід «...повсюдно видає меншість у руки більшості... Здійснення територіального принципу у чистому його вигляді означає, що кожна нація поглинає вкраплені в її тіло меншості інших націй, проте жертвує своїми власними меншинами, розсіяними по чужих національних областях...» [25, с. 353].

Відповідно до австромарксистської концепції, джерелом і носієм національних прав мали стати не території, боротьба за які завжди призводила до міжнаціональних конфліктів, а самі нації – екстериторіальні національні союзи, сконструйовані на основі добровільного особистого волевиявлення. Саме в конституюванні нації за персональною ознакою і наданні їй, а не території, публічно-правового статусу К. Реннер і О. Бауер [803; 1113; 25] вбачали оптимальний спосіб вирішення національних суперечностей і передусім забезпечення прав національних меншин. Щоб нація (і національна меншина) змогла захистити себе, вона має постати перед державою як суб'єкт національних прав, володіти правом колективної юридичної особи, здатної і правоможної самостійно задовольняти культурні потреби своїх членів.

Розроблена програма передбачала подвійну організацію багатонаціональної держави: одна – для національної культури, за національною належністю і на основі персонального принципу, та інша, заснована за територіальним принципом, – для ведення інших справ, не пов'язаних з національним питанням. Персональну належність громадян до того чи іншого національного колективу мав визначати інститут т. зв. національного кадастру (перепису), складеного на основі особистих заяв повнолітніх громадян. У системі національно-персональної автономії кадастр мав отримати не менш публічно-правове значення, ніж територія

для національно-територіальної області. Створювані на основі кадастрів національні союзи зі статусом колективної юридичної особи зобов'язувалися піклуватися про задоволення культурних потреб нації, користуючись при цьому повною свободою, видаючи через свій національний парламент закони в межах чинної конституції і проводячи їх через своє міністерство. Держава у внутрішньонаціональну діяльність союзів не втручалася.

Таким чином, австромарксистський варіант національно-культурної автономії вирізняли три визначальних ознаки: персоналізм, тобто принцип добровільної етнічної самоідентифікації, екстериторіальність, що давала змогу задовольняти національні інтереси і права, не порушуючи територіального статус-кво, і визнання національних спільнот колективними суб'єктами права, правочинними з точки зору представництва та захисту специфічних інтересів спільноти. Через те, що запропонована австромарксистами модель не пов'язувалася жорстко з територією, вона отримала назву екстериторіальної автономії. Інакше цю автономію називали персональною, оскільки вона передбачала входження індивіда в той чи інший національний союз на добровільній, особистісній основі. Третя назва, культурно-національна автономія [621, с. 139–140; 620], визначена поширенням її функцій на сферу культури.

Позаяк ідея національно-персональної автономії не порушувала територіальної цілісності багатонаціональних держав, не суперечила їхнім інтеграційним процесам, то невдовзі набула широкої популярності не тільки в Австро-Угорщині, а й за її межами, передусім у багатонаціональній Росії. Для російських євреїв було запропоновано запровадити національно-культурну автономію, котра б ґрунтувалася на трьох складниках: самоврядуванні єврейської громади, школи і свободі мови. Цю ідею запропонував єврейський історик, публіцист, громадський діяч С. Дубнов, який обстоював та розвивав її принципи разом з

єврейським діячем В. Жаботинським [461, с. 187; 779, с. 8–9]. Останній усвідомлював, що на територіальну автономію «безземельна народність» не може претендувати, але вона мала право вимагати для себе самоврядування в справах національного побуту, справедливого парламентського представництва та мовної рівноправності [281, с. 44].

Із зацікавленням ідею національно-персональної автономії сприйняли й у партійних колах Російської імперії. Зокрема, вона увійшла в програми багатьох національних і загальноросійських партій ліберального, народницького і соціал-демократичного (меншовики) напрямів. Причому були визначені різні варіанти її втілення. Так, у програмі Четвертого з'їзду Бунду, що відбувся в жовтні 1905 р., були передбачені такі вимоги: «Повна громадянська і політична рівність євреїв..., право єврейського населення користуватися своєю мовою в суді, перед державною владою та місцевою адміністрацією..., національна і культурна незалежність, передача всього, що має стосунок до культури..., від влади уряду і його служб владі самої нації у вигляді місцевих та центральних інстанцій, обраних загальним, прямим і таємним голосуванням всіма громадянами, що визнавали себе членами цієї нації» [22, с. 27]. Таким чином, національна автономія перетворювалася на політичне знаряддя.

Радикальним за суттю був проект екстериторіальної, персональної автономії, запропонований Соціалістичною єврейсько-робітничою партією (СЄРП). Так, в ухваленій Квітневою 1917 р. партійною конференцією Постанові «Про національну автономію» зазначено: 1) російський пролетаріат зацікавлений у такій формі демократизації державного ладу Росії, при якій були б зведені до мінімуму міжнаціональні тертя, що стоять на шляху класової солідарності пролетаріату всіх народностей Росії і гальмуючі їх вільний розвиток; 2) таким державним устроєм є федеративна республіка, що складається з областей, розмежованих за етнічним принципом з гарантією прав національних меншин; 3) гарантією прав

національних меншин є визнання за народностями Росії права національно-персональної автономії; 4) компетенції органів єврейської національної автономії підлягають: національна культура і народна освіта, професійна і технічна освіта, еміграція і колонізація, громадське піклування, статистика тощо; 5) органи національної автономії мають право представництва, як і права примусового обкладання.

Так, обстоюючи необхідність національної автономії, СЄРП вважала, що її компетенція має охоплювати: а) обслуговування культурних потреб (єврейська школа, єврейські театри, музеї і т. ін.); б) громадську благодійність (лікарні, богодільні тощо); в) завдання соціальної допомоги (професійна і технічна освіта, регулювання єврейської еміграції та колонізації і т. ін.); г) національний бюджет; г) представництво в органах державної влади [921, с. 57–58]. Цей варіант персональної автономії, на відміну від бундівського, який мав суто культурний характер, був політичним.

Стримано до ідеї національно-персональної автономії поставилися польські політичні партії. Насамперед ті, котрі утворилися в результаті розколу в 1906 р. Польської партії соціалістичної (ППС) – однієї з найстаріших, що діяли на території Російської імперії: ППС (лівиця) і ППС (революційна фракція). Будучи найбільш послідовною прихильницею інтернаціонального характеру пролетарської боротьби, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), на відміну від своїх головних опонентів в особі обох ППС, не вважала за можливе передбачити у програмі не тільки вимоги незалежності Польщі, а й взагалі відмовлялася від виокремлення національного питання. Лише на хвилі революційних подій 1905 р. у програмі СДКПіЛ було вміщено положення про «...рівноправність усіх національностей, що проживають у Російській державі з гарантією їхньої свободи і культурного розвитку: національної

школи і свободи користування рідною мовою, державної автономії для Польщі» [437, с. 283].

Якщо національні партії виступали в національному русі як його суб'єкт, як «зацікавлена сторона, як діюча активна сила», то загальноросійські партії виходили з примату або класових, або загальнодемократичних завдань над національними. Для загальноросійських партій національне питання не мало самостійного значення, було, як правило, питанням тактики. Тому у виробленні національних програм вони завжди відставали від випереджаючого розвитку національних рухів. Пріоритет загальнодемократичного і класового підходу зумовив у кращому разі введення в програми загальноросійських партій вимог культурного самовизначення і рівноправності в галузі забезпечення прав рідної мови.

У найрадикальнійшій з усіх російських національних програм – есерівській, базованій на федералізмі і праві націй на самовизначення, поряд із вимогою запровадження рідної мови в місцевих громадських і державних закладах містилась вимога «...права кожної національності на пропорційну своїй чисельності частку в бюджеті, призначену на культурно-освітні цілі... в областях зі змішаним населенням» [625].

Кадети, хоч і виступали за права особистості і парламентську демократію, відстоювали унітарний принцип державного устрою Росії. Свою національну програму вони обмежували вимогою культурно-національного самовизначення – свобода мов, створення навчальних закладів і союзів з метою збереження мови, культури кожної народності [1106, с. 155; 625]. У виняткових випадках вважали можливим запровадження обласної автономії.

Щодо ставлення до національно-персональної автономії російських соціал-демократів слід зауважити, що більшовики з самого початку виявили класово-непримириму позицію, розглядаючи її як реакційний,

націоналістичний задум, що спричинює розкол робітничого руху за національною ознакою і призводить до його послаблення. Про це, зокрема, йшлося в Резолюції з національного питання Сьомої (Квітневої) всеросійської конференції Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) (РСДРП(б)), яка відбулася 24–29 квітня 1917 р. в Петрограді. Рішучими противниками програми національно-персональної автономії були лідер більшовицького крила В. Ленін [511, с. 135] та один із його послідовників Й. Сталін [859, с. 135], котрий також недооцінював національне питання.

На відміну від більшовицької частини РСДРП, меншовики в національному питанні перебували під впливом культурно-автономістських ідей Бунду. Конференція меншовиків-ліквідаторів у 1912 р., на якій були присутні бундівці, латиські й литовські соціал-демократи, представники ППС та інших національних соціал-демократичних партій, визнала прийнятним лозунг культурно-національної автономії для тих національних меншин, котрі не мали компактної території проживання [889, с. 232]. Насамперед ішлося про євреїв.

Лютнева революція, ставши могутнім каталізатором і стимулятором національних рухів, внесла свої корективи в постановку національного питання: національно-персональна автономія стала програмною вимогою не тільки національних, а й більшості загальноросійських партій. Окрім того, зі сфери дискусій вона перейшла у площину практичної політики. При цьому в підходах реалізації ідеї відбулися зміни і поглибилися суперечності. Якщо до 1917 р. національно-персональну автономію розглядали передусім як альтернативу територіальному вирішенню національного питання (особливо чітко це формулювали бундівці), то після лютого, коли виявилася тенденція до вирішення національного питання на основі національно-територіальної автономії, перебудови Росії

на федеративно-автономних засадах, персональну (культурну) автономію почали розглядати або як специфічну форму забезпечення прав національних меншин, або як реальну альтернативу федералістському рухові, як засіб збереження державної цілісності Росії (кадети) [625].

Із загальноросійських партій першими ввели ідею національно-персональної автономії в свою програму есери. На їхнє ставлення до національного питання вплинула як зміна національно-політичної ситуації в країні, так і позиція національних соціалістичних партій, на підтримку яких вони розраховували. З огляду на це на Третьому з'їзді есерів, що відбувся наприкінці травня – на початку червня 1917 р., відстоювалися, по-перше, форма «...федеративно-демократичної республіки, з територіально-національною автономією в межах етнографічного розселення народностей...», і по-друге, можливість об'єднання «...як націй без території, так і областей національних меншин зі змішаним складом населення» в «...екстериторіальні персонально-автономні спілки, зі своїми місцевими та загальнодержавними представницькими органами» [625]. Разом із тим, есери наголошували, що є нації, котрі мають територію, і нації, що втратили її, а тому право на національне самовизначення безумовно признавали за першими і ставили під сумнів для других [630, с. 70–71].

Кадети, що виступали за збереження державної єдності Росії, вбачали в національно-персональній автономії універсальний спосіб протистояння федералістському рухові, котрий набирає сили, реальну альтернативу, здатну, на їхній погляд, запобігти розпаду країни [620]. Задеклароване ними раніше гасло культурного самовизначення на противагу політичному, проголошеному на Дев'ятому з'їзді партії (липень 1917 р.), було наповнено конкретним змістом: «Держава може передати націям, що діють як єдині нетериторіальні публічні спілки, здійснення вказаних законом завдань культурного управління... щодо всіх осіб, які визнають

свою приналежність до цих національностей» [625]. Це була класична, хоча й дещо урізана формула національно-персональної автономії, оскільки ступінь компетенції і влади національних спілок визначалися загальнодержавним законодавством.

У подібному до кадетів ракурсі діяли й меншовики – члени поміркованого крила РСДРП. Хоча вимога культурно-національної автономії для екстериторіальних національних меншин офіційно в партійній програмі не була передбачена, вона фігурувала в меншовицькій платформі в період підготовки виборів до Установчих зборів у 1917 р. [889, с. 232]. У ній ішлося про те, що РСДРП домагатиметься «...повного рівноправ'я національностей, широкої територіальної автономії областей..., при гарантії загальнодержавних законів дійсного захисту прав національних меншин на основі культурно-національної автономії» [625]. Тобто інтереси іноетнічного населення за певних умов могли використати як своєрідну протизвагу до непокірної, на думку центру, федерації. Таке ставлення меншовиків до федералізму впливало з розуміння ними інтересів класової боротьби.

Водночас ставлення більшовиків до національного питання не змінилося. Так, делегати-більшовики А. Коллонтай та Є. Преображенський на Першому всеросійському з'їзді рад 20 червня 1917 р. заявили, що вони проти «культурно-національної автономії», бо відстоюють «спільність пролетарської культури» [939, с. 115].

Практично одностайними у підході до вирішення національного питання були українські політичні партії. Зокрема, лідер УСДРП В. Винниченко зазначав, що «...без національного визволення не може бути визволення соціального» [94, с. 79]. Така постановка проблеми стосувалася і українського, і іноетнічного населення. Навіть Українська народна партія, проголосивши головним політичним гаслом: «Україна для українців», помістила в програмі, яку написав у 1906 р. її лідер

М. Міхновський, окремі положення, які можна назвати елементами національно-персональної автономії. Зокрема, «кожна нація, незалежно од числа її членів» мала мати свої «цілком незалежні школи і просвітні інституції», користуватися рідною мовою, наприклад, звертатися нею до органів влади чи суду, сповідувати релігію відповідно до традицій кожної з націй тощо. Запорукою спроб «кривдити національну меншість» [731, с. 46, 48, 49, 51] мав стати третейський суд.

Як було зазначено, вимогу забезпечити права національних меншин підтримали всі провідні українські політичні сили: Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Товариство українських поступовців, що з березня 1917 р. змінило назву на Союз українських автономістів-федералістів, Українська трудова партія, Українська хліборобсько-демократична партія та ін. Так, якщо Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) постановою з національного питання визнав, що «...найбільшою потребою українського народу є негайне проведення в життя широкої національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей...» [27, с. 183], то на Третьому з'їзді на початку грудня 1917 р. українські есери вимагали негайного запровадження для меншин національно-персональної автономії [234, с. 274; 16, с. 17].

Дослідники звернули увагу на те, що ідея національно-персональної автономії впливала зі загальної ідеології провідників українського демократичного руху, котрі висловлювали її навесні 1917 р. [192, с. 72–79; 234, с. 273] Так, М. Грушевський у статті «Народностям України» зазначав: «Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету – приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої Української землі. Ми не на те

доводили право кожної народності на її національне самоозначення..., аби тепер відмовляти якій-небудь народності цього права...» [178, с. 103].

Таке ставлення до національних меншин з боку провідників Української революції було природним. Як зазначив член УЦР бундівець М. Рафес, «...демократи з Центральної Української Ради, виховані значною мірою на австрійській літературі з національного питання... з самого початку виявили схильність до здійснення... гасла національно-персональної автономії» [625]. Такої думки дотримувався також представник Єврейської народної партії в Малій Раді О. Гольденвейзер: «Українська влада сама народилася з національного руху, вона ще не встигала заразитися звичками «державності». Тому для неї не було притаманним пригноблювати чисто національні прагнення інших народів» [137, с. 20].

Чи не вперше на офіційному рівні ідея національно-персональної автономії постала на Всеукраїнському національному конгресі, скликаному Центральною Радою 6–8 квітня 1917 р. Зокрема, за підсумками другого дня роботи делегати доповнили резолюцію попереднього засідання форуму про «повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні» [909, с. 54, 55] такими словами: «З'їзд визнає необхідним, щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців» [909, с. 59]. Цією ухвалою конгрес фактично визнав рацію згаданого закиду О. Бауера [625] про те, що без надання національних прав за екстериторіальним принципом кожна нація поглинатиме меншини інших етносів, жертвуючи своїми власними меншинами на чужих територіях.

З середини 1917 р. до реалізації ідеї національно-персональної автономії на практиці долучилося сіоністське крило єврейського політикуму. Воно ініціювало Крайовий з'їзд представників єврейських громад і культурно-просвітних установ південно-західного краю, який наприкінці травня 1917 р. відбувся у Києві. Серед ухвалених рішень зібрання була також постанова про те, що євреям треба домагатися національно-персональної автономії і створення всеросійського представницького органу єврейства. Водночас до безпосередньої підготовки закону про національно-персональну автономію приступила й Центральна Рада [234, с. 273, 274]. Для цього було створено відповідну комісію.

Зримими обриси національно-персональної автономії стали під час роботи З'їзду представників народів та областей Росії. Насамперед на форумі було констатовано, що, оскільки для Росії характерні багатонаціональний склад, розмаїття культур та історичного минулого, економічна своєрідність окремих регіонів, єдино придатною формою державного устрою може стати федерація, базована на національних засадах [909, с. 308]. При цьому було взято до уваги, що національно-територіальна автономія не вирішувала остаточно проблеми національних меншин і малих націй, оскільки неможливо цілковито територіально розмежувати народи, котрі не становили більшості ні в одному краї. Наприклад, євреї були розпорошені по всій державі. З огляду на це на з'їзді було проголошено право всіх народів, що населяли Росію, на національно-персональну автономію, котру визначено як «...організування нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави» [909, с. 310]. Обсяг повноважень і певні форми внутрішньої організації такої автономії мали визначати установчі збори відповідного народу, скликані на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного, незалежного від статі голосування.

Постановою «Про національно-персональну автономію» було також передбачено, що майбутній державний закон має забезпечити для національних меншин, «...кількість яких досягає в певному краю визначеного законом числа» [909, с. 310–311], право користуватися рідною мовою в місцевих державних установах та органах самоврядування.

Імперативом, спрямованим на реалізацію ідеї національно-персональної автономії в Україні, став Третій універсал Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. В ньому, зокрема, було зазначено, що «...народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя» [884, с. 401]. Генеральне секретарство національних справ мало найближчим часом підготувати та подати на розгляд УЦР відповідний законопроект.

19 грудня 1917 р. товариш генерального секретаря міжнаціональних справ М. Зільберфарб представив проект закону про національно-персональну автономію на засіданні Генерального Секретаріату. У ході дискусії щодо введення окремих положень законопроекту, які давали надмірні повноваження національним органам меншин, висловилися генеральний контролер О. Золотарьов і генеральний секретар судових справ М. Ткаченко. Зокрема, останній обстоював думку, що документ «...встановлює не національну автономію, а національну незалежність, яка може привести до конфлікту між частиною і цілим» [910, с. 47]. У результаті було ухвалено компромісну поправку товариша генерального секретаря міжнаціональних справ Д. Одинця, відповідно до якої можливі суперечності між установами національних меншин та загальнодержавними інституціями мала вирішувати погоджувальна комісія, складена на паритетних засадах обох сторін [910, с. 47, 100]. Затвердивши проект закону, Генеральний Секретаріат передав його на розгляд Центральної Ради.

Законопроект про національно-персональну автономію 30 грудня 1917 р. на засіданні Малої Ради представив М. Шац-Анін (Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЄСРП)). Документ викликав значне зацікавлення, в результаті чого попереднє його обговорення велось на трьох засіданнях – 30 грудня 1917 р., 2, 3 січня 1918 р. [910, с. 82, 83, 87–88, 98–99] Всі промовці схвально сприйняли «найдемократичніший у всьому світі закон величезної ваги» [910, с. 87]. Зокрема, М. Рафес, який узяв участь у дебатах, від імені Бунду визнав, що законопроект має таку форму, в якій він не здійснений ще в жодній країні світу, і є значним досягненням [910, с. 82]. Представник ППС (р. ф.) В. Корсак наголосив, що закон стане «нашим бойовим гаслом, за яке ми боротимемося і в Польщі» [910, с. 88]. Український есер Д. Ісаєвич, назвавши законопроект «великим кроком уперед, якого ще не бачив світ», водночас звернув увагу, що Центральна Рада не робить «...тої помилки, яку зробила російська демократія, яка не поквапилась задовольнити національні вимоги, коли влада опинилась в її руках» [910, с. 88]. Чи не єдиним, хто критикував законопроект, був меншовик Д. Чижевський [910, с. 88], однак і він висловив сподівання, що його прийняття пом'якшить національну боротьбу в Україні.

Четверте засідання УЦР, на якому мали продовжити дебати з приводу законопроекту про національно-персональну автономію, було заплановане на 6 січня. Однак через події, пов'язані з наступом російських більшовицьких військ на УНР [910, с. 93], його відклали. 9 січня 1918 р. Центральна Рада скликала чергове засідання. На прохання представників іноетнічного населення першим на розгляд було поставлено питання про національно-персональну автономію [554, с. 82]. Після постатейного розгляду і детального обговорення довгоочікуваний закон із деякими поправками було одноголосно ухвалено. Оцінюючи цей акт, М. Грушевський охарактеризував його як «...одну з найперших цінних

вкладок у будову вільного життя Української Республіки, як спробу винести національну боротьбу за межі України» [910, с. 98]. Автор Закону про національно-персональну автономію М. Зільберфарб (ОЄСРП), порівнюючи його з Декларацією прав людини і громадянина періоду Великої французької революції, назвав цей документ «декларацією прав нації» [910, с. 98]. Представник ОЄСРП М. Літваков щодо цього заявив, що тоді, коли російська Рада народних комісарів веде боротьбу проти всіх націй, Центральна Рада втілює в життя ідею братерства народів. Промовець також наголосив, що з моменту ухвалення закону меншини перестають бути меншинами і стають рівноправними громадянами УНР [910, с. 99]. Деякі київські єврейські діячі з приводу запровадження національно-персональної автономії навіть розіслали вітальні телеграми низці інституцій та в різні «єврейські центри» – Петроград, США, Австрію [983, арк. 1–5; 1093, с. 73; 1108, с. 28; 196, с. 55]. Окремі політичні партії стали поспішно виробляти програму дій.

Відповідно до ст. 1 Закону про національно-персональну автономію, кожна нація, що проживала на території УНР, мала право в її межах на самостійне облаштування свого національного життя. Його реалізація здійснювалася через органи національних союзів, влада котрих поширювалась на всіх членів, незалежно від місця поселення в межах УНР. Це право націй проголошувалося непорушним [316, с. 99–100] і жодну з них неможливо було його позбавити або обмежити в ньому.

Дещо дискримінаційний відтінок мала ст. 2 Закону про національно-персональну автономію, якою національні меншини України фактично було поділено на три категорії. У привілейованому становищі перебували російська, єврейська і польська нації, право котрих на національно-персональну автономію було безумовним. Інших сім націй – білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька і болгарська – могли скористатися правом національно-персональної автономії лише після того,

як подадуть до Генерального суду відповідні заяви, підписані не менш як 10 тис. громадян УНР, не обмежених у політичних правах, без різниці статі і віри, належних до кожної з націй. Решта націй, не згаданих у статті, також могли за своїм бажанням подати аналогічні заяви, але на розгляд парламенту УНР [316, с. 100].

Окремі дослідники висловлюють також сумнів щодо ст. 3, в якій ішлося про норми укладення спеціальних національних кадастрів, або поіменних списків відповідних національностей [630, с. 76]. Однак конкретних зауважень не наводять.

Для безпосередньої реалізації можливостей національно-персональної автономії громадяни УНР, належні до тої чи іншої нації, мали утворити власні національні союзи, котрим належало виняткове право представництва нації перед державними і громадськими установами УНР. Національні союзи користувалися правом законодавства і врядування (ст. 4) у межах компетенції, встановленої постановою Установчих зборів відповідної нації та затвердженої Установчими зборами УНР або її парламентом (ст. 7) [316, с. 100].

Як впливає з останньої норми про повноваження національних союзів, межі їхньої компетенції законом встановлені не були. Така юридична невизначеність, на думку українських соціал-демократів, могла призвести до суперечок між національними й загальнодержавними інституціями. Оскільки національні меншини не могли від власного імені розпоряджатися ні територією, ні господарчим апаратом держави, їхнє самовизначення могло відбуватися переважно у межах національно-культурної сфери. Відповідно їхні органи мали зосередитися на культурному розвитку нації, а також юридичній допомозі одноплемінникам та інших, менш значних справах. Однак, як зазначалось у «Робітничій газеті», друкованому органі УСДРП, деякі «націоналістичні елементи» прагнули, щоб до компетенції органів національно-

персональної автономії, крім культурних справ, були передані й господарські, медичні та інші [554, с. 84].

Для врегулювання конфліктних ситуацій, які могли виникати з приводу повноважень між Національними установчими зборами і Установчими зборами УНР або її парламентом, у примітці до ст. 7 було передбачено створення погоджувальної комісії, котра складалася з однакової кількості представників від згаданих установ. Постанови комісії набували чинності після їхнього затвердження Установчими зборами УНР або її парламентом.

Усі суперечки з питань компетенції між органами національного союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування та інших національних союзів, з іншого, мали вирішувати адміністративні суди (ст. 10).

Вищим представницьким органом національних союзів були Національні збори (ст. 9), депутатів котрих обирали члени того чи іншого союзу, що досягли 20-річного віку, на основі загального, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування за принципом пропорційного представництва (ст. 8). Вищим виконавчим органом союзів були Національні ради, обрані Національними зборами і перед ними відповідальні. Відповідно до закону, всі органи національних союзів були державними (ст. 9), що надавало їм відповідного правового статусу.

Важливим складником повноцінного функціонування національно-персональної автономії було фінансове забезпечення, тому національні союзи встановлювали свої щорічні бюджети, які поповнювали за рахунок трьох основних джерел. По-перше, загальнодержавні органи влади УНР та органи місцевого самоврядування відраховували в розпорядження національних союзів спеціально призначені для цього кошти, пропорційні до кількості членів того чи іншого союзу (ст. 5). По-друге, національні

союзи мали право оподатковувати своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного податкування. По-третє, для забезпечення діяльності національні союзи під власну відповідальність могли робити позики та здійснювати інші фінансові заходи (ст. 6) [316, с. 100–101].

Первісно затверджений Центральною Радою Закон про національно-персональну автономію охоплював одинадцять статей. Остання з них передбачала, що «...Національним союзам в УНР належить право з'єднатися з національними союзами дотичних націй, які існуватимуть у межах Російської Республіки» [196, с. 78]. Зважаючи на тодішні обставини, подібний сценарій був малоймовірним, але на внесенні до тексту закону означеної статті особливо наполягала єврейська меншина, котра сподівалася на можливість відновлення організаційних зв'язків із рештою єврейства постімперського простору.

За два тижні після реалізації ідеї національно-персональної автономії більшовицьке військо захопило столицю УНР, а її уряд, парламент і рештки війська мусіли перебратися углиб Правобережжя. За кілька тижнів вони повернулися до Києва, попередньо уклавши мирний договір із державами Центрального блоку. Тим було остаточно зафіксовано міжнародне становище України як самостійної держави і розірвано останній декларативний зв'язок із колишньою Російською державою. У результаті ст. 11 Закону про національно-персональну автономію втратила своє значення. 27 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів ухвалила опублікувати цей законодавчий акт «без § 11, як одміненого 4-м Універсалом» [910, с. 234]. Відповідно його зпроваджено в життя в складі перших десяти статей.

Загалом, якщо за формою Закон про національно-персональну автономію був новаторським, то за змістом не всі поділяли думки Центральної Ради щодо нього як «...зразок того, як треба влаштовувати міжнаціональні відносини в державах із мішаним населенням» [234,

с. 270]. До останніх належав Д. Дорошенко, котрий висловлював розробникам зауваження, що закон «утворював якусь державу в державі» і, головне, «не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити, – з боку національних меншостей» [234, с. 270]. Свідченням останнього була відмова меншин голосувати за Четвертий універсал УЦР, котрим проголошено незалежність України.

Попри колізії з представниками іноетнічного населення в Центральній Раді, остання ще двічі перепідтвердила правочинність ухваленого документа. В обох випадках це було реалізовано в найважливіших за історію УЦР нормативних актах. Спочатку тезу про те, що «...в самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії» [910, с. 104], зафіксували в Четвертому універсалі. Пізніше текст документа за назвою «Національні Союзи» ввели VIII розділом до Конституції УНР.

Ухвалення Закону про національно-персональну автономію було закономірним і логічно впливало з ходу розвитку Української революції, демократичного вибору її лідерів та прагнень іноетнічного населення. Складно не погодитися з В. Гусевим, котрий спростував закиди окремих авторів [751, с. 88; 361, с. 108], ніби Центральна Рада заgravала з національними меншинами, щоби заручитися їхньою підтримкою [192, с. 72]. Так, підтримуючи законодавче забезпечення національно-персональної автономії, український політикум розраховував, що воно сприятиме зміцненню порозуміння з національними меншинами, їхній лояльності та співучасті в державотворчих процесах. Однак прагматична складова в цьому разі (ми підтримуємо вашу автономію, а ви за це – нашу незалежність) у відносинах українців з іноетнічним населенням визначальною не була.

У цій ситуації логічно було б використати формулу, яку застосувала «Робітнича газета». Коментуючи 13 січня 1918 р. ухвалення таких

знакових документів, як Четвертий універсал та Закон про національно-персональну автономію, в редакційній статті було зауважено: «...отримавши самостійність, визволившись від національного гніту, Україна гарантує це визволення і тим народам, націям, що живуть разом з українським народом на одній території».

Свідченням винятково важливого значення, яке українські лідери надавали Законові про національно-персональну автономію, був особистий підпис під цим нормативним актом М. Грушевського, котрий у період з грудня 1917 р. по квітень 1918 р. не засвідчував ним майже жодного закону [585, с. 337]. Це підтверджує аналіз політики УЦР щодо національних меншин, зроблений у п. 3.1.

Щодо збігу в часі ухвалення Центральною Радою Четвертого універсалу й Закону про національно-персональну автономію, то, як уже зазначено, це було випадковістю, оскільки запланований на 6 січня 1918 р. розгляд законопроекту про національно-персональну автономію на засіданні УЦР було відкладено через події, пов'язані з агресією російських більшовиків. Можна припустити, що за сприятливих умов згаданий закон було б ухвалено в той самий день. Проте кількаденна затримка відіграла й позитивну роль: у часі збіглися дві найвизначніших події Української революції – проголошення державної незалежності України й юридичне оформлення прав національних меншин.

Зважаючи на проблеми, яких зазнала молода держава на початку 1918 р., – війна з радянською Росією, фактичний зрив скликання Українських установчих зборів, соціально-економічна та політична криза, розгін Центральної Ради, запровадити в життя національно-персональну автономію було складно, але деяких реальних результатів у справі забезпечення прав національних меншин було досягнуто. Так, 2 грудня 1917 р., до прийняття відповідного законопроекту, але після декларування Третім універсалом національно-персональної автономії для іноетнічного

населення, УЦР ухвалила Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад. Він передбачав, що обрані ради як органи єврейської автономії завідуватимуть «всіма єврейськими національними справами та установами» [309, с. 57] у місцевостях зі значною кількістю єврейського населення.

Загалом Закон про національно-персональну автономію був першим у світовій практиці, що мав характер конституційного, тобто вводив персональну автономію в загальні конституційні рамки України, не встановлюючи функцій для її публічно-правових інституцій. Український закон відрізнявся від класичного австрійського варіанта персональної автономії, оскільки стосувався лише «неукраїнських» меншин, що позбавляло український народ можливості, використовуючи форми персональної автономії, об'єднати українців, які проживали за межами етнографічної України (на Кубані, в Сибіру, на Далекому Сході) [621, с. 142].

Істотно змінилося ставлення до Закону про національно-персональну автономію за Другого Гетьманату, котрий, як було зазначено, дотримувався іншої ідеології в співпраці з національними меншинами. На початках залишалися сподівання на те, що його дію буде продовжено. Зокрема, Рада Міністрів доручила помічникові державного писаря Романову розробити новий законопроект «Про національно-персональну автономію». З цього приводу було заплановано нараду з участю представників зацікавлених міністерств і відомств [779, с. 42–43]. Однак невдовзі від ідеї реанімації згаданого закону не лише відмовилися, а й скасували його.

8 липня 1918 р. голова Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуб на засіданні уряду заявив, що Закон про національно-персональну автономію, виданий Центральною Радою 9 січня 1918 р., припиняє свою дію, а національні міністерства скасовуються, оскільки

«...національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби». Він пообіцяв, що «...уряд буде допомагати культурному змаганню національностей» [192, с. 77]. Остаточо ж Закон втратив чинність наступного дня, 9 липня [918], коли гетьман П. Скоропадський затвердив його скасування. Працівників ліквідованих міністерств, а ними були громадяни відповідних національностей, переведено до кадрового резерву, їм виплачено допомогу в розмірі місячного заробітку [982, арк. 7–9; 779, с. 43–44]. Відміну одного зі значних здобутків Української революції газета «Нова Рада» від 12 липня 1918 р. охарактеризувала як повернення національної справи до «первісного стану», тобто до початкового періоду визвольних змагань.

Спроби Єврейської національної ради апелювати до уряду результатів не дали. Зокрема, на закид депутації ЄНР під час згаданої зустрічі 13 липня 1918 р. з Ф. Лизогубом про те, що після скасування національно-персональної автономії єврейські громади вже не можуть примусово збирати податки у своїх членів, останній зауважив, що громади для задоволення власних потреб мають право збирати благодійні внески так само, як це роблять представники інших національних меншин. Також прем'єр порадив єврейським делегатам, щоб члени ЄНР виклали свої пропозиції у меморандумі й передали його на розгляд Ради Міністрів [990, арк. 40–41]. Проте враховуючи події, що відбулися впродовж періоду Гетьманату, це можна вважати лише формальністю для представників єврейства зокрема і національних меншин загалом.

Кардинально іншим ставлення до проблем національних меншин було в Директорії УНР, яка прийняла пропозицію С. Гольдельмана про відновлення національно-персональної автономії [187, с. 11]. 10 грудня 1918 р., тобто до перемоги антигетьманського повстання, вона своєю постановою відновила чинність Закону Центральної Ради від 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію [196, с. 97]. Як зазначив

Т. Гунчак [187, с. 11], такий крок Директорія застосувала, незважаючи навіть на доволі промовисту неучасть євреїв та інших національних меншин в антигетьманському повстанні. 24 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР законодавчо легітимізувала відновлення національно-персональної автономії, ухваливши відповідний акт, яким скасувала «...закон бувшого гетьманського уряду від 9 липня 1918 р. «Про відміну закону 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію й про скасування національних міністерств» [219, с. 447].

Як зазначалось, реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, стосувалося лише єврейської меншини. Однак і її представники через складні військово-політичні умови тривалий період не могли приступити до безпосередньої праці. Лише у відносно стабільний Кам'янецький період, що охоплював червень – першу половину листопада 1919 р., вищі органи влади УНР, як зазначали дослідники, намагалися втілити в життя Закон про національно-персональну автономію. 11 липня 1919 р. опубліковано Закон про кагальне управління, затверджений Директорією 17 квітня 1919 р. Він мав активізувати діяльність органів місцевого єврейського самоврядування.

У середині липня в Кам'янці-Подільському розпочала роботу Єврейська громадська рада. Представники Міністерства єврейських справ виїжджали в повіти, скликали збори єврейських громад і допомагали відновлювати діяльність ЄГР та місцевих осередків єврейських політичних партій. До МЄС звертались за інструкціями та вказівками щодо проведення виборів до ЄГР, які проходили за «Тимчасовими правилами про проведення виборів членів Єврейських громадських Рад», затвердженими 2 грудня 1917 р. Генеральним Секретаріатом. 10 серпня 1919 р. перед єврейським активом Кам'янця-Подільського виступив

міністр П. Красний [196, с. 128–129; 530, с. 111], котрий ознайомив із нагальними питаннями налагодження роботи єврейського самоврядування.

У жовтні 1919 р. Директорія УНР затвердила Закон про терміни виборів до ЄГР, відповідно до якого виборчий процес мав завершитися до 1 січня 1920 р. [218, с. 603]. До кінця жовтня 1919 р. у деяких населених пунктах Поділля відбулися нові вибори до ЄГР, які затвердила адміністративна комісія [530, с. 112]. Однак подальшу розбудову єврейської національно-персональної автономії фактично було припинено. Цьому перешкодила поразка Армії УНР, якої вона зазнала від більшовиків.

На увагу заслуговує прагнення органів влади ЗУНР запровадити для іноетнічного населення держави право на національно-культурну автономію. Воно було гарантоване першою постановою УНРади від 19 жовтня 1918 р. і мало бути відображене в конституції ЗУНР [722, с. 181]. Проте реалії тодішнього часу не дали змоги західноукраїнському політикуму виконати задекларовану обіцянку. Разом із тим, уряд ЗУНР послідовно дотримувався принципів поваги й забезпечення прав національних меншин.

Підсумовуючи, слід зазначити, що ухвалення Закону про національно-персональну автономію було першою у світовій практиці спробою не лише законодавчо забезпечити права національних меншин, а й ввести їх у загальні конституційні рамки держави. Певною мірою ідеї, які Українська держава прагнула реалізувати в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., знайшли своє відображення і в наш час. Так, ст. 6 Закону України про національні меншини гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у

літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів [304] та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

3.3. Нормотворчі та інституційні заходи щодо захисту фізичних прав

Головним, фундаментальним правом кожної людини є невід'ємне право на життя. Його наявність зумовлена самим існуванням індивіда, тому воно – найприродніше. Однак у контексті періоду, що розглядається в роботі, це право часто порушували, а цінність людського життя нівелювали. Таке становище стало можливим під час Першої світової війни та Визвольних змагань 1917–1921 рр., які на території України характеризувалися особливими драматизмом та жорстокістю. Найбільше потерпали незахищені верстви населення, серед яких і значна частина національних меншин.

Найганебнішою сторінкою означеного періоду стали єврейські погроми, які здійснювали представники різних влад і політичних сил, що діяли в Україні*. Погроми, як уже зазначено, були неодмінним атрибутом національного життя Російської імперії, починаючи з другої половини XIX ст. Однак у порівняно спокійні імперські часи, та навіть у роки війни – чи то Російсько-японської, чи Першої світової – влада володіла потужним апаратом примусу, і, використовуючи погроми як покарання, наприклад, за надмірну, на їхню думку, політичну активність певних єврейських верств чи засіб «випуску пари» для знедоленого російського суспільства, могла будь-коли ці нелюдські дії припинити або, за потреби, активізувати. З початком революції ситуація кардинально змінилася, особливо в Україні, яка, за висловом О. Шульгина, опинилася в «стані кривавого збудження» [1117, с. 19].

* Детально про єврейські погроми, їхні причини і передумови див. у таких публікаціях автора: 463; 470; 475, с. 285–320; див. також: Додаток П.

Наслідки погромів були страхітливими. За даними єврейських джерел, протягом 1917 – початку 1921 р. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було скоєно 1236 актів насильства проти єврейського населення [173, с. 80], з яких 887 мали масовий характер і класифікувалися як погроми [860, с. 88]. За різними даними, від 834 до 307 антисемітських акцій були ініційовані розрізненими повстанськими збройними формуваннями, від 493 до 139 – підрозділами Армії УНР і діючими спільно з ними військовими загонами, від 296 до 213 – білогвардійцями, від 106 до 40 – радянськими військами, 29 – польською армією [415, с. 56–57; 649, с. 76; 785, с. 407; 1124; 894]. Ряд погромів також здійснили окремі представники цивільного населення. Названі цифри не є остаточними, вони не враховують низки факторів і потребують подальшого дослідження.

Так само історики поки що не спроможні назвати підсумкові, систематизовані дані кількості жертв антисемітських акцій. Мова йде лише про приблизні цифри, які істотно дисонують між собою. Їхня амплітуда коливається від 30–70 тис. [173, с. 80; 215, с. 513; 451, с. 96] до 150–200 тис. осіб [59, с. 7; 415, с. 57; 503, с. 55; 821, вип. 10, с. 6; 390, с. XII–XIV; 189, с. 14; 649, с. 74], причому нема єдності й серед тих дослідників, які обстоюють верхню межу кількості жертв. Так, якщо В. Солдатенко, солідаризуючись із підрахунками голови Всеукраїнського комітету допомоги жертвам погромів Е. Хайфеця, трактує дані в 150–200 тис. осіб як «загублені життя» впродовж 1917–1920 рр. [821, вип. 10, с. 6], то З. Островський вважає, що кількість убитих в Україні і Білорусі за час від 1917 по 1921 р. включно коливається між 180–200 тис. [649, с. 74]. А російський історик Г. Костирченко розуміє під названими цифрами вбитих або поранених унаслідок погромів і бойових дій у роки Першої світової та громадянської воєн [415, с. 56–57]. До того ж, із контексту даних, що їх

подає Г. Костирченко, незрозуміло, про яку територію йдеться – Україну чи терени колишньої Російської імперії.

Провідний український історик С. Кульчицький, який обстоює нижню межу кількості жертв, вважає, що в Україні загинуло від 60 до 70 тис. осіб мирного єврейського населення [451, с. 96]. Однак він екстрополує названі цифри на триваліший період часу – весь початок ХХ ст. до 1921 р.

Оперуючи даними про кількість погромів та їхніх ініціаторів, дослідникам слід враховувати специфічні прийоми радянського режиму, котрий не гребував перекладати власну вину на своїх опонентів. Зокрема, так сталося після вчинених червоноармійцями погромів у Глухові та Новгород-Сіверському [1093, с. 150–151], коли відповідальність за них більшовицька пропаганда фактично переклала на українців. Траплялися випадки, коли українській владі приписували погроми за інерцією. По-перше, як підмітив О. Шульгин, євреї, навіть найнеупередженіші, звиклі до того, що царська адміністрація не лише дозволяла погроми, а й заохочувала їх, зберегли це переконання і в умовах революції: позаяк погром стався в Україні, то винна адміністрація [1117, с. 18–19; Див.: Додаток С], яка перебувала при владі. По-друге, слід погодитися з думкою О. Субтельного стосовно того, що «...для багатьох євреїв, які вважали себе росіянами, всю вину за погроми було легше скласти на Петлюру та українців, ніж на Денікіна з його російськими генералами» [854, с. 318]. До того ж денікінці боролися за ідею єдиної й неподільної Росії, котрій симпатизувало єврейство.

Численними були й провокації, вчинені на території України. Їх здійснювали прихильники як Червоної, так і Білої армії [475, с. 322–323] для того, щоб дискредитувати українську владу [101; 612, с. 165–166; 919; 102, с. 566–567; 909, с. 442, 570; 49, с. 167, 176; 1093, с. 150–151], позаяк було зрозуміло, що антисемітську тему на Заході сприймали надзвичайно чутливо. Зокрема, провокації призвели до Житомирського, Бердичівського,

Проскурівського погромів [475, с. 300–302]. Відома також справа про погроми у дивізії О. Удовиченка, які під виглядом українських вояків здійснювали заслані денікінцями провокатори [1011, арк. 4–5; 794, с. 77–78]. Проте найбільш масштабною антиукраїнською провокацією, яку підготували більшовицькі спецслужби, стало вбивство С. Петлюри і зумовлений ним судовий процес [Див.: Додаток Ю]. Унаслідок цього Україна не лише зазнала дошкульного удару по своїх самостійницьких прагненнях, але й втратила національного провідника, а на українців було накладено тавро антисемітів.

Ще одна невирішена проблема – це потреба з'ясувати, чи всі події, класифіковані як погроми, насправді такими були. Адже, ведучи мову про наплив із різних місць телеграм, у яких ішлося про погроми, В. Винниченко на Восьмій сесії Центральної Ради зазначав, що «...психіка остільки тепер напружена, з-за всякого пустяка шлють телеграми: «Рятуйте, спасайте!» Посилаємо посланця – виявляється, що там вкрали поросю, индика...» [910, с. 33]. Нерідко до погромів зараховували не лише напади на мирне єврейське населення, а й боротьбу з озброєними більшовицькими агентами й диверсантами в цивільній одежі чи регулярними військовими підрозділами, які склалися з євреїв [794, с. 58; 49, с. 167–168, 170, 172, 178, 185–186].

Визнаним є той факт, що «розміри погромного руху іноді перебільшувалися» [1093, с. 53, 84]. Про це, зокрема, заявляли В. Винниченко та І. Чериковер. Мали місце і випадки, коли інформацію про погроми просто придумували [49, с. 183]. Тим не менше, повідомлення про якусь кількість таких «погромів» потрапляли в пресу, різноманітні звіти всіляких організацій [1027, арк. 6; 1028, арк. 5], і з часом їх починали трактувати як dokonані факти.

Окрім людських жертв, значними були й матеріальні збитки. Низка населених пунктів були спалені або істотно поруйновані. У багатьох

районах завмерли ремесло і кустарництво, що знаходилися переважно в руках євреїв. Тисячі людей стали біженцями. Загальна кількість матеріально постраждалих, на думку З. Островського, сягала 700 тис. осіб, а сума збитків обчислювалася мільярдами золотих рублів [649, с. 74]. Названі цифри не є остаточними, до того ж вони охоплюють територію не лише України, а й Білорусі, і потребують подальшого дослідження.

Ставлення української влади до єврейських погромів було негативним. Вона намагалася боротися проти них усіма доступними засобами. По суті, у всіх офіційних документах революційної доби, що стосувалися цієї проблеми, йшлося про необхідність активної протидії погромам. Вже 12 березня 1917 р. на одному зі своїх перших засідань Центральна Рада, обговорюючи питання про агітаційну роботу, серед пріоритетів виділила агітацію проти погромів [909, с. 42]. Наприкінці місяця УЦР видала свою першу антипогромну відозву [848, с. 31]. 14 липня Український генеральний військовий комітет за підписом свого голови С. Петлюри закликав українських вояків не піддаватися на підбурювання «провокаторів та слуг старого царського ладу» до «різних бешкетів» [848, с. 42–43].

26 вересня 1917 р. було ухвалено Звернення Генерального секретаріату внутрішніх справ до губернських і повітових комісарів [332, с. 318]. Документ містив вимоги активізації боротьби з контрреволюцією, в т. ч. з «антиєврейською агітацією». У випадку неналежного виконання адміністративних обов'язків посадовцям погрожували не лише позбавляти їх посад, а й віддавати під суд.

Дізнавшись про погром у м. Острозі, котрий 30 вересня розпочали вояки 266-го піхотного полку, Генеральний Секретаріат надіслав комісару і командувачу фронтом телеграми з проханням «вжити рішучих заходів, аби спинити той погром» [909, с. 558]. Разом із тим, комісару доручено тримати ГС у курсі подій.

Як засвідчують документи, рішучим щодо боротьби з «безладдю та анархією», був генеральний секретар військових справ С. Петлюра. Про те, що їм «мусить бути покладено край» [909, с. 558], він заявив 29 вересня 1917 р. на засіданні Малої Ради.

2 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату секретар національних справ О. Шульгин представив службову записку про необхідність заснування Комісії в справі боротьби з погромами. Було ухвалено передати документ до Секретарства внутрішніх справ, яке мало розробити відповідний проект [909, с. 331].

Отримавши звістки про погром у м. Погребище, Генеральний Секретаріат на засіданні 18 жовтня 1917 р. ухвалив низку заходів. Зокрема, Секретарству внутрішніх справ було запропоновано: 1) видати циркуляр до губернських комісарів із наказом ужити найрішучіших кроків проти єврейських погромів; 2) з'ясувати, де і які частини перебувають у розпорядженні комісарів, як ними зручніше скористатися на випадок розрухи і погромів; 3) порозумітися з головнокомандувачем Південно-Західного фронту щодо кращої військової охорони краю; 4) разом із київським губернським комісаром ужити рішучих заходів для припинення погрому в м. Погребищі, знайти і засудити винних [909, с. 354]. Там само було ухвалено відозву «До свідомого громадянства України», в якій містився заклик боротися проти злочинних агітаторів, що прагнули розпалити національну ненависть [101, с. 354–355].

20 жовтня 1917 р. В. Винниченко як генеральний секретар внутрішніх справ видав Циркуляр проти погромної агітації [1091, с. 216–217], в якому наказував адміністративній владі вжити всіх можливих запобіжних заходів, до застосування зброї включно, проти грабежів, погромів, порушення порядку і спокою населення.

Після погрому 23 жовтня 1917 р. у Сквирі, де натовп солдатів і міщан пограбував єврейські крамниці і квартири, поранив десятьох євреїв,

Генеральний Секретаріат негайно скерував туди слідчу комісію за участю представника єврейського віце-секретаріату. В результаті багатьох злочинців було заарештовано [1093, с. 56, 187]. Такою ж була реакція на погром, учинений 24 жовтня у Літині [1093, с. 189].

Для припинення погромів, які творилися «дикими юрбами солдатів», Генеральний Секретаріат також планував реорганізувати міліцію, використовувати загони «Вільного козацтва», домовитися з російською військовою владою про допомогу озброєними підрозділами [909, с. 358]. Названі заходи не могли радикально змінити загрозливої ситуації, але подекуди допомагали.

Водночас органи української влади ухвалили низку документів, спрямованих на захист громадян. Зокрема, 1 листопада 1917 р. Генеральне секретарство внутрішніх справ видало Розпорядження про недоторканність особи та її житла, яким погрожувало тим, що самочинно здійснювали обшуки й арешти населення, всілякими карами [769, с. 384]. Наступного дня Генеральний Секретаріат заснував при його голові Тимчасову комісію з охорони порядку [909, с. 387]. До неї увійшли шість членів ГС, у т. ч. товариш генерального секретаря національних справ М. Зільберфарб. 13 листопада засновано Комісію з охорони порядку при Генеральному секретарстві внутрішніх справ [909, с. 434].

Про «План військової охорони всієї України від погромів, грабежів і всякого безчинства» йшлося у Відозві Генерального Секретаріату до громадян, урядових і громадських установ від 3 листопада 1917 р. Було передбачено, що губернським і повітовим комісарам у боротьбі з безладом і злочинами «безвідповідальних людей» допоможуть військові частини. Для викорінення анархії та забезпечення законності на місцях ГС також прагнув опертися на органи місцевого самоврядування [100, с. 391].

У першій половині листопада 1917 р. з двома закликами до вояків-українців звернувся генеральний секретар військових справ С. Петлюра,

котрому ГС доручив ужити «всіх заходів» для військової охорони населення Поділля і Волині, де «солдати і дезертири руйнували містечка і маєтки» [909, с. 390]. В одному з закликів [337, с. 409–410], датованому 11 листопада, насамперед ішлося про необхідність дотримання загальновійськової дисципліни, в другому – містилося звернення проти погромів і анархії. Закликаючи солдатів підтримати боротьбу з цим лихом, Петлюра водночас повідомив, що для припинення безладів і погромів «війська будуть розміщені по цілій Україні, по всіх залізничних лініях і шляхах» [110, с. 217–218]. Така надміру оптимістична заява дещо збентежує, оскільки реалізувати її в той час було неможливо. Єдине логічне пояснення цього прийому С. Петлюри – це психологічний вплив, причому як на погромників, котрі мали б схаменутися після такої песимістичної для них інформації, так і на населення, що ставало об'єктом погромницьких дій, – воно отримувало надію на припинення наруги.

14 листопада 1917 р. з приводу «боротьби з безладом, що безперестанно ширився в Україні», на засіданні Малої Ради до Генерального Секретаріату звернувся М. Шаповал. У відповідь В. Винниченко пояснив, що ГС скеровує в більші міста і на залізничні станції відділи надійного українського війська, котрим наказано вживати рішучих заходів для боротьби з заколотами. Також утворено окрему комісію, котра дбатиме про забезпечення порядку в краї і підготує для цього відповідний план. Особливу увагу ГС звертав на боротьбу з безладдям у Києві [909, с. 442]. На завершення очільник уряду пообіцяв на наступному засіданні Малої Ради подати детальніший звіт про боротьбу зі зростаючою анархією.

Така нагода трапилася двома тижнями пізніше, 28 листопада. На цей раз Малу Раду інформував С. Петлюра. Він обіцяв вжити термінових заходів для придушення погромів, але вже без колишнього ентузіазму, пояснюючи, що погроми здебільшого робили вояки запасних частин.

Останніх у тилу було понад міру, а організованих фронтових підрозділів – занадто мало, щоб запобігти можливості погромів [909, с. 483]. Отже, попереднє твердження про розміщення військ «по цілій Україні» довелося підкоригувати, оскільки присутність військових частин у тій чи іншій місцевості зовсім не гарантувала їхньої надійності. Нерідко, як впливало з відповіді С. Петлюри, саме вони і влаштовували погроми. Мова, звичайно, не йде про національні кольори погромників – це був ще імперський військовий інтернаціонал. Щодо погромлених, то проти них виступали дві стихії – антисоціальна й антинаціональна.

Тоді ж, у листопаді, до єврейства УНР звернувся генеральний секретар єврейських справ М. Зільберфарб, котрий підтвердив, що українська влада прагне «...всіма силами гарантувати й забезпечити порядок і спокій для всіх народностей, що проживають в Україні». Разом із тим, акцентуючи увагу на дорожнечі і спекуляції, які нерідко ставали причинами анархії й погромів [109, с. 218–219], М. Зільберфарб намагався застерегти єврейських комерсантів і лихварів, щоб вони своїм надмірним завзяттям не наражали на небезпеку одноплемінників.

Прагненням українського уряду придушити безпорядки було і створення «Особливої наради» для боротьби з анархією в Україні, куди ввійшли представники секретаріатів внутрішніх справ та військового, національних віце-секретаріатів, громадських організацій [1017, арк. 1–2]. Однак, як показав час, новостворена інституція виявилася безсилою в боротьбі з анархією, оскільки в листопаді та грудні 1917 р. вона набула значно більших розмірів, ніж раніше [1093, с. 85].

Енергійних заходів для припинення антисемітських ексцесів вживали українські політики навесні 1918 р., коли деякі вояки-українці прагнули помститися євреям за насильства над мирним українським населенням, вчинені російськими більшовиками, зокрема в Києві [910, с. 178; 1093, с. 122]. Загалом проблеми, пов'язані з погромами, безладами, порушенням

прав особи тощо, розглядали, за неповними даними, на понад десяти засіданнях Центральної та Малої рад [909, с. 358, 390, 442, 483–484, 525; 910, с. 34, 50, 117, 118, 122, 178, 195, 223, 283, 295, 296, 297]. Однак усі вжиті заходи не дали належного ефекту – без боездатної дисциплінованої армії зарадити лихові було неможливо.

Одним із варіантів вирішення проблеми могло стати створення єврейських загонів самооборони, які б узяли на себе охорону життя і майна беззахисних жителів містечок, що потерпали від різних банд. Таку пропозицію від фракції сіоністів на засіданні Малої Ради 28 листопада 1917 р. висловив Й. Шехтман. Його підтримав С. Петлюра, котрий заявив, що в справі формування єврейських військових дружин «нема жодних перешкод» [909, с. 483–484]. Однак проти реалізації такого плану виступили єврейські соціалістичні партії, котрі побоювалися, що створення окремих національних воєнізованих підрозділів сприятиме міжнаціональній ворожнечі.

Ніяких протипогромних заходів – наказів, відозв чи тим більше матеріальної допомоги – не було вжито за часів Гетьманату [349, с. 191]. Цей період хоч і був порівняно спокійнішим за попередній, і особливо за наступний, низка антисемітських ексцесів, котрі вибухали разом із повстанням проти поміщиків, мали місце. 29 серпня 1918 р. представники Київської єврейської громади подали міністрові внутрішніх справ Української Держави І. Кістяківському доповідну записку, в якій повідомили про небезпеку «погромної хвилі» на Київщині, Чернігівщині й Волині. Для запобігання ексцесам вони просили уряд оголосити антипогромну відозву до населення, створити слідчу комісію, видати закон про відшкодування урядом збитків потерпілим, асигнувати 300 тис. руб. для негайної допомоги населенню, ухвалити інші заходи. У відповідь І. Кістяківський запевнив делегацію, що спеціального руху проти євреїв не спостерігається, а деякі насильства можна пояснити хаосом перехідного

часу. Крім того, він дорікнув, що «всі оті вбивства й грабунки є результатом більшовизму, в яким євреї беруть участь пропорційно більше, ніж то мало б бути за їх кількість в Україні» [1093, с. 180]. На завершення міністр пообіцяв вжити рішучих заходів проти ексцесів.

Деякі дослідники стверджують, що в період Гетьманату нічого не було зроблено для подолання погромного руху [349, с. 190; 1093, с. 180]. Однак, як засвідчують факти, певних заходів усе ж вживали. Так, за погром у м. Лисянці на Звенигородщині до розстрілу було засуджено 40 учасників [1093, с. 176]. Щоправда, це сталося з ініціативи німецької військової влади.

Чимало для боротьби з погромами робила Директорія УНР. Ще 16 листопада 1918 р., тобто в перший день антигетьманського повстання, С. Петлюра звернувся з відозвою до населення України, в якій закликав не допускати єврейських погромів, бо «...євреї допомагають українцям в Галичині, і у нас на Україні повинні йти разом з нами» [821, вип. 10, с. 10]. 15 грудня Головний отаман українських військ видав наказ волосним, повітовим та губернським управам про негайне і рішуче припинення мародерства й грабежів. Про вироки військових судів щодо можливих інцидентів мало бути оповіщено населення [613, с. 98].

10 січня 1919 р., як тільки стало відомо про те, що в деяких місцях України, зокрема в Бердичеві, окремими групами козаків учинено насилля над євреями, голова Директорії В. Винниченко і голова уряду В. Чехівський зустрілися з делегацією представників соціалістичних партій, у т. ч. єврейських, та міського самоврядування Бердичева. Очільники держави запевнили делегатів, що вживуть найрішучіших заходів для покарання винних, незалежно від займаних посад. Було також заявлено про підготовку офіційного повідомлення з засудженням погромів та організацію відповідної комісії, куди ввійдуть представники уряду,

громадськості, політичних партій [998, арк. 2; 218, с. 181]. Загалом зустріч була доволі емоційною.

Наступного дня Директорія опублікувала Звернення до народу. Згідно з документом антиєврейські дії були викликані агентами-провокаторами, які «мали на меті скомпрометувати Армію України». Очільники УНР також закликали єврейське населення боротися проти «деяких представників їх віри, схильність яких до анархії та комунізму проявляється у ворожих до українського народу та його Уряду діях» [335].

18 січня 1919 р. голова Ради Народних Міністрів В. Чехівський на урядовому засіданні оприлюднив Меморандум Єврейського національного секретаріату (ЄНС) України про насильства над людністю. В результаті обговорення РНМ ухвалила створити комісію з представників міністерств військових, внутрішніх та єврейських справ, а також ЄНС і інших громадських організацій. Міністрам військових та внутрішніх справ було доручено вжити проти погромів негайних заходів [218, с. 196].

Через день, 20 січня, РНМ затвердила проекти наказів військового міністра, спрямовані проти погромів: 1) про створення при військовому міністерстві постійної комісії з охорони ладу в Україні, куди мали ввійти представники, уряду, армії, політичних партій та громадськості; 2) про заборону командирам військових частин самочинно обкладати населення контрибуцією [218, с. 199–200]. 24 січня 1919 р. РНМ підтримала ініціативу військового міністра про заснування окремої комісії для збирання відомостей «про всі арешти та розстріли, вчинення по ним розслідування і притягнення винуватих до надзвичайного військового суду». Для забезпечення відкритості діяльності комісії було передбачено запрошення на її засідання представників закордонних місій [218, с. 211]. 10 лютого цю комісію було легітимізовано [218, с. 252] відповідним законом.

Погроми, зокрема в Овручі, Сарнах, Бердичеві та Житомирі, були об'єктом розгляду Трудового Конгресу. Однак, незважаючи на те, що до нього належало чимало представників єврейських партій, владу не звинувачували – всі розуміли, що лихо сталося через всеохопну анархію [1028, арк. 3; 851, с. 55]. Дисонансом пролунали лише нападки на уряд із боку лідера лівого крила Бунду М. Рафеса [752, с. 149–150]. Проте і він застерігся, що не звинувачує Директорію в організації погромів, а лише в тому, що, обороняючись від воєнної агресії радянської Росії, вона створює для цього передумови.

Законом від 26 січня 1919 р. уряд УНР запровадив надзвичайні військові суди, які мали право «за розбій, підпал, грабіж, умисне вбивство, агітацію проти УНР, збройний напад на військову сторожу і прочі великі злочини – накладати кару на смерть» [794, с. 63]. Зрозуміло, що погроми ставали одними з перших об'єктів розгляду новостворених інституцій.

Переконаючи суспільство не псувати будівництво незалежної держави «дикунською жадобою крові, чужого майна, сліз своїх сусідів», Директорія УНР у своєму лютневому зверненні до населення зазначала: «Із-за того, що знаходяться окремі особи спекулянтів, або групи із жидів, які стоять на ґрунті большевицькому, не можна всіх жидів як націю обвинувачувати». Бачила вона і вихід зі складної ситуації: «Не самосуд, а суд правий, розслід над винним; не погроми, а організована ідейна боротьба допоможуть нам у наших змаганнях до кращого вільного життя» [920, с. 250–251].

Тим часом обставини все частіше змушували владу реагувати на конкретні випадки безчинств. Надзвичайно оперативно це робив С. Петлюра [Див.: Додаток Е]. 28 лютого Директорія затвердила ухвалений РНМ Закон про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР [218, с. 71, 275].

Враховуючи, що безпосередню участь у погромах здебільшого брали військові дезертири, а підштовхували до таких дій різноманітні провокатори, Головна команда військ УНР 31 березня 1919 р. видала Наказ про боротьбу з дезертирами і провокаторами [614, с. 511–512], який підписали Головний отаман С. Петлюра та начальник штабу Армії УНР А. Мельник.

9 квітня 1919 р. Директорія ратифікувала Постанову про створення спеціальної комісії щодо розслідування погромів 15–16 лютого у Проскурові та 17 лютого у Фельштині Проскурівського пов. [Див.: Додаток Ж]. Ініціатора погромів отамана І. Семосенка було ув'язнено і згодом розстріляно.

Наступного дня С. Петлюра застеріг українських вояків, щоб вони не чинили погромницьких акцій проти євреїв. 13 квітня антипогромний наказ [452, с. 153] видав полковник А. Мельник.

Енергійно боролася з погромами Рада Міністрів УНР у період головування Б. Мартоса. Так, у Декларації від 12 квітня 1919 р. вона заявила, що не допустить до погромів над єврейським населенням та наголосила, що вони «принижують український народ в очах культурних націй усього світу» [207, с. 519]. 14 квітня у відповідь на внесення міністра єврейських справ «про міри необхідні для паралізування погромної агітації» уряд ухвалив низку заходів: 1) доручив міністрам юстиції та військових справ призначити слідство в справі погромної агітації та притягнути винних до суворої відповідальності; 2) заснувати при Міністерстві внутрішніх справ штат організаторів-інформаторів; 3) надати міністру єврейських справ право брати участь в тих засіданнях РНМ, на яких розглядатимуть питання, пов'язані з єврейською громадою [969, арк. 135–135 зв.]. 17 квітня, Б. Мартос листовно звернувся до міністра юстиції з вимогою зробити все для того, щоб погромні злочини були розслідувані, а винуваті притягнуті до відповідальності [Див.: Додаток З].

Не минуло й тижня, як РНМ, дізнавшись про можливу небезпеку єврейському населенню в Острозі, 24 квітня ухвалив постанову, якою просив Головного й наказного отаманів вжити найрішучіших заходів, щоб попередити ймовірне насильство [969, арк. 144–144 зв.]. Можна припустити, що відповідні запобіжні заходи військовою владою були вжиті, оскільки відомостей про погромні події в Острозі нема.

4 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про поширення в Рівному антиєврейської агітації, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення в місті спокою та припинення там усякої погромної агітації. Подбав уряд, який певний час перебував у Рівному, щоб після його виїзду там для підтримання порядку залишилися патрулі [969, арк. 149–150]. Останній факт засвідчив уболівання української влади за долю єврейства.

Важливими були засідання уряду й від 24 квітня, 8 та 14 травня 1919 р., коли він обговорив, схвалив і передав Директорії УНР на затвердження законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів [969, арк. 144 зв., 153, 155 зв.].

Різні форми боротьби проти погромів і насильств вживала Директорія. С. Петлюра розумів, що у війську є чимало антисемітськи налаштованих елементів, тому для забезпечення єврейського населення мусив насамперед реформувати армію [187, с. 18]. Для цього він використав тимчасове перебування Армії УНР у травні-червні 1919 р. на території Галичини. Було ліквідовано низку «окремих загонів» та «окремих куренів», розпочато рішучу боротьбу з самочинними бандитськими формуваннями, які бродили в тилу армії і тероризували населення [929, с. 93]. У результаті, вважав І. Мазепа, було приборкано отаманщину і припинено погромні ексцеси [542, с. 74]. Проте, як показало майбутнє, цілком викоренити це лихо не вдалося.

Для завершення реорганізації Армії УНР, зміцнення військової дисципліни та встановлення постійного зв'язку уряду з армією 13 травня 1919 р. було створено Державну військову інспекцію [297; 295], а її очільником призначено полковника В. Кедровського [218, с. 350]. Завдання державних інспекторів полягало не тільки у виявленні і відданні під суд винних у погромах чи припиненні погромів збройною силою, а й у боротьбі зі злом у його зародку, зокрема шляхом поборювання антисемітської пропаганди [1028, арк. 7]. Для цього їм було надано широкі права, аж до можливості в разі потреби усувати з посад «ворожий та непевний елемент» [297, с. 525]. Акцент робився як на примусові заходи, так і на культурно-освітню й політичну роботу з особовим складом [297, с. 525–526]. Для «підтримування нормальних взаємовідносин поміж Армією УНР і єврейським населенням» [218, с. 463] Міністерство єврейських справ отримало право призначати своїх представників при державних інспекторах у військових частинах та інституціях УНР. Ефективність діяльності Державної військової інспекції здебільшого оцінюють позитивно [1028, арк. 7; 187, с. 18; 196, с. 127; 565, с. 288].

Одночасно з реорганізацією війська та створенням державної військової інспекції 27 травня 1919 р. Директорія УНР затвердила згаданий Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиєврейських погромних подій [301, с. 527–529]. Головне завдання Комісії полягало в розслідуванні випадків антиєврейської агітації і погромів на території України, виявлення винних і притягнення їх до кримінальної відповідальності у спеціально створюваних надзвичайних військових судах. Її повноваження були дуже широкими, в т. ч. щодо порушення кримінальних справ проти підозрюваних урядових осіб усіх рангів та тимчасове усунення їх із займаних посад. Рішення Комісії оскарженню не підлягали.

Остаточню Особливу слідчу комісію було сформовано в червні 1919 р. в Кам'янці-Подільському [1049, арк. 74], її очолив адвокат М. Корчинський [616, с. 545; 218, с. 387]. Діяльність Комісії тривала до осені 1919 р., тобто до пори, коли військові невдачі змусили й українську владу, й армію покинути територію УНР. Її роботу утруднювали об'єктивні обставини, зокрема, інфраструктура на території, що перебувала під управлінням уряду УНР, була зруйнована, судовий і адміністративний апарат практично не функціонував. Однак попри труднощі, справа налагоджувалася і кілька десятків слідчих дій [1049, арк. 74–74 зв.; 971, арк. 1; 972, арк. 1; 974, арк. 24–24 зв.] тривали в різних місцях, де сталися погроми. Загалом слідство встановило, що погроми відбувалися лише під час зміни однієї влади іншою [1049, арк. 74 зв.], тобто в часі, коли фактично жодної влади не було.

Оцінюючи роботу Особливої слідчої комісії, варто відзначити її позитивний вплив на покращення загального стану українсько-єврейських взаємовідносин. Діяльність таких органів збільшувала довіру та прихильність єврейського населення до уряду УНР [530, с. 110; Див.: Додаток Л], бо воно бачило, що влада бореться з виявами антисемітизму.

Ще однією інституцією, покликаною забезпечити спокій мешканців сіл і містечок, стала місцева самооборона. Наказ про її організацію, ініційований Головним отаманом, 11 червня 1919 р. видала Рада Народних Міністрів. Згідно з документом, кожне село чи містечко мало організувати охорону, до якої входило все місцеве чоловіче населення. Її завдання полягало в забезпеченні захисту населених пунктів і доріг від «темних елементів та злочинців», які грабували і тероризували населення [618]. Така тональність була викликана контрнаступом Армії УНР, у результаті якого протибільшовицький фронт було відкинуто до лінії Старокостянтинів–Проскурів–Кам'янець-Подільський [371, с. 100–101]. У багатьох місцевостях виникло безладдя, чим намагалися скористатися авантюристи.

Тими ж обставинами був зумовлений категоричний тон телеграми С. Петлюри від 8 червня 1919 р. Головний отаман звернувся до коменданта тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів, і повідомляти про це населення [864, с. 103–104].

Прагнення української влади покінчити з погромами та забезпечити права національних меншин на території УНР відзначав міністр єврейських справ П. Красний. У Заклику до єврейського населення від 12 червня 1919 р. він перераховував основні заходи уряду й Головного отамана, спрямовані на врегулювання ситуації в державі, та закликав єврейство «...активно помагати українському народові в його боротьбі за існування УНР і віднести[ся] з повним довір'ям до народного правительства» [291].

Тим часом рішучий настрій панував на засіданні Ради Народних Міністрів 14 червня 1919 р., коли вона обговорювала недавні погроми у Кам'янці-Подільському і Проскуріві. В урядовій постанові з цього приводу було передбачено: 1) вжиття рішучих заходів для ліквідації антиєврейської агітації і погромів та притягнення винних до відповідальності; 2) припинення самочинних арештів і звільнення невинних; 3) активізація боротьби з друком і розповсюдженням погромної літератури; 4) заклик до населення й армії допомогти урядові покласти край погромній стихії [720]. У подібному ключі відбувалося засідання Ради Народних Міністрів і 16 червня 1919 р. [969, арк. 178; Див.: Додаток К]. Її заходи засвідчили системний підхід уряду в боротьбі проти єврейських погромів.

Заслугує на увагу також телеграма Головного отамана С. Петлюри від 4 липня 1919 р., в якій він повідомляв про заходи військових проти переслідувань єврейського населення, з теплотою відзначав співпрацю українців і євреїв, висловлював сподівання, що в майбутньому такі

прикладі примножаться для добра країни. Серед причин єврейських погромів Головний отаман називав погромницьку пропаганду більшовицьких агітаторів та закликав до боротьби з ними [399].

Прагнучи до порозуміння з національними меншинами, зокрема єврейською, С. Петлюра ініціював зустріч з делегацією єврейського населення, яка відбулася 17 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському. Загалом розмова була нелегкою, обидві сторони обмінювалися претензіями й звинуваченнями, наводили аргументи, які засвідчували наявність низки проблем в українсько-єврейських взаєминах. Однак її результатом стала обопільна переконаність про необхідність спільної боротьби українців і євреїв за незалежність України та проти будь-яких переслідувань єврейського населення [998, арк. 5–9].

Актуальною в контексті боротьби з погромною стихією була брошура Т. Глушківського «Стережіться провокацій! (Чому і хто нас підбиває на погроми?)». Її в липні 1919 р. видало Міністерство преси й інформації УНР, щоб у доступній формі донести до широких кіл суспільства інформацію про шкоду, якої завдавали антисемітські акції не лише єврейству, а й усьому українському суспільству [134]. У подібному ракурсі було викладено й наказ головного державного інспектора В. Кедровського своїм підлеглим [349, с. 165–166], виданий 2 серпня 1919 р.

7 серпня 1919 р. було розповсюджене Урядове звернення до громадян та робітників-євреїв України, підписане головою РНМ В. Мартосом та міністром єврейських справ П. Красним. У документі йшлося про те, що більшовицька тактика збурення в народних масах «найбільш нищих інстинктів» привела до погромів. Було наголошено, що уряд, базуючи свою політику на Законі про національну-персональну автономію, прагне допомогти постраждалим і спільно з Головним отаманом вживає заходів для поборення зла [919].

Тривожили Раду Народних Міністрів і провокації, що нагніталися навколо погромів в Україні. Тому 18 серпня 1919 р. вона видала указ, в якому звинуватила «спільного ворога єврейського та українського народів» у намаганні породити безлад і анархію, організації погромів, спробі дискредитації української влади. Для уникнення такого сценарію було ухвалено низку заходів, які зводилися до персональної відповідальності військового командування за байдуже ставлення до погромів, активізації зусиль урядових і повстанських військ проти антисемітської агітації і погромного руху, створення спеціальної урядової комісії з найширшими повноваженнями для розслідування погромів і боротьби з ними тощо [892].

Уже через тиждень, 26 серпня, з указом РНМ солідаризувалася Головна команда військ УНР. У наказі, підписаному Головним отаманом С. Петлюрою і начальником штабу М. Юнаковим, було звернуто увагу на те, що єврейське населення, як і весь народ, зазнало горя від більшовиків, а провідні єврейські партії підтримали українську державність. Закликаючи вояків не принижувати честі України негідними вчинками, військові очільники також наголошували на тому, що вороги використовують погромні події на шкоду українським інтересам [615, с. 564–565]. Наступного дня Головний отаман поширив ще один документ – Відозву до українського війська із закликом запобігати погромам [Див.: Додаток Н].

Прагненням узяти під контроль «діяльність військових і цивільних державних установ та Дієвої армії, а також для виявлення і розгляду карних вчинків великої державної ваги» було продиктовано ухвалення Закону про утворення Верховної ревізійної комісії, затвердженого Директорією УНР 31 жовтня 1919 р. При вирішенні питань, які стосувалися єврейських справ, в Комісії мав брати участь представник профільного міністерства [969, арк. 266–267 зв.]. Високий рівень

повноважності Верховної ревізійної комісії підтверджували її постанови, які були остаточними і оскарженню не підлягали.

Нормативним актом, покликаним створити умови для «забезпечення спокою і ладу на терені УНР», стала Тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії, ухвалена урядом 14 березня 1920 р. Завдання нової структури полягало в тому, щоб підтримувати громадський порядок, запобігати злочинним діям, викривати зловмисників тощо [872, с. 607]. Впливовість жандармерії засвідчував той факт, що її куратором був військовий міністр.

Вельми змістовним був наказ командування Армії УНР про боротьбу з протиєврейською погромною агітацією від 7 липня 1920 р., який підписали Головний отаман С. Петлюра та військовий міністр В. Сальський. Визначивши мету погромників – дискредитація українців в очах єврейського населення, ідеї української державності серед інших країн та української армії як головної запоруки державної незалежності, автори документа наказували не лише строго карати провокаторів, а й притягати до відповідальності командирів за погромні вчинки їхніх підлеглих [617].

Не зменшував С. Петлюра своїх зусиль у боротьбі зі злочинністю і надалі. Так, 20 вересня 1920 р. він звернувся до війська з закликом підтримувати порядок та переслідувати мародерів [1117, с. 64]. 11 жовтня 1920 р. видав наказ про те, щоб Армія УНР негайно передавала Надзвичайному військовому судові всіх грабіжників. Командири підрозділів, винні в укриванні злочинців, також мали бути віддані під суд. Прокурорам вищих військових судів велено стежити за точним виконанням цього наказу [565, с. 290].

Навіть перебуваючи у вигнанні, очільник УНР вболівав за українських євреїв [794, с. 87]. Він не лише закликав населення України не допускати єврейських погромів [338], а й намагався створити відповідні передумови.

Для цього ініціював переговори з сіоністами, які завершилися 4 вересня 1921 р. підписанням угоди про створення загонів єврейської жандармерії, фінансованих УНР. Їхнє завдання полягало в охороні єврейського населення у тих місцевостях, котрі займуть українські війська в разі антибільшовицького наступу [932; 931, с. 225; 1167, с. 12]. Незважаючи на те, що угода не була реалізована, оскільки наступальної операції так і не вдалося здійснити, вона стала ще одним свідченням прихильного ставлення С. Петлюри до українського єврейства.

Українські керманичі усвідомлювали, що єврейські погроми, крім завданих фізичних і моральних страждань значній частині суспільства, загрожували делегітимацією владних структур, приносили значну політичну шкоду Україні на міжнародній арені. Про те, що саме погроми найнегативніше позначилися на ставленні західних держав до незалежності України, повідомляли українські послы [1027, арк. 9–9 зв., 17 зв.; 565, с. 391–393].

Захід особливо не переймався деталями погромного руху. Раз такі ганебні явища, міркували західні політики, відбуваються в Україні, – значить відповідальним за них є українське керівництво. Дійшло до того, що американські власті заборонили вивезти з Франції, зі складів резерву армії США, вже куплені урядом УНР медикаменти для українських вояків, які знемагали від тифу [795, с. 418]. Найбільше ситуація ускладнилася, коли стало відомо про Проскурівський погром. Після цього банки Європи заморозили фінансові рахунки УНР і відмовилися мати справу з її торговою місією. Країни Антанти перестали продавати українській армії необхідні їй матеріали. В результаті український грошовий запас скоротився наполовину, зброю, боєприпаси і медикаменти Армія УНР могла лише або захоплювати у супротивника, або купувати в населення. Спровокований антиукраїнськими силами Проскурівський погром, на

думку дослідників [425; 426; 383, с. 199–200], фактично став початком краху УНР та її збройних сил.

Українські офіційні кола, звичайно, прагнули донести до міжнародної громадськості правду про єврейські погроми в Україні та боротьбу з ними органів влади. Зокрема, про це свідчать активне листування МЗС УНР [1026, арк. 9–9 зв., 14–28; 1027, арк. 4–4 зв., 6, 9–9 зв., 17–18, 49–49 зв., 56, 64–64 зв.; Див.: Додатки Т, Ф, Х], дипломатичні переговори [565, с. 156–157; 418, с. 123–124], намагання розповсюджувати за кордоном відповідну літературу тощо [565, с. 272, 273; 1026, арк. 20–20 зв.]. Однак такої інформації було надто мало. Особливо йдеться про ті країни, в котрих проживали значні єврейські громади.

Жестом відвертості в українсько-єврейських відносинах стало звернення уряду УНР до єврейських громадських діячів та організацій за кордоном із проханням про створення ними міжнародної єврейської комісії, яка б приїхала в Україну і на місці встановила причини погромів та виявила справжніх винуватців. Прагнучи якнайшвидше припинити злочини, що плямували всю державу, український уряд обіцяв усіляку допомогу в діяльності комісії, її повне фінансове забезпечення та врахування всіх пропозицій і порад, які вона надасть для викорінення зла. Однак схвально сприйнявши ініціативу уряду УНР, представники міжнародних єврейських організацій відхилили пропозицію*. Не побажали «втручатися у внутрішні справи України» [565, с. 126, 127, 131–132, 150, 296–299] і представники Антанти.

Прагнучи послабити напруженість, яка подекуди існувала в українсько-єврейських взаєминах, керівництво УНР вдавалося й до нестандартних ходів. Передусім це стосується С. Петлюри, котрий завжди наголошував на добрих вчинках з одного чи іншого боку [1117, с. 58–59], проводив особисті розмови з посадовцями [794, с. 58], не раз звертався до козаків із

* Детальніше про міжнародні ініціативи уряду УНР див. у публікації автора: 475, с. 382–386.

промовами, в яких засуджував погроми, трактував їх як зраду національних інтересів [1028, арк. 4], скеровував урядовців в ті райони, де велася антисемітська агітація [185; 218, с. 408; 1117, с. 54]. На замовлення Головного отамана письменник С. Васильченко в 1919 р. написав зворушливе оповідання «Про жидка Марчика, бідного кравчика» [216, с. 46; 56]. Твір поширювали серед населення, щоб викликати в нього співчуття і симпатію до єврейської бідноти. Як правило, проти погромів висловлювалася українська преса [957, с. 166; 1093, с. 135–136, 163].

Найдієвішими заходами впливу української влади проти погромів були їхні попередження і придушення. Зокрема, українські війська припинили антисемітські акції червоноармійців у Полтаві [795, с. 372], Коростені, звільнили Білу Церкву від білогвардійців і більшовиків, які чинили там погроми [565, с. 312–313], захищали єврейське населення у Волочиську [Див.: Додаток Щ], Глухові [1093, с. 146], Дзигівці на Ямпільщині [1049, арк. 78], Китайгороді та Смотричі на Кам'янецьчині [794, с. 69–70; 1049, арк. 29–30], Лубнах [565, с. 313], Погребищі [863], Проскурові [1042, арк. 61 зв.] Хмільнику на Вінничині [187, с. 20, 29] тощо. Серед тих підрозділів, які активно запобігали погромам, були Січові стрільці, УГА, Чорні запорожці, частини генерала В. Сальського, полковників Бонч-Осмоловського, Лабуня, Мурашка, П. Шандрука, майора В. Клодницького та ін. [49, с. 279; 230; 286, с. 242, 243; 452, с. 151; 453; 1042, арк. 61 зв.; 1049, арк. 29–30, 179]. Їхню роль у придушенні погромного руху засвідчували єврейські громади Бердичева, Житомира, Лубен, Погребища, Проскурова, Ямпільщини [565, с. 313; 862; 863; 999, арк. 3; 1042, арк. 61 зв.; 1049, арк. 78], Озаринців Могилівського пов. [Див.: Додаток Р], інших міст і містечок. Отже, в багатьох випадках українське військо асоціювалося в єврейського населення з порядком і спокоєм.

Чимало до порятунку євреїв прилучилося й цивільне населення. Серед його представників селянин Р. Передеря в Чуднові [649, с. 27], керівник повстанців Артаменко в Лисянці на Звенигородщині [1093, с. 177], комісар Таранович і гласний Проскурівської думи Верхола під час Проскурівського погрому [233, с. 208–237].

Рішучих заходів як щодо недопущення єврейських погромів, так і інших незаконних дій стосовно мирного населення, окрім представників найвищої політичної влади УНР, вживали й офіційні особи нижчих рангів. Насамперед це стосується військового командування*, котре видало низку офіційних антипогромних наказів і розпоряджень. У них ішлося про арешти і віддання до надзвичайного суду підбурювачів та учасників погромів [565, с. 285, 287–288, 389–390; 1042, арк. 2; див.: Додаток И], про відповідальність командирів за безпорядки в доручених їм частинах [565, с. 286, 288–290; див.: Додаток У], про позбавлення винних у проступках щодо єврейського населення права на службове підвищення, звільнення з посад, засудження до тілесних покарань тощо [1049, арк. 124 зв., 171; 565, с. 286]. Останнім аргументом влади в боротьбі проти погромницької пошесті була смертна кара. Таких жорстоких заходів уживали як представники вищого політичного і військового керівництва УНР, так і на місцях. Чимало винних у грабунках та погромах було або засуджено військовими судами до смерті [565, с. 287–288, 290; 693, с. 185; 793, с. 337; 794, с. 58, 62, 64; 1042, арк. 61; 1049, арк. 46, 79; див.: Додаток Ш], або розстріляно на місці злочину [243, с. 58–59; 286, с. 242; 565, с. 286–287; 957, с. 164; 1028, арк. 10; див.: Додаток Ц].

Жорстких заходів уживали не лише до окремих осіб, а й до цілих підрозділів. Зокрема, за участь в антисемітських акціях було розформовано Запорізьку бригаду отамана Семосенка, Чортомлинський кінний полк, Гайсинсько-Брацлавський курінь 2-ї піхотної бригади та деякі інші

* Детально про антипогромні заходи військового командування див. у таких публікаціях автора: 466; 475, с. 395–402.

частини [565, с. 286; 693, с. 185; 874, с. 43; 1042, арк. 2; 1049, арк. 30]. Ці та інші подібні заходи були болісними для армії, оскільки кожна бойова одиниця мала велике значення, і все ж для викорінення погромницьких настроїв керівництво держави і армії вдавалося до таких кроків.

Унаслідок погромів єврейське населення перебувало в дуже скрутному економічному становищі, тому українська влада приділяла значну увагу проблемі допомоги постраждалим*. 17 червня 1919 р. урядом при Міністерстві єврейських справ було утворено Центральний комітет для допомоги єврейському населенню, яке потерпіло від погромів. На місцях засновували кооперативи й кредитно-ощадні каси, відкривали споживчі пункти для хворих і безробітних, сирітські будинки, відбудовували й упорядковували громадські інституції [530, с. 111]. Попри гостру нестачу коштів, РНМ неодноразово виділяла для цього значні суми грошей. За підрахунками дослідників, загальна сума допомоги потерпілим, виділена лише шістьма рішеннями уряду, становила в перерахунку понад 7,5 млн. дол. США того часу. Також їм надавали одноразову допомогу, що не завжди фіксувалося в офіційних документах [525, с. 528, див.: Додатки В, М]. Вказані асигнування були як свідченням піклування української влади про постраждале єврейське населення, так і додатковим аргументом проти тих, хто звинувачував її в небажанні боротися з погромами, – адже останні були не вигідні навіть економічно, не кажучи вже про політичні втрати.

Великих зусиль для забезпечення міжнаціональної злагоди, недопущення антиєврейських погромів чи агітації проти місцевих євреїв докладала влада ЗУНР. Внутрішнього спокою та відносної безпеки громадян у західноукраїнській державі за умов військового стану було досягнуто переважно завдяки злагодженій діяльності державних та місцевих органів влади, що стримували деструктивну енергію як окремих

* Детально про надання фінансової і матеріальної допомоги єврейському населенню, постраждалому від погромів, див. у таких публікаціях автора: 466; 475, с. 402–404.

політичних сил, так і радикалізованих соціальних груп [391, с. 56–57]. Зокрема, спеціальним розпорядженням голови Державного Секретаріату С. Голубовича від 3 березня 1919 р. було заборонено антиєврейську агітацію, подано конкретні вказівки щодо боротьби з нею і передбачено покарання винних [849, с. 120]. Спроби незаконних виступів рішуче приборкували.

Крім українців і євреїв, від воєнних протистоянь в Україні потерпали також представники інших народів, зокрема польські землевласники та німецькі колоністи*. Причини здебільшого були зумовлені як класовою ненавистю, так і тим, що польські і німецькі загони самооборони брали участь у придушенні селянських повстань. Як і у випадку з єврейським населенням, українська влада, передусім Директорія, через названі причини була нездатною ефективно захищати своїх громадян.

Підсумовуючи, зазначимо, що етнополітика українських урядів була поміркованою й загалом забезпечувала права іноетнічного населення. Однак сукупність низки історичних, соціально-економічних та політичних чинників, підсилена всеохопною анархією, в кінцевому результаті призвела до масового порушення на українських землях прав людини, зокрема до розповсюдження такого лиха, як єврейські погроми. Спроби української влади допомогти населенню нерідко залишалися декларативними через неможливість їхньої реалізації. Головним висновком із тих трагічних подій має стати усвідомлення, що всі національні конфлікти, які виникають між народами, їх групами чи окремими індивідами повинні вирішуватися лише шляхом переговорів і взаємних компромісів.

* Детальніше про протистояння між поляками, німцями та українськими селянами див. у публікації автора: 475, с. 406–407.

Висновки до розділу 3

Аналіз політики української влади 1917–1921 рр. щодо забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку національних меншин дав змогу зробити ряд висновків.

По-перше, обираючи між такими моделями політичної нації, як нація-держава (nation-state) та держава-нація (state-nation), українські державні формування 1917–1921 рр. надали перевагу другій моделі. Вони визнали більш ніж одну «культурну ідентичність» і надавши їй інституційної підтримки почала формувати чисельні взаємодоповнюючі субідентичності.

Здійснюючи боротьбу за соціальну справедливість та відновлення національної державності представники українських влад визначили одним з основних складників визвольних змагань забезпечення умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин. Шляхи досягнення визначеної мети були різними. Якщо взяти за основу моделі жорсткого і м'якого мультикультуралізму Ч. Кукатаса, то перша з них більше відповідає етнополітиці УЦР, Директорії і ЗУНР, друга – Гетьманату.

Вперше у світовій практиці реальну спробу забезпечити права іноетнічного населення, яке проживало в Україні, зробила Центральна Рада. Національний розвиток меншин в УНР відбувався на основі ухваленого нею Закону про національно-персональну автономію та завдяки створеним нею секретарствам/міністерствам національних справ.

Інакшим було ставлення до означеної проблеми в період Другого Гетьманату. Його очільник П. Скоропадський прагнув витворити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася б не на етнічних засадах, а на лояльності до Української Держави. Таким чином, влада, не акцентуючи уваги на поділі населення за національною ознакою, прагнула досягнути консолідації суспільства, в т. ч. і його іноетнічного сегмента.

Дещо непослідовною в ставленні до національних меншин була Директорія УНР. Так, прагнучи залучити їхніх представників до розбудови української державності, вона продовжила курс Центральної Ради на співпрацю з ними. Однак відбудовувати в повному обсязі ті установи національного врядування, які існували в Першій УНР, Директорія не поспішала. Реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, стосувалося лише євреїв.

Толерантним і демократичним ставлення до етнічних спільнот було в ЗУНР, котра задекларувала визнання прав національних меншин і гарантію їхньої національно-культурної автономії та їхнє представництво в уряді.

По-друге, підтвердженням послідовної політики України, спрямованої на задоволення інтересів іноетнічного населення, досягнення міжнаціональної злагоди, стало ухвалення Закону про національно-персональну автономію, який не мав аналогів в історії. Такий підхід, враховуючи значну частку іноетнічного населення в УНР та його дисперсність, був оптимальним. У результаті національні меншини отримали можливість реалізувати не тільки культурно-освітні, а й політичні права, вільно облаштовувати своє національне життя.

По-третє, головною проблемою революційних подій 1917–1921 рр. на території України було порушення права людини на життя. Йдеться насамперед про протистояння, які відбувалися за соціальною, політичною та національною ознаками. Найганебнішим різновидом останньої стали антиєврейські погроми, зумовлені переважно спадком імперської доби, деморалізацією значної частини учасників Першої світової війни та всеохоплюючою анархією, спричиненою агресією радянської Росії проти УНР. Найчастіше вони відбувалися в першій половині 1919 р. Найбільші з них сталися у Проскурові, Фастові, Єлисаветграді, Радомишлі, Черкасах, Тульчині, Умані, Фельштині та інших містах і містечках України. Погроми здійснювали як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини

добровольчої, червоної, української та польської армій. Нерідко антисемітські акти насильства набували масового характеру.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було негативним, намагалася боротися з цим злом усіма доступними засобами. Передусім, – це нормотворче та інституційне забезпечення проблеми, вжиття військової сили стосовно погромників, запровадження різноманітних покарань, у т. ч. смертної кари, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо. Ефективність ужитих дій хоч і була значною мірою детермінована складними умовами воєнного часу та анархії, все ж давала позитивні результати. Чимало нормативних документів, виданих органами української влади, низка запроваджених ними інституцій та інші заходи були переважно своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку багатьох тисяч цивільного населення від смерті та знуцань.

Однак повністю припинити погроми не вдалося – надто багато сил було зацікавлено в дестабілізації української державності й дискредитації її керівництва. Як наслідок, антисемітські акції не лише завдали значних фізичних і моральних страждань та матеріальних збитків єврейській національній меншині, а й були однією з причин поразки Українських визвольних змагань 1917–1921 рр.

Основні положення та висновки розділу 3 оприлюднені дисертантом у таких публікаціях: **475**, с. 182–408; **462; 464; 465; 466; 467; 468; 471; 476, 478, 482; 484; 485; 487; 488; 490; 495; 496.**

РОЗДІЛ 4

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ

ЯК СУБ'ЄКТИ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

4.1. Політична інституціоналізація

Помітну роль у поваленні самодержавства, розпаді Російської та Австро-Угорської імперій, революційному й державотворчому процесі в Україні відіграли національні меншини. Їхнє суспільно-політичне життя істотно активізували проголошені Лютневою революцією 1917 р. демократичні свободи. Газети того часу містили чимало повідомлень про зібрання, наради, з'їзди громадських організацій національних меншин, утворення нових об'єднань національно-культурного спрямування. Розпочався процес, причини якого Дж. Ротшильд пояснював політизацією етнічності.

У масових мітингах, демонстраціях, маніфестаціях, які охопили Київ, Харків, Полтаву, Катеринослав, Одесу, Донбас та інші регіони України, поряд з українцями брали участь росіяни, євреї, поляки, представники інших народів [751, с. 82–83]. Тривала швидка самоорганізація іноетнічного населення, створювалися партії* і громадські об'єднання, формувалося їхнє ставлення до українського національного руху [440, с. 170]. Все це свідчило про політичну суб'єктивізацію національних меншин, викликану усвідомленням ними своїх етнічних прав та інтересів, а також необхідністю створення механізмів їхнього представництва.

Ступінь політичної мобілізації етнонаціональних меншин, тобто їхньої готовності до певних акцій, об'єднання для досягнення певної мети у сфері суспільно-політичних відносин, був різним. Найбільш ініціативно виявили себе євреї й поляки, а дії росіян як представників найбільшої іноетнічної групи були на початках маловиразними.

* Детальніше про провідні політичні партії див. у публікації автора: 475, с. 409–435, 488–492.

Проживаючи в Україні, росіяни ніяк не асоціювали себе з національними меншинами і навіть упереджено ставилися як до проблем останніх, так і до українців. Така етнополітична позиція впливала не стільки з чисельності російської меншини, скільки з особливостей її суспільно-політичного статусу, зумовлених історичними обставинами [630, с. 95]. Наприклад, аж до 14 січня 1918 р. залишалися чинними закони Російської імперії 1916 р., за якими особи російської національності, що працювали у Київській, Волинській, Подільській і Холмській губ. у канцеляріях губернаторів, духовних консисторіях, міських і повітових поліцейних управліннях, учителями приходських училищ, отримували платню у півтора разу вищу, ніж українці, а ті росіяни, що займали посади урядовців від 14-го до 8-го класу – більшу на 20% [579, с. 272]. Відповідно, кількасотрічне перебування України в складі Російської імперії сформувало в росіян комплекс господаря, котрий повсюдно демонстрував свою зверхність над представниками інших націй.

Слушність такого підходу вони вбачали й у тому, що росіянами вважала себе або бажала, щоб так вважали інші, значна частина української етнічної інтелігенції, яка належала до різних російських політичних партій та організацій – від шовіністів, чиї погляди виражала газета «Кієвлянинь», до лівих соціалістів, есерів, соціал-демократів. За словами Д. Дорошенка: «Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, виховалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління» [234, с. 271]. Національно свідомі українці глумливо назвали їх малоросами [196, с. 32].

Важко не погодитися з С. Гольдельманом, що росіяни як пануюча соціальна група в Україні, а разом із ними й «малороси», тримали в своїх руках весь адміністративний апарат країни, керували всіма ділянками життя її населення. Вони також становили освічену верхівку як професори

в університетах, учителі в школах та спільно зі зросійщеними євреями – як співробітники й видавці щоденників і журналів. На пару з поляками росіяни переважно володіли всіма великими й середніми земельними маєтками, а також із поляками та євреями домінували серед промислових магнатів. Так само значна частина промислового робітництва складалася з прибулих із центральної Росії росіян або зі зросійщених місцевих людей, тому господарський і суспільно-політичний вплив цієї «російської меншини» був значно більшим, ніж це випливало з формального її відсотка в населенні [196, с. 32–33]. Здебільшого російська присутність відчувалася в українських містах.

Проте вести мову про якусь «великоруську народність», що проживала в Україні компактними колоніями, не доводилося: це швидше були або вкраплення російських сіл серед української етнографічної маси на Чернігівщині, Катеринославщині, Харківщині, деяких інших місцевостях, або російські переселенці, які працювали на промислових підприємствах, переважно на донбаських копальнях. З огляду на це, наприклад, Д. Дорошенко до російської меншини зараховував «населення більших міст, яке складалося зі зросійщених українців із домішкою природних москалів, які пробували в Україні як урядовці, військові, купці, робітники» [234, с. 271]. Таким самим було й суспільне сприйняття.

Із початком революції 1917 р. комплекс гегемонної нації зіграв із росіянами злий жарт. Оскільки до того часу вони свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, котрі з більшою чи меншою відвертістю виступали за збереження унітарної російської держави [921, с. 64], то в нових умовах росіяни виявилися неготовими до конструктивної співпраці з організованим українством. Ступінь політичної мобілізації російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей.

Відмовляючись асоціювати себе з «меншістю» та зверхньо ставлячись до українського державотворення як тимчасового явища, росіяни певний час вичікували, сподіваючись на встановлення порядку в Петрограді. Однак подальші події, включно з проголошенням самостійності УНР, стали для них несподіванкою.

У міру зростання ролі Центральної Ради в політичному житті України, з посиленням українського національного руху в Києві почали виникати російські організації: Демократичний союз російської культури, Товариство «Русь» та ін. А. Ніковський назвав їх «маленькими острівцями настрахованих людей у великому морі української стихії» [1120, с. 28]. Однак російські об'єднання, подібні до структур інших національних меншин, почали формуватися лише у 1918 р.

Якщо консервативні російські політичні організації на кшталт Союзу російського народу чи Союзу 17 жовтня («октябристи») свідомо залишилися на імперських позиціях щодо «державності» російської нації та обов'язкового панування російської мови, то російські революційні партії не були підготовані до нового курсу в національній політиці і вважали, що діють в інтересах пригноблених націй [939, с. 113–114], бо, мовляв, борються за розкріпачення всієї держави.

Серед загальноросійських партій найбільшими симпатіями російської національної меншини України користувалася Конституційно-демократична партія, яка навесні 1917 р. стала біля керма країни. Кадети визнавали рівність усіх громадян будь-якої національності, однак їхнім лейтмотивом була державна єдність, і вони хапалися за загальнодержавний суверенітет, а у національних вимогах убачали небезпеку роздрібнення Росії [939, с. 114]. При цьому члени КДП не були єдиними у поглядах стосовно національного питання, в т. ч. щодо українського руху. Російські кадети переважно були проти ідеї автономії України [921, с. 64].

Однак зміна політичної ситуації влітку 1917 р. як у самій Росії, так і в Україні зумовила коригування кадетами своєї позиції з національного питання. У липні того самого року Дев'ятий з'їзд партії доповнив резолюцію попереднього з'їзду, що закріпила за неросійськими народностями право на культурно-національну автономію, рішенням про позатериторіальне національне самовизначення, за яким держава могла передавати національним позатериторіальним союзам право на керування соціально-культурним життям. Тоді ж лідер партії П. Мілюков фактично визнав національно-територіальну автономію України, а також натякнув на можливість у майбутньому надання такого статусу іншим народам [853, с. 138]. Вірогідно, така поблажливість була викликана усвідомленням того, що, як було зазначено, серйозною протиположною федералістському рухові могла стати керована з Петрограда національно-персональна автономія.

Загалом, автономізація Росії не входила в плани кадетів. Як наслідок, до жовтня 1917 р. корекції в програмних директивах Конституційно-демократичної партії так і не сталося, тактично ж вона відклала остаточне вирішення проблеми федеративної перебудови Росії до Всеросійських установчих зборів. Після більшовицького перевороту КДП рішеннями Єкатеринодарської (29–30 червня 1919 р.) та Харківської (3–6 листопада 1919 р.) партійних конференцій узагалі відмовилася від принципу федералізму [368, с. 312] при вирішенні національного питання.

Щодо Російської соціал-демократичної робітничої партії, то М. Грушевський ще в лютому 1917 р. писав, що російська соціал-демократія «взагалі неприхильно наставлена до національних проблем» [939, с. 114]. Обидва її крила – як більшовики, так і меншовики – вважали, що національні вимоги послаблюють «класову солідарність» усіх націй.

Подібно до кадетів, російські меншовики також дотримувалися думки, що вирішення національного питання – це компетенція Всеросійських установчих зборів. Водночас, прагнучи зберегти цілісність і

неподільність держави, вони декларували, що партія домагатиметься запровадження обласного самоврядування «аж до автономії». Неросійські народи мали вдовольнитися принципом національно-культурної автономії [853, с. 139–140]. Про це йшлося в резолюції з національного питання, ухваленої об'єднаним з'їздом партії меншовиків у серпні 1917 р.

Проте декларуючи права й свободи народів, меншовики на практиці поводитися по-іншому. Так, ще на початку травня 1917 р. їхній офіційний друкований орган «Рабочая газета» в передовій статті «Нова небезпека» містив звинувачення, що українці, мовляв, подрібнюють «сили революції», прагнуть створити «самостійні установчі збори» тощо [939, с. 118]. Після більшовицького перевороту риторика меншовиків змінилася. Розглянувши на крайовій партійній нараді в Києві (3–5 грудня 1917 р.) питання про ставлення до українського руху, вони ухвалили постанову, в якій ішлося про те, що «...необхідна енергійна й активна підтримка Центральної Ради, активне співробітництво з українською демократією в справі державного будівництва України, участь представників партії у Генеральному Секретаріаті» [921, с. 30].

Представники більшовицького крила російської соціал-демократії (РСДРП(б)) також побоювалися розпаду унітарної російської держави, тому свої централістичні погляди, як зазначав М. Френкін, всіляко приховували й камуфлювали, обгортаючи їх завісою фразеології. Так, у квітні 1917 р. на Сьомій конференції більшовиків після доповіді Й. Сталіна вони вимагали виключити з партійної програми тезу про право націй Росії на самовизначення та відокремлення [939, с. 114, 115]. Проти такого перебігу подій виступив В. Ленін. Він наполіг залишити тезу про право націй на самовизначення аж до відокремлення, але як гасло – щоб уникнути звинувачень у шовінізмі. Більшовицький лідер пропонував у Росії декларувати право націй на самовизначення і відокремлення, а в

національних регіонах виступати за збереження єдиної унітарної держави [921, с. 63–64], що й було ухвалено конференцією після гострих дискусій.

Як прихильники ідеї державного централізму більшовики світоглядно не сприймали ні національно-культурної автономії, ні федеративного принципу побудови держави, тому розглядали національне питання як своєрідну перешкоду своїм прагненням. «Пролетаріат, – писав В. Ленін незадовго до революції, – не тільки не береться відстоювати національний розвиток кожної нації, а навпаки, застерігає маси від таких ілюзій..., вітає всяку асиміляцію націй за винятком примусової чи тієї, що спирається на привілеї» [70, с. 130]. Попри таку налаштованість, більшовицький лідер усвідомлював, що в час національного піднесення народів, котрі позбавлялися імперського гніту, ігнорувати їхні почуття, значить сконсолідувати національні сили і зробити їх більш дієвими. Він же хотів використати ці сили у своїй боротьбі за владу, тому, наче нічого не сталося, піддав нищівній критиці «антидемократичну, контрреволюційну політику» Тимчасового Уряду, що зволікав з розв'язанням національного питання, узяв курс на викриття великодержавництва та непослідовності загальноросійських партій [37, с. 117, 118, 119], активізував риторику щодо права націй на відокремлення від Росії.

На відміну від Леніна, його соратники на місцях не мали такого досвіду фразеологічної еквілібристики, а тому й не приховували своєї зневаги до національних устремлінь народів. Доходило до того, що на території України більшовики заперечували навіть проти федеративних засад національного самовизначення України [939, с. 115–116]. За своєю суттю централізаторська політика більшовиків у національному питанні мало чим відрізнялася від царської.

Як і інші провідні загальноросійські політичні сили, до національного жонглювання вдавалися есери. Вони декларували необхідність якомога більшого застосування федеративних відносин між окремими

національностями, визнання за ними безумовного права на самовизначення, широку автономію місцевих органів самоврядування [253, с. 181]. Так, Третій з'їзд (травень – червень 1917 р.) Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) ухвалив вирішити національне питання в Росії у вигляді «федерації держав». Однак на практиці один із лідерів ПСР В. Чернов навіть помірковані вимоги Першого універсалу УЦР вважав «актом безвідповідальної політики» [939, с. 114, 118]. Пізніше есери змирилися з «історично природною» [182, с. 356] федерацією України, однак рішуче виступали проти її відокремлення.

Посилення українського руху активізувало праві російські кола. 11 червня г. «Киевская мысль» повідомила, що в Харкові і багатьох інших містах оживають забуті всіма Союзи російського народу. В Києві головним осередком чорносотенства був Клуб російських націоналістів на чолі з відомим реакціонером О. Савенком. Із членів київських відділків Союзу двоголового орла і Союзу ім. Михаїла Архангела утворилося ще одне, напівпідпільне чорносотенне об'єднання – Союз малоросів ім. Гоголя. Протягом липня – вересня 1917 р. г. «Кієвлянинь» опублікувала серію провокаційних антиукраїнських статей [440, с. 169], написаних лідерами місцевих чорносотенців.

Загалом, як зазначала російська дослідниця І. Нам, жодна з загальноросійських політичних партій не наважувалася заявити про розуміння права на самовизначення національних меншин як на відокремлення [619, с. 28]. Така «корпоративна» поведінка була властива навіть тим суб'єктам політичного процесу, котрі займали найрадикальніші позиції стосовно принципу національного самовизначення.

Централістських поглядів щодо постімперського простору дотримувалися також євреї. На час Української революції вони становили приблизно четверту частину світового єврейства [182, с. 167] і були другою за чисельністю національною групою в підросійській Україні,

майже вся територія якої до 1917 р. належала до межі єврейської осілості. У перший же місяць існування Тимчасового Уряду, 20 березня 1917 р., було скасовано всі обмежувальні для євреїв закони і розпорядження, ліквідовано ненависну смугу осілості. Вони були зрівняні з іншими громадянами Росії і перед ними відкрилися можливості для участі в суспільному та культурному житті країни, для заняття посад в урядовому апараті [13, с. 1–2, 3].

Помітної активізації набули міграційні процеси єврейського населення, у результаті яких ще більша кількість його стала проживати у великих населених пунктах. Євреї становили більшість населення у таких містах, як Житомир, Вінниця, Ковель, Луцьк, Рівне, Умань, Проскурів, Новоград-Волинський, Коростень, Овруч, Бердичів [354, с. 60].

Значною мірою середня і дрібна буржуазія, інтелігенція, представники вільних професій та ремісництва в Україні були єврейського походження. Якщо в таких великих центрах, як Київ, Одеса, Катеринослав, вони вже стали істотно зрусифікованими, то в менших містах і містечках Правобережжя й частково Лівобережжя проживала значна кількість єврейського населення, яке дуже мало піддалося русифікації [715, с. 26–27]. Все це, як показало майбутнє, мало значний вплив на історію революційного руху в Україні. Оскільки від того, чи вдасться досягти співпраці, за словами С. Гольдельмана, «обох головних сил революції – українського села і в більшості жидівського міста» [196, с. 19], залежали результати національно-визвольних змагань українського народу.

Делікатно натякаючи провідникам українства на те, що неможливо збудувати державу, якщо їх не підтримають міста, С. Гольдельман зазначав: «Розумний інтерес диктує українцям у своєму державному будівництві опертися на жидівське населення міст, а жидівське населення не має поважних підстав від тої співучасті в державному будівництві відмовитися» [49, с. 147]. Однак один із найпалкіших єврейських

прихильників порозуміння з українцями помилявся. «Поважні підстави» для відмови в співпраці знайшлися – єврейство ніяк не хотіло примиритися з незалежністю Української держави. Такий перебіг подій руйнував їхні плани на збереження територіальної єдності єврейства на постімперському просторі.

Аналізуючи інші причини, що в кінцевому підсумку стали перешкодою на шляху до гармонійної українсько-єврейської співпраці, важко не погодитися з тим же С. Гольдельманом, котрий однією з головних назвав дестабілізуючу діяльність зросійщених євреїв. Вони, як і «малороси», що зреклися українського середовища, також трималися осторонь від єврейського національного руху, від сіонізму і єврейського соціалізму [196, с. 34–35]. Чимало зросійщених євреїв були дуже активними в політичних угрупованнях російської меншини в Україні, причому як у ліберальних, так і соціалістичних її колах, аж до ліворадикальних на кшталт більшовизму. Будучи надзвичайно діяльними в крайовій пресі й культурному житті українського міста, в муніципалітетах, робітничих радах, зросійщені євреї мали значний вплив, тому часто репрезентували там «російську орієнтацію» в політичному житті і навіть засідали у Центральній Раді як представники обох головних російських соціалістичних партій – меншовиків і есерів.

Представники асимільованого єврейства були такими самими ворогами українського національного визволення, як і «малороси». Однак частіше впадали у вічі українському загалові, і, незважаючи на те, що були чужими в єврейському політикумі, викликали ворожі настрої проти усього єврейського населення. Зі зміною революційної ситуації в Україні ці російські патріоти єврейського походження стали адептами більшовизму [196, с. 34–35], чим різко звужили можливості для українсько-єврейської співпраці.

Навесні 1917 р. відбулася низка зібрань єврейських громадських, культурно-просвітницьких, економічних, благодійних, релігійних організацій, а також політичних партій із метою визначення позиції в нових умовах. Вже 5 березня відбулися збори представників єврейських організацій Києва: культурно-просвітницьких, благодійних, громадських, економічних, релігійних [1120, с. 24; 13, с. 8]. Було обрано Раду об'єднаних єврейських організацій, представник якої увійшов до складу Виконавчого комітету [1108, с. 23] – центрального органу революційної влади в Києві.

Важливою подією життя політично активного єврейства стала обласна нарада представників єврейських громад та культурно-просвітницьких установ Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської та Херсонської губ., що відбулася 9–11 травня 1917 р. в Києві [894; 13, с. 8]. На форум прибуло від 200 до 300 делегатів, які обговорили питання організації єврейських громад на світській основі, захисту прав національних меншин і втілення в життя ідей національно-культурної автономії [1108, с. 23; 1120, с. 24–25]. Нарада також запропонувала скликати всеросійську єврейську конференцію для вироблення програми всеросійського єврейського з'їзду. У роботі конференції, що відбулася в Петрограді в липні 1917 р., взяли участь делегати з Одеси, Катеринослава, Харкова, Києва, Бердичева, Єлисаветграда, Кременчука. За їхньої участі було ухвалено рішення скликати єврейський з'їзд у грудні 1917 р. [894], проте через захоплення влади більшовиками він так і не відбувся.

Активною у політичному житті країни була також єврейська молодь. Зокрема, в Києві діяв міський клуб євреїв-студентів «Товариш» («Гехавер»). Його політичні засади, сформульовані 17 грудня 1918 р., передбачали: 1) утворення в Україні народної республіки; 2) передачу землі селянам; 3) проведення соціальних реформ, які не руйнуватимуть господарства; 4) національно-персональну автономію для національних

меншин; 5) боротьбу з економічними і політичними засадами більшовизму; 6) роботу зі створення єврейської держави в Палестині [611].

У політичному аспекті євреї в роки революції не мали єдиної орієнтації чи спільного фронту, хоча, за винятком незначної кількості багатших і привілейованих одноплемінників, і належали до опозиційних груп. Чи не єдиними об'єднавчими факторами для них було усвідомлення своєї приналежності до єврейства [388, с. 55] та прагнення до збереження цілісності всього єврейського населення Росії. Серед загалу єврейства панувала думка, що поділ Росії на самостійні держави неминуче призведе до громадянської війни між ними [196, с. 27], яка загрожуватиме й інтересам російських євреїв.

Більшість суспільно активних євреїв належали до власних політичних організацій – Бунду, Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»; ЄСДРП ПЦ), Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП), сіоністських партій, Єврейського демократичного об'єднання (ЄДО) тощо. Інші, насамперед найбільш талановиті й активні, як було зазначено, брали участь у загальноросійських партіях – від більшовиків до кадетів [740, с. 673; 234, с. 270; 860, с. 88], часто займаючи в них керівні посади.

Навесні 1917 р. в Києві відбулася низка зібрань єврейських політичних партій [1120, с. 24]. Насамперед активізував свою діяльність Бунд, який в роки Першої світової війни як єдина організація не існував і за оцінкою власного друкованого органу «Голос Бунда» зустрів лютий 1917 р. в стані «летаргічного сну». Зокрема, в Україні на той час діяло всього 10 нечисленних його осередків – у Києві, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві, Кременчуці, Харкові, Бахмуті, Луганську, Маріуполі.

Однак Бунд швидко відновив свій статус однієї з найвпливовіших єврейських партій в Україні, розгорнувши успішну діяльність, спрямовану

на поповнення своїх лав. Уже в перші тижні революції Київська організація Бунду налічувала понад 300 осіб. У багатьох пунктах Катеринославської губ. до партії вступали від 75 до 100% місцевих єврейських робітників і ремісників. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у Бердичеві, Житомирі та ряді інших міст. До серпня 1917 р. в Україні діяло 60 бундівських організацій. У вересні з 20 тис. зареєстрованих у Росії бундівців в Україні було майже 10 тис., діяльністю яких керував Південний обласний комітет і три районних – у Києві, Катеринославі та Одесі [190, с. 18–19; 188]. До кінця року загальноросійська чисельність Бунду зростає, за різними даними, від 18 до 40 тис. членів [909, с. 538; 35, с. 405; 114, с. 72; 61] (чисельність в Україні невідома).

У квітні 1917 р. відбулася Десята конференція Бунду, яка обмежила завдання партії організацією установ, що забезпечували б національно-культурну автономію єврейського життя. Її сфера мала охоплювати всі сторони культурного життя євреїв: школу і просвіту, літературу і мистецтво, науку і техніку. Бундівці обстоювали секулярний характер усіх культурних закладів, зазначаючи, що релігійні організації мають бути незалежними і захищеними законами держави. Виступаючи за розвиток культури на їдиші, Бунд вважав необхідним надання права місцевим організаціям мати школи з навчанням не тільки єврейською, а й іншими мовами. Програма Бунду містила також вимогу щодо фінансування установ національно-культурної автономії з державного бюджету і надання їм певних прав, зокрема примусового оподаткування євреїв [611; 191].

Питання про автономію України Бунд пропонував розглядати, виходячи з необхідності зміцнення ладу, який утверджувався в Росії після Лютневої революції 1917 р. Тобто вона не повинна була виходити за рамки єдності «загальноросійського демократичного фронту», забезпечувати авторитет і стійке становище Тимчасового Уряду, якому належало право остаточного вирішення цієї проблеми [188; 556, с. 162]. Отже, головні

принципи діяльності Бунду в Україні – це неподільність Росії, рівноправність націй, вільний розвиток національних меншин, їхня національно-культурна автономія.

Політично активними були й сіоністи. Вже у березні 1917 р. ЦК сіоністської організації Росії (ЦК СОР) у зверненні до єврейського народу вітав декларацію Тимчасового Уряду, який скасував релігійні і національні обмеження. «Євреї, – зазначалось у зверненні, – як вільні повноправні громадяни візьмуть участь у захисті й творенні вільної Росії» [611]. Сіоністські керівники наголошували, що на Заході рівноправність євреям було надано за умови їх асиміляції, а в Росії вони визнані народом. Як народові, євреям мусять надати право представництва у центральних та місцевих органах влади, право на вільне використання своїх мов в освіті та культурі.

ЦК СОР пропонував скликати до Установчих зборів Росії єврейський з'їзд, який на основі загальних, рівних, прямих і таємних виборів висловить волю народу до самовизначення й окреслить форми національного життя, сформулювавши свою позицію до початку всеросійського форуму. Проте сіоністи вважали, що навіть за умови задоволення національних вимог проблема всієї єврейської нації не може бути вирішена у діаспорі. Там євреям у будь-якому випадку доведеться пристосовуватись до чужого побуту, чужої культури, чужих законів [611].

В травні відбулася обласна конференція сіоністів, в якій взяли участь делегати Київської, Чернігівської, Волинської та Подільської губ. На цьому зібранні розглянули питання підготовки до Сьомого всеросійського з'їзду сіоністів, теоретичні положення концепції національно-культурної автономії [1120, с. 24] та інші проблеми єврейського життя.

Отже, основна мета діяльності сіоністських партій полягала у національному відродженні єврейства на його історичній землі, організації

єврейських шкіл, пропагуванні національної культури, традицій, староеврейської мови.

Головні вимоги Поалей Ціон – створення єврейської держави в Палестині та національно-персональної автономії євреїв у країнах розсіяння, збереження цілісності Росії, забезпечення рівних прав і можливостей усім народам на її території, право України на територіальну автономію [556, с. 163; 909, с. 533; 24, с. 264]. В одній із резолюцій від 29 червня 1917 р. Бюро Окружного південно-західного комітету партії наголошувало, що оскільки всі нації Росії мають безумовне право на політичне й культурне самовизначення, Окружний комітет вітає тривале змагання українського народу до самоорганізації на автономно-демократичних основах і вважає необхідним підтримувати Україну в її домаганнях національно-територіальної автономії, що обійматиме суцільну територію, де більшість населення становлять українці.

Для захисту інтересів національних меншин, котрі проживали в Україні, зокрема росіян, євреїв, поляків, Окружком ЄСДРП ПЦ пропонував надати їм право автономно керувати своїми національними справами. Для цього «нації меншостей» [94, с. 287–288] мали створити відповідні органи національного самоврядування.

За запровадження культурно-національної автономії виступала також Єврейська народна партія (ЄНП; Фолкспартей). Її засновник С. Дубнов відкидав як сіонізм, вважаючи його проявом псевдомесіанства, так і асиміляторство, протиставляючи їм концепцію «єврейського автономізму» [158, с. 163]. Згідно з нею вся єврейська національна автономія мала бути секулярною й екстериторіальною, а її структурними елементами стали б місцеві ради єврейських громад; єврейський парламент (зібрання), делегатами до якого мали б бути представники громад і єврейських політичних партій; Національна Рада як виконавчий орган єврейського парламенту; міністр з єврейських справ у державному уряді.

Найпізніше, в травні 1917 р., утворено Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію (ОЄСРП або за першим словом назви – Фарейніґте). Це сталося шляхом злиття Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії (ССРП; Цеїре Ціон (Соціалісти Сіону)) та вже згаданої Соціалістичної єврейсько-робітничої партії (СЄРП).

Перша складова ОЄСРП – ССРП, на думку дослідників, за своєю суттю не була сіоністською, оскільки виступала за створення єврейської держави на будь-якій території, а не лише в Сіоні (за такий підхід її членів називали «територіалістами», а саму партію впродовж квітня – травня 1917 р. – «Єврейською робітничою партією соціалістів-територіалістів») [24, с. 264–265; 909, с. 533; 611; 1031, с. 121]. Подібними були й позиції СЄРП. Вона вважала прагнення домогтися власної території нездійсненними в близькому майбутньому і вбачала реальне вирішення єврейського питання в перетворенні Росії на федеративну багатонаціональну державу, у визнанні євреїв однією з націй і в запровадженні національного сейму для кожної з них. Сейм мав стати вищою інстанцією не тільки в питаннях культури, а й в усіх інших проблемах, що стосувалися внутрішнього життя нації [650, с. 590; 829] (за прагнення запровадити єврейський представницький орган у вигляді сейму членів СЄРП називали «сеймістами»).

У квітні 1917 р. СЄРП на конференції ухвалила резолюцію, де сформулювала основні поточні завдання партії. Вони охоплювали організацію єврейського робітництва та керівництво боротьбою за його економічні, соціально-політичні та національно-культурні інтереси згідно з основними принципами соціалізму. Ці завдання було взято за основу програми нової Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, яка декларувала «єдність єврейського робітничого класу як органічної частини «екстериторіальної» єврейської нації та міжнародного пролетаріату». Центральним пунктом партійної програми стала «національно-

персональна автономія», яка передбачала єврейське самоврядування не тільки у питаннях культури («культурно-національна автономія»), а й охоплювала вирішення соціальних та інших питань [921, с. 57–58; 24, с. 264–265]. ОЄСРП започаткувала видання г. «Дер ідішер пролетарієр».

Безпосередню позицію ОЄСРП стосовно шляхів забезпечення прав національних меншин в умовах революційних змін було задекларовано 12 вересня 1917 р. Її оприлюднив у доповіді під час роботи 3'їзду народів у Києві член ЦК партії М. Шац-Анін. Віддавши належне «героїчним зусиллям» України, котра перебувала в авангарді «творчої перебудови Росії на нових підвалинах», він закликав федеральну владу не обмежуватися крайовою чи територіальною автономією, оскільки не завжди нації і території сходяться. Там, де неможливо встановити кордон тієї чи іншої національності, слід запровадити національно-персональну автономію. Уряд повинен визнати право кожної нації на утворення екстериторіальної національної спілки, після чого нація зможе скликати національні Установчі збори для виявлення свого колективного бажання щодо устрою держави. Насамперед національно-персональної автономії потребували такі національності, як євреї, котрі ніде не становили більшості. Отже, мета ОЄСРП у національному питанні полягала в тому, щоб «поруч із федеративним устроєм було забезпечено кожній нації право на персонально-національну спілку» [909, с. 300, 556]. Щоправда, в завершальній частині виступу доповідач висловив сумнів, що росіяни підуть на такий крок.

Крім громадських організацій і політичних партій, євреї об'єднувалися в національні профспілкові групи та спілки. В березні 1917 р. неодноразово відбувалися загальні збори євреїв-адвокатів та присяжних повірених, яких скликали для обговорення «професійних та національних питань». 5 травня в Києві відкрилася районна конференція єврейських учителів. Водночас на сторінках газет було опубліковано

заклики до створення групи «Єднання» – своєрідної ради об'єднаних єврейських організацій. Виникли також організації культурно-просвітницького характеру, як наприклад товариство шанувальників єврейської мови «Тарбут» [1120, с. 24]. Активізувалося громадсько-політичне життя євреїв – як у Києві, так і в усій Україні.

Стійкі прагнення політичної самоорганізації в умовах Української революції виявила також єврейська спільнота ЗУНР [654, с. 223]. Нараховуючи близько 800 тис. осіб – 13% усього населення новопроголошеної держави [145], вона, згідно з польським переписом населення 1921 р., становила більшість у містах Бучач, Чортків, Заліщики, Дрогобич, Станиславів, Тернопіль та ін. [354, с. 60]. Однак початок українського державотворення на західноукраїнських землях став несподіванкою для єврейства. Про це свідчить той факт, що навіть у столиці краю воно не встигло заздалегідь утворити загальнонаціонального органу. Його організували лише в день перебрання влади українськими військами у Львові, назвавши Єврейським комітетом громадської безпеки (ЄКГБ) [322, с. 296; 143]. Членами нового представництва стали А. Гаусман, А. Гріц, Ю. Ейслер, М. Рінгель, Е. Парнас та інші довірені особи єврейських політичних партій і кагалу. У своїй першій постанові комітет закликав євреїв до нейтралітету в польсько-українському протиборстві [143].

Ще раніше започаткувати загальноєврейське представництво спробував посол до австрійського парламенту Г. Райцес. Наприкінці жовтня 1918 р. він на підставі цісарського маніфесту реорганізував виконавчий комітет Національної партії в Єврейську національну раду (ЄНР, ЄНРада) «...в цілі привернення прав та береження інтересів жидівського народу Східної Галичини» [654, с. 223]. Проте одна партія не могла представляти всю місцеву єврейську спільноту, тому 20 листопада 1918 р. було організовано міжпартійну «Тимчасову жидівську національну

Раду у Львові». До неї увійшли представники таких єврейських партій Галичини, як сіоністська, соціал-демократична, федерація «Мізрахі», «Поале Ціон». У своєму зверненні до УНРади цей представницький орган офіційно заявив: «Тимчасова жидівська національна рада скличе в найблизшій часі Конституанту на найширших демократичних основах. Жидівська національна рада стверджує, що по думці самоозначення народів, є виключно управнена до заступовання інтересів жидівського народу, що отсим нотифікуємо» [654, с. 223–224].

Окрім крайової ЄНРади, утвореної у Львові, єврейські місцеві організації у листопаді – грудні 1918 р. були утворені в ряді міст краю. Зокрема, в Перемишлі у перші дні листопада 1918 р. в умовах загострення українсько-польського конфлікту євреї організували військову й цивільну Ради.

18–20 грудня 1918 р. представники 22-х ЄНРад із контрольованої українцями території провели в тимчасовій столиці ЗУНР Станиславові свій з'їзд. Його результатом стало утворення крайової ЄНРади, яку очолив К. Гальперн. Невдовзі українська влада визнала східно-галицьку ЄНРаду з осідком у Станиславові де-факто як представництво єврейської спільноти в ЗУНР. Тим часом Львівська крайова єврейська рада припинила легальну діяльність [654, с. 224].

Третьою за чисельністю національною групою Наддніпрянської України були поляки [361, с. 103], кількість котрих істотно збільшилася за рахунок біженців та військовополонених. За неповними даними, в середині 1917 р. в українських губерніях Росії проживало понад 250 тис. поляків-біженців. Найчисельніша польська колонія була у Києві: влітку 1917 р. вона становила майже 150 тис. осіб. Кількість цих колоній зростає також за рахунок робітників, які прибули з Королівства Польського в Україну разом із 31 евакуйованим промисловим підприємством [630, с. 71–72].

На відміну від зрусифікованих українців, поляки, на думку дослідників, у роки революції повніше виявили не так класову, як національну солідарність, що дало їм змогу не лише відновити національну державу, а й захистити її. Ця солідарність базувалася на твердому фундаменті ідентичності, національної ідеї та патріотизму, на любові до вітчизни, на збережених рисах традиційної народної культури, мови, національного характеру. Політичні орієнтації польської громади в Україні представляли переважно два основних об'єднання: Польський виконавчий комітет (ПВК), що орієнтувався здебільшого на заможні верстви поляків, та Польська демократична централь (ПДЦ), котра об'єднувала переважно польських соціал-демократів. Кожне з них утворювало на місцях свої осередки, активізувало політичну й культурно-освітню роботу. Попри істотні розбіжності ПВК і ПДЦ були єдиними в головному – у відстоюванні незалежності Польщі [359, с. 89, 121–122].

Першим постав ПВК. Уже 6 березня 1917 р. з ініціативи представників Польської національно-демократичної партії («ендеки») у Києві скликано збори представників 36 польських громадських організацій із різних територій підросійської України [359, с. 120; 119]. Збори визнали себе повноправним представництвом усіх польських громадських організацій регіону. Було обрано Виконавчий комітет із 20 осіб, до якого увійшли І. Бартошевич (голова), С. Хаєцький, І. Пересвет-Салтан, В. Дзедушицький, С. Єзерський, М. Міцкевич та ін. 8 березня ПВК оприлюднив у київських газетах відозву до польського народу з закликом об'єднувати всі національні сили з метою створення «Громадської польської організації». Для захисту інтересів польського демократичного загалу було засновано нове друковане видання «Gazeta Narodowa», яке побачило світ у другій половині квітня.

Хоча ПВК проголосив себе представником усіх польських громадських об'єднань, він не відображав інтереси всіх соціальних верств населення

[1120, с. 26]. Через це під час роботи крайового з'їзду делегатів польських союзів, організацій і товариств в Україні (на з'їзд прибули 558 представників від 170 польських інституцій) [970, арк. 9; 234, с. 272], що тривав у Києві 18–24 червня 1917 р. стався розкол. На противагу ПВК було створено ПДЦ, до якої ввійшли Польський демократичний союз на Русі, Союз польської демократичної молоді, Польська демократично-незалежницька група в Україні, Польська радикальна партія, Польське демократичне об'єднання на Русі, Польський прогресивно-демократичний робітничий союз та ін. [726, с. 94]. Її головою обрали С. Стемповського, а товаришами – М. Міцкевича і Р. Кнолля [909, с. 545; 359, с. 120]. Порівняно з ПВК, котрий у середині липня 1917 р. припинив співпрацю з Центральною Радою, ПДЦ ставилася значно лояльніше до українського державотворення.

Проте, як зазначають дослідники, успішність організаційних ініціатив польських демократів не слід перебільшувати. ПДЦ в Україні координувала діяльність осередків прогресивно-незалежницького руху лише в межах Київської, Волинської й Подільської губ. Тому сучасники трактували її як «кресову» [726, с. 96], локальну, а не загальноукраїнську політичну силу.

Політичними союзниками демократичних сил із ПДЦ стали Польська партія соціалістична (л.) і Польська партія соціалістична (р. ф.). ППС (л.), яка виступала за соціалістичні перетворення суспільства та створення незалежної Польської держави [921, с. 68], сформувала в Україні 6 власних секцій. Перша з них у травні 1917 р. постала в Києві. Наприкінці літа відповідна секція оформилася в Харкові, розгорнувши свою діяльність на деяких підприємствах міста. Секції ППС (л.) існували також у Катеринославі, Одесі, Бердянську, Олександрівську, Єлисаветграді. В Центральній Раді цю організацію представляли 7 членів, а в Малій Раді – 1.

Помітний політичний вплив на польське населення в Україні справляла ППС (р. ф.). Її секції були створені у великих промислових

центрах України: Харкові, Луганську, Катеринославі, Одесі, Києві. До Центральної Ради було кооптовано 4 представники [630, с. 72; 234, с. 120; 579, с. 272] цієї партії.

Активно діяла в Україні, особливо у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Луганську, Феодосії, Краматорську, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви [586, с. 355], яку очолювали К. Томашевський, І. Фіолек, Я. Копчинський, Я. Гжеляк-Вісмут.

Також розгорнули діяльність деякі інші організації. Так, 12 березня на мітингу польських робітників було утворено Польську робітничу раду міста Києва та обрано тимчасовий Виконавчий комітет із 19 осіб. Учасники мітингу ставили за мету налагодити тісні відносини з Радою робітничих депутатів. Наприкінці березня в Києві виник Польський демократичний союз, до якого записувалися «незалежні і прогресивні партії», а в квітні засновано Польський національний клуб Києва, що прагнув згуртувати польське населення міста під гаслом незалежності Царства Польського [1120, с. 26]. Крім Києва, активізація польської громадськості охопила й інші місцевості України.

Поляки, котрі перебували на службі в російській армії, заснували Союз поляків-військовиків Київського військового округу. В резолюціях першого зібрання Союзу було проголошено, що його загальнополітичною метою є відновлення державної незалежності Польщі. Для цього передбачалося найближчим часом створити загони національної армії і скликати у Києві з'їзд делегатів Південно-Західного фронту. Вже 23 квітня 1917 р. перший польський полк склав присягу [1120, с. 26–27].

Хвиля політичної активності не оминула і польське жіноцтво. 2–3 травня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд польських жінок, у якому взяли участь понад 400 делегаток із Умані, Харкова, Вінниці, Бердичева, Білої Церкви. З'їзд висловився за незалежність Польщі та рівноправність жінок [359, с. 120; 1120, с. 27] у новій польській державі.

Значну увагу польські організації приділяли національно-культурному відродженню поляків. Для цього створювали культурно-просвітницькі організації, відкривали польські школи, Польський університетський колегіум у Києві, активізувала діяльність Римо-католицька церква [361, с. 104] тощо.

Після падіння царизму до активної громадсько-політичної самоорганізації вдалася німецькомовна меншина. Центром її національного руху стали південноукраїнські губернії. 14–16 травня 1917 р. в Одесі було скликано Всеросійський з'їзд німців, на який прибуло 2000 делегатів. За оцінкою дослідників, уже під час підготовки та роботи з'їзду були чітко окреслені відмінності в політичних симпатіях «російських» та «українських» німців. Якщо перші орієнтувалися на консервативну «октябристську платформу», то другі підтримували ліберальні програмні засади конституційних демократів з їхніми вимогами демократичної республіки за умов дотримання всіх прав та свобод громадян. Одеський форум продемонстрував перевагу концепції «українських» німців, а також чітко окреслив претензії останніх на провідне місце в загальноросійському русі представників німецької меншини.

Травневий з'їзд формально засвідчив повагу до права націй на самовизначення, проте висловив переконання, що майбутнє Росії в унітарній державі. Хоча частина німецькомовного населення дотримувалася іншої позиції. Так, під час роботи Другої конференції Союзу німців Півдня Росії в Одесі 1–4 серпня 1917 р. значна група делегатів висловились за федеративну перебудову Російської імперії; вважається, це було наслідком того, що в роботі конференції брали участь і представники українських національних партій. Проте така позиція не отримала підтримки більшості делегатів [887, с. 169, 170].

Активно включилися в організаційну та політичну діяльність меноніти – одна з етноконфесійних груп, що належала до німецькомовної спільноти

Півдня України. 17 травня 1917 р. в Ново-Молочанську розпочав роботу Менонітський з'їзд Молочанської волості, який був присвячений винятково політичним питанням. Наслідком роботи цього зібрання було також створення Молочанської менонітської організації (ММО) на чолі з Бюро ММО [887, с. 170].

Слід відзначити поодинокі сплески активності представників інших національних меншин. У травні 1917 р. в Києві виник білоруський національний гурток «Зорка». Із закликом до сербів про організацію загальних зборів звернулися активісти київського сербського гуртка професор А. Стоянович та студент П. Попович. Ініціативна група литовців Житомира розпочала в квітні 1917 р. роботу щодо створення місцевого литовського об'єднання [1120, с. 28]. Мобілізовані в російську армію місцеві словаки і чехи сформували військові легіони, зосереджені в Києві. Вони визнали Т. Масарика «тимчасовим диктатором самостійної держави Чехії і Словаччини» і створили коаліційну філію Чехословацької національної Ради [751, с. 89–90].

Отже, національні меншини відіграли помітну роль у поваленні самодержавства, розпаді Російської та Австро-Угорської імперій, революційному і державотворчому процесах в Україні. Проголошення революцією демократичних свобод істотно активізувало їхнє громадсько-політичне життя, зокрема дало поштовх до інституційної самоорганізації: створювалися партії і громадські об'єднання меншин, формувалося їхнє ставлення до українського національного руху. Все це свідчило про політичну суб'єктивацію етносів, викликану усвідомленням ними своїх прав та інтересів, а також необхідністю створення механізмів їхнього представництва. Найбільш ініціативно виявили себе євреї й поляки, а дії росіян як представників найбільшої іноетнічної групи були на початках маловиразними.

4.2. Українське державотворення крізь іноетнічну призму

В історико-політологічній літературі утвердилася думка про те, що більшість національних груп із розумінням поставилася до історичного права українського народу на відновлення своєї державності, а головне – вони самі були зацікавлені в реформуванні самодержавства. Однак на практиці все було складніше.

Дійсно, переважна більшість етнічних меншин підтримала повалення царизму і початок демократичних перетворень, але її ставлення до права українського народу на свою державність було суперечливим: від певної підтримки до повного заперечення [193, с. 76–77; 152, с. 79]. Так, із перших днів існування Центральна Рада стала отримувати привітання, авторами яких були не лише українці, а й представники організацій національних меншин [909, с. 48, 49; 440, с. 170]. Однак на початку революції останні вітали Центральну Раду, але не як прообраз української держави, а як одне з громадських об'єднань [1120, с. 28]. Лише з часом, коли УЦР усе більше позиціонувалася як крайова влада, їхнє ставлення до українського руху, радше його окремих аспектів, ставало лояльнішим.

У цілому демократичні підходи Центральної Ради до вирішення прав національних меншин викликали адекватну реакцію народів, що проживали в Україні [630, с. 68]. Однак у перші тижні революції деякі з них, зокрема представники російської та єврейської інтелігенції, не лише з певною зневагою ставилися до українського національного руху, але не знали і нічого не хотіли знати про нього [138, с. 168]. Особливо це стосувалося росіян, у тодішній термінології – «великоросів».

Звичайно, було б наївно сподіватися, що росіяни в Україні стануть щирими прихильниками української автономії [196, с. 31–32]. Навіть ті з них, що поблажливо ставилися до революційних змін, уявляли собі їхнє здійснення у всеросійському масштабі, а прагнення українців до збереження своєї національності й розвитку мови вважали явищем

шкідливим [429, с. 2615]. Та загалом, опір російської меншини автономізації України більше базувався на прагматичній основі. Значна частина її представників у випадку реалізації завдань українського руху мала що втрачати, адже до революції вони не лише займали більшу частину адміністративних посад, а й були фактичними господарями України. Тому не викликав сумніву той факт, що російська меншина використовуватиме всі доступні засоби, щоб паралізувати прагнення українців домогтися національно-територіальної автономії [1093, с. 65].

Російські революційні організації домінували в багатьох українських містах. В авангарді антиукраїнського руху перебували російські політичні партії, осередки котрих діяли в Україні. Серед них були кадети, меншовики, есери, більшовики. Зокрема, кадети своїм жорстким антиукраїнським курсом задавали тон у Тимчасовому Уряді [909, с. 129; 824, с. 17]. Не кращими були відносини з їхніми представниками в Україні.

Шкодили Українській революції і представники т. зв. загальноросійської демократії – меншовики й есери. Те, що вони в липні 1917 р. увійшли до складу Центральної Ради, означало більше зовнішнє замирення, ніж згоду на розвиток процесів в Україні за українським сценарієм. На думку дослідників, це була спроба використання можливостей, що виникли, для блокування Української революції, її обмеження рамками офіційного курсу Тимчасового Уряду [824, с. 17]. Російські соціалістичні організації вдавалися також до погроз і залякування населення [630, с. 70; 909, с. 121, 128–129]. Отже, вести мову про якесь порозуміння з загальноросійською демократією не доводилося.

Доволі підступною була позиція, зайнята російськими більшовиками. Виступаючи проти Тимчасового Уряду, вони інколи декларували солідарність з українськими визвольними змаганнями [392, с. 308–309]. Однак, як показав подальший розвиток подій, ця солідаризація тривала

лише до Жовтневого перевороту, після якого Україна, на думку більшовиків, мала ввійти до спільної держави.

Великодержавні настрої в Україні віддзеркалювала й російська преса. Зокрема, рупором демократичної російської інтелігенції краю була г. «Киевская мысль». Її політичний напрямок формував головний редактор, а водночас один із лідерів меншовиків М. Балабанов, який намагався довести, що український народ – невід’ємна частина «триєдиної Русі» [392, с. 290–292, 303; 909, с. 275, 279]. Настрої консервативної та чорносотенної частини російського суспільства в Україні, відображала г. «Кіевлянинъ», на шпальтах якої часто вміщали провокаційні заклики до репресій проти українського руху [392, с. 297–298]. Подібні видання існували також в інших містах України.

Відносно розважливо до ідеї української державності поставилися єврейські політики. Така позиція, на думку В. Винниченка, була продиктована відсутністю їхніх претензій на національне панування в Україні та розумінням, що при демократичному ладі панівне становище повинна мати та нація, яка становила більшість населення [94, с. 286–287]. Однак визначальним при цьому були два фактори. По-перше, українці пропонували євреям рівноправність, не вимагаючи від них асиміляції в українському середовищі. По-друге, декларуючи ідею автономної України, очільники Центральної Ради завжди наголошували, що здійснюватимуть її в складі федеративної Росії.

Попри зважену оцінку української державотворчої програми з боку єврейських партій, їхнє ставлення до неї все ж було різним. Це проявлялося навіть у позиціях соціалістичних суб’єктів єврейського політикуму, наприклад Бунду і Поалей Ціону.

Бундівці вважали, що здійснення українських національних ідеалів могло затримати революційну боротьбу пролетаріату у всеросійському масштабі [392, с. 304–305]. Водночас Бунд, змушений рахуватися з тим, що

автономія України стає фактом, у червні 1917 р. висунув ідею скликання територіального з'їзду, щоб домовитися про основи автономії і права меншин [752, с. 38, 42; 1093, с. 65]. Невдовзі це питання перейшло в практичну площину.

На відміну від проросійського Бунду, ЄСДРП ПЦ, об'єднуючи єврейських робітників, дрібних ремісників і частину інтелігенції, яка не піддалася русифікації, значно прихильніше ставилася до української справи і конструктивно співпрацювала з українським політикумом [392, с. 305–306]. Однак ця партія вважала, що межею політичної самостійності України, на яку єврейське суспільство могло погодитися, – це «перебудування Російської держави на республікансько-федеративних підставах і включення України, як автономної частини, у ту федеративну республіку» [196, с. 38]. Піти далі цієї межі ЄСДРП ПЦ не вважала за можливе.

Нейтральну позицію в українсько-російському протистоянні займали сіоністи. Щоправда, їхні лідери не раз наголошували на своїх симпатіях до українських визвольних змагань [909, с. 175, 276; 392, с. 307].

Однак прихильне ставлення до ідеї української державності низки єврейських політичних партій далеко не завжди сприймав проросійськи налаштований загальний єврейський суспільний загал, котрий, як зазначав І. Чериковер, «відчував до української справи певну недовіру, а в ліпшому випадку байдужість» [1093, с. 115]. Об'єднувало ж єврейських політиків і обивателів щодо українського руху прагнення не допустити його відокремлення від загальноросійських революційних процесів. У такій єдності євреї вбачали не лише збереження спільного постімперського простору, а й запоруку свобод, задекларованих для національних меншин.

На відміну від значною мірою зрусифікованих євреїв, поляки були рішуче налаштовані проти будь-яких форм російського імперіалізму. Як і українці, вони прагнули скористатися наростанням загальної політичної

кризи в Російській і Австро-Угорській імперіях для національного визволення [359, с. 115]. Польські політики мали різне бачення перспектив українського і польського державотворчих процесів. Більшість поляків Галичини і Західної Волині розглядали ці землі як «східні креси» майбутньої Польської держави, а тому не допускали навіть думки про можливість створення держави українського народу в межах його етнічної території [360, с. 16].

Щодо підросійської України, то там події розвивалися за дещо іншим сценарієм. Побоюючись реставрації централізованої Російської імперії, лідери польського руху не лише відстоювали відродження національної держави, а й підтримували визвольні змагання українського народу [361, с. 104]. На перших порах, упродовж березня – початку липня 1917 р., найактивніше на державотворчу діяльність Центральної Ради реагував Польський виконавчий комітет на Русі*, котрий прагнув співпрацювати з Центральною Радою на паритетних засадах.

Однак подальшої співпраці не вийшло. Причина фактичного розриву між двома інституціями, як випливає з заяви ПВК, полягала в тому, що УЦР передала право розподілу мандатів між етнонаціональними суб'єктами не загальнонаціональним представництвом, а Київському виконавчому комітетові об'єднаних громадських організацій. Останній представляв лише київські міські організації, і до того ж, замість поділу мандатів за національним принципом, зробив це поміж представниками неукраїнських політичних партій та виконавчими комітетами військових, робітничих і селянських депутатів. Таким чином, уважав ПВК, польський загаль краю залишився без представництва в місцевих автономних органах [970, арк. 4 зв.–5]. Виходячи зі заявленого, на надзвичайному засіданні Комітету, скликаному 7 липня 1917 р., одноголосно було ухвалено протест проти порушення принципу національного самовизначення. У документі

* Детально позицію ПВК проаналізовано в публікації автора: 475, с. 451–455.

було констатовано, що польське населення позбавили змоги брати участь у будівництві автономії краю [970, арк. 5, 14]. Тобто йшлося про розрив стосунків, унаслідок якого ПВК, зосередившись на організаційній розбудові польського суспільства в Україні, фактично перестав визнавав владу Центральної Ради.

За таких умов ініціативу співпраці з УЦР перехопили представники лівого сектору польського політикуму. Однак і вони готові були підтримували український національно-визвольний рух лише до тієї межі, за якою він розходився з інтересами польського державотворення [361, с. 104]. Так, учасники зборів польських демократів, на яких заснували Польську демократичну централь, заявили, що для поляків в Україні в суто національних питаннях обов'язкова солідарність з політикою корінної Польщі, а в «місцевих питаннях – солідарність з російською революцією й українським визвольним рухом». Та попри це, слід погодитися з думкою Д. Дорошенка, що поляки в 1917 р. були чи не єдиною національною групою в Україні, яка «вповні усвідомила своє меншинове становище і старалася шляхом співпраці з українськими політичними чинниками – Центральною Радою й Генеральним Секретаріатом – захистити свої національні й соціальні інтереси, як окрема національна меншість» [234, с. 272–273].

Загалом байдуже до співпраці з українською владою в 1917–1921 рр. поставилася німецька національна меншина, котра притримувалася позиції нейтралітету [741, с. 1773; 154, с. 94]. Спроби лідерів Української революції залучити її до спільної роботи задля розбудови демократичної України результатів не дали. Навіть своє право на виділені для них 3 місця в Центральній Раді [909, с. 208] німці не реалізували.

Хоча спроби співпраці траплялися. Так, 11 липня 1917 р. Бюро вже згаданої Молочанської менонітської організації схвалило позицію УЦР, згідно з якою Україна мала право на автономію в складі федеративної Росії

[887, с. 170]. Це означало, що меноніти пов'язали своє майбутнє з відродженою українською державою.

Активнішою була співпраця німецької меншини з органами влади ЗУНР. Зокрема, вона мала свого представника в Українській Національній Раді, а низка австро-німецьких старшин, котрі походили зі Західної України, влилися в УГА [329, с. 254; 741, с. 1773; 792, с. 47–48].

Розглянувши ставлення національних меншин до українського руху на початковій стадії революції, далі доцільно прослідкувати, як воно змінювалося на різних етапах українського державотворення, в т. ч. на прикладі таких знакових подій, як проведення загальнонаціональних форумів, ухвалення універсалів Центральної Ради, проголошення державної незалежності тощо.

Першою серйозною пробою сил українства став Всеукраїнський національний конгрес, що тривав із 6 по 8 квітня 1917 р. Незважаючи на запевнення українців про забезпечення прав національних меншин, вимога автономії України викликала шалену протидію багатьох неукраїнських та проімперських сил [949, с. 659; 94, с. 104–108; 954, с. 31]. Дійшло до того, що голова ради робітничих депутатів К. Незлобін погрожував застосувати військо для розгону конгресу [94, с. 89–90]. Проте, як підмітив В. Винниченко, проблема полягала не стільки в погрозах, як у тому, що представники т. зв. російської демократії, не відреагувавши на антиукраїнський випад свого соратника, фактично з ним солідаризувалися.

Наступальну наклепницьку кампанію розгорнула низка російських часописів, серед яких «Русские ведомости», «Русское слово», «Кієвлянинъ», «Киевская мысль». Українців огульно звинувачували в намаганні надати конгресові статусу Українських установчих зборів, самовільно проголосити автономію й захопити владу в Україні, розвалити єдиний фронт, українізувати російськомовні школи, очистити Україну від

інших національностей під гаслом «Україна для українців» [949, с. 659; 182, с. 29–30; 283, с. 2616] тощо.

Значне враження на суспільство, в т. ч. його іноетнічну частину, справив Перший універсал УЦР, причому далеко не всі сприйняли його прихильно. Майже одностайно засудили проголошення автономії України загальноросійські політичні партії й організації [182, с. 22; 846, с. 487; 954, с. 82–83]. Лише керівництво більшовицької партії з тактичних міркувань підтримали в цьому питанні Центральну Раду. Однак Ленінські статті «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Недемократично, пане Керенський!» різко контрастували зі ставленням до Центральної Ради місцевих більшовиків. Вони звинувачували Раду в тому, що «загальний тон» Універсалу заступає класові завдання української революційної демократії [440, с. 168]. Власне, в такому ставленні більшовиків до українського національно-визвольного руху не було нічого дивного. Подальші події лише підтвердили це.

Як вияв неприпустимого сепаратизму оцінили Перший універсал представники єврейських партій і організацій [820]. Так, на думку Бунду, документ скеровував український рух на шлях розриву з революційною демократією країни [752, с. 38; 188].

Проте більшість суспільства, в т. ч. чимало представників неукраїнського населення, побачили в Універсалі запоруку «...ладу, спокою, порядку, забезпечення свободи й здобутків революції для України, й привітала його з радістю й вдоволенням» [182, с. 22]. Невдовзі, завдяки дотриманню в Універсалі «умови збереження цілоти Російської держави», навіть єврейські керівні кола, «...не ризкуючи опинитися в конфлікті як з власним почуттям, так, зокрема, з настроями ширших жидівських народних верств» [196, с. 26], приєдналися до вимоги автономії України.

Подальшого розвитку взаємини організованого українства з національними меншинами набули після прийняття Другого універсалу,

коли представники останніх увійшли до складу Центральної Ради. Навіть російська меншина, коли українська влада стала реальністю, змушена була змінити свою риторику і радила Тимчасовому Урядові якось порозумітися з українцями [283, с. 2616; 954, с. 84]. Проте входження росіян до УЦР не означало зміни їхньої політики [196, с. 31]. Так, утворення окремої фракції більшовиків у Раді було зроблено зовсім не для підтримки останньої, а для того, щоб розкласти її зсередини, чого, власне, вони й не приховували [909, с. 253, 549–550; 202]. Ще активніше пропагували антиукраїнські погляди позапарламентські російські сили, зокрема чорносотенці [440, с. 169; 909, с. 521; 954, с. 117].

Певний час основні засади політики Центральної Ради, тобто право України на територіально-автономний державний устрій, хоч і з певними нюансами, підтримували переважно представники єврейських партій та організацій [909, с. 175, 211, 222–223; 196, с. 36–37]. Ця узгодженість проявилася вже на перших засіданнях УЦР, в яких брали участь представники національних меншин, і тривала до часу ухвалення Четвертого універсалу.

Позиції польських політичних репрезентантів, передусім обох частин ППС та ПДЦ, у справі українського державотворення виявились дещо неочікуваними для «автономістів» із Центральної Ради. На їхню думку, автономія України в складі федеративної Росії мала стати лише проміжним етапом до проголошення повної незалежності. Відповідно УЦР і Генеральний Секретаріат для реалізації цієї мети мали взяти процес розбудови української державності під повний контроль [119; 909, с. 211, 223].

Небачена доти єдність позицій української й іноетнічної частин УЦР проявилася під час обговорення на Шостій сесії Центральної Ради в серпні 1917 р. уже згаданої «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні», що була видана замість «Статуту Генерального Секретаріату» й істотно звужувала автономію України. В

умовах загострення відносин між Тимчасовим Урядом і УЦР остання здобула практично одностайну підтримку своїх членів, незалежно від їхньої національної приналежності. З усіх промов, тексти яких уміщені в збірнику документів і матеріалів [909, с. 217–219, 228, 229, 242, 243–244, 246–247, 248, 547, 548, 549], дещо дисонували лише виступи представників від Конституційно-демократичної партії, котрі, попри критику «Інструкції», прагнули підтримати і навіть виправдати Тимчасовий Уряд [909, с. 218, 242, 248, 547, 549], мотивуючи це інтересами Російської держави.

Проте в жовтні того самого року, коли українські партії на засіданні Малої Ради запропонували обговорити справу скликання Українських установчих зборів, про які йшлося в Декларації Генерального Секретаріату від 29 вересня 1917 р. [203, с. 232], попередньої єдності вже не було. Палкі суперечки між російськими меншовиками, есерами та Бундом, з одного боку, і українцями – з іншого, викликала згадка про «суверенний» характер майбутнього парламенту [909, с. 329, 334–336, 348, 349, 350, 353, 559–561]. Ще радикальнішими були кадети, котрі вийшли зі складу УЦР [909, с. 329, 330; 955, с. 18]. Решта національних меншин, як зазначив С. Гольдельман [196, с. 39], не вбачала небезпеки для здобутків революції в скликанні власних Установчих зборів для України, що запровадили б для неї конституцію, законодавчі установи, встановили б компетенцію і порядок діяльності постійного уряду.

Щоб не загострювати відносини з національними меншинами Мала Рада в справі скликання Українських установчих зборів ухвалила компромісне формулювання, на яке погодились усі [909, с. 353]. У результаті кожна сторона отримала те, що хотіла: національні меншини – відсутність акцентування на суверенності Українських установчих зборів, український політикум – підтримку необхідності їхнього скликання з боку представників іноетнічного населення.

Подією, що кардинально змінила ставлення різних політичних напрямків у національних меншинах до українського національного руху і Центральної Ради, став більшовицький переворот у Росії. Російське середовище в Україні, що до того часу було єдиним у неприйнятті її суверенітету, розкололося. З одного боку, більшовики, котрі з тактичних міркувань спорадично підтримували український рух, не тільки стали на позиції відкритих ворогів української державності, а й активно підтримали агресію більшовицької Росії проти УНР. З іншого боку, побоювання більшовизації України змінило ставлення до Центральної Ради решти російських об'єднань і політичних партій [440, с. 176–177]. Про підтримку УЦР оголосили як ради і представлені в них російські соціалістичні партії, так і ліберальні та консервативні верстви російського населення України, а також партії й об'єднання, що відображали їхні інтереси [752, с. 53]. Проте ця підтримка була тактичною і зумовлювалася необхідністю спільної боротьби проти більшовизму в Росії.

З тривогою сприйняли більшовицький переворот у Петрограді й єврейські політичні партії України. Одними з перших його рішуче засудили представники Бунду й ОЄСРП [909, с. 361, 362, 363, 561]. У тодішній ситуації єврейські політики вбачали єдиною гарантією подальших демократичних перетворень тверду державну владу, якою мала стати Центральна Рада [190, с. 19–20; 527, с. 28]. Щоправда, тут варто погодитися з думкою Г. Кривошия про те, що стосовно російського населення України можна говорити про кон'юнктурні зміни в його ставленні до українського національного руху, а щодо єврейської меншини – про еволюцію її поглядів, адже політичні лідери єврейства з підтримкою Центральної Ради визначилися раніше [440, с. 179].

За сильну українську владу виступали також поляки. Ще напередодні більшовицького перевороту, 24 жовтня, В. Рудницький у запиті від імені ПДЦ вимагав від Генерального Секретаріату в боротьбі з погромами

не покладатися на загальноросійські органи, а самому братися до припинення безладів [909, с. 358]. Необхідність зміцнення української влади підтримала й ППС (р. ф.) [630, с. 72–73].

Враховуючи, що після більшовицького перевороту в Петрограді загальноросійський державний центр фактично перестав існувати, Центральна Рада продовжила розбудову української державності. 1 листопада 1917 р. вона ухвалила «Звернення до громадян України», в якому повідомила, що, приступивши до організації «найвищої крайової влади», визнала за необхідне доповнити Генеральний Секретаріат п'ятьма генеральними комісарами, і пообіцяла разом із урядом ужити всіх заходів, щоби встановити в Україні «лад і спокій» [339, с. 384]. Через два дні подібну Відозву [100, с. 390–391] оприлюднив і Генеральний Секретаріат. Фактичний перехід влади до УЦР і ГС, незважаючи на окремі тертя, стався за згодою всіх політичних партій і організацій, у т. ч. іноетнічних [752, с. 53–54], окрім крайніх правих і крайніх лівих.

Значно вагомішим актом українського державотворення став Третій універсал Центральної Ради. Він викликав широку гаму як політичних, соціальних, так і національних почуттів. Зважаючи на серйозну підготовчу роботу, тривалі дискусії, які передували проголошенню документа [752, с. 56–57], Універсал значною мірою був продуктом компромісу між українською більшістю й іноетнічною меншістю УЦР. Найбільшими опонентами закладених в Універсалі ідей виявилися представники Бунду, російських меншовиків та есерів. Однак й інші сили, зокрема ОЄСРП та Поалей Ціон, побоювалися значного дистанціювання від Росії [1093, с. 69; 752, с. 57]. Саме тому вони наполягли, щоб у документі було підкреслено прагнення до єдності з Росією: «...Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів» [884, с. 398–400]. У інших місцях

також було багато застережень на зразок того, що УЦР «...стане на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії»; про встановлення державного контролю над продукцією на Україні, «...пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії» [884, с. 400] тощо.

Незважаючи на компромісний характер Третього універсалу, ставлення до нього національних меншин було більш ніж стриманим [909, с. 396]. Проте особливого вибору вони не мали: або демократичний розвиток, запропонований Центральною Радою, або російський більшовизм із його соціальним радикалізмом. Відповідно до результатів поіменного голосування, з 47 членів Малої Ради за Універсал проголосували 42 (всі українці та євреї), проти – ніхто, утрималися – 5 (1 представник від ПДЦ та 4 від російських партій) [909, с. 397]. Логіку свого голосування росіяни мотивували тим, що тільки Всеросійські установчі збори можуть встановити форми національного самовизначення, та побоюванням за єдність революційного фронту [752, с. 58; 909, с. 397, 398, 566].

На відміну від російських політиків, євреї одностайно підтримали Третій універсал, адже кожна єврейська політична сила вбачала в ньому втілення своїх політичних прагнень. Так, Бунд, попри ультраінтернаціоналізм, не міг не схвалити документ, до якого вніс низку поправок, і в якому було підкреслено прагнення України до єдності з Росією, а питання про національно-культурну автономію зайняло одне з чільних місць [752, с. 58]. Сіоністи різних напрямів також були задоволені змістом декларацій української влади, оскільки він не суперечив їхній концепції «синтетичного сіонізму», що означала «комбінацію палестинської ідеї з боротьбою за національну та культурну автономію в діаспорі» [187, с. 8]. Разом із тим, зазначимо, що одностайне голосування зовсім не означало відсутності сумнівів у його доцільності.

Схвально сприйняли Універсал у частинах, що стосувалися проголошення УНР та національно-персональної автономії і поляки. Разом

із тим, більшість польських партій негативно відреагували на задекларовану в документі ліквідацію права власності на землю та передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу [884, с. 400; 921, с. 71]. Так, під час виступу в Малій Раді представник ПДЦ В. Рудницький, запевнивши, що його фракція щиро тішиться приєднанням України до кола вільних народів, пояснив відмову підтримати Універсал протестом проти проголошеного «упорядкування земельної справи» й оголосив про складання своїх повноважень члена УЦР. Йому опонував делегат від ППС (л.) Левинський. Він не лише підтримав Універсал, а й звинуватив колегу в реакційності. «Так само і ми зробили б з польською шляхтою і польськими поміщиками» [909, с. 398], – завершив виступ Левинський.

Через незгоду з задекларованим у Третньому універсалі вирішенням земельного питання до демаршу вдався і генеральний секретар польських справ М. Міцкевич, котрий навіть подав у відставку. Щоправда, за кілька днів, після роз'яснень суті земельної реформи, відкликав її і продовжив свою роботу [806, с. 197]; його товаришем став В. Рудницький [909, с. 482]. 22 листопада у г. «Dziennik Kijowski» з'явився протест проти запланованої в Універсалі земельної реформи, підписаний великою кількістю польських організацій [806, с. 197]. Причина такої обструкції крилася в тому, що на Правобережжі України близько половини всіх земельних угідь перебувало в руках польських великих і середніх землевласників.

Після проголошення УНР її найбільшою проблемою стала діяльність інтернаціональної меншини більшовицького крою, котру інтенсивно підживлювали з Росії. Незважаючи на те, що за результатами виборів до Всеросійських установчих зборів, які відбулися наприкінці листопада 1917 р., більшовики в Україні одержали лише 10% голосів, тоді як українські партії – близько 75% [909, с. 572; 234, с. 313], вони сподівалися

здобути тут владу. Проте невдала спроба зробити це шляхом поглинання Центральної Ради Всеукраїнським з'їздом рад селянських, робітничих і солдатських депутатів спонукала Росію «радянлізувати» Україну за допомогою військової сили.

Через кілька днів після ухвалення РНК згаданого «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» російські більшовицькі війська розпочали просування в Україну. А завдяки тому, що в Харкові було проголошено маріонеткову «Українську республіку», Петроград отримав можливість представляти події в Україні як внутрішній конфлікт між революційними радами робітничих і солдатських депутатів та «буржуазною» Центральною Радою [36, с. 161].

17 грудня 1917 р. радянський уряд України оголосив війну УЦР і звернувся за допомогою до РНК Росії, яка «братерською рукою» скерувала сюди до 20 тис. більшовицьких військ. Вони були підсилені місцевими червоногвардійськими загонами [36, с. 161]. Так розпочалася Перша війна радянської Росії проти УНР.

Ставлення населення УНР – як українського, так і іноетнічного – до російської агресії загалом було негативним хоча б тому, що вона руйнувала усталений спосіб життя. Однак існували й певні нюанси. У той час, коли переважна більшість людності пасивно сприймала події, старалася не втручатися в них, інша частина була налаштована революційно і намагалася виявити себе відповідним чином. Прикладом було інспіроване більшовиками січневе 1918 р. повстання в Києві, зокрема на заводі «Арсенал», спрямоване проти УЦР. У таборі супротивників діючої української влади з різних причин опинилося чимало представників національних меншин та зрусифікованих українців. Агітацію «проти Центральної Ради й проти українців» [910, с. 116–117, 118] проводили навіть деякі з тих репрезентантів іноетнічного населення, котрі й самі засідали в УЦР.

Загарбницька експедиція росіян в Україну спровокувала суперечності навіть у стані самої російської меншини, яка розділилася на два основних угруповання. Одне з них, представлене здебільшого заможними верствами, інтелігенцією й офіцерством, хоч і не було прибічником незалежності України, виступило на боці антибільшовицьких сил за демократичну і неподільну Росію [751, с. 115]. Навіть російські небільшовицькі газети, які ще певний час виходили в Петрограді й Москві – «Воля народа», «Векъ», «День», «Нашъ векъ» та ін., поставилися з симпатією до боротьби українців із більшовиками [234, с. 325].

Щодо України, то з парламентських російських фракцій Центральної Ради про свою підтримку останньої 20 січня 1918 р. під час Дев'ятої сесії оголосили лише народні соціалісти Меншовики заявили, що їхня позиція залишається «та сама, що була й досі» [910, с. 118], тобто між засудженням більшовиків [909, с. 507] та невизнанням української державності [910, с. 102]. Гірша ситуація склалася в середовищі російських есерів, від яких відкололася група лівацьких елементів, чиї представники погрожували гарматами зруйнувати Центральну Раду. Невизначеною залишалася позиція й тих російських есерів [910, с. 118, 119], що засідали в УЦР.

Друге угруповання російської меншини, що складалося здебільшого з робітництва і солдатських мас, було налаштоване радикальніше. Воно становило соціальну базу російської експансії і підтримувало більшовиків [751, с. 115–116].

Подібним ставлення до експорту більшовицької влади в Україну було й серед єврейства, котре, за словами В. Солдатенка, «...в основному зайняло позицію стороннього спостерігача, вичікуючи, що з того вийде» [824, с. 18]. І все ж деякі його верстви, особливо в селах і містечках, підтримували прибічників української національної державності, чинили опір Червоній армії і т. зв. революційним продовольчим загонам. Могутнім поштовхом до зростання антибільшовицьких настроїв стали заходи

політики «воєнного комунізму», експропріації власності й заборони дрібної торгівлі [751, с. 116], які здійснювали окупанти на захоплених територіях.

Песимістично сприйняв окупаційну радянську владу єврейський політикум [909, с. 507; 1108, с. 30]. Навіть Бунд, латентно співпрацюючи з більшовицьким режимом, що на початку 1918 р. на кілька тижнів утвердився в Києві, усвідомлював його безперспективність в Україні. Зокрема, на загальних зборах Київської організації Бунду з 780 присутніх її членів пропозицію про визнання нової влади підтримали тільки 11 осіб, ще 7 утрималися [752, с. 82].

По-різному відреагувало на війну між радянською Росією та УНР єврейське вояцтво. Значна частина його обрала позицію нейтралітету. Інші військовики, залежно від політичних симпатій чи антипатій, були схильні підтримувати або демонструючи реальними діями прихильність до єврейства Центральну Раду, або декларуючих інтернаціоналізм більшовиків [172, с. 35–36].

Симпатизувала гаслам російської соціал-демократії і була широко представлена як у меншовицьких, так і більшовицьких організаціях в Україні, виступала опорою або й носієм нового режиму деяка частина цивільного єврейського населення [751, с. 116]. Така поведінка вела до зростання в суспільстві напруги та антиєврейських настроїв. Тому представники єврейства в УЦР, наприклад М. Рафес і Й. Шехтман, закликали до усвідомлення того, що вся єврейська нація, як і будь-яка інша, не може відповідати за наявність у ній осіб різних переконань [910, с. 116, 117]. Останній при цьому домагався, щоби Центральна Рада видала відозву з закликом не чинити єврейських погромів. Проти такої пропозиції виступив український есдек Б. Мартос. На його думку, подібну відозву могли б зрозуміти «...якраз так, що євреї винні, коли за них заступається Центральна Рада, і що їх, значить, треба громити» [910, с. 117]. Відтак

Мартос запропонував Бундові закликати киян підтримати Центральну Раду в боротьбі проти більшовиків. Зрештою, майже всі фракції УЦР, у т. ч. бундівці, вирішили видати спільну відозву [910, с. 117, 119], погодившись, що такий захід викличе більше довір'я до єврейства, ніж антипогромні заклики. Заяви до населення про підтримку Центральної Ради в боротьбі з більшовиками [24, с. 273] на своїх шпальтах умістила й єврейська партійна періодика.

Неоднозначним ставлення до більшовиків було також у польському середовищі. Проте переважна більшість поляків Наддніпрянщини підтримували курс українців на самостійність УНР [119]. Виразно антибільшовицьку позицію займали ПДЦ та ПВК [1151, с. 97–98]. Чимало поляків взяли активну участь в обороні краю. Так, польська бойова дружина під проводом Польської військової організації з перших днів більшовицького заколоту взяла участь у січневих боях 1918 р. в Києві на боці Центральної Ради. Підтримку їм надавала польська молодь [910, с. 119; 1151, с. 100; 119]. У той самий час, але з протилежного боку від барикад допомагала більшовикам велика група польських робітників без чітко вираженої партійної приналежності [1151, с. 100]. Проте, як зазначив В. Скальський, про національну свідомість останніх говорити не доводиться. Вони були насамперед робітниками, більшовиками, і тільки потім поляками. Класова солідарність для них, як і для представників інших народів, була важливішою, ніж національна єдність.

Несподівано незрозумілим виявилось політичне позиціонування лівого спектра польської національної меншини. Склалася ситуація, коли такі помірковані партії, як ППС (л.) та ППС (р. ф.) підтримали більшовиків [806, с. 197–198]. Так, представник останньої В. Корсак 25 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради оприлюднив декларацію, в якій закликав УЦР порозумітися з РНК Росії як тимчасовим центральним урядом [909, с. 477, 576]. Такою самою була тональність його заяви від 2 грудня 1917 р.

[909, с. 496]. Водночас київська група крайньої лівої польської організації – СДКПіЛ, що мала репутацію найбільш пробільшовицької, 3 грудня того самого року заявила про визнання «Центральної Ради як уряду України» [806, с. 197–198]. Щоправда, при цьому наголосила, що не підтримує політику, яку проводить Рада.

Справжнім потрясінням для українського політикуму стало негативне волевиявлення представників іноетнічного населення в Центральній Раді за проголошення державної незалежності України. Останні не відповіли взаємністю навіть на такий прогресивний крок українців, як ухвалення ще до голосування за Четвертий універсал Закону про національно-персональну автономію для іноетнічного населення. Зокрема, з присутніх представників національних меншин споконвічну українську мрію підтримав лише член ППС (р. ф.) В. Корсак. Представники російських есерів, а також Поалей Ціон і ОЄСРП утрималися від голосування, сіоністи на засідання не з'явилися, а бундівці та російські меншовики взагалі голосували проти Універсалу [910, с. 102; 196, с. 53]. Наступного дня репрезентант Бунду А. Золотарьов, що займав в уряді посаду генерального контролера, виконуючи волю своєї партії, котра не хотіла відповідати за дії влади незалежної УНР, демонстративно склав свої обов'язки [910, с. 106; 188]. Без особливої настирливості просив «переглянути» справу з його перебуванням в уряді й міністр російських справ Д. Одинець [910, с. 106]. Згодом представник Української партії соціалістів-самостійників І. Луценко дорікав національним меншинам, що хоча лише частина їх висловилася проти незалежності України, однак і ті, що утрималися від голосування, судячи з їхніх висловлювань, дотримувалися тієї ж позиції [910, с. 118]. Така поведінка, природно, викликала розчарування в багатьох українців і вела до подальшого охолодження партнерських стосунків.

Дослідники таку етнополітичну ситуацію пояснюють, з одного боку, значною перевагою серед національних меншин краю антиукраїнських,

антидержавницьких елементів, з іншого – тим, що багато хто з тодішніх представників іноетнічного населення України не відчував себе власне меншинами, особливо у містах, які традиційно були осередками імперської влади. Вони, незалежно від етнічного походження, ототожнювали себе з панівною нацією імперії, а проголошення незалежності України сприймали як спробу відрізати їх від основного масиву їхньої нації і перетворити на справжню меншину [165; 530, с. 107]. Найбільше від такого сценарію втрачали, а відповідно й найбільше його побоювалися росіяни, переважна частина котрих безумовно підтримувала найтісніший зв'язок зі своєю метрополією. Всі вони бачили Росію єдиною й неподільною: пролетарські верстви – радянською, а заможні – буржуазно-демократичною [530, с. 107]. Антиукраїнські настрої, що домінували серед загалу російської меншини, визначали й позицію її лідерів, зокрема, тих, котрі засідали в Центральній Раді.

Євреї, які своєї державності не мали, також не підтримували курсу на створення української держави та, сприймаючи Україну лише як один із постімперських регіонів, прагнули зберегти єдність загальноросійської єврейської громади. При цьому одну частину єврейства приваблювали соціалізм та інтернаціоналізм більшовиків, іншу (переважно власників) – побудова єдиної демократичної Росії [530, с. 108]. Хоча, як згодом зазначав С. Гольдельман, уже тоді було зрозуміло, що, по-перше, розпад Росії – це об'єктивний процес, якого не могло зупинити жодне голосування єврейських представників у Центральній Раді; по-друге, навіть із егоїстичних міркувань євреям не можна було допускати до повного розходження з українським табором, бо це загрожувало реалізації «такого велетенського здобутку», як національно-персональна автономія. Зрештою, припинення єврейсько-української співпраці могло призвести до радикалізації українського політикуму і зашкодити єврейському населенню [196, с. 53–54]. Проте під час проголошення незалежності

України єврейські партії керувалися дещо іншими настановами, котрі з часом далися взнаки.

Причини такої позиції єврейських партій полягали, вочевидь, і в тому, що, крім них, в Україні побутував репрезентований ними єврейський загал. Ставлення останнього до визвольних змагань українців виразив лідер Бунду М. Рафес: «Український національний рух, узагалі чужий єврейському міщанину (він не поважає цієї «хлопської мови» і віддає перевагу мові багатой культури, російської), постав перед ним після III Універсалу своїм негативно-соціальним боком і він зненавидів його» [752, с. 60–61]. Така різка оцінка, з одного боку, засвідчила глибоку ментальну прірву між двома народами, з іншого – позитивну роль політичних партій – українських і єврейських, котрі, незважаючи на певні прорахунки, намагалися звести хоча б якийсь місток між українським та єврейським берегами.

Змінили ставлення до українського питання й польські політичні сили України. Для них державотворча діяльність Центральної Ради перестала бути принциповим інтересом. Вони, як і раніше, її підтримували (або хоча б не заперечували), але лише тією мірою, якою вона гарантувала й узаконювала права польської національної меншини [119]. Коли ж на порядок денний поставало контроверсійне питання, вирішення якого українці й поляки бачили по-різному, починалися тертя.

Однією з перших проблем, що зумовила деяке загострення між українцями й польською національною меншиною, була т. зв. «холмська справа». Її було актуалізовано Постановою Сьомої сесії УЦР про з'єднання українських земель від 31 жовтня 1917 р., відповідно до якої влада Генерального Секретаріату мала поширюватися на «всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською», в т. ч. на Холмщину [909, с. 379]. Проти такого вирішення проблеми запротестували польські представники в Центральній Раді. В результаті, сторони дійшли

компромісу, передавши справу на розгляд у Секретарство національних справ для порозуміння з комісаром польських справ [909, с. 380]. Однак означену проблему за період діяльності Центральної Ради так і не було вирішено.

Ще одним каменем спотикання в стосунках між УЦР та представниками польської національної меншини стало вже згадане положення Третього універсалу про ліквідацію права власності на землю та передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу [884, с. 400]. Загроза соціально-економічним інтересам польських поміщиків навіть призвела до тимчасового зближення відвертих антагоністів. Уже 9 листопада 1917 р. ПДЦ разом із ПВК та іншими організаціями, що представляли «польську правницю» на українських землях, оприлюднили протест проти дій Центральної Ради, в якому назвали їх «актом кривди відносно поляків» [119]. Разом із тим, характерно, що протестувальники не ставили під сумнів легітимність самого Універсалу.

Попри ситуативну співпрацю між ПДЦ та ПВК, у їхньому ставленні до українського руху схожості було небагато. Навіть незважаючи на те, що обидві структури підтримували незалежність України, як своє, так і її майбутнє вони бачили по-різному. Наприклад, польські демократи, що співпрацювали з Центральною Радою і підтримували Міністерство польських справ, вважали себе національною меншиною в Україні, прагнули органічно влитися до українського суспільства, працювати на його користь, не забуваючи про свою історичну батьківщину. Вони бачили себе рівними українцям, із однаковими правами, але з особливими потребами [806, с. 199].

Якщо прихильники ПДЦ ідентифікували себе як «поляки в Україні», то їхні візаві з ПВК робили наголос на першому слові – «поляки». Останні вбачали сенс незалежності України в тому, що це давало їм більше можливостей для керування українцями, економічного зростання й

задоволення своїх месіанських амбіцій, які, за висловом В. Скальського, доволі часто виглядали як примітивний шовінізм. Своєю позицією ігнорування української влади ПВК викликав захоплення в більшості заможних поляків, що сподівалися таким чином захистити своє майно, яке підлягало конфіскації відповідно до земельного законодавства Центральної Ради. В січні 1918 р. у Києві відбувся з'їзд Польської ради міжпартійного об'єднання, котрий визнав, що в «...умовах тяжких Комітет без жодних відхилень витримав політичну лінію так, що становище поляків за звітний період є найбільш можливим в таких обставинах» [806, с. 199]. Польське населення, організоване ПВК як «своїм» урядом у доволі закриту групу, слабо пов'язану з рештою українського суспільства, жило поняттями польської державності. Незважаючи на те, що поляки проживали на території України, вона була для них чужою. «З українцями не розмовляємо, бо маємо сувору інструкцію не дати втягнути себе до жодної політичної акції» [806, с. 199], – так характеризував політичну діяльність ендеків на теренах УНР один із польських діячів Й. Вельovejський у листі до С. Грабського.

Негативною була реакція поляків і на умови Брестських угод 1918 р. Насамперед це стосувалося таємних статей, відповідно до яких Австро-Угорщина зобов'язувалася до кінця липня 1918 р. перетворити Східну Галичину і Північну Буковину на єдиний коронний край, а Холмщина й Підляшшя мали відійти до УНР [858; 359, с. 134]. Звістка про підписання Брестського миру викликала серед поляків переполох. Польські газети у Львові вийшли в траурних рамках. Саму звістку про мир було подано під назвою «IV поділ Польщі». У Кракові на багатьох будинках було вивішено чорні прапори. У Варшаві вибухнула урядова криза [234, с. 324]. Проти мирного договору виступили також поляки УНР. Так, 15 березня 1918 р. під час його обговорення на засіданні Малої Ради представник ПДЦ Почентовський заявив про неможливість ратифікації договору, позаяк він

«прилучає Холмщину до України» [910, с. 203]. Утім гетьманський переворот зірвав цей план, а австро-угорський уряд відмовився від своїх зобов'язань, оскільки представникам Антанти українське питання було подане як «австро-угорська інтрига» [359, с. 135].

Ставлення російських фракцій до підписання мирного договору між Україною та державами Центрального блоку було різним. Так, 22 січня 1918 р. під час голосування на Дев'ятій сесії УЦР за надання права Раді Міністрів УНР підписати згаданий договір російські есери підтримали його, народні соціалісти – утрималися, меншовики – оголосили протест проти «сепаратного миру» і також утрималися. Єдиним з усіх делегатів, хто проголосував проти, виявився російський меншовик Д. Чижевський [910, с. 121] – за походженням українець.

Поведінка російських окупантів в Україні, зокрема терор, запроваджений ними в Києві, скасування національно-персональної автономії, пограбування Міністерства єврейських справ, знищення архівів та вигнання міністерських працівників із приміщення [196, с. 13–14, 59], дещо отямили єврейський політикум. Тому і в січні при голосуванні за право Ради Міністрів підписати Брестський договір, і під час його ратифікації в березні 1918 р. представники єврейства в Центральній Раді, за винятком Бунду, висловилися «за» [910, с. 121, 212–213]. Бундівці щораз, як тільки поставало питання про мир із країнами Центрального блоку, послідовно виступали проти нього [909, с. 468; 910, с. 107, 114, 121, 212–213]. Їхніми однодумцями в несприйнятті УНР як однієї зі сторін миротворчого процесу завжди були російські меншовики.

По-різному поставилися національні меншини й до останньої події в діяльності Центральної Ради – гетьманського перевороту та подальшого її розгону. Зокрема, доволі рельєфно це було відображено в поведінці органів міського самоврядування. Вже 30 квітня 1918 р. на засіданні Київської думи обговорили політичний момент. Польське коло і

позапартійний російський блок порадили відкласти питання й розглянути його спочатку в керівних органах партій, а представник єврейського демократичного блоку заявив, що фракція утримується від голосування. Інші – приступили до обговорення. Наприклад, російські есери зазначили, що дума часто критикувала український уряд, але останні події мають об'єднати її гласних. Меншовики взагалі запропонували оголосити протест проти гетьманського перевороту. Представник Бунду переконував, що міська дума, обрана на засадах загального виборчого права, може підкоритися лише органу, створеному таким же чином. Оскільки позапартійний російський блок і Польське коло утримались від голосування, резолюція з протестом проти останніх подій була прийнята соціалістичною більшістю без особливих ускладнень [943, с. 52–53].

Антигетьманські резолюції ухвалили міські думи Катеринослава, Миколаєва, Одеси. Однак, як зазначає Т. Харченко, якщо на протести столичної думи нова влада не зреагувала, то до органів міського самоврядування провінційних міст вона була менш лояльною – замість них було запроваджено цензові думи [943, с. 53], що не знали поділу на фракції ні за політичною, ні за національною ознаками.

На відміну від більшовицької і національно-соціалістичних партій, російські праві й центристські течії до Гетьманату поставилися лояльніше, хоча й не приховували антипатії до нього. Здебільшого вони усвідомлювали, що лише П. Скоропадський може дати їм притулок і захист, тоді як із припиненням діяльності його уряду до влади в Україні придуть радикальні, принципові в своєму ворожому ставленні до них сили [652, с. 151]. Найбільш послідовно з гетьманською владою співпрацювали кадети, які в травні 1918 р. на з'їзді представників партії в Києві утворили місцеву головну управу, незалежну від загальноросійського головного комітету [909, с. 532]. Вони входили до

Ради Міністрів УД і мали значний вплив у державному апараті й армії [283, с. 2616].

Відверто вороже до Української Держави ставилися російські консервативні кола, представники яких також переховувалися в Києві від більшовиків. Передусім це стосується такої організації, як Київський національний центр (КНЦ). Характеризуючи її спрямованість та діяльність, А. Денікін зазначав, що найближчими завданнями КНЦ були такі: 1) боротьба з українською самостійністю; 2) підтримка Добровольчої армії як організуючого протибільшовицького російського центру; 3) інформування союзників «про справжній стан справ в Україні» [209, с. 157–158]. До КНЦ тяжіли шовіністичні об'єднання на кшталт Позапартійного блоку російських виборців, Клубу російських націоналістів, Товариства «Русь» та ін. У подібному напрямку в Українській Державі діяла російська преса [956, с. 71, 77, 79].

Найбільше від гетьманського перевороту втрачали євреї. Зокрема, через відміну Закону про національно-персональну автономію, на основі якого вони розвинули доволі ефективну діяльність. Особливо це було відчутно в порівнянні з активністю решти іноетнічного населення, тому відразу після насильницької зміни влади ОЄСРП та Поалей Ціон видали відозви-протести, якими засудили протиправні дії німецьких військ і закликали населення підтримати Центральну Раду [24, с. 275]. 12 травня 1918 р. встановлення Гетьманату різко засудили бундівські організації України, кваліфікувавши його як контрреволюційний акт [752, с. 92–93]. Вони закликали до скликання суверенних Установчих зборів на основі загального виборчого права, до встановлення федеративних зв'язків України з іншими частинами російської демократичної республіки, до виконання вимог національно-персональної автономії.

Такого самого погляду Бунд дотримувався й у подальшій діяльності. Наприклад, у вересні 1918 р. на засіданні Київської міської думи один із

його представників різко засудив розгін Центральної Ради, а новий уряд охарактеризував як владу поміщиків і капіталістів [188].

Щодо реакції поляків на державний переворот у г. «Народня воля» було відзначено, що «...в юрбі чути було з приводу події то сумні – між українцями, то радісні – між меншостями, особливо поляками – розмови» [910, с. 325]. Польській меншині в Українській Державі імпонувало, що Гетьманат із розумінням ставився до відновлення незалежності Польщі й намагався налагодити з нею добросусідські відносини. У Києві розгорнув роботу надзвичайний посланник Польщі С. Ванькович, а в Лодзі діяло українське консульство на чолі з С. Нілусом. До того ж, як зазначає О. Калакура, більша частина ображених на Центральну Раду польських землевласників активно підтримали економічну політику П. Скоропадського, зокрема його закони на захист приватної власності як «фундаменту культури і цивілізації». На перших порах гетьман користувався підтримкою з боку «Землян» – об'єднання польських поміщиків, котре, щоправда, негативно поставилося до задуманої гетьманським урядом аграрної реформи, яка передбачала створення численного прошарку селян-середняків шляхом викупу землі у власників великих маєтків, а ще більше – до Грамоти про федерацію з Росією. Незадоволення лідерів польських товариств викликали заходи українського зовнішньополітичного відомства щодо включення на основі Брестського договору Холмщини та Підляшшя до складу України. Водночас створення в місцевостях найбільшої концентрації поляків, зокрема на Поділлі та Волині, польських національних легіонів самооборони, які долучалися до придушення селянських повстань [359, с. 130–131], спричинювало невдоволення серед значної частини українського суспільства.

Встановлення твердої влади, тим більше за активної участі німецької окупаційної адміністрації, прихильно сприйняли німецькі колоністи. Яскравим виявом їхнього привілейованого становища в Українській

Державі стала участь у процесі відновлення їхніх маєтків та повернення їм самовільно взятого чи розграбованого селянами майна гетьманської місцевої адміністрації та австро-німецького окупаційного війська. Зокрема, відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба від 18 травня 1918 р., губернські старости мали не лише оповістити населення про необхідність невідкладного повернення власникам розграбованого майна, а й вживати заходів для цього, залучаючи поліцію і військові сили. Активну допомогу німцям-колоністам надавали німецькі війська. Об'єднуючись у спільні загони, вони влаштовували розправи над селянами, вимагаючи не лише повернення того, що було взяте з розгромлених маєтків, а й значних контрибуцій [154, с. 99–100]. Такі дії, санкціоновані офіційною владою, дискредитували українську державність та загострили відносини між німецькими колоністами й навколишнім селянством.

У складній етнополітичній ситуації перебувала Директорія УНР: незважаючи на декларування курсу, спрямованого на співпрацю з національними меншинами, ставлення останніх до неї бажало бути кращим. Лише деякі течії в партіях національних меншин були готові підтримувати українську державність взагалі [850, с. 212]. Мало що змінило навіть відновлення чинності Закону Центральної Ради про національно-персональну автономію.

Здебільшого ігнорували співробітництво з Директорією та її урядами російські партії й організації. Характерною для їхньої поведінки була вже згадана відмова меншовиків подати свою кандидатуру (нею мав стати Мартинов, єврей за походженням) на посаду міністра праці до кабінету В. Чехівського. Це сталося через небажання партії співпрацювати з урядом, котрий не погоджувався на федерацію з Росією. Ще примарнішими були надії на співпрацю з більшовиками, котрі, незважаючи на обіцянки про сприяння Директорії [957, с. 60–61; 752,

с. 116–117], навіть не давши їй оговтарися після ліквідації Гетьманату, розпочали наступ на щойно відновлену УНР.

Той факт, що російські меншовики й есери не сприяли більшовикам як партії, мало чим міг допомогти Директорії в боротьбі проти агресії радянської Росії, оскільки вони швидше б погодилися на Україну більшовицьку, ніж самостійну. Проте з тактичних міркувань ні меншовики, ні есери не хотіли позбавляти себе можливостей легальної роботи в УНР, і тому офіційно шукали контакту з українською владою. Зокрема, користуючись підтримкою російських робітників в Україні, вони брали участь у виборах до Трудового Конгресу України [850, с. 206], здобувши 7 депутатських місць. А один із їхніх представників – І. Біск [516; 957, с. 60] навіть увійшов до складу секретаріату ТКУ.

Повстання Директорії проти гетьмана П. Скоропадського з «явною прихильністю» зустріли широкі верстви єврейського населення. В багатьох невеликих населених пунктах України євреї брали участь у святі перемоги нової влади, і взаємовідносини між ними й місцевими очільниками українського руху подекуди були надзвичайно дружніми. У Вінниці єврейська громада вітала Директорію, «...яка забезпечить вільний лад України і національно-персональну автономію для всіх національних меншин» [885, с. 57–58]. Так само зустрічало київське єврейство нову владу 19 грудня 1918 р. [565, с. 98; 885, с. 57–58], в день її вступу до Києва.

Однак симпатії євреїв були пасивними, вичікувальними, про якусь співучасть їхніх інституцій чи окремих діячів у боротьбі проти гетьманського режиму не йшлося, тому коли в першому зверненні до народу Директорія зазначала, що «жиди є нашими приятелями, вони йдуть із нами» [196, с. 98], вона, ймовірно, враховувала лише загальні тенденції серед єврейського населення.

Із приходом Директорії до влади офіційний провід єврейських соціалістичних партій співпрацював із нею і брав участь у низці державних

заходів, а також у виборах до Трудового Конгресу України [850, с. 207]. Певну кількість єврейських політиків було обрано депутатами ТКУ. В їхніх виступах на першій сесії передпарламенту проявилася вся гама ставлення до відновленої УНР. Так, М. Рафес позиціонував себе й очолюваний ним Бунд як відвертих апологетів російського більшовизму, заявивши, що бундівці є прихильниками радянської системи і боротимуться за її запровадження в Україні [996, арк. 1–5; 752, с. 149–150]. Політичний сенс його промови зводився до того, що він, за висловом М. Стахіва, «м'якими словами» переконував український уряд капітулювати перед радянською Росією в ім'я інтересів світової соціальної революції в радянській формі [851, с. 55–61]. Із протилежних позицій на Конгресі виступив представник Поалей Ціону А. Ревуцький, який закликав орієнтуватися «...не на переможця моменту – большевиків і не на безповоротне минуле – єдину Росію Керенського, а на неминуче відродження українського народу» [851, с. 61].

Важко не погодитися з думкою М. Стахіва про те, що сіоністськи налаштовані єврейські сили проявили себе стійкіше щодо більшовицької демагогії і тому продовжили співпрацю з владою Другої УНР [850, с. 208]. На відміну від них, Бунд, котрий схвально зустрів прихід Директорії до влади в Україні, підкреслював її заслуги в ліквідації гетьманського режиму [188], вже невдовзі, як і російські меншовики, «гірко поборював» її [196, с. 105]. На думку В. Гусєва, до такої зміни позиції бундівців спонукала непослідовна діяльність Директорії, яка не змогла задовольнити «соціальні і національні інтереси трудящих класів» УНР, забезпечити реалізацію обіцяної програми соціально-економічних перетворень, налагодити контакти з Росією, зупинити хвилю єврейських погромів. З огляду на це вже в січні 1919 р. бундівські лідери характеризували Директорію як таку, що не виправдала сподівань робітничих і селянських мас [190, с. 22]. Щоправда, незрозуміло, як можна оцінювати дії влади лише за перший

місяць її діяльності, і тим більше вимагати від неї за такий короткий час «виправдати сподівання»? Низка риторичних запитань виникає і з приводу тодішніх перспектив реалізації урядової програми. Чи можливо було нормалізувати відносини з Росією, котра прагнула анексувати УНР? Як здійснити соціально-економічні перетворення в умовах перманентної війни? Щодо погромницького руху в січні 1919 р., то навіть лідер Бунду М. Рафес під час засідання Трудового Конгресу України відкидав звинувачення на адресу Директорії з цього приводу [752, с. 149]. Найбільша ж антиєврейських виступів припало на наступних два місяці, упродовж яких країну охопила цілковита анархія, а деморалізоване поразками українське військо весь час відступало. Засобів для припинення антисемітських акцій практично не існувало.

Швидше за все, позиція Бунду стосовно Директорії була викликана не стільки діяльністю останньої, як внутрішніми процесами, що тривали в самій організації. Ще наприкінці 1918 р. в Бунді почали виникати ліві групи, що співчували більшовикам [114, с. 72]. У грудні вони утворили комуністичну фракцію, а в березні 1919 р. оформилися в окрему партію – Комуністичний Бунд (Комбунд). Інші бундівці продовжували підтримувати Директорію [1108, с. 43; 611]. Аналогічні процеси відбувалися в інших єврейських партіях.

Отже, дотримуючись принципу своєрідної політичної диверсифікації, або «високої політики», за визначенням І. Чериковера [1093, с. 116], партійні верховоди єврейських партій прагнули забезпечити їхню присутність серед усіх ключових гравців, котрі діяли на політичному полі України. Відповідно, частина єврейського політикуму продовжила співпрацю з керівництвом Другої УНР, незважаючи на її вкрай важке військово-політичне становище. За словами С. Гольдельмана, це була доба, яка визначалася найвищою мірою зближення між відповідальними представниками єврейської суспільності й урядовими українськими

колами та активної співпраці обох національних таборів. Ця доба тривала від евакуації Києва в лютому 1919 р. до останніх спроб зберегти незалежність УНР восени 1920 р., коли наступ більшовиків поклав край цим надіям [196, с. 124]. Зі знищенням української демократичної державності прийшов кінець також єврейській національній автономії.

Ставлення польської національної меншини до Директорії як органу влади Другої УНР великою мірою визначалося не лише політикою останньої, а й низкою чинників, зумовлених геополітичними обставинами. Всі вони – і урядова етнополітика, і геополітичні фактори – аж ніяк не сприяли порозумінню української влади з польською меншиною. З одного боку, Директорія хоч і відновила дію Закону про національно-персональну автономію, однак при цьому відмовилася відновити діяльність Міністерства польських справ. Ще більшим недоліком її політики в очах польського суспільства УНР були соціально-економічні декларації, спрямовані, проти «класів земельної і промислової буржуазії» [204, с. 392]. З іншого боку, загострення українсько-польських відносин – як внутрішньодержавних, так і міждержавних – поглибили пертурбації на світовій мапі. Зокрема, ліквідація Австро-Угорської імперії призвела до створення ЗУНР та подальшого її збройного протистояння з польською державою. Після Акта злуки між УНР і ЗУНР конфлікт із Польщею набув усеукраїнського масштабу.

Попри означений антагонізм, польська національна меншина не залишалась осторонь державного життя УНР. Зокрема, її представники взяли участь у виборах до Трудового Конгресу України; окремі з них стали депутатами [851, с. 60]. Проте до справжнього українсько-польського порозуміння дійшло лише в умовах реальної загрози втрати державності. З одного боку, було нестримне бажання більшовиків нав'язати іншим народам свою волю, з іншого – прагнення білогвардійців відновити «велику і неподільну Росію». Політичні провідники УНР і Польської

республіки усвідомили необхідність об'єднання зусиль обох держав для їхнього захисту та укладення міждержавного договору і підписання у квітні 1920 р. військової конвенції [359, с. 148, 155]. Як засвідчують дослідники, переважна більшість поляків Наддніпрянщини активно підтримала створення спільного антибільшовицького фронту, надаючи допомогу військовим формуванням і долучаючись до них [751, с. 116; 359, с. 155; 1098].

Водночас зазначимо, що далеко не все в українсько-польському співробітництві відбувалося гладко. Зокрема, частина киян була збентежена тим, що серед учасників травневого параду на Хрещатику переважали польські війська, тим часом як українські самотужки продовжували бойові дії проти більшовиків на Подніпров'ї. На думку дослідників, якби польські підрозділи продовжили наступ разом з українськими, то більшовиків витіснили б з усієї території України. Однак окремі польські політики, побоюючись незалежної соборної України, схилилися до переговорів із Москвою за умови вигідних територіальних поступок на свою користь. Не сприяли двосторонньому співробітництву й непоодинокі конфлікти українських повстансько-партизанських загонів і польських військових частин [359, с. 155–156].

Доволі контроверсійним було ставлення національних меншин до влади ЗУНР. Попри те, що остання не лише декларувала, а й забезпечувала іноетнічному населенню основні права й свободи, жодна з меншин не відгукнулася на заклики українських органів влади взяти участь у процесі державотворення. Газета «Діло» від 21 листопада 1918 р. в редакційній статті «Національні меншости в ЗУНР» із цього приводу зазначала, що вони ще не настільки змирилися з фактом існування західноукраїнської державності, щоб узяти участь у її розбудові. Та все ж одним із визначальних чинників, що вплинув на поведінку національних меншин, стало українсько-польське протистояння в листопаді 1918 – липні 1919 р.

Ставлення політичних сил іноетнічного населення до ЗУНР було різним: від протиборства до персонального співробітництва. Перше було притаманне здебільшого польським політичним силам, які прагнули відновити власну незалежну державу та інкорпорувати до неї західноукраїнські землі [84, с. 267]. Представники єврейської і німецької меншин ще в першій половині дня 1 листопада 1918 р. висловили свої симпатії новопосталій Українській державі та попросили в її керівництва захистити їхні права [778, с. 256]. Однак в українсько-польському конфлікті і євреї, і німці дотримувалися нейтралітету, і, щоб не втягуватися в конфронтацію між найбільшими етносами краю, не брали участі у державному житті. Хоча було немало прикладів їхніх виступів на боці як українців, так і поляків [322, с. 285; 141, с. 181–182; 393, с. 193–194]. Окремі з них зайняли урядові посади, служили в УГА, правоохоронних органах краю, працювали в освіті, медицині, зв'язку, на залізниці тощо.

Зрозуміло, що найнепримиреннішою до західноукраїнської державності була польська національна меншина. Її спротив набув особливої гостроти під час воєнного протистояння Польщі та ЗУНР. Відновивши свою державність, поляки вдалися до силового загарбання споконвічних українських земель. Це призвело до міжетнічного збройного протистояння, що супроводжувалося втягуванням місцевих поляків до таких широкомасштабних антиукраїнських акцій [778, с. 261, 262; 359, с. 140–141]. Конфлікт набув етнічного забарвлення і призвів до великих втрат з обох боків.

Утім слід визнати, що в польському середовищі були різні оцінки тодішньої ситуації. Одна частина поляків, насамперед ендеки, дотримуючись ідеї «вищості» поляків та «відсталості» українців, неспроможних створити власної держави, виступала за інкорпорацію західноукраїнських земель до Другої Речі Посполитої [433, с. 69–70; 359,

с. 141–142]. Інші, зокрема соціалісти Ю. Пілсудського, допускали надання Східній Галичині автономії в складі т. зв. історичної Польщі [433, с. 68–69; 746, с. 72; 359, с. 134]. Лідери Польської партії «Визволене» поділяли ідею незалежності й соборності України з включенням до неї Східної Галичини, але без Львова [433, с. 70]. До ліберальнішого ставлення поляків стосовно ЗУНР закликала також польськомовна газета «Głos Prawdy», що виходила з лютого 1919 р. у м. Станиславові [329, с. 242]. Рішуче засудила «війну в Східній Галичині і на Україні» [692] новостворена Комуністична робітничка партія Польщі.

Наявність у польському таборі людей, котрі прагнули порозуміння, уможливило з самого початку Листопадової революції перші політичні контакти між українцями і поляками у Львові. Їхнім результатом стало створення спільного українсько-польського комітету, що мав на меті відвернення військового протистояння та забезпечення порядку [778, с. 256–257, 259; 322, с. 297–299; 84, с. 268]. Утім переростання збройного конфлікту в повномасштабну війну позбавило Комітет будь-яких перспектив.

Загальний тон у польському національному русі задавали великодержавні сили, котрі нерідко вдавалися до радикальних дій. Уже в перші дні листопада 1918 р. вони оперативно сформували з місцевих поляків військові підрозділи, перекинули додаткові сили з Кракова, Варшави та інших міст і розгорнули бої за Львів. Ситуація у галицькій столиці ускладнювалася тим, що понад 62% її 200-тисячного населення становили поляки, 20% – євреї і лише 18% – українці. Основу польських військових формувань склали осередки Польської організації військової (ПОВ), Польський корпус допомогівий, Польські кадри військові. Окрім Львова, польські військові сили було зосереджено у Станиславові, Перемишлі, Коломиї та інших містах [359, с. 135–136, 137, 138, 139].

Паралельно активісти здійснювали мобілізацію серед польського населення.

На думку Л. Шанковського, якщо до 10 листопада 1918 р. йшлося лише про польське повстання у Львові, то напад польських військ із заходу на Перемишль, що стався 11 листопада, засвідчив акт агресії [1103, с. 18]. З того часу слід розрізняти воєнні дії між польським військом та Галицькою армією і антиурядові збройні виступи [133, с. 188, 189; 654, с. 230–231], до яких намагалися вдаватися окремі представники польської національної меншини на території, яку контролювала офіційна влада ЗУНР. Спроби останніх найвідчутніше виявлялися в містах, де українські власті були вразливими і не могли завадити ні організації польського активу, ні відновленню підпільної мережі ПОВ у повітових центрах краю.

Окрім збройних акцій, поляки вдавалися також до бойкоту участі в українських органах влади та виборчого процесу. Однією з найдієвіших форм пасивної боротьби проти влади ЗУНР стали саботажі колишніх австро-угорських чиновників і адміністративних службовців польської національності. У деяких повітових центрах вони спочатку погодилися працювати в новій адміністрації, але згодом відмовилися прийняти т. зв. «службові приречення» на вірність ЗУНР. Небажання польських фахівців залишатися на державній службі часто паралізувало роботу місцевих органів управління на початковому етапі їхнього становлення та діяльності [322, с. 303; 323, с. 148; 325, с. 68; 84, с. 268; 654, с. 222]. Як правило, таку поведінку зумовлювало небажання національно свідомих поляків співпрацювати з урядом, що перебував у стані війни з їхньою батьківщиною.

Негативно на господарське і військово-політичне становище молодій держави впливали страйки тих поляків, котрі працювали на залізниці [322, с. 285, 312; 1092, с. 52; 481, с. 217]. Нерідко для виправлення ситуації були потрібні надзусилля українських працівників.

Серед соціальних верств польської національної меншини найагресивніше до української державності поставилася інтелігенція, яка, зокрема, закликала до опору українській владі та відмовлялася присягати їй на вірність [359, с. 139; 654, с. 218]. Проте переважна частина польського населення позитивно оцінила толерантність влади ЗУНР і ставилася до неї терпимо. Про це повідомляли УНРаду з Бучаччини, Стрийщини, Щирця [322, с. 438, 439, 465; 323, с. 28; 654, с. 217–218].

Чимало поляків з особистої ініціативи вступали на службу до місцевих органів управління ЗУНР. Про такі випадки відомо у Львові, Золочеві, в Бережанському, Бучацькому, Печеніжинському, Станиславівському, Стрийському, Турківському, Яворівському [322, с. 307, 309, 315, 439, 457; 447, с. 76; 84, с. 268] та деяких інших повітах. Представники польської національної меншини служили також у корпусі Української державної жандармерії [395, с. 15–16; 322, с. 315, 320; 326, с. 68; 1092, с. 49]. Проте спроби поляків створити в деяких місцевостях власну міліцію [322, с. 326–327] було відкинуто.

Доволі прихильно спочатку сприйняли Українську революцію польські селяни. Сподіваючись на соціальні реформи, вони не конфронтували з владою ЗУНР. Утрималося від масштабного опору поза Львовом і польське робітництво. Показовим у цьому плані був район Бориславського нафтового басейну, де проживало близько 15 тис. поляків. Дрогобицькій повітовій УНРаді вдалося налагодити з ними мирні стосунки. Готовність допомогти українській владі, зокрема в дипломатичній службі, висловила навіть частина місцевої польської аристократії. Позитивне ставлення до ЗУНР виявляла також низка землевласників-поляків. На думку О. Павлишина, поодинокі свідчення лояльності шляхти можна пояснити, з одного боку, виваженим ставленням української влади до приватної власності й відсутністю в її політиці

ліворадикальних гасел, а з іншого – невизначеністю перспектив відновленої Польської держави [654, с. 218–219].

Кардинальні політичні зміни, що охопили західноукраїнські землі з осені 1918 р., актуалізовані міжетнічним українсько-польським конфліктом, поставили перед вибором також місцеве єврейство. Керуючись пріоритетом власних інтересів, воно демонструвало одностайність у прагненні уникнути участі у війні. Першим декларацію про дотримання нейтралітету в українсько-польському протистоянні ще 1 листопада у Львові проголосив ЄКГБ [141, с. 181]. Він закликав євреїв міста «...підпорядкуватися його наказам, зберігати спокій, порядок і найсуворішу нейтральність, щоб не дали себе втягнути якій небуть зі сторін у вир боротьби» [654, с. 219]. Цю ж позицію Комітет офіційно підтвердив 14 листопада у зверненні до президента США В. Вільсона, Копенгагенського сіоністського бюро та світової спільноти [698, с. 169; 654, с. 219]. Прогнозованим було рішення про політику невтручання в українсько-польську війну ЄНР Східної Галичини. Репрезентуючи все єврейське населення краю, вона у такий спосіб намагалася примирити нуртуючі в її середовищі суперечності між проукраїнською та пропольською політичними орієнтаціями [145]. Про порядок і безпеку життя та майна в єврейських районах Львова мала дбати «окрема жидівська міліція» в кількості 200 осіб [447, с. 77–78; 322, с. 535]. Про організацію єврейської міліції йшлося у відозвах ЄКГБ, розклеєних на мурах міста.

Нейтралітету в боротьбі двох націй дотримувалися також єврейські громади інших міст східногалицького краю та Буковини. Одним із прикладів цієї позиції була їхня неучасть у виборах до УНРади, проведених 22–26 листопада 1918 р. на підконтрольних українцям територіях [141, с. 181, 182]. Така тактика, вважають дослідники, мала відвести від євреїв загрозу можливої помсти з боку переможців.

Окупація польськими військами Львова призвела до фактичного встановлення у Східній Галичині українсько-польського двовладдя і зумовила потребу в координації діяльності ЄНР краю. 18 грудня 1918 р. у Станиславові розпочав роботу установчий з'їзд, у якому взяли участь близько 30 делегатів від 22 місцевих національних осередків із підконтрольних УНРаді територій. Визнавши Станиславів за тимчасове розташування новоствореної Ради, учасники форуму виявили своє прагнення до національного самовизначення й ухвалили політичну платформу східногалицького єврейства, що зводилася до «повного нейтралітету». 23 березня 1919 р. у Станиславові розпочало роботу пресове бюро при ЄНР. Органами останньої були «Єврейське слово» та «Вісті Східногалицької національної ради» [329, с. 244–245].

Загалом, аналізуючи проголошену євреями політику нейтралітету, варто погодитися з тими дослідниками, котрі вважають, що вона не знайшла розуміння ні серед українців, ані серед поляків. На думку М. Стахіва, обрана євреями позиція об'єктивно допомагала полякам, оскільки польська дипломатія могла з певним правом посилатися на той факт, що не тільки польська меншина в ЗУНР не сприймає української державності, але таке ж становище займає і численне єврейство. Проголошення єврейської нейтральності до агресії Польщі, вважав дослідник, формально означало, що євреї оголошували себе «...екстериторіальними громадянами, які мають всі права мешканців цієї території на рівні з народом-господарем цієї країни, а одночасно не хочуть і не будуть виконувати ніяких громадянських обов'язків, які зміряли б до оборони цієї країни перед ворогом» [849, с. 122]. Таке становище євреїв він назвав «унікальним» у новітній історії.

З іншого боку, поміж частини польської громадськості й військ поширювали припущення, що за тактикою невтручання в українсько-польську війну криється принаймні опосередкована підтримка євреями

ЗУНР. Це стало однією з причин погрому у Львові, що розпочався після відступу Галицької армії з міста [145; 778, с. 284]. Таким протиприродним способом польські шовіністи прагнули завадити українсько-єврейському порозумінню.

Однак антисемітське насилля з боку поляків, як і те, що українська громадськість надала фінансову допомогу жертвам львівського погрому, разом із євреями протестувала проти нього, наприклад у Дрогобичі, а також послідовна політика УНРади, спрямована на демократичне вирішення єврейського питання, посилили серед єврейства Східної Галичини проукраїнські настрої. Значна частина його стала вбачати в ЗУНР силу, здатну захистити населення від антисемітизму [329, с. 245; 393, с. 193].

Зрозуміло, що ставлення єврейської громадськості до Української республіки не було одностайно позитивним. Пропольські настрої домінували, наприклад, серед асимільованої єврейської інтелігенції Львова. Наприкінці листопада 1918 р. вона заснувала в місті Союз поляків Мойсейового віросповідання. Частина євреїв – прибічників Польщі – воювала у складі її армії [329, с. 245]. З іншого боку, пропольські позиції зрівноважувала та частина східногалицького єврейства, котра, попри офіційно проголошений нейтралітет, співпрацювала з органами української влади [322, с. 309, 320, 376, 439], підтримувала ЗУНР, у т. ч. зі зброєю в руках.

Про прихильне ставлення євреїв до молодої української держави йшлося, зокрема, у звітах із Борислава, Бучача, Долини, Дрогобича, Комарно, Перемишля, Рави-Руської, Рудок, Тернополя, інших місцевостей краю [322, с. 289, 466, 508; 323, с. 28; 133, с. 190; 656, с. 124; 654, с. 218]. У низці синагог краю проголошували українцям вдячні проповіді [653; 654, с. 220]. Співчувала національно-визвольним змаганням українців і частина євреїв північно-західної Буковини [141, с. 182; 145].

У проукраїнських симпатіях євреїв підозрювала й польська громадськість. Категоричність її суджень засвідчує звернення польського населення Львова до держав Антанти на Паризькій мирній конференції, в якому євреїв було названо ворогами Польщі [698, с. 167–179]. Ревно ставилося польське населення Східної Галичини також до того, що значна частина єврейської інтелігенції та службовців погодилася працювати в українських державних установах, і навіть склали присягу на вірність ЗУНР. Враховуючи дефіцит національних кадрів, такі дії стали значною допомогою молодій українській державі [133, с. 186; 653; 654, с. 222–223]. Певна частина євреїв служила в адміністрації і медичних підрозділах Галицької армії [393, с. 193–194; 133, с. 190]. У складі УГА діяли й військові єврейські підрозділи, передусім – це відомий «Жидівський пробоевий курінь» під командуванням С. Ляймберга. Він нараховував близько тисячі осіб і складався винятково з єврейських добровольців. Промовистими були випадки, коли єврейська молодь збирала по полях набої для карабінів, яких бракувало українським воякам, а в будинках молитви євреї молилися за успіхи Галицької армії [133, с. 190] під час українсько-польського протистояння під Львовом.

Утримавшись від запропонованої участі в УНРаді, єврейські діячі були представлені в окремих повітових органах самоврядування ЗУНР. Зокрема, в Борщеві, Жовкві, Коломиї, Підгайцях, Самборі [653; 595]. В ряді випадків українська влада пролонгувала повноваження колишніх міських рад, вагомо представленими єврейським населенням. Зокрема, так сталося в Бориславі, Золочеві, Рудках, Станиславові, Чорткові. Громадяни єврейської національності обіймали посади комісарів ЗУНР у Бродах та Золочеві [653].

Демократична політика уряду ЗУНР слугувала вагомим аргументом на користь формування проукраїнського єврейського табору. Серед сіоністських лідерів прихильниками західноукраїнської державності були

М. Бененсток, І. Вальдман, Векслер, Г. Рейзес, М. Рінгель та ін. [148, с. 75, 76; 849, с. 123] Конструктивно співпрацювали з владою ЗУНР ЄНРади, особливо щодо надання чи позичання коштів молодій державі [653].

Загалом, стратегія євреїв щодо невтручання в українсько-польський конфлікт залишалася незмінною впродовж всієї війни 1918–1919 рр. та періоду дипломатичної оборони ЗУНР на міжнародній арені. Однак, як дослідив М. Гон, їхня тактика характеризувалася певним маневруванням. Після того, як упродовж зими – весни 1919 р. в ЄНРаді зміцніли проукраїнські сили, в її середовищі розпочато обговорення питання про відмову від нейтралітету й відкрити співпрацю з національною більшістю Східної Галичини. На заваді втілення цього наміру в життя стало усвідомлення, що такий крок де-факто інтегрує євреїв у війну ЗУНР і Польщі, тому на таємному засіданні, що відбулося в березні 1919 р., члени ЄНРади ухвалили підтримати державу українців після закінчення бойових дій [141, с. 182, 183]. Незважаючи на відсутність остаточного рішення з боку єврейського представницького органу, навесні-влітку 1919 р. простежуються події, котрі можна трактувати як спрямовані на зміцнення українсько-єврейських відносин. На думку М. Гона, найважливішими з них були такі:

1. Змінилося ставлення до Української держави єврейських соціал-демократичних сил. Так, 23 березня 1919 р. лідери Поалей Ціон ухвалили підтримати самостійну ЗУНР і водночас привітали її об'єднання з УНР. Наступним за чергою став Бунд, котрий наприкінці березня 1919 р. сповістив про розрив із тактикою нейтралітету щодо ЗОУНР. У той же час про співпрацю з українським урядом заявив представник єврейських соціал-демократів.

2. Початком відкритої співпраці євреїв із ЗОУНР стали переговори між довіреними особами ЄНРади й українськими урядовцями, що відбулися 7 квітня 1919 р. і завершилися включенням чотирьох її представників із правом дорадчого голосу до складу виборчої комісії УНРади.

3. Вибори до ЄНРади, проведені 18 травня 1919 р. у м. Станиславові, дали підстави одній із українських газет заявити, що євреї «хочуть вийти з нейтралітету і як окрема нація брати участь у будівництві української держави».

4. Прагнучи зняти мовний бар'єр між єврейською громадською думкою і неєврейським читачем та відкрито впливати на формування суспільних настроїв, у т. ч. українсько-єврейських взаємовідносин, ЄНРада у травні 1919 р. намагалася започаткувати видання свого періодичного органу українською мовою. Його завданням мало стати інформування українського читача про правдиві тенденції суспільно-політичного життя євреїв краю.

5. Виступаючи того ж місяця на конференції в Парижі, один із найвідоміших галицьких сіоністів Л. Райх підтримав державотворчі прагнення українців.

6. Влітку 1919 р. у Тернополі завершилося формування єврейського підрозділу – «Жидівського пробоевого куреня», який відкрито вступив в Українсько-польську війну на боці ЗОУНР [141, с. 183–184].

На жаль, кількісні зміни українсько-єврейського порозуміння першої половини 1919 р. так і не переросли в якісні. На заваді стала поразка ЗУНР.

Окрім євреїв, позиції нейтралітету в ЗУНР дотримувалися німці, які також не брали участі у виборах до УНРади [696, с. 42]. Проте частина з них співпрацювала з українською владою [1092, с. 67]. Зокрема, в деяких місцевостях офіцери-німці надали українським військовим дієву допомогу під час Листопадового повстання 1918 р. Окремі представники німецької меншини займали посади в повітових органах влади. Відомо, що німецькі колонії в околицях Щирця виявили свою лояльність [322, с. 285, 306, 312, 461, 465; 326, с. 39] до української адміністрації.

На зборах делегатів німецьких громад у Станиславові 11 грудня 1918 р. було створено представницьку організацію «Німецька народна рада

в Західно-Українській Республіці». Вона мала виробити основні положення щодо здійснення національної автономії меншин та протегувати культурним і господарським потребам німецького населення. У своєму органі Рада закликала одноплемінників ставитися до властей ЗУНР з довірою у відповідь на прихильність та розуміння, які українці висловили німцям [329, с. 251].

Доброзичливо до творення української державності поставилися також представники низки інших національних меншин, зокрема чеської [322, с. 313, 461; 329, с. 238].

Підсумовуючи, зазначимо, що переважна більшість іноетнічного населення схвально зустріла повалення російської й австро-угорської монархій та початок демократичних перетворень. Однак ставлення національних меншин до права українського народу на свою державність було суперечливим. Воно визначалося національними пріоритетами і коливалося від певної підтримки до повного заперечення. Лише з часом, коли українська влада зміцнила свої позиції, ставлення іноетнічного сегменту суспільства до української державності, радше окремих її аспектів, набирало лояльніших форм. Серед найбільших опонентів українського державотворчого процесу Великої України була російська меншина, на західноукраїнських землях – поляки.

4.3. Участь у представницьких та виконавчих структурах влади

Важливим фактором розвитку українського державотворення періоду Національної революції 1917–1921 рр. стало залучення іноетнічного населення до участі в представницьких та виконавчих структурах влади. Першою до такого кроку вдалася Українська Центральна Рада, котра не лише декларувала одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав національних меншин, а й усіяко прагнула до співпраці з ними.

Принципової згоди представників іноетнічного населення визнати національно-територіальну автономію України та увійти до складу Центральної Ради було досягнуто 26–28 червня 1917 р. [909, с. 140; 182, с. 30]. Щоправда, невирішеним залишалось питання про кількісні пропорції: українські представники пропонували національним меншинам 25%, тоді як останні вимагали для себе половини місць в УЦР [909, с. 540].

Комісію з питань складу Центральної Ради було створено ще 20 червня 1917 р. До неї увійшли по 2 представники від есерів, есдеків, радикальних демократів і безпартійних [909, с. 107]. Основні завдання Комісії полягали у перегляді складу Центральної Ради і виробленні проекту поповнення останньої «представниками української нації і національних меншостей» [909, с. 138]. 28 червня 1917 р. Рада ухвалила «Постанови комісії в справі проекту поповнення національного складу УЦР представниками народів, що живуть на Вкраїні в меншості». В документі наголошено, що оскільки українська революційна демократія майже вся представлена в Центральній Раді, в деяких містах уже налагоджується порозуміння з революційною неукраїнською демократією, обставини політичного життя сприяють тому, що УЦР стає політичним центром в Україні, перед Центральною Радою постала необхідність негайно розпочати процес своєї реорганізації в Тимчасовий крайовий парламент.

Найдоцільнішим способом поповнення національного складу Центральної Ради було визнано пропорційне представництво. Згідно з ним, національним меншинам мали надати кількість депутатських місць, яка відповідала чисельності населення цих меншин в Україні. Принципи поділу мандатів були детерміновані політичними вподобаннями Центральної Ради: представництво надавали насамперед «організованій революційній демократії», тобто радам робітничих і солдатських депутатів і соціалістичним партіям. Національності, не репрезентовані в спектрі

соціалістичних партій, могли бути представлені через загальнонаціональні організації.

План розподілу місць серед національних меншин передбачав, що представники останніх отримають 177 мандатів, а саме:

а) повітовим радам робітничих і солдатських депутатів – по 1 мандату, всього 100–108 місць;

б) радам робітничих і солдатських депутатів великих міст: Київ – 8, Одеса – 8, Харків – 5, Катеринослав – 5, усього 26 місць;

в) шістьом радам робітничих і солдатських депутатів губернських міст – по 3 мандати, всього 18 місць;

г) політичним партіям: соціал-демократам (меншовикам), соціал-демократам (більшовикам), Бунду, соціалістам-революціонерам, народним соціалістам, ОЄСРП, Поалей Ціон, Польській партії соціалістів, Білоруській партії соціалістів – по 2 мандати, всього 18 місць;

д) національним організаціям, які не мали соціалістичних партій, – по 1 мандату, всього близько 7 місць [909, с. 139–140].

Однак запропонований комісією план не став остаточним і ще не раз піддавався коригуванню. Проблема полягала в тому, що відсоток представництва національних меншин залежав від територіальних меж проголошеної автономії України. «Коли взяти українську територію з дев'яти губерній.., – зауважував М. Грушевський, – виключити з їх складу не-українські повіти, а додати сусідні українські повіти з інших суміжних губерній, то по перепису 1897 р. виходить на сій території 76,15% української людності, а не-української не повних 24% (в дійсності, мабуть, іще менше, бо перепис скорше збільшувала, ніж зменшувала не-українські категорії). Коли ж триматись тільки 9 губерній, не додаючи, але й не виключаючи з них нічого.., тоді процент не-української людності підіймається вище, до 30%» [182, с. 33]. Отже, до встановлення кордонів

української автономії представництво національних меншин в органах її влади можна було визначити лише приблизно.

Та все ж зазначена проблема потребувала свого вирішення. 30 червня її розглянула Центральна Рада. Найбільш аргументованим був виступ лідера українських есерів М. Ковалевського. Враховуючи, що наступного дня поточна сесія УЦР мала завершити свою роботу, він запропонував надати Малій Раді директиви з обговорюваного питання, відповідно до яких виділити національним меншинам «...не більше 30% місць в Комітеті (Малій Раді. – Авт.) і Центральній Раді, і не більше 3 місць в Генеральному Секретаріаті» та «поділити їх пропорціонально неукраїнським народностям» [909, с. 147]. Проте в ухвалі УЦР про конкретні відсотки не йшлося: «Дається право поповнення Комітету ЦР представниками національних меншостей в тому %, який буде встановлено погоджуючою комісією» [909, с. 151]. Отже, українська сторона зберігала шанси для компромісу.

Проблемі національних меншин було присвячене засідання Малої Ради від 2 липня. У виголошених пропозиціях ішлося про те, що представництво іноетнічного населення мало охоплювати як Київ, так і інші місцевості, а також про необхідність враховувати фактичне співвідношення революційних сил в Україні. Та найбільша дискусія розгорілася стосовно частки нацменшин у Центральній Раді. У підсумку було ухвалено пропозицію М. Стасюка: «Коли національні меншості будуть виходити і твердо обстоювати 50%, то ми станемо на 25%» [909, с. 168–169]. Аргументуючи подібну позицію кількома днями раніше, 29 червня, генеральний секретар земельних справ Б. Мартос у розмові з представниками Тимчасового Уряду пояснював її тим, що надання національним меншинам непропорційно високого відсотка місць може підірвати довіру до Центральної Ради з боку селянства [909, с. 161]. Зрозуміло, що такий перебіг подій українську сторону влаштувати не міг.

Тим часом, як зазначав В. Винниченко, меншини намагалися «виторговувати собі більше місць у Раді, в Секретаріаті, ставили різні принципіальні програмові вимоги...» [94, с. 296]. Так, однією з них була вимога щодо розширення території України за рахунок областей із переважною більшістю неукраїнського населення (Бессарабія, окремі повіти Курської, Воронежської та Гродненської губ.). У цьому разі Центральна Рада мала б збільшити відсоток представників національних меншин [182, с. 33; 630, с. 64–65]. Зрештою, проблему представництва іноетнічного населення у Центральній Раді, як було зазначено в п. 3.1, вдалося вирішити під час переговорів із делегацією Тимчасового Уряду [954, с. 88, 92], яка прибула до Києва 29 червня 1917 р. У результаті, 4 липня Мала Рада ухвалила постанову, згідно з якою представництво неукраїнських громад у складі Малої Ради та Генерального Секретаріату мало становити не більше, як по 30% [909, с. 171] від загальної чисельності цих інституцій.

Першою поповнити свій склад представниками іноетнічного населення прагнула Мала Рада, щоб в оновленому складі реорганізувати Генеральний Секретаріат, який, відповідно до домовленостей із Тимчасовим Урядом, мав стати вищим органом виконавчої влади в Україні [182, с. 34]. У кількісному вимірі національні меншини мали отримати в Малій Раді 18 місць із 58. Київський виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій, якому вони були передані для розподілу між окремими національними суб'єктами, поділив їх так: по 3 місця отримали єврейські соціалістичні організації і Київська рада робітничих депутатів (одне з трьох місць рада робітничих депутатів отримала за рахунок більшовиків, які відмовилися від нього), по 2 місця – Рада солдатських депутатів Київської військової округи, російські меншовики, російські есери і польські організації (ППС і ПДЦ), по 1 місцю – сіоністи, Єврейське демократичне об'єднання, кадети і сам Київський виконавчий комітет

об'єднаних громадських організацій [234, с. 119–120; 79, с. 20–21]. Отже, іноетнічне населення України мали репрезентувати представники лише київських організацій.

Частка національних меншин в УЦР також мала становити третину членів. Про це йшлося 28 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради, яка розглядала проект такого поповнення. Комісія, котра підготувала проект, виходила з того, що в Раді має бути 570 членів-українців, відповідно на частку національних меншин припадало 247 місць – 30% усього складу. Однак М. Огородній (УСДРП) зауважив, що кількість українців в УЦР значно менша, ніж 570, оскільки не всі повіти скерували туди своїх представників, а деякі з них уже й не пришлють, бо захоплені ворогом. З огляду на це він запропонував зменшити задекларовану кількість 570 членів відповідно до дійсності, а також зменшити в тій же пропорції і кількість місць для національних меншин [909, с. 206–207]. В ухваленій із цього приводу постанові Малої Ради комісії було доручено «...зафіксувати число членів Центральної Ради й розподілити місця національних меншостей, не усуваючи представників тих народів, які, хоча в малому числі, постійно мешкають на території України, положивши в основу поповнення представниками революційних організацій меншостей, а в разі відсутності їх – громадськими чи культурно-просвітніми» [909, с. 207].

Наступного дня комісія на своєму засіданні доопрацювала механізм кооптації представників національних меншин до Центральної Ради. Згідно з ним кількість членів УЦР від неукраїнських партій та організацій визначалася двояко: а) відносно теоретичного числа членів-українців і б) відносно дійсного числа, обраного на той час. Таким чином, всі неукраїнські партії та організації мали обирати до Центральної Ради 202 дійсних членів і 51 кандидата. Останні мали право дорадчого голосу під час засідань і ставали дійсними членами в міру поповнення Центральної Ради українцями від тих повітів, міст та організацій, де

вибори ще не відбулися. Серед неукраїнських членів Центральної Ради не менше 60% представників мали репрезентувати провінційні організації [909, с. 207]. Остання засторога, ймовірно, була спрямована проти повторення ситуації з Малою Радою, де іноетнічне населення України мали репрезентувати представники лише київських організацій.

Серед окремих національних меншин* найбільше місць (близько 15%) отримали росіяни – 114 дійсних членів та 32 кандидати входили до складу УЦР і 11 – до складу Малої Ради. На єврейську меншину припало понад 6%: 50 дійсних членів та 13 кандидатів входили до складу УЦР і 5 – до складу Малої Ради. Однак насправді, завдяки своїй активності, євреї влітку – восени 1917 р. мали значно чисельніше представництво в обох інституціях. Полякам припало 2,5%: 20 дійсних членів та 6 кандидатів входили до складу УЦР [909, с. 207–208] і 2 представники – до складу Малої Ради. Представники менших за кількістю національних груп були репрезентовані в Центральній Раді так: молдавани – 4 місця, німці – 3, татари – 3, білоруси – 1, болгары – 1, греки – 1, меноніти – 1, чехи – 1. Три місця залишили запасними [909, с. 208].

Недоліком такого представництва в Центральній Раді було те, що під час її поповнення перевагу надавали насамперед революційним соціалістичним партіям, які не повною мірою відображали спектр громадсько-політичних інтересів меншин, власне, як і всього українського суспільства. На цій проблемі загострив увагу й сіоніст Н. Сиркін. Його докір був справедливим, але зазначимо, що такою була тоді загальна практика. Так, Тимчасовий Уряд у своїй Постанові про затвердження Генерального Секретаріату від 3 липня 1917 р., ведучи мову про поповнення Центральної Ради представниками національних меншин, наголошував, що це треба зробити «в особі їх демократичних організацій» [909, с. 163], що було синонімом соціалістичних та лівоцентристських сил.

* Детальніше про представництво національних меншин в органах української влади див. у таких публікаціях автора: 469; 475, с. 510–516; 477; 482.

Уперше представники національних меншин розпочали офіційну співпрацю з організованим українським рухом 11 липня 1917 р., коли взяли участь у відкритому засіданні Малої Ради. З їхнім приходом УЦР, власне кажучи, стала органом не лише національного, а й територіального представництва. М. Грушевський вітав нових колег «не як гостей, а як товаришів-співробітників» і висловив сподівання, що надалі все, що роз'єднувало українців з іншими народами в Україні, зникне, і в майбутньому буде не кілька революційних демократій, а одна революційна демократія України. Саме спільна праця українців і національних меншин мала вивести Україну «на шлях розцвіту і повної згоди» [909, с. 175, 542]. У цьому М. Грушевський був переконаний.

Відповідаючи на привітання української сторони, представники національних меншин також висловили задоволення від досягнутого міжнаціонального порозуміння (О. Доротов і О. Таск, Рада робітничих і солдатських депутатів) і запевнили в підтримці стремлень відродженого українського народу (М. Розенштейн, сіоніст). Окремі з промовців закликали до надання Україні «національно-територіальної автономії» (А. Гольдштейн, Поалей Ціон) і висловили оптимістичні сподівання, що на українських землях вдасться створити «зразок автономного життя не тільки для всієї Росії, а й для цілого світу» [909, с. 175] (М. Зільберфаб, ОЄСРП).

5 серпня 1917 р. розпочала роботу Шоста сесія Центральної Ради, де також уперше разом із українцями засідали представники національних меншин [Див.: Додаток А]. Як і на засіданні Малої Ради, деякі з них, здебільшого євреї і поляки, виступили з вітальними промовами [909, с. 222–223].

Щодо реорганізації і поповнення Генерального Секретаріату, то 15 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради було заслухано доповідь «особливої комісії», створеної напередодні з 5 українців і 5 представників

національних меншин [909, с. 178, 542]. Згідно з її проектом постанови Секретаріат міжнаціональних справ мали перейменувати на «Секретаріат охорони прав національних меншостей». Однак із невідомих причин в ухваленому наступного дня Малою Радою «Статуті Генерального Секретаріату» назва відомства звучала як «Секретарство національних справ» [909, с. 179, 181], що, втім, аж ніяк не обмежувало статус національних меншин. Його керівником призначили О. Шульгина, а товаришами, відповідно до подання названої комісії, – М. Міцкевича (ПДЦ) від польської меншини і М. Зільберфарба (ОЄСРП) від єврейської (росіяни зі своєю кандидатурою на той час ще не визначилися) [909, с. 179, 542]. Стосовно ж 30%-ї квоти, відповідно до рішення Малої Ради від 4 липня 1917 р. [909, с. 171], то про неї в постанові не йшлося. М. Грушевський пояснював це тим, що Генеральний Секретаріат мав формуватися «по принципу діловому, незалежно від всяких процентів і національних рахунків» [182, с. 34]. Однак кілька урядових портфелів представники національних меншин усе ж отримали: пошт і телеграфів – росіянин О. Зарубін (есер), державного контролю – єврей М. Рафес (Бунд). У наступному Генеральному Секретаріаті, сформованому 21 серпня 1917 р., урядовим очільником із представників національних меншин нетривалий час залишився лише О. Зарубін (контролер) [909, с. 264–265]. 12 вересня до нього приєднався представник російських меншовиків К. Василенко [909, с. 313, 330; 910, с. 354], котрого призначили генеральним секретарем праці.

Найважливішим із ухвалених 15–16 липня 1917 р. реорганізаційних рішень стосовно Генерального Секретаріату було введення до його складу представників трьох найчисельніших національних меншин – росіян, євреїв та поляків, як товаришів генерального секретаря національних справ. Кандидатури на ці посади затверджувалися Малою Радою. При них мали бути організовані відповідні ради, що складалися з представників

національних партій [909, с. 179, 181, 542], із дорадчими функціями [196, с. 59–61]. Кожен із товаришів секретаря мав право вирішального голосу при розгляді питань, які стосувалися справ його нації. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікувалися також російською, єврейською та польською мовами [909, с. 181, 182].

Відповідно до вже згадуваного «Положення про Генеральне секретарство з національних справ» останнє мало мати загальну канцелярію, яка поділялася на два відділи: інформаційний та загальних справ. Кожний товариш секретаря мав власну канцелярію. Передбачалася діяльність спеціальної наради та ради при секретарстві. Першу створювали для вирішення спірних питань та справ неукраїнських національностей. До неї входили генеральний секретар і три його товариші. У випадку, коли питання неможливо було вирішити всередині секретарства, його виносили на розгляд ГС. Національна рада при секретарі з міжнаціональних справ обговорювала найважливіші заходи секретарства за участю представників відповідних національностей із Малої Ради та від політичних партій і груп. Для здійснення загального керівництва на місцях запроваджували посади місцевих комісарів із національних справ, а також відповідні повітові й місцеві комітети для узгодження своєї діяльності та обговорення питань місцевого життя [445, с. 16].

Усі розпорядження Генерального Секретаріату та його органів, які торкалися внутрішнього життя і прав національних меншин, набували чинності лише після їх візування відповідними товаришами генерального секретаря з національних справ [196, с. 57]. Мовою внутрішнього вжитку віце-секретарств мала бути мова конкретної національної меншини [445, с. 16]. Такий підхід провідників Української революції чітко засвідчив їхнє прагнення забезпечити в країні міжнаціональне порозуміння.

Головним завданням товаришів генерального секретаря національних справ був захист прав національних меншин в Україні та охорона вільного розвитку їхнього внутрішнього національного життя. Зокрема, відповідно до наказу очільника секретарства від 27 липня 1917 р. вони мали забезпечувати захист від обмеження у громадянських і політичних правах, створювати відповідні умови для діяльності національних організацій та організовувати нові для потреб національного життя. Передбачалося також щотижневе звітування товаришів про свою роботу перед керівником відомства [445, с. 16–17].

Свідченням реальності намірів Центральної Ради надати національним меншинам можливість самостійно влаштовувати своє життя на території України стало підвищення статусу віце-секретарств у справах російських, єврейських та польських. Зокрема, постановою УЦР від 1 листопада 1917 р. вони набули права вирішального голосу на засіданнях уряду і стали іменуватися «комісарами по справах польської, єврейської та російської національностей на правах генеральних секретарів». Також Генеральний Секретаріат дійшов згоди з національними меншинами про те, щоб в уряді було 6 їхніх представників. До 3 національних комісарів та виконувача обов'язків генерального секретаря пошт і телеграфів О. Зарубіна додалися ще 2 урядовці без портфелів, один із яких мав суміщати посаду з обов'язками генерального контролера. Спроби представників фракцій російських народних соціалістів та єврейських сіоністів протестувати з приводу того, що «меншості ставлять себе в якесь відокремлене становище» [909, с. 381] підтримки не знайшли. Більш того, фракція Бунду запропонувала кандидатуру О. Золотарьова на посаду генерального контролера, залишивши за собою право помінятися цією посадою з меншовиками, які ввійшли в уряд без портфеля [909, с. 381; 752, с. 55]. Усі кандидатури було затверджено одногolosно.

7 листопада 1917 р., з нагоди проголошення Третього універсалу, Мала Рада підвищила всіх генеральних комісарів із правами генеральних секретарів, у т. ч. у справах російської, єврейської та польської національностей, до повноправних генеральних секретарів [909, с. 398, 566; 196, с. 46].

Після того, як 22 грудня 1917 р. на базі Генерального секретарства міжнаціональних справ було створено Генеральне секретарство міжнародних справ, національні представництва остаточно виділилися в окремі секретарства – в справах російських, єврейських і польських [910, с. 62]. Тоді ж, 22 грудня, на їхнє облаштування Генеральний Секретаріат асигнував по 10 тис. крб. [910, с. 61]. 9 січня 1918 р., відповідно до Четвертого універсалу [1094, с. 102], відбулася реорганізація українського уряду. Замість Генерального Секретаріату було створено Раду Міністрів, секретарства, в т. ч. національні, стали міністерствами. Особливо важливою остання трансформація стала для єврейства, адже «це був перший в історії випадок заснування «єврейського міністерства» [1093, с. 67], – як згодом зазначив І. Чериковер.

З усіх трьох національних секретарств/міністерств саме єврейське працювало найактивніше. Його створення широкі кола єврейства зустріли зі значною надією. Так, С. Гольдельман уже сам факт запровадження окремої посади віце-секретаря з єврейських справ вважав «днем народження жидівської національної автономії в Україні» [196, с. 56]. За часів УЦР керівниками єврейського національного представництва були: М. Зільберфарб (15 липня 1917 – 17 січня 1918 р., ОЄСРП), І. Хургін (виконував обов'язки міністра єврейських справ (січень – 9 квітня 1918 р.), ОЄСРП) та В. Лацький (9 квітня – 18 липня 1918 р., ЄНП). І М. Зільберфарб, і В. Лацький, перебуваючи на посаді міністрів за згодою усіх трьох єврейських соціалістичних партій [196, с. 66] та ЄНП, керувалися у своїй діяльності переважно їхніми партійними настановами.

Діяльність Секретарства/Міністерства з єврейських справ як органу державної влади зводилася до виконання двох основних завдань: захисту інтересів єврейської меншини, громадянських і політичних прав її членів та розбудови єврейської національної автономії в Україні, творенні її місцевих і центральних установ [196, с. 57, 112]. Програма діяльності секретарства/міністерства була викладена вже у першій Декларації його очільника від 1 жовтня 1917 р., яку він оголосив на засіданні новоствореної Єврейської національної ради (ЄНР). Окрім загальнодемократичних норм про захист національних прав, її основні положення зводилися до наступного:

1. Ставилось завдання спільно з Єврейською національною радою підготувати проект Статуту єврейської національної автономії, який мали затвердити Єврейські національні збори, скликані на демократичних засадах. Вони ж мали створити певний національний орган, перед яким секретарство/міністерство відповідало б за свою діяльність.

2. Створити єврейське самоврядування, основою якого в Україні мали стати громади, що з'єднали б «майбутнє... національного самоврядування з його минулим». Для цього необхідно було підготувати законодавчі підстави реформування єврейських громад, діяльність яких відповідала б нормам демократії, самоврядування та суспільним потребам, а також організувати демократичні громадські ради, обрані усім єврейським населенням.

3. Здійснити демократизацію податкової політики в громадах.

4. Забезпечити розвиток шкільної і позашкільної освіти, який відповідав би світовим стандартам, її загальнообов'язковий характер.

5. Законодавчо врегулювати права «жидівської мови в громадському та політичному житті, нарівні з правами інших мов краю».

6. Захищати гідність і честь єврейського народу, «щоб не допустити до повторення злочинних дій антисемітської політики царського уряду» [196, с. 57–58].

Уся компетенція та робота Секретарства/Міністерства єврейських справ була поділена між трьома департаментами: освіти (керівник – А. Страшун, Бунд); у справах громад та національного самоврядування – мав займатися справами громади, окрім тих, що стосувалися освіти (керівник – А. Ревуцький, ЄСДРП ПЦ); загальних справ – мав займатися захистом прав євреїв та всіма іншими справами, що не ввійшли до діяльності перших двох департаментів (керівник – І. Хургін, ОЄСРП) [992, арк. 2–4; 23, с. 177–178; 1108, с. 25]. У структурі секретарства/міністерства діяв також Економіко-статистичний відділ [980, арк. 3]. Його штат постійно розширювався і наприкінці квітня 1918 р. налічував близько 100 осіб [23, с. 179]. Поступово секретарство/міністерство перебрало під свою опіку всі єврейські інституції, які до того підлягали різним державним установам.

Одним із головних здобутків діяльності Секретарства/Міністерства єврейських справ, як уже зазначено, стали ініціювання й активна участь у виробленні проекту закону про національно-персональну автономію, його проведення через засідання уряду й парламенту УНР [196, с. 69, 75]. Зокрема, до законодавчої комісії входили генеральний секретар М. Зільберфарб, віце-секретар І. Хургін, а також як правовий консультант М. Шац-Анін [23, с. 178]. Українсько-єврейська співпраця у цій сфері, підтримка її рештою національних меншин стала взірцем вирішення національного питання. Для такого «позитивно-конструктивного» налагодження міжнаціональних стосунків, за словами С. Гольдельмана [196, с. 75], потрібна була лише одна передумова – взаємна добра воля.

Домігшись ухвалення Закону про національно-персональну автономію, провідники єврейства прагнули розбудувати широку мережу

місцевих демократичних єврейських громад і цим забезпечити можливість для центральних установ автономії спертися на організовану волю народу. Першим важливим кроком на шляху до мети був законопроект про «створення єврейських громадських («кагальних») рад і про вибори їх членів», підготовлений національним секретарством наприкінці листопада 1917 р. [196, с. 69] У зв'язку з цим чергові вибори цивільних рабинів було відкладено до їх законодавчого врегулювання [579, с. 271]. Під час ухвалення Закону, яке сталося 2 грудня того самого року, було прийнято поправку М. Рафеса, що вибори мали відбуватися в «...помешканнях, що мають виключно мирський (а не церковний) характер», та поправку С. Гольдельмана, що «...загальне керування виборами веде секретар єврейських справ у згоді з особливою адміністративною комісією» [909, с. 496, 578].

Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів їхніх членів передбачав, що в місцевостях зі значною кількістю єврейського населення мали обирати єврейські громадські ради «для завідування всіма єврейськими національними справами та установами» [309, с. 57]. Вибори мали бути загальними, без різниці статі, або інших виключень, рівними, прямими, таємними і пропорційними. У виборах могли брати участь усі громадяни єврейської національності віком від 20 років [309, с. 58; 196, с. 69]. Проведення виборів, на яке уряд 4 січня асигнував 50 тис. руб. [910, с. 93], було покладено на комісії з євреїв-гласних міських дум, волосних земств і містечкових зібрань, що представляли різні політичні сили [309, с. 58].

Цей, за словами С. Гольдельмана, «перший закон у рамках єврейської автономії» [196, с. 69–70] вважався тимчасовим і обрані за ним ради мали повноваження до 1 січня 1919 р. [309, с. 58], після чого на основі нового Статуту єврейських громад повинні були відбутися нові вибори. Однак революційна стихія внесла свої корективи, в результаті яких новий закон

хоч і було затверджено роком пізніше Директорією УНР [218, с. 255–256, 517], але впровадити його в життя вже не вдалося.

Певних здобутків Секретарство/Міністерство єврейських справ досягло в сфері освіти. Зокрема, за ініціативою профільного департаменту тривала активна підготовка до відкриття єврейської вчительської семінарії у Києві, організовували нові єврейські початкові і середні школи [579, с. 271]. Стосовно інших аспектів культурного розвитку єврейства України, то, за словами М. Зільберфарба, крім змін у народній освіті, в період Центральної Ради не вдалося нічого зробити. Причини крилися не в ставленні української влади, котра не тільки не перешкоджала планам єврейського національного відродження, а навпаки, була готова фінансувати кожну ініціативу єврейського міністерства. Реалізації «гарних і великих планів» [196, с. 71–73] завадили воєнні події та нетривале існування Центральної Ради.

Багатьом музикантам, художникам, лікарям та іншим фахівцям єврейського походження надавали матеріальну допомогу [579, с. 271].

Прагнучи представляти інтереси українського єврейства в УНР, Секретарство/Міністерство єврейських справ всіляко захищало його права. Насамперед ішлося про боротьбу з погромами, які, незалежно від правлячої влади, були «сумними супутниками» революції впродовж майже всієї її тривалості. Ця постійна небезпека стала однією з головних проблем діяльності й турбот єврейського відомства [196, с. 75]. Не завжди вдавалося допомогти, але для того робили все можливе.

Важливе значення мала діяльність уже згаданої Єврейської національної ради, організованої наприкінці вересня 1917 р. [923, с. 167]. Її склад базувався на паритетних засадах представників п'яти єврейських політичних партій, кооптованих до УЦР: трьох соціалістичних – Бунду, ОЄСРП і Поалей Ціон, ЄНП та сіоністів. Спочатку Рада нараховувала 25 членів – по 5 від кожної партії, згодом партійне представництво

подвоїли – до 50 осіб. Однак таке становище не влаштувало сіоністів, котрі, небезпідставно вважаючи, що користуються в єврейському середовищі більшою підтримкою, ніж соціалістичні партії, вимагали не паритетного, а пропорційного представництва в ЄНР. Отримавши відмову, вони поставили під сумнів моральне право тодішнього єврейського очільника представляти єврейську націю в державі й вдалися до бойкоту діяльності Ради, покинувши її вже під час першого засідання 1 жовтня 1917 р. [196, с. 60–62, 66, 112] Надалі сіоністи лише час від часу надсилали туди свого представника для суто інформаційних цілей [1108, с. 25].

Спочатку ЄНР не відігравала ролі політично активного й авторитетного представництва. Вона мала дорадчі функції при віце-секретарі єврейських справ, і її поради й постанови формально ні до чого його не зобов'язували. Доти, доки не були створені центральні органи єврейської автономії, їх фактично представляв сам очільник, котрий як «офіційний представник жидівської нації в державі» [196, с. 112] здійснював «функції виконавчого органу одночасно з представництвом нації» [196, с. 59]. Однак невдовзі ситуація змінилася.

Необхідність змін стала відчутною вже з появою перших, обраних на демократичних засадах, місцевих органів автономії. Саме тоді почали проявлятися певні суперечності між становищем єврейського міністра як повноправного члена уряду, відповідального перед парламентом держави, з одного боку, і позицією того самого міністра щодо автономних єврейських органів, де могла сформуватися більшість, яка б розглядала основні політичні, культурні й соціальні питання інакше, ніж більшість парламенту, уряд і єврейський міністр – з іншого [196, с. 112]. Таку ситуацію, зрештою, рельєфно відобразили місцеві вибори до єврейських громадських («кагальних») рад, проведені відповідно до Закону від 2 грудня 1917 р.

Згідно з Всеросійським переписом 1897 р., на території України існували 472 єврейські громади. За 20 років їхня кількість, за інформацією Міністерства єврейських справ, збільшилася до 600. Однак звіти про згадані вибори надіслали лише 250 громад. До червня 1918 р. міністерство встигло опрацювати і затвердити результати виборів у 194 громадах [196, с. 70]. Отриманий підсумок засвідчив невідповідність між домінуванням у Міністерстві єврейських справ соціалістів і їхніх сателітів із ЄНР та майже повсюдною перемогою несоціалістичних сил на виборах у єврейських громадах. За таких умов перехід реальної влади від Міністерства єврейських справ до ЄНР міг стати хоч і незначним, але компромісом.

Відчутні зміни почалися після того, як у січні 1918 р. уряд В. Винниченка, а разом із ним і єврейського міністра було відправлено у відставку. 17 січня головуєчий на Дев'ятій сесії УЦР М. Грушевський оголосив заяву, передану міністром єврейських справ М. Зільберфарбом, про те, що він «із причин порушення арештом депутатів прав парламенту та ще інших принципіальних мотивів виходить в одставку» [982, арк. 5; 910, с. 113]. Після цього ЄНР почала поступово перебирати функції тимчасового вищого представницького органу єврейської меншини, зберігаючи таке становище аж до ліквідації Міністерства єврейських справ гетьманським урядом. Особливо її значення і вплив зросли під час п'ятитижневої російської окупації Києва, коли загарбники, вважаючи національну автономію «вигадкою буржуазії», паралізували діяльність міністерства [196, с. 59–60]. За таких умов та при відсутності міністра ЄНР стала практично єдиним повноважним представником єврейського населення України.

С. Гольдельман, посилаючись на працю М. Зільберфарба «Жидівське міністерство і жидівська національна автономія в Україні», стверджував що новий фактичний статус ЄНР був «формально зафіксований, і тим набув конституційного значення», 10 квітня 1918 р. під час затвердження

Малою Радою кандидатури В. Лацького на посаду міністра єврейських справ. Також Гольдельман цитує слова Зільберфарба про те, що «...голова Ради оголосив, при нагоді виборів нового міністра, що «він є відповідальним перед Жидівською національною радою й має у своїй діяльності дотримуватися програми, яка буде тією Радою ухвалена» [196, с. 60]. Однак, по-перше, засідання Малої Ради, на якому В. Лацького затвердили міністром єврейських справ, відбулося не 10, а 9 квітня; по-друге, в матеріалах засідання нема згадки про виступ голови Центральної Ради. Йдеться лише про репліки Краса (П. Красного, ЄНП) і М. Рафеса (Бунд) зі сподіваннями, що новий міністр працюватиме «по вказівках Єврейської національної ради» [910, с. 259], тобто мова йшла не про законодавче, а фактичне підпорядкування міністра єврейських справ ЄНР.

Швидше за все, соціалісти видавали бажане за дійсне. Причина такого маніпулювання полягала в тому, що єврейські соціалістичні партії не погоджувалися з загальним політичним напрямом нового уряду В. Голубовича. Проте, оскільки міністр єврейських справ мав хоча б формально солідаризуватися з тією політикою, постало питання про делегування до складу уряду на посаду єврейського міністра не соціаліста, а представника союзної ЄНП: так соціалістична більшість ЄНР отримувала змогу надалі зберігати свою гегемонію в органах національної автономії, в т. ч. Міністерстві єврейських справ [196, с. 113]. Для певності соціалісти вирішили перестрахуватися, тому під час затвердження нового міністра Малою Радою вони виголосили ідею нового статусу ЄНР [910, с. 259]. Треба визнати, що їхній маневр удався, оскільки в подальшій діяльності міністр єврейських справ де-факто керувався настановами ЄНР і мав дотримуватися програми, яку остання ухвалювала. «Жидівський міністер став віднині виконавчим органом Національної Ради» [196, с. 113], писав про зміни статусів обох інституцій перший міністр єврейських справ М. Зільберфарб.

Розбудовуючи національно-персональну автономію, провідники єврейської меншини усвідомлювали, що запорукою її зміцнення мав стати демократично обраний парламент – Єврейські установчі збори. Його основні завдання – забезпечення демократичних принципів функціонування єврейської автономії та ухвалення необхідних законів, які б заклали правову й фінансову базу для діяльності єврейських громад. Підготовку законопроекту про скликання Єврейських установчих зборів і його проведення через засідання Центральної Ради було доручено Єврейській національній раді. Водночас єврейські діячі підстрахувалися альтернативним сценарієм, тобто скликанням передпарламенту – Тимчасових національних зборів, обраних членами місцевих громад. Його планували на той випадок, коли проведення загальних виборів стало б неможливим через політичні обставини [196, с. 81].

Точкою відліку проведення виборів мало стати скликання Українських Установчих Зборів, заплановане на 12 травня 1918 р. Услід за ним Єврейська національна рада намітила скликати передпарламент і водночас у липні провести загальні вибори до Єврейських установчих зборів, скликавши їх на початку серпня того самого року. Однак подальші події показали, що євреї мали слухність [196, с. 82]. Незважаючи на те, що згаданий законопроект про скликання Єврейських установчих зборів було підготовлено і навіть внесено на розгляд Центральній Раді, йому так і не судилося стати законом [196, с. 82]. Цьому завадив гетьманський переворот.

Поряд із єврейським, активну діяльність за часів УЦР розвинуло Секретарство/Міністерство польських справ. Важливим етапом участі поляків у виконавчих структурах влади і самоорганізації польської меншини на шляху національно-культурного відродження стало реформування Генерального секретаріату міжнаціональних справ. Товаришем генерального секретаря міжнаціональних справ і керівником польського

віце-секретарства було затверджено одного з лідерів ПДЦ М. Міцкевича. Товаришем віце-секретаря та керівником загальної канцелярії був Р. Кнолль. Відділ загальних справ очолив Я. Старчевський, економічно-кооперативний відділ – З. Петкевич, відділ освіти – С. Каліновський [1151, с. 55–56; 806, с. 195]. Організація віце-секретарства, апарат якого нараховував 80 осіб і складався винятково з поляків, дібраних польськими політичними силами [526, с. 53; 1151, с. 114], тривала доволі довго, і воно повноцінно запрацювало лише у жовтні 1917 р. [1151, с. 56]. Його діяльність сприяла об'єднанню поляків, творенню їхніх громад, активізації польських партій на політичній арені України.

Одним із найбільш активних відділів був освітянський [806, с. 197; 1151, с. 75–76], який опікувався початковими та середніми школами, технічною і позашкільною освітою, надавав допомогу приватним школам [359, с. 128]. Співробітниками відділу освіти були Л. Грохольський, Г. Улашин, Г. Юзефський, В. Гюнтер і Б. Івінський; при ньому було створено Раду у справах освіти [1151, с. 56–57; 806, с. 195], завдяки якій заснували польську учительську семінарію для підготовки вчителів для польських початкових шкіл. Значним сегментом діяльності відділу була теоретично-паперова робота, яка передусім зводилася до збиру статистичних даних про польських учнів у школах України [555, с. 171; 445, с. 17] та їхнього аналізу.

Працівники загального відділу піклувалися про біженців із Польщі, сприяли їхньому поверненню на батьківщину, допомагали безробітним полякам, забезпечували організацію правової й інформаційної роботи, вживали заходів для захисту осіб польського походження від реквізицій і погромів [1000, арк. 7; 1151, с. 58–59]. Відділом було видано значну кількість документів, що засвідчували культурну й мистецьку цінність ряду маєтків, причому без аналізу їх дійсної цінності. Це нівелювало статус пам'яток та вело до втрати довіри до Центральної Ради, яка, на

думку селян, захищала інтереси землевласників [806, с. 195; 1151, с. 58–59], забезпечуючи їх охоронними документами.

Найменш ефективною була діяльність економічно-кооперативного відділу польського національного представництва [1151, с. 59], який мав збирати дані про господарські потреби польського населення та надавати йому організаційну допомогу [1000, арк. 8]. Однак таку роботу фактично унеможливила складна соціально-політична ситуація, зумовлена як загальним економічним занепадом України, спричиненим Першою світовою війною, так і зростанням анархії в краї після захоплення влади в Росії більшовиками.

Наприкінці листопада 1917 р. віце-секретарство польських справ у складі Генерального секретарства національних справ реорганізували в окреме Генеральне секретарство польських справ, а в січні 1918 р. – перейменували у відповідне міністерство. Його мета полягала в представництві інтересів та захисті прав польської меншини в УНР, допомозі в організації національних громад та культурно-освітній діяльності поляків [1000, арк. 7].

Структура Міністерства польських справ (МПС) залишилася попередньою, щоправда, з деякими змінами: 13 січня 1918 р. створено Департамент національного самоврядування. До нього увійшов існуючий раніше у Загальній канцелярії економічно-кооперативний відділ, перейменований тепер у статистично-економічний, на чолі з З. Петкевичем. Новим був лише організаційний відділ під орудою К. Рожневича. Роботою департаменту керував директор Загальної канцелярії Л. Тржецяк [1151, с. 113–114; 806, с. 197, 198]. Завданнями новоутвореного підрозділу міністерства були: укладення національного кадастру, складання виборчих списків, організація виборів до Установчих зборів Польського національного союзу, передбачених Законом про національно-персональну автономію, утворення місцевих представництв

МПС, загальний нагляд за культурними, господарськими та національними потребами польського населення [1000, арк. 7 зв.–8] тощо.

Структура Міністерства польських справ виглядала так:

Міністр – М. Міцкевич, віце-міністр – В. Рудницький.

Департамент загальної канцелярії (керівник – Л. Тржецяк) у складі: відділ особистого складу (К. Домославський), господарчий відділ (бухгалтер – К. Словіцький; касир – Б. Розводовський), загальний відділ (Я. Старчевський), правничий відділ (юрисконсульт – П. Хойновський), військовий відділ (в. о. керівника С. Грабянський), відділ преси (інформації).

Департамент національного самоврядування (керівник – спочатку Л. Тржецяк, згодом – К. Рожневич) у складі: організаційний відділ (керівник – К. Рожневич, товариш – З. Мількевич), статистично-економічний відділ (З. Петкевич).

Департамент освіти (керівник – С. Каліновський) у складі: відділ початкових шкіл (Г. Улашин), відділ середніх шкіл (М. Кульчицький), відділ позашкільної освіти (В. Матушевський), відділ техніки і прикладного мистецтва (О. Сосновський), відділ культури і мистецтв (Л. Грохольський) [1000, арк. 7–8 зв.; 1151, с. 113–114; 806, с. 197, 198].

Загалом, як вважає В. Скальський, робота Секретарства/Міністерства польських справ не була ефективною через конкуренцію з Польським виконавчим комітетом, який проводив аналогічну роботу, але мав підтримку переважної більшості польського населення українських земель. Так, на Вічі народів, що відбулося у київському цирку 29 листопада 1917 р. саме ПВК виступив від імені усіх поляків. По-друге, ПВК мав мережу губернських і повітових представництв (комісарів і рад при них), збирав на свою користь податок зі «свідомих» поляків [806, с. 195].

Отже, польська меншина мала дві форми автономії на українських землях: 1) через легітимізоване державою, але маловпливове

Секретарство/Міністерство польських справ у складі українського уряду; 2) через ПВК, який був, власне кажучи, державою в державі, зі своїми місцевими органами, податковою системою і навіть збройними силами – організованими загонами польської міліції [1020, арк. 17 зв.; 806, с. 188, 195]. З огляду на це питання про підпорядкування польської меншини Центральній Раді було непротим: пересічний поляк в Україні не завжди був готовий коритися українській владі, якщо мав до послуг «ріднішу» польську владу [806, с. 195–196, 198]. Таке становище підривало засади української автономії.

Захоплення Києва більшовиками, котрі перед втечею звідти спалили будинок, де розміщувалося Міністерство польських справ, а відтак гетьманський переворот істотно обмежили виконання програми культурно-освітнього відродження польської меншини, хоча деякі підрозділи Міністерства польських справ, офіційно ліквідованого в серпні 1918 р. [359, с. 129], ще певний час функціонували.

На відміну від єврейського і польського національних представництв, Секретарство/Міністерство російських справ тривалий час особливої активності не виявляло [555, с. 172]. На перших порах навіть закріплена за росіянами посада товариша генерального секретаря національних справ залишалася вакантною. Своє небажання її зайняти вони перший раз (15 липня) мотивували тим, що ще не визначилися з кандидатурою, а другий (21 серпня) – нестачею вільних людей [909, с. 179, 264]. Лише 16 жовтня 1917 р. [958, арк. 7 зв.; 909, с. 345, 346] Генеральний Секретаріат отримав змогу затвердити вакантну посаду за представником Трудової народно-соціалістичної партії, членом Малої Ради Д. Одинцем. 2 листопада [909, с. 386, 387] новообраний очільник уперше офіційно взяв участь у роботі уряду.

Таку інертність російської меншини дослідники пояснюють зверхнім ставленням її провідників до українського національного руху та

недоброзичливістю багатьох керівників Центральної Ради до росіян [1121, с. 30–31; 579, с. 272–273; 555, с. 172–173]. На зборах і сесіях УЦР дуже часто вживали термін «кацапи», не кажучи вже про те, що термін «москалі» майже зовсім витіснив слово «росіяни». Це було своєрідним відлунням тривалої русифікації України і зневажливого ставлення до «малоросів» з боку імперського центру. Та й за часів Центральної Ради окремі росіяни в Україні грубо порушували громадський порядок із політичних міркувань [579, с. 273]. Як, наприклад, це сталося у Брацлаві під час згаданого розгону курсів українознавства та повітового з'їзду українських селян.

Пік активності в роботі Секретарства/Міністерства російських справ припав на весну 1918 р., тобто під кінець діяльності самої УЦР. Воно складалося з двох департаментів – загальних справ (директор А. Зарубін) і народної освіти (віце-директор Е. Ківлицький), а також із трьох відділів: відділу персонально-національної автономії (виконувач обов'язків завідувача відділом А. Єлачич), статистичного відділу (виконувач обов'язків завідувача відділом Є. Барабан) та відділу мистецтв (завідділом С. Мако). 23 березня 1918 р. було створено відділ «допомоги великоросам» із метою налагодження евакуації росіян-біженців та військових на батьківщину [1121, с. 31–32]. Навесні 1918 р. при міністерстві почала діяти структура з питань працевлаштування – Бюро праці. У другій половині квітня 1918 р. було розпочато роботу над організацією відділу книжкової і бібліотечної справи (очолив О. Бем) та архіву міністерства [1020, арк. 8; 1121, с. 32]. Діловодство велось винятково російською мовою [579, с. 272].

Одним із перших заходів, який намагалося реалізувати Секретарство російських справ, – це вивести «русские» школи в Україні з-під юрисдикції Секретарства освіти та взяти їх під свою опіку. Про такий крок повідомив Д. Одинець 14 грудня 1917 р. під час своєї доповіді на Восьмій сесії УЦР.

Відповідаючи на запитання членів Центральної Ради, він повідомив, що означені заходи його відомство здійснює на підставі анкетування, причому, як виявилось, на власний розсуд, без порозуміння з Секретарством освіти. Механізм такого «волевиявлення» зводився до опитування батьківських комітетів та учительських рад про те, до якої національності – російської чи української – належать батьки учнів певної школи. «Де буде більшість батьків «русских», то в тій школі і учні будуть вважатися «русскими», а значить, і школа ця має перейти під опіку московського секретарства» [910, с. 21]. На підставі даних проведеного анкетування Секретарство російських справ планувало підготувати законопроект і подати його на затвердження Центральній Раді.

На думку Д. Одинця, більшість нижчих шкіл в Україні мала бути українською, середні (гімназії), після вилучення з них єврейських і польських, – поділені навпіл між українцями і росіянами. Університети найкраще було залишити російськими, а поряд із ними відкривати українські, польські та єврейські [910, с. 22].

Проти подібної «москалізації людності через школи» запротестували генеральні секретарі єврейських справ М. Зільберфарб і освіти І. Стешенко. Зокрема, останній висловив здивування ініційованим Секретарством російських справ опитуванням батьківських комітетів та учительських рад. Водночас, коментуючи «статистику» Д. Одинця, він зауважив, що поміж учителями є чимало переконаних русифікаторів, а тому покладатися на їхні відомості про національний склад учнів не можна. Тим більше, що російських середніх шкіл в Україні далеко не половина, а казенні гімназії досі вважалися російськими тільки через те, що там навчали російською мовою. Вищі школи в Україні також мали бути українськими, оскільки їх створено коштами українського народу. Щодо вчителів-росіян, то освітянський очільник висловив побажання: «...нехай

же вони навчатися української мови, коли хотять працювати на Україні» [910, с. 22].

Наймасштабнішим проектом діяльності Міністерства російських справ (МРС) стало налагодження й забезпечення евакуації росіян на батьківщину. Це було викликано тим, що за період війни і революції на території України опинилося чимало військових, залізничників, біженців, хворих і поранених вояків, які бажали повернутися в Росію [910, с. 248–249; 1121, с. 32]. Тому створення відділу з надання допомоги щодо евакуації, який на перших порах складався з 4 осіб, було відповіддю на потреби часу. Звітуючи про роботу відділу, в середині квітня 1918 р. його працівники зазначали, що до Росії відправлено 19 ешелонів по 1600 осіб, а всього 30 600 осіб [1121, с. 32–33]. Головною проблемою евакуації росіян була відсутність коштів, внаслідок чого від недоїдання страждали десятки тисяч людей. Зусиль і ресурсів двох міністерств – військового і російських справ виявилось недостатньо [910, с. 248–249], тому 6 квітня 1918 р. шляхи вирішення проблеми розглянули на засіданні Малої Ради. Після тривалих дискусій було прийнято відповідну ухвалу, що дала змогу вирішити проблему [910, с. 249–250]. Вже 24 квітня 1918 р. український уряд розглянув прохання Міністерства російських справ про те, щоб «асигнувати 500 тис. крб. на організацію повороту великоросів на Московщину» [910, с. 303]. У результаті, справу передали до компетенції Міністерства внутрішніх справ УНР, котрому для остаточного її вирішення дозволили використати відповідні кошти.

Наполеглива діяльність велася також іншими відділами МРС. Зокрема, співробітники відділу статистики склали статистичні таблиці щодо кількісного та соціального стану російського населення УНР, підготували списки для законопроекту про організацію національних громад, розробили бланки шкільної анкети, планували також скласти

національний кадастр, налагодити систематичне забезпечення статистичними даними тощо [1121, с. 34].

Актуальні завдання виконував відділ національно-персональної автономії, створений в середині березня 1918 р. Зокрема, його працівники оголосили в пресі конкурс на написання статті з питань національно-персональної автономії в Україні, готували до друку книгу «Права национальных меньшинств и граждан УНР», планували перевидання з оновленими коментарями книги одного з «батьків» ідеї національно-персональної автономії К. Реннера «Національна проблема». Відділом було також підготовлено проекти законів про обов'язкове надання друкованої продукції в державне сховище та про статус комісара Міністерства російських справ. Так, комісари мали представляти інтереси МРС на місцях, а, крім того, міністерство повинно було подбати про розбудову місцевих громадських рад. Із цією метою відділ національно-персональної автономії розробив ще один проект закону – «Про утворення Великоросійських громадських рад та переведення виборів членів цих рад» [1121, с. 34–35]. 27 квітня 1918 р. очільник МРС Д. Одинець вніс на обговорення Малої Ради законопроект «про скликання Великоруських установчих зборів», щоб передати його на розгляд Комісії з підготовки Конституції УНР. Пропозицію було підтримано одноголосно [910, с. 314]. Однак згадані законопроекти, як і низка інших, так і не набрали сили закону. Це сталося або через їхню недосконалість, або з причин завершення доби Центральної Ради.

З 31 березня 1918 р. при Міністерстві російських справ почав діяти відділ мистецтв на чолі з С. Мако. Керівництво розвитком культурного життя країни загалом було покликане здійснювати Міністерство освіти з дорадчим органом – Генеральною Радою мистецтв, до якої мали увійти також представники національних меншин. В МРС вирішили, що в них мала працювати аналогічна структура – Національна рада мистецтв.

Роботу з організації нової інституції і було покладено на відділ мистецтв. Планувалося, що вона складатиметься з секцій літературно-театрально-музичної, пластичного мистецтва та художньої техніки і культурно-просвітницького відділу [1121, с. 35].

Значну увагу приділяли в МРС питанням освіти. У зв'язку з нестачею в школах підручників російською мовою департамент народної освіти підготував до розповсюдження у школах анкети. Метою анкетування було виявлення дисциплін, найменш забезпечених навчально-методичною літературою, та осіб, здатних підготувати підручники до друку. Ще одною ініціативою відомства стала підтримка ідеї проведення з'їзду представників учительських організацій Всеросійського учительського союзу, які діяли в Україні [1121, с. 35–36]. Однак із відомих причин як названі, так і інші починання доби УЦР залишилися нереалізованими.

Важливе місце в діяльності МРС посідало інформаційне бюро. Серед іншого, воно готувало до друку «Бюллетень Народного министерства по великорусским делам УНР». Усього побачило світ п'ять чисел «Бюлетеня», які виходили впродовж 1–28 квітня 1918 р. Видання складалося з офіційної (закони, постанови) і неофіційної частин. Планували також розпочати випуск «Журнала Министерства по великорусским делам», проте жодне його число так і не з'явилося [1121, с. 31–32]. Ліквідація Міністерства російських справ, як і інших інституцій національних меншин, поклала край подібним перспективам.

Доволі промовистою була кадрова політика режиму П. Скоропадського, в якій він намагався керуватися територіально-державницьким принципом. «Гетьманський уряд, – писав Д. Дорошенко, – дивлячись більш широко на поняття українського громадянина й керуючись більш діловими, ніж національними мотивами, почав приймати нових урядовців, не рахуючись з тим, чи вони належать до національного напрямку, чи володіють уже літературною українською мовою...» [235, с. 70]. Хоча, як показала

практика, призначати посадовців лише за рівнем їхньої фаховості й компетентності вдавалося далеко на завжди. Не останню роль відіграла й політична лояльність. Зокрема, в першому уряді, сформованому лише після кількох невдалих спроб, переважну більшість становили представники загальноросійської партії кадетів, оскільки національні сили відмовилися підтримати політику гетьмана. Однак національну коректність усе ж було збережено. З 16 урядовців 4 представляли найбільші меншини: російську – державний контролер Г. Афанасьєв, єврейську – міністр торгівлі С. Гутник, польську – міністр фінансів А. Ржепецький, німецьку – міністр праці Й. Вагнер.

Здебільшого завдяки політичним впливам з усіх національних меншин у період Гетьманату найбільш сприятливі умови мали росіяни. При цьому йшлося не стільки про росіян як про національну меншину України, скільки про біженців із більшовицької Росії.

Серед російських політичних сил в Україні найбільш активну діяльність розвинули чорносотенці та монархісти. П. Христюк наводить низку прикладів такої заповзятості [956, с. 70, 78–79]. Однак гетьманська влада на ці здебільшого антиукраїнські заходи не реагувала.

Росіяни також зосередили в Українській Державі значні фінансово-економічні активи та збільшували присутність російських військовиків. До літа 1918 р. у Києві налічувалося близько 50 тис. офіцерів, Одесі – 20, Харкові – 12, Катеринославі – 8 тис. осіб і гетьман Скоропадський навіть асигнував їм певні грошові суми [112; 117]. Основними формами самоорганізації російського офіцерства в Україні були служба в гетьманській армії та створення російських добровольчих формувань. Оцінюючи причини, що спонукали офіцерів іти на службу до гетьмана, генерал А. Денікін зазначав, що офіцерський склад гетьманської армії був «майже винятково російським». Спонукальними причинами вступу на гетьманську службу були: безпринципність одних – «однаково, кому

служити, аби тільки платили», й ідейність інших, котрі вважали, що «українська армія стане готовим кадром для армії російської» [209, с. 146].

Серед головних здобутків єврейської меншини в період Гетьманату слід виокремити вибори до єврейського тимчасового передпарламенту, які в липні – серпні 1918 р. відбулись у 168 громадах зі 195. Перемогу святкували сіоністи: якщо у Центральній Раді вони становили лише п'яту частину депутатів-євреїв, то серед делегатів Національних зборів – три п'ятих від їхнього складу [196, с. 85–86]. Результати виборів відобразили наслідки розчарування значної частини єврейства діяльністю соціалістів, які, належачи до Центральної Ради та займаючи посади в українському уряді, не зуміли забезпечити позитивних змін для єврейського населення України.

Перша і остання сесія Тимчасових національних єврейських зборів працювала 3–11 листопада 1918 р. у Києві. Її делегати, серед іншого, одноголосно схвалили резолюції про засудження скасування Закону про національно-персональну автономію та протест проти переслідування євреїв у Польщі. Було також обрано Єврейський національний секретаріат замість попередньої Національної ради, однак соціалісти відмовилися делегувати до нього своїх представників та співпрацювати з ним, так само як сіоністи перед тим бойкотували Національну раду [196, с. 62, 88–92; 159, с. 50; 698, с. 169–170]. Багато інших питань порядку денного не було вирішено через традиційні суперечки представників соціалістичного та сіоністського таборів.

Якщо П. Скоропадський намагався ігнорувати етнічну складову і при формуванні органів влади більше керувався політико-територіальним принципом, лояльністю до Гетьманату, то Директорія УНР, як уже зазначено, орієнтувалася лише на одну національну меншину – єврейську. Крім надання привілеїв єврейській громаді, Директорія дала змогу її представникам працювати в українському уряді (окрім Міністерства

єврейських справ, у міністерствах праці, народного здоров'я і опіки, народного господарства, внутрішніх справ), судових органах та дипломатичних представництвах УНР (наприклад, А. Марголін одночасно займав посади надвищого судді й товариша міністра закордонних справ, згодом – посла УНР в Англії; йому також пропонували посаду міністра закордонних справ, однак він відмовився), понад 200 осіб стали посадовцями в низових ланках державного управління. Також Головний отаман С. Петлюра видав наказ приймати євреїв до офіцерської школи [187, с. 16; 218, с. 186; 957, с. 170; 565, с. 106–107, 193, 195, 199].

Ведучи мову про окремого міністра єврейських справ, потрібно зауважити, що його призначення до уряду В. Чехівського відбулося з кількатижневим запізненням. Причиною став політичний конфлікт у єврейському середовищі, викликаний прагненням сіоністів і клерикалів, з одного боку, та соціалістів з їх народно-демократичними прихильниками – з іншого, опанувати національно-автономні інституції. До міжпартійних суперечок додалася відсутність єдиного погляду на статус Міністерства єврейських справ. Зокрема, Єврейський національний секретаріат як виконавчий орган Тимчасових національних зборів, де домінували сіоністи, категорично заперечував проти входження міністра єврейських справ до складу уряду як повноправного члена, котрий, незважаючи на його особливу функцію повноважного представника єврейської меншості в уряді, разом із іншими міністрами відповідав би за загальну політику держави. Натомість ЄНС пропонував, щоб єврейську національну меншину в Раді Народних Міністрів УНР представляв окремий «державний секретар», делегований центральними установами єврейської автономії, наприклад, Національним секретаріатом, а його компетенція обмежувалася б винятково єврейськими справами [196, с. 110–111, 118].

За таких умов перед Директорією постала дилема: хто представлятиме єврейську меншину – повноважний і відповідальний міністр чи

«державний секретар». В. Винниченко висловив ставлення до цієї справи так: «Національна автономія меншостей є державною установою й вона не сміє бути відрізнена суттєво від інших державних функцій. Іменування державного секретаря, а не міністра, члена кабінету, мусіло б у сучасній ситуації розглядатися, як відмова жидівської меншости ототожнювати себе з загальною політикою держави, як ухилення від співучасті в боротьбі проти буржуазії. Хіба це можливе віддати одну з найважливіших адміністративних справ до рук кляси, яка поборює уряд?» [196, с. 114–115] Отже, єврейську меншину в уряді УНР мав представляти повноправний міністр, який, відповідно до урядового забарвлення, мусив бути соціалістом.

Прагнучи заповнити урядову вакансію єврейської меншини, В. Винниченко з відповідною пропозицією звернувся насамперед до Поалей Ціон. Приблизно через місяць ця партія погодилася, назвавши своїм кандидатом А. Ревуцького. Тоді голова Директорії довів до відома єврейської спільноти, що МЄС має бути сформоване за згодою всіх трьох єврейських соціалістичних партій, оскільки в іншому випадку міністром буде призначено представника тієї партії, яка погодиться з декларацією Директорії. При цьому українська влада зобов'язалася асигнувати Міністерству єврейських справ значні фінансові засоби для забезпечення його культурної та організаційної діяльності [196, с. 115].

Намір Директорії призначити очільником МЄС соціаліста викликав гострий спротив Єврейського національного секретаріату, до складу котрого соціалісти не входили, адже, як уже зазначено, йшлося про важелі впливу на єврейське суспільство. Щоб примирити протиборчі табори, значних зусиль докладав В. Винниченко. Зокрема, він тричі зустрічався з делегацією ЄНС, намагаючись спільними зусиллями знайти взаємоприйнятну формулу, яка б забезпечила співучасть єврейської меншини в політиці влади. Для Директорії важливим було не стільки

Міністерство єврейських справ, функції котрого міг би й надалі виконувати Національний секретаріат, як єврейський міністр, член уряду УНР, який, представляючи політичну позицію єврейської меншини, разом з іншими урядовцями солідарно відповідав би за державну політику і брав участь у розбудові української держави. Водночас мали бути забезпечені всі умови для повноцінного функціонування єврейської автономії на чолі з власним самоврядуванням. Демонструючи готовність до компромісу, голова Директорії навіть запропонував Національному Секретаріатові назвати свого кандидата на посаду єврейського міністра за умови, що той погодиться підписатися під програмною декларацією Директорії, і відповідно до Закону про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. вважатиметься представником Національного союзу. Однак ЄНС, дотримуючись принципу невходження до уряду УНР, відкинув пропозицію. Тоді В. Винниченко під час останньої зустрічі з делегацією Національного секретаріату від імені Директорії повідомив їй, що найімовірнішим кандидатом на призначення міністром єврейських справ є А. Ревуцький від партії Поалей Ціон. У відповідь Національний секретаріат закликав єврейське населення до бойкоту МЄС [196, с. 115–117; 1108, с. 41–42], вживаючи до цього певних заходів [997, арк. 27–28]. Такий крок ще більше розділив сторони внутрішньоєврейського конфлікту, не принісши відчутних дивідендів жодній із них.

Починаючи з середини січня 1919 р., Міністерство єврейських справ розпочало свою діяльність [196, с. 122–123]. Кандидатуру його очільника А. Ревуцького уряд затвердив 30 грудня 1918 р. Через два тижні, 13 січня 1919 р., він уперше взяв участь у засіданні Ради Народних Міністрів УНР. Тоді ж А. Ревуцький доповів урядові про штати МЄС та про необхідність асигнувати на його облаштування 150 тис. крб., а через тиждень – ще 1 млн. Рішення про виділення коштів в обох випадках було ухвалено невідкладно [990, арк. 39–39 зв., 48; 997, арк. 4, 10, 11; 218, с. 134, 178, 180,

202]. 15 січня МЄС звернулося до Міністерства внутрішніх справ УНР із проханням повернути всі документи, книги та печатки, забрані під час ліквідації МЄС у вересні 1918 р. Упродовж двох днів [997, арк. 5, 9] вимогу було задоволено.

Після погромів у Проскурові і Фельштині А. Ревуцький подав у відставку з посади міністра єврейських справ. 20 лютого 1919 р. він востаннє брав участь в урядовому засіданні. 25 лютого державний секретар РНМ оприлюднив заяву А. Ревуцького, в якій ішлося про те, що він тимчасове керування Міністерством єврейських справ передав члену ради міністра П. Красному» [218, с. 274, 288]. Останній, як випливає зі записів у журналі засідань Ради Народних Міністрів [218, с. 290], уперше взяв участь в урядовому засіданні 4 квітня 1919 р., після чого став активним діячем українського уряду до завершення його діяльності.

Щодо інших національних меншин, зокрема росіян і поляків, то Директорія УНР прагнула до певної співпраці і з ними. Зокрема, під час формування уряду В. Чехівського російським меншовикам було запропоновано подати свою кандидатуру на посаду міністра праці [196, с. 105], однак ті відмовилися від співробітництва.

Дещо пожвавилися стосунки польської меншини з урядовими структурами Другої УНР у результаті підписання в квітні 1920 р. політичної конвенції між Україною і Польщею. У документі було зазначено: «Права національно-культурні, які уряд Української Народної Республіки забезпечить громадянам польської національності на території Української Народної Республіки, будуть в не меншій мірі забезпечені громадянам національності української в межах Річі Посполитої Польської і навідворот» [703, с. 618]. Безпосереднім результатом порозуміння між Україною і Польщею стала участь польської меншини в українському уряді. Зокрема, один із очільників польського демократичного руху в Наддніпрянщині С. Стемповський був міністром земельних справ та

охорони здоров'я в кабінетах І. Мазепи і В. Прокоповича (1920 р.), активіст Польської організації військової Г. Юзефський – товаришем міністра внутрішніх справ в уряді І. Мазепи [219, с. 631, 640, 687; 1126, с. 3935].

Незважаючи на інертність та небажання національних меншин, не припиняла практичних спроб залучити їх до державотворчого процесу в ЗУНР УНРада. Так, ухвалений нею 15 квітня 1919 р. закон «Про Сойм» передбачав, що вищий законодавчий орган держави складатиметься «з 226 послів: української народности 160, польської 33, жидівської 27, і німецької 6, вибраних на основі загального, рівного без різниці пола, тайного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права» [313, с. 359]. Такий принцип національно-пропорційного представництва, за словами одного з розробників закону К. Левицького, було визначено відповідно до національного складу населення Східної Галичини за переписом 1910 р. Він гарантував більш чисельним національним меншинам можливість мати своїх представників у парламенті.

Важливим був також Закон про вибори до Союму ЗОУНР. Відповідно до нього територію держави поділили на 12 українських виборчих округів, 5 польських і єврейських, 1 – німецький [843, с. 408]. Кількість послів від кожного з них була різною і залежала від кількості виборців. Останні могли голосувати лише за представників своєї національності, тобто українців обирали лише українці, поляків – поляки, євреїв – євреї, німців – німці. Оцінюючи цей виборчий закон, сучасні дослідники [450, с. 174] зазначають, що такого демократичного на державному рівні забезпечення прав національних меншин при виборах законодавчих органів не знала світова виборча практика не тільки в той час, а й у наші дні.

Обидва закони стали не лише важливим внеском в українське законодавство. З їх прийняттям, стверджував один із дослідників історії

ЗУНР М. Чубатий, було «усунено міжнаціональну боротьбу та можливість державної нації загарбати мандати національної меншости» [84, с. 269].

У зазначеному ракурсі тривала й перебудова судової системи. Для національних меншин було встановлено квоту, щоб вони мали гарантовану можливість обирати своїх суддів. Якщо українцям належало право обрати 102 суддів, то полякам – 25, а євреям – 17 [450, с. 175]. Однак через польську окупацію в першій половині липня 1919 р. території ЗУНР ні згаданим законам, ні низці інших нормативно-правових актів так і не судилося бути реалізованими.

Разом із тим, неохотна позиція уряду ЗУНР на підтримку національних меншин отримала продовження і в еміграції, зокрема в підготовлених там проектах конституції [926, с. 550–564; 646, с. 566, 569, 571–572]. Зокрема, в конституційному проекті «Основ державного устрою Галицької Республіки», запропонованому найвищій Раді та Лізі Націй 30 квітня 1921 р. [323, с. 575; 413, с. 93], західноукраїнський провід пішов ще далі шляхом інтернаціоналізації державного політичного устрою. Так, у ст. III («Державні народности»), в артикулі 3 сказано: «В Галицькій Республіці визнається отсі три головні народности: українська, далі польська і жидівська. Вони користуються рівними правами на области публичного життя. Прочі народности в державі творять національні меншости, та їх права і охорону запоручує конституція». У ст. VI, артикул 10: «Новообрана Державна Рада вибирає з-поміж послів Президента Державної Ради і 4-ох віце-президентів. Президент Державної Ради має бути української народности. Щонайменше один віце-президент має бути польської і один – жидівської народности». У ст. IX («Національні права»), в артикулі 22 констатується, що «...школи народні і середні мають бути зорганізовані в міру потреби зокрема для всіх трьох головних національностей та наука в сих школах маєтся подавати у матірній мові учеників», в артикулі 23, – що «...внутрішньою мовою

урядовою для всіх державних урядів Галицької Республіки є мова українська», що «...урядниками й службовиками в Галицькій Республіці можуть бути іменовані лише горожане держави, що володіють найменше двома мовами національностей держави» [646, с. 566, 569, 571–572] (тобто українською і польською або українською і єврейською).

Про інтереси національних меншин ішлося й в інших законопроектах. Так, наприкінці 1920 р. на замовлення уряду ЗУНР видатний правник С. Дністрянський підготував проект Конституції ЗУНР. Найвищим органом влади Республіки мала бути народна палата, обрана на 4 роки на підставі загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування. Згідно з принципом самовизначення послів народної палати розподілено на 3 національні курії: українську, польську та курію інших національностей. Наприкінці проекту встановлено норми самовизначення народів ЗУНР. Меншинам також гарантувалися основні права (автономія, культура, школи, преса) та представництво в органах влади за ключем 4 : 1 : 1 (4 українці, 1 поляк та 1 представник іншої національності) [1096, с. 204].

Отже, залучення іноетнічного населення до участі в представницьких та виконавчих структурах української влади було не лише складовою її етнонаціональної політики, а й важливим фактором розвитку національного державотворення 1917–1921 рр. Тому Центральна Рада, Директорія, УНРада ЗУНР із перших кроків діяльності декларували визнання прав національних меншин, їхню громадянську, етнічну й віросповідну рівноправність, гарантували їм національно-культурну автономію та представництво в уряді. Дещо інше, проте загалом демократичну етнополітику проводив уряд гетьмана П. Скоропадського, який у кадровій сфері прагнув керуватися територіально-державницьким принципом.

Характерною особливістю окресленого періоду були важкі умови, викликані агресією з боку Росії та Польщі. Тому чимало заходів української влади нерідко залишалися декларативними через неможливість їхньої реалізації. Певну непослідовність проявляли й національні меншини, наприклад євреї і німці ЗУНР, котрі, дотримуючись нейтралітету в українсько-польській війні, істотно обмежували свою участь у державотворчих процесах.

Висновки до розділу 4

Здійснений аналіз основних аспектів політичної інституціоналізації національних меншин, їхнього ставлення до українського державотворення та участі у представницьких і виконавчих структурах влади дав змогу зробити такі висновки.

По-перше, з початком революційних подій на українських землях тут розпочався процес активізації населення, причини якого Дж. Ротшильд пояснював політизацією етнічності, тобто способом усвідомлення людьми значущості політики для збереження їхніх етнічних культурних цінностей, стимулювання їх до політичної діяльності, організації в самоусвідомлену етнічну групу тощо.

Ступінь політичної мобілізації національних меншин був різним. Наймлявіше на початках діяли росіяни, котрі були вражені комплексом гегемонної нації і ніяким чином не асоціювали себе з національними меншинами. Оскільки до революції свої політичні уподобання вони задовольняли в загальноросійських партіях, котрі виступали за збереження унітарної російської держави, то в нових умовах виявилися неготовими конструктивно співпрацювати з українським політикумом. Загалом рівень політичної активності російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей.

Одними з перших на прогресивні ініціативи українства відгукнулися євреї. Керуючись своїми прагматичними інтересами, що нерідко розходилися з українськими, вони активно долучилися до суспільно-політичного та національно-культурного життя України, свого облаштування на її території. Єврейський політикум не мав єдиної орієнтації чи спільного фронту, хоч і належав до опозиційних груп.

З ентузіазмом сприйняли революційні зміни й поляки. Virізняючись патріотизмом та організованістю, вони, попри політичні розбіжності, були єдиними в головному – відстоюванні національних інтересів. Їхні політичні орієнтації представляли Польський виконавчий комітет, що орієнтувався здебільшого на заможні верстви поляків, та Польська демократична централь, котра об'єднувала переважно польських соціал-демократів.

Певну активність демонстрували також представники інших національних меншин – німці, білоруси, серби, литовці, словаки, чехи та ін.

По-друге, ставлення національних груп до історичного права українського народу на відновлення своєї державності було неоднозначним. Найбільш непримиренними опонентами українців у їхніх державотворчих потугах були росіяни. Навіть ліберально налаштована частина російського політикуму вбачала рацію революційних перетворень лише у всеросійському масштабі, тому український національно-визвольний рух сприймала як спробу розколоти загальнодемократичний табір. Значно прихильніше до ідеї української державності поставились єврейські партії. Однак, прагнучи зберегти єдність єврейства на постімперському просторі, вони детермінували свою позицію вимогами не відокремлювати Україну від Росії й обмежити державотворчі процеси рамками автономії. В ЗУНР євреї дотримувалися політики нейтралітету. Політична поведінка польської меншини в Наддніпрянській Україні була продиктована необхідністю усамостійнення останньої як запоруки

відновлення незалежної Польщі. Протилежною була ситуація в Східній Галичині, де польська меншина рішуче поборювала будь-які спроби українського державотворення.

По-третє, актуальним завданням означеного періоду стало залучення представників іноетнічного населення до практичної діяльності з розбудови української державності. Від успішної міжетнічної співпраці багато в чому залежали не лише інтенсивність національного відродження України, а й результати новітнього державотворення. Для цього було розроблено механізм національного представництва в органах української влади. Згідно з ним, національні меншини мали отримати кількість депутатських місць, пропорційну чисельності населення цих меншин в Україні.

Історичним кроком, спрямованим на забезпечення міжнаціонального порозуміння, стала ухвала Центральної Ради про введення з липня 1917 р. до складу Генерального Секретаріату представників трьох найчисельніших національних меншин – росіян, євреїв та поляків як товаришів генерального секретаря національних справ. У грудні національні представництва виділилися в окремі секретарства, а в січні 1918 р. були трансформовані в міністерства. Їхнім головним завданням став захист прав національних меншин України.

Із територіально-державницького принципу в кадровій політиці прагнув виходити П. Скоропадський. Однак певної національної коректності дотримувався й він. Із 16 членів його першого уряду 4 представляли найбільші меншини: російську, єврейську, польську та німецьку.

Певну непослідовність у ставленні до національних меншин проявила Директорія УНР, котра надавала політичні преференції насамперед євреям. Щоправда, декілька посад, у т. ч. міністерських, було запропоновано також росіянам і полякам, однак погодилися на них лише останні.

Прагнула залучити національні меншини до державотворчого процесу в ЗУНР, зокрема забезпечити їхнє представництво в парламенті, УНРада. Проте побоювання етнічних громад, передусім єврейської і німецької, втручатися в українсько-польський конфлікт зводило її зусилля нанівець. Окремі випадки співпраці іонаціонального населення із західноукраїнськими органами влади мали персоналізований характер.

Основні положення та висновки розділу 4 оприлюднені дисертантом у таких публікаціях: **475**, с. 409–554; **477**; **479**; **492**; **469**.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження етнонаціональної політики української влади в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. дає змогу зробити висновки, що розширюють і поглиблюють усвідомлення важливості в суспільстві міжетнічної гармонії. Від неї багато в чому залежали не лише інтенсивність національного відродження України, а й результати державотворення означеного періоду.

1. Однією з головних категорій, що забезпечує пошук шляхів гармонізації міжетнічних відносин, є етнонаціональна політика. Її виникнення зумовлене поліетнічним складом багатьох держав світу та необхідністю ефективної інтеграції іноетнічних суб'єктів з політичною структурою суспільства. Різні країни використовують різні моделі державної етнополітики, однак основними серед них є асиміляційна (інтеграційна) модель, мультикультуралізм та політика виключення.

Обов'язковою умовою успішного функціонування етнополітичної моделі є врахування феномена етнічної ідентичності національного складу населення в діяльності всіх державних інститутів. Держава зобов'язана забезпечувати умови для реалізації всіма народами-етносами країни загальнолюдських і етнонаціональних прав. Упродовж століть ставлення до проблеми захисту меншин в світі змінювалося і вдосконалювалося. Особливої динаміки й організованості ця проблема набула на початку ХХ ст., в т. ч. в Україні.

Зацікавлення дослідників названою тематикою представлене значною кількістю праць, переважно статтями, в яких більшою чи меншою мірою розкрито низку аспектів цієї складної проблеми. Однак, незважаючи на помітний історичний наратив, її розгляд потребує нових етнополітологічних підходів. У науковій літературі досі не здійснено комплексного аналізу етнополітики української влади періоду 1917–1921 рр. Відсутні також праці компаративного характеру, в яких було б

зіставлено політику окремих державних утворень періоду Української революції щодо іноетнічного населення, їхні нормативні акти, суспільно-політичну активність національних меншин між собою тощо. Рефероване дослідження, базоване на поєднанні архівних матеріалів, опублікованих документів та наукових праць останнього століття, покликане стати першою спробою комплексного компаративного аналізу та узагальнення особливостей і тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань окресленого періоду.

2. Зростання поліетнічності українських земель було зумовлене різними причинами. Серед них: насамперед сприятливе геополітичне становище, місце в міжнародних торговельних зв'язках, родючі землі, що приваблювали іноземних селян, тривале перебування України в складі інших держав, зокрема Польщі, Російської та Австро-Угорської імперій. Уряди останніх, прагнучи утвердитися на захоплених ними територіях, спроваджували сюди представників панівних націй, переселяли іммігрантів з інших країн. Напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. етнічні меншини становили чверть усього населення України. Найчисленнішими з них були росіяни, євреї, поляки та німці. За таких умов етнонаціональне питання ставало серйозним чинником політичної історії українського народу, що прагнув відродити державну незалежність.

Регіональне розміщення національних меншин в Україні було нерівномірним. Зокрема, найбільші з них зосередилися так: росіяни – переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губ., німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї та росіяни.

Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно її економічних благ, помимо значного прошарку західноєвропейських капіталістів, контролювали представники єврейської, російської і польської меншин.

Іноетнічні спільноти являли собою порівняно структуровані соціальні організми й істотно переважали українське населення за професійною ознакою. На відміну від українців, котрі в суспільному поділі праці превалювали лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені там значно пропорційніше, особливо в галузях, що визначали життєдіяльність суспільства.

Вищим, ніж в українців, у більшості національних меншин досліджуваного періоду був також рівень освіченості. Усвідомлення останніми важливості освіти, проживання значної частини меншин у містах, де були кращі умови для навчання, і матеріальна допомога заможних одноплемінників дали їм змогу не лише досягти доволі високого освітнього рівня, а й зберегти свою етнічну ідентичність.

Порівняльний аналіз урядової етнополітики в Російській і Австро-Угорській імперіях дає підстави стверджувати, що їхня мета була однаковою: збереження цілісності монархій за рахунок обмеження політичних прав національних меншин. Однак шляхи її реалізації різнилися. Якщо російський царат вдавався до обмежувально-заборонного законодавства, супроводжуючи його насиллям і репресіями, то влада Австро-Угорщини проголошувала рівноправність усіх народів держави, щоправда, вихолощуючи її сутність надмірною декларативністю. Несхожою була і мовна політика урядів. Офіційний Санкт-Петербург вимагав повної уніфікації у цій сфері, здійснюючи насильну русифікацію іншомовних окраїн. В Австро-Угорській імперії офіційною мовою місцевих виконавчих органів визначалася одна з крайових мов: у Галичині – польська, на Буковині – переважно німецька, в Закарпатті – угорська.

Негативним чинником, що суттєво погіршив становище національних меншин України, стала Перша світова війна. У найскладнішій ситуації опинилися євреї, яких, як і українців, нерідко переслідували урядові структури обох протиборчих таборів – російського й австро-угорського. Важким залишалось становище німецької меншини. Однак, на відміну від українців і євреїв, її переслідували лише в підросійській частині України. В дещо кращих умовах під час війни перебувало польське суспільство, оскільки і Петроград, і Відень, прагнучи залучити поляків на свій бік, намагалися загравати з польськими елітами, пропонували їм у майбутньому політичні дивіденди.

3. Із початком революції українська влада, задекларувавши право українців бути господарями на своїй землі, враховувала також багатонаціональний склад населення України, вважаючи одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав іноетнічної частини суспільства. Етнонаціональна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР та їхніх урядів була толерантною. Проте на різних етапах революції окремі меншини, порівняно з іншими, отримували певні преференції. Так, за часів Центральної Ради більшою підтримкою влади користувалися євреї і поляки, за Гетьманату – росіяни і німці, за Директорії – євреї, ЗУНР – євреї і німці. В окремих випадках така політика спричинила незадоволення серед представників національних громад і з боку українського суспільства. Найбільший осуд викликало потурання гетьмана П. Скоропадського великоросійським шовіністичним колам.

Хронологічно першою українською владою, котра розпочала співпрацю з іноетнічним населенням України, стала Центральна Рада. Усвідомлюючи обмеженість соціальної бази національного руху в містах та відносну нечисленність української інтелігенції, вона прагнула заручитися підтримкою національних меншин у справі відродження України.

Погодившись поповнити органи української влади представниками іноетнічних груп, запровадивши для них національні секретарства/міністерства, УЦР уперше в світовій практиці зробила реальну спробу забезпечити права меншинного населення та заклала правові основи демократичної етнополітики. Її уряди надавали важливого значення життєдіяльності національних меншин, розвитку їхніх товариств і об'єднань, розглядали захист іноетнічних прав як обов'язкову умову демократизації національних взаємин.

Поміркованістю характеризувалася етнонаціональна політика Гетьманату. Скасовуючи Закон про національно-персональну автономію та національні міністерства російських, єврейських і польських справ, гетьман П. Скоропадський і його уряд керувалися територіально-державницьким принципом, згідно з яким усі громадяни держави є рівноправними, незалежно від їхньої національності й віри. При цьому підтримка, в т. ч. фінансова, національно-культурного відродження малих народів тривала і надалі.

Загалом забезпечувала права іноетнічного населення й політика Директорії УНР та її урядів, проте їхнє ставлення до національних меншин було дещо непослідовним. Зокрема, прагнучи залучити останніх до будівництва української державності, діюча влада продовжила курс Центральної Ради на співпрацю з ними, однак відбудовувати в повному обсязі установи національного самоврядування, які існували в Першій УНР, не поспішала. Реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, торкнулося лише євреїв.

Демократичною була етнополітика керівництва ЗУНР. Новостворена УНРада з перших кроків діяльності не лише задекларувала визнання прав національних меншин, їхню громадянську, етнічну й віросповідну рівноправність, а й гарантувала їм національно-культурну автономію та

представництво в уряді. Однак складні умови, спричинені агресією з боку Польщі, призводили до того, що чимало заходів української влади нерідко залишалися декларативними через неможливість їхньої реалізації. Певну непослідовність виявляли також національні меншини, насамперед євреї і німці, котрі, дотримуючись нейтралітету в Українсько-польській війні, істотно обмежували свою участь у державотворчих процесах.

4. Однією з найяскравіших сторінок Української революції 1917–1921 рр. було ухвалення Центральною Радою Закону про національно-персональну автономію. Такий крок не мав аналогів в історії і став підтвердженням послідовної політики України, спрямованої на задоволення інтересів іноетнічного населення й досягнення міжнаціональної злагоди. Цим законом УЦР першою у світі намагалася не лише законодавчо забезпечити права національних меншин, а й увести їх у загальні конституційні рамки держави.

Окреслений підхід, враховуючи значну частку іноетнічного населення в УНР та його дисперсність, був оптимальним. У результаті національні меншини дістали змогу реалізувати і культурно-освітні, і політичні права, й вільно облаштовувати своє національне життя.

5. Характерною особливістю означеного періоду були надзвичайно складні умови анархії і воєнних дій, які характеризувалися особливими драматизмом та жорстокістю, призводили до порушення фундаментального права кожної людини – права на життя. Найбільше потерпали незахищені верстви населення, серед яких і значна частина національних меншин. Насамперед ідеться про протистояння, які відбувалися за соціальною, політичною і національною ознаками.

Найганебнішим різновидом останньої стали антиєврейські погроми, спричинені здебільшого сукупністю низки історичних, соціально-економічних та політичних чинників. Їх здійснювали як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини добровольчої, української та

червоної армії. Найчастіше насильства проти єврейського населення мали місце за часів Директорії, передусім у першій половині 1919 р. Найбільші з них сталися у Проскурові, Фастові, Єлисаветграді, Радомишлі, Черкасах, Тульчині, Умані, Фельштині та інших містах і містечках України.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було негативним, намагалася боротися проти них всіма доступними засобами. Передусім, – це нормотворче та інституційне забезпечення проблеми, застосування військової сили й запровадження різного роду покарань, у т. ч. смертної кари, стосовно погромників, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо. Ефективність ужитих дій хоч і була значною мірою детермінована складними умовами воєнного часу та анархії, все ж давала позитивні результати. Так, чимало нормативних документів, виданих органами української влади, низка запроваджених ними інституцій та інші заходи були переважно своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку багатьох тисяч цивільного населення від смерті і знуцань. Однак повністю припинити погроми не вдалося – надто багато сил було зацікавлено в дестабілізації української державності та дискредитації її керівництва.

Єврейські погроми не лише завдали значних фізичних і моральних страждань та матеріальних збитків єврейській національній меншині, а й були однією з причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. З огляду на це головним висновком із тих трагічних подій має стати усвідомлення, що всі конфлікти, які виникають між народами, їхніми групами чи окремими індивідами, потрібно вирішувати лише шляхом переговорів і взаємних компромісів.

6. З ентузіазмом сприйняло революційні зміни, що сталися наприкінці війни у Російській і Австро-Угорській імперіях, іноетнічне населення. Воно відіграло помітну роль не лише в поваленні самодержавства, а й у революційному і державотворчому процесах в Україні. Його громадсько-

політичне життя істотно активізували проголошені революцією демократичні свободи. Розпочалася швидка самоорганізація національних меншин, створювалися партії і громадські об'єднання, формувалося їхнє ставлення до українського національного руху.

Ступінь політичної мобілізації національних меншин був різним. Найневизначніше на початках діяли представники найбільшої з них – російської. Вражені комплексом гегемонної нації і забезпечені державною підтримкою, росіяни аж ніяк не асоціювали себе з національними меншинами. Оскільки до революції вони свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, котрі здебільшого виступали за збереження унітарної російської держави, то в нових умовах виявилися неготовими до конструктивної співпраці з організованим українством. Рівень політичної активності російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей.

Одними з перших на прогресивні ініціативи українства відгукнулися євреї. Керуючись своїми прагматичними інтересами, що нерідко розходилися з українськими, вони активно долучилися до суспільно-політичного і національно-культурного життя України та свого облаштування на її території. Єврейський політикум не мав єдиної орієнтації чи спільного фронту, хоч і належав до опозиційних груп.

Завдяки практичним заходам, здійсненим українською владою з забезпечення прав і свобод національних меншин, їх соціального, політичного, економічного і культурного розвитку, та ініціативності єврейської меншини, остання вперше за тривалий період отримала нагоду для повноцінного національного ренесансу. В авангарді цього багато в чому новаторського процесу були Секретарство/Міністерство єврейських справ та Єврейська національна рада. Особливість їхнього функціонування полягала в тому, що на різних етапах розвитку вони почергово очолювали національно-культурне відродження свого народу. Спільна праця обох

інституцій у розбудові національно-персональної автономії дала змогу єврейству не лише досягти певних здобутків, насамперед у законодавчій, інституційній та культурній сферах, а й набути досвіду державотворення. Було відроджено єврейські національно-культурні товариства, школи, бібліотеки, налагоджено вільне видання книг і періодики єврейською мовою, розгорнуто прискорену підготовку вчителів. Хоча, треба визнати, нестабільне політичне й економічне становище української державності прирікало їх на нелегке і коротке життя.

З ентузіазмом сприйняли революційні зміни поляки, ступінь політичної мобілізації котрих у той час виявився одним із найвищих серед етносів, що проживали на території України. Виділяючись патріотизмом та організованістю, вони, попри політичні розбіжності, були єдиними в головному – відстоюванні національних інтересів. Це дало їм змогу не лише відновити польську державність та захистити її, а й розгорнути активну діяльність, спрямовану на національно-культурне й інституційне відродження в Україні. Їхні політичні орієнтації в Наддніпрянщині головним чином представляли Польський виконавчий комітет, що орієнтувався здебільшого на заможні верстви поляків, та Польська демократична централь, котра об'єднувала переважно польських соціал-демократів.

7. Найнепримиреннішими опонентами українців у їхніх державотворчих потугах були росіяни. Навіть ті з них, котрі поблажливо ставилися до революційних змін, уявляли собі їхнє здійснення у всеросійському масштабі, а українське прагнення до збереження своєї національності й розвитку української мови, не кажучи вже про власну державність, вважали за вузький, а то й шкідливий для вселюдських ідей партикуляризм.

Єврейські партії поставилися до ідеї української державності значно прихильніше, ніж загальноросійські. Однак прагнучи зберегти єдність

єврейства на постімперському просторі, вони, по-перше, детермінували свою позицію вимогами не відокремлювати Україну від Росії та обмежити державотворчі процеси рамками автономії; по-друге, поблажливе ставлення єврейського політикуму до українського руху не завжди поділяв єврейський загал. На території ЗУНР євреї дистанціювали себе від державотворчих процесів політикою нейтралітету.

Ставлення польської меншини до української державності в Наддніпрянщині диктувалося необхідністю усамостійнення останньої як запоруки відновлення незалежної Польщі. Протилежною була ситуація в Східній Галичині, де польська меншина рішуче поборювала будь-які спроби українського державотворення.

Певну активність демонстрували також представники інших національних меншин – німці, чехи, білоруси, серби, литовці, словаки та ін. Однак особливого впливу на розвиток українського державотворчого процесу вони не мали.

Загалом, попри випробовування революційної доби, українсько-іноетнічна співпраця набула нового досвіду й усвідомлення необхідності добросусідського співжиття усіх народів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 1917 год на Киевщине : хроника событий [Текст] / сост. А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов ; под ред. В. Манилова. – К. : Гос. изд-во Украины, 1928. – 580 с.
2. *Абашидзе А. Х.* Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву [Текст] / А. Х. Абашидзе. – Москва : Права человека, 1996. – 476 с.
3. *Абашидзе А. Х.* Противоправность дискриминации национальных меньшинств и защита их прав в современном международном праве [Текст] / А. Х. Абашидзе // Международное право и практика освободившихся стран. – Москва, 1988. – С. 74–89.
4. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму [Текст]. – [2-ге, перероб. вид.] / Бенедикт Андерсон ; пер. з англ. В. Морозова. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
5. *Андрусишин Б. І.* Церква в Українській державі 1917–1920 (доба Директорії УНР) [Текст] : навч. посіб. / Б. І. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.
6. *Антонюк А. В.* Этнополитология как наука и ее связь с этнополитикой [Текст] / А. В. Антонюк // Персонал. – 2004. – № 1. – С. 34–41.
7. *Антонюк О. В.* Етнічні (національні) меншини [Текст] / О. В. Антонюк // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Генеза, 2004. – С. 188–189.
8. *Антонюк О. В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан [Текст] / О. В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 44–56; № 4. – С. 15–28.

9. *Антонюк О. В.* Основи етнополітики [Текст] : навч. посіб. – [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с. – (Бібліогр. в кінці розд.).
10. *Арашуков Р. Р.* Эволюция политико-правового статуса этнических меньшинств с начала XIX века до настоящего времени [Электронный ресурс] / Р. Р. Арашуков // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Режим доступа : <http://www.jurnal.org/articles/2008/polit60.html>.
11. *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др. ; послесл. Ю. Н. Давыдова ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – Москва : ЦентрКом, 1996. – 672 с. Библиограф.: С. 639–664; Указ. имен: С. 664–670.
12. *Аристовъ Ф. Ф.* Карпато-русские писатели. Исследование по неизданнымъ источникамъ [Текст] : въ 3 т. Т. 1 / Ф. Ф. Аристовъ. – Москва : Изд. Галицко-русскаго общества въ Петрограде, 1916. – 305 с.
13. *Аронсон Г.* Еврейская общественность в России в 1917–1918 гг. (Материалы, документы, воспоминания) [Текст] / Григорий Аронсон // Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – С. 1–21.
14. *Афанасьєва Л. В.* Чеське культурно-просвітницьке товариство як осередок збереження етнічної самоідентичності [Текст] / Л. В. Афанасьєва, О. О. Павлов // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дєдкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 78–81.
15. *Ачкасов В. А.* Этнополитология [Текст] : учеб. / В. А. Ачкасов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Москва : Юрайт, 2014. – 495 с.

16. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських партій [Текст] / упоряд. В. С. Журавський. – К. : Пошук, 1992. – 96 с.
17. *Балибар Э.* Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности [Текст] / Э. Балибар, И. Валлерстайн ; пер с фр. под. ред. О. Никифорова, П. Хицкого. – Москва : Логос, 2004. – 288 с.
18. *Бандурка А. С.* Сім облич мультикультуралізму [Текст] / А. С. Бандурка // Гілея. – 2012. – Вип. 59 (дод.). – С. 29–35.
19. *Бармак М. В.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції [Текст] / М. В. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
20. *Барнави Э.* Евреи и ХХ век : аналит. словарь [Текст] / Э. Барнави, С. Фридлендер ; пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. ; под общ. ред. Т. А. Баскаковой. – Москва : Текст ; Лехаим, 2004. – 1021 с.
21. *Барсенков А. С.* Русский вопрос в национальной политике. ХХ век [Текст] / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, В. А. Корецкий. – Москва : Моск. рабочий, 1993. – 160 с.
22. *Барталь И.* Автономия, автономизм, «диаспоризм» [Текст] / Израэль Барталь // Барнави Э. Евреи и ХХ век : аналит. словарь / Э. Барнави, С. Фридлендер ; пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. ; под общ. ред. Т. А. Баскаковой. – Москва : Текст ; Лехаим, 2004. – С. 21–32.
23. *Батанова Т.* До історії єврейського представництва в Українській Центральній Раді: декілька документів Міністерства з єврейських справ [Текст] / Т. Батанова // Пам'ятки : археограф. щорічник. – 2010. – Т. 11. – С. 175–184.
24. *Батанова Т.* Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.) [Текст] / Т. Батанова // Наукові записки. – 2010. – Т. 21. – С. 262–280.

25. *Бауэръ О.* Национальный вопрос і социаль-демократія [Текст] / О. Бауэръ. – Санкт-Петербургъ : Серпъ, 1909. – 600 с.
26. *Бахтурина Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны [Текст] / Ю. Бахтурина. – Москва : АИРО-XX, 2000. – 264 с.
27. *Бевз Т.* З історії політичної думки часів української революції (на основі програмових документів УПСР) [Текст] / Т. А. Бевз // Наукові записки / Нац. ун-т «Кієво-Могилян. акад.». – 1999. – Т. 9. – С. 181–185. – (Спец. вип. : у 2 ч. Ч. 1).
28. *Бейкер М.* Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр. [Текст] / М. Бейкер // Україна модерна. – 2005. – № 9. – С. 69–79.
29. *Берестень О. Є.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. Є. Берестень. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.
30. *Биков О. М.* Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні [Текст] / О. М. Биков ; за ред. В. Ф. Погорілка ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – 351 с.
31. *Битянова М. Р.* Социальная психология: наука, практика и образ мыслей [Текст] : уч. пособ. / М. Р. Битянова. – Москва : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с. – (Серия «Кафедра психологии»).
32. *Білян П. Я.* Історіографія української революції 1917 – початку 1918 р. [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / П. Я. Білян. – Львів, 2001. – 234 с.
33. *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) [Текст] / Д. Бовуа ; авториз. пер. с фр. М. Крисань. – Москва : Новое лит. обозр., 2011. – 1008 с.: ил.

34. *Богуславський О. В.* Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. [Текст] / О. В. Богуславський. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2003. – 236 с.
35. *Бойко О. Д.* Бунд [Текст] / О. Д. Бойко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 405–406.
36. *Бойко О. Д.* Перша війна радянської Росії проти УНР 1917–1918 [Текст] / О. Д. Бойко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8 : Па – Прик. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 161–162.
37. *Бойко Ю.* Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання [Текст] / Ю. Бойко. – Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1964. – 175 с.
38. Болгари в Україні : наук.-допом. бібліограф. покажчик, 1917–1941 [Текст] / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 2000. – 148 с. – (Етноси України).
39. Большой толковый социологический словарь терминов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/r/rasizm.html>.
40. *Борейко О. М.* Єврейське шкільництво Волині в контексті полілогу культур (др. пол. XIX – поч. XX ст.) [Електронний ресурс] / О. М. Борейко // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2004. – № 19. – С. 63–66. – Бібліогр.: 17 назв. – укр.
41. *Борзенко О. І.* Біографії українських письменників [Текст] / О. І. Борзенко, М. П. Сподарець. – Харків : Веста, 2007. – 45 с.
42. *Борисенок Е. Ю.* Влияние польского фактора на политику большевиков по национальному вопросу (Большевики и украинский вопрос в 1917–1923 годах) [Текст] / Е. Ю. Борисенок // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды :

- сб. ст. польс. и рос. исслед. – Москва : Ин-т славяновед. РАН, 2009. – С. 179–194.
43. *Борисова О. В.* Этнические группы в политическом процессе (концептуальные основы этнополитологии) [Текст] / О. В. Борисова. – Ульяновск : ГСХА, 2003. – 172 с.
44. *Боровик А. М.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) [Текст] / А. М. Боровик. – Чернігів : Черніг. обереги, 2008. – 368 с.
45. *Ботушанський В. М.* Національний склад населення Північної Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / В. М. Ботушанський // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. – 1993. – Вип. 2, ч. 1. – С. 45–54.
46. *Бочковський О. І.* Вступ до націології [Текст] / О. І. Бочковський. – Мюнхен : УТГІ, 1992. – 338 с.
47. *Бош Е.* Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации [Текст] / Е. Бош ; Истпарт ; Отдел ЦК РКП (б.) по изучению истории Октябрьской революции и РКП (б.). – Москва–Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – 273 с.
48. *Брейяр С.* Партия кадетов и украинский вопрос (1905–1917) [Электронный ресурс] / С. Брейяр. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/brejar.htm>.
49. *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини [Текст] / О. Брик. – Вінніпег (Канада) : Накладом автора, 1961. – 383 с.
50. *Брик О.* Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921) [Текст] / О. Брик. – Вінніпег (Канада), 1969. – 152 с.
51. Британська політика мультикультуралізму провалилася – Камерон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/news/2298705.html>.

52. *Брицький П. П.* Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 pp.) [Текст] / П. П. Брицький, О. В. Добржанський, Є. П. Юрійчук. – Чернівці : Золоті литаври, 2007. – 483 с.
53. *Брицький П. П.* Українці як національна меншина у Польщі, Румунії та Чехословаччині (в міжвоєнний період) [Текст] / П. П. Брицький, Є. П. Юрійчук // Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / кер. В. Ф. Солдатенко. – К. : Парламент. вид-во, 2007. – 576 с.
54. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. – Москва : Наука, 1983. – 412 с.
55. *Брубейкер Р.* Национальные меньшинства, национализирующиеся государства и внешние национальные отечества в новой Европе [Текст] / Роджерс Брубейкер // Этнос и политика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 173–177.
56. *Будзей О.* Про бідного єврея замовте слово... [Електронний ресурс] / О. Будзей. – Режим доступу : <http://h.ua/story/75035/#photo>.
57. *Будницький О.* В чужом пирі похмелье (Євреї і русська революція) [Електронний ресурс] / О. Будницький // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3. – Режим доступа : <http://www.jewish-heritage.org/ve13a2r.htm>.
58. *Будницький О.* Крушение империи и раскол российского еврейства (1917–1920) [Електронний ресурс] / О. Будницький // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття : матеріали XI Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступа : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/04.htm>.
59. *Будницький О. В.* Российские евреи между красными и белыми (1917–1920) [Текст] / О. В. Будницький. – Москва : РОССПЭН, 2005. – 552 с.: ил.
60. Буковина [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/10789>.

61. Бунд [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/10791>.
62. *Буравський О. А.* Громадська діяльність польської інтелігенції Волині, її внесок в українську і європейську науку у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [Текст] / О. А. Буравський // Українська полоністика. – 2004. – Вип. 1. – С. 10–17. – (Історико-філософські дослідження).
63. *Буравський О. А.* Поляки Волині у другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. А. Буравський. – Чернівці, 2003. – 20 с.
64. *Бурдяк В. І.* Образ німців та Німеччини у громадській думці населення краю (на матеріалах Чернівецької області) [Текст] : моногр. / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 150 с.
65. *Бурдяк В. І.* Політика і права людини [Текст] : підруч. / В. І. Бурдяк, С. Д. Василенко, В. І. Веренько. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 536 с.
66. *Бурдяк В. І.* Політична культура, ідеологія, психологія [Текст] : навч. посіб. / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар ; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2000. – 104 с.
67. *Бурдяк В.* Розвиток державної етнонаціональної політики в сучасній Україні [Текст] / В. І. Бурдяк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 40. – С. 132–143.
68. *Бурмистрова Т. Ю.* Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в 1905–1917 гг. [Текст] / Т. Ю. Бурмистрова, В. С. Гусакова. – Москва : Мысль, 1976. – 262 с.
69. Бюлетень Міністерства інформації УНР про телеграму С. Петлюри щодо рішучої боротьби з більшовицькими провокаторами єврейських погромів. Липень 1919 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і

- єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 116–117.
70. В. И. Ленин о национальном и национально-колониальном вопросе [Текст]. – Москва : Гос. изд-во полит. л-ры, 1956. – 599 с.
71. *Варзар І.* Національні меншини (вітчизняний досвід правового регулювання) [Текст] / І. Варзар, Ю. Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 556–557.
72. *Варзар І. М.* Політична етнологія: пропедевтичний курс [Текст] / І. М. Варзар. – К. : Персонал, 2011. – 354 с.
73. *Варзар І.* Федералізм в Україні (проблеми національно-персональної автономії) [Текст] / І. Варзар // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 643–644.
74. *Василенко С. Д.* Права человека в украинской общественно-политической мысли [Текст] / С. Д. Василенко // Слов'янський вісник. – Рівне, 2010. – Вип. 9. – С. 95–104.
75. *Васильева Т. А.* Правовой статус этнических меньшинств в странах Западной Европы [Текст] / Т. А. Васильева // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 133–142.
76. *Васильчук Г. М.* Історія національних меншин радянської України 1920-х – 1930-х років : історіограф. нотатки [Текст] / Г. М. Васильчук // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – Вип. 2. – С. 213–223.
77. *Васильчук В. М.* Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / В. М. Васильчук. – Донецьк, 2006. – 39 с.

78. *Веденєєв Д.* Вбити й зганьбити. Загибель Симона Петлюри. Обставини та загадки [Електронний ресурс] / Д. Веденєєв. – Режим доступу : ou-cliu.blogspot.com/2011/.../blog-post_12.html.
79. Велика українська революція: (Матеріяли до історії відновлення укр. державности) : Календар іст. подій за лют. 1917 р. – берез. 1918 р. [Текст] / упоряд. Я. Зозуля ; УВАН у США ; Коміс. для устійнення фактів і дат укр. визвол. боротьби 1917–1920 рр. – [2-ге вид.]. – Нью-Йорк, 1967. – 112 с.
80. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине, февр. 1917 – февр. 1918 : хроника важнейших ист.- парт. и рев. событий [Текст] : сб. док. : в 2 ч. Ч. 1 : Большевики во главе трудящихся Украины в период борьбы за победу Великого Октября, февр.-окт. 1917 г. / Ин-т ист. партии при ЦК КП Украины. – К. : Политиздат Украины, 1977. – 711 с. – Указ. большев. орг., имен, геогр. назв.: с. 682–710.
81. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине, февр. 1917 – февр. 1918 : хроника важнейших ист.- парт. и рев. событий [Текст] : сб. док. : в 2 ч. Ч. 2 : Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине, окт. 1917 – февр. 1918 г. / Ин-т ист. партии при ЦК КП Украины. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 959 с. – Указ. большев. орг., имен, геогр. назв.: с. 682–710.
82. *Великий І.* Історична генеза галицького єврейства [Електронний ресурс] / І. Великий // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – Ч. 48. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/velykyj1.htm>.
83. *Великочий В.* Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР [Текст] / В. Великочий. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.
84. *Великочий В.* Національно-культурна політика ЗУНР у контексті українсько-польських відносин (1918–1919) [Текст] / В. Великочий //

- Українська історична наука на порозі ХХІ ст. : доп. та повідомл. Міжнар. наук. конгресу, (Чернівці, 16–18 трав. 2000 р.). Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 266–270.
85. *Величенко С.* Що нового чути про революції? Регіональна історіографія революцій 1917–1921 років в Україні [Текст] / С. Величенко // Україна модерна. – 2006. – Ч. 10. – С. 189–209.
86. *Верменич Я. В.* Болград [Текст] / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 331.
87. *Верменич Я. В.* Національно-персональна автономія [Текст] / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 348.
88. *Верстюк В. Ф.* Діячі Української Центральної Ради : біогр. довід. [Текст] / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – К. : Б. в., 1998. – 256 с.
89. *Верстюк В. Ф.* Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції [Текст] / В. Ф. Верстюк // Український історик. – 1999. – № 2/4. – С. 14–29.
90. *Верстюк В. Ф.* Склад і структура Української Центральної Ради [Текст] / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 5–30.
91. *Верстюк В.* Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронолог. довід. [Текст] / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 688 с.
92. *Верстюк В.* Українська революція: пошуки міжнаціональної гармонії [Текст] / В. Верстюк // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. :

- О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 110–127.
93. *Вильсонъ В.* Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений : съ приложениемъ текста важнейшихъ конституцій [Текст] / В. Вильсонъ ; пер. подъ ред. А. С. Яценко ; съ предисл. М. М. Ковалевскаго. – Москва : Изд. В. М. Саблина, 1905. – 800 с.
94. *Винниченко В.* Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) [Текст] : у 3 ч. Ч. I / В. Винниченко. – [Репринт. відтворення вид. 1920 р.]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – 348 с. – (Бібліотека репринтних видань).
95. *Винниченко В.* Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) [Текст] : у 3 ч. Ч. II / В. Винниченко. – [Репринт. відтворення вид. 1920 р.]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – 328 с. – (Бібліотека репринтних видань).
96. *Винниченко В.* Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) [Текст] : у 3 ч. Ч. III / В. Винниченко. – [Репринт. відтворення вид. 1920 р.]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – 542 с. – (Бібліотека репринтних видань).
97. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення [Текст] / В. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 128 с.
98. *Винниченко В.* Щоденник. 1911–1920. [Текст]. Т. 1 / В. Винниченко. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. – 500 с.: іл.
99. *Вишиванюк О.* Національно-визвольні змагання українського народу 1917–1920 років в історіографічному дискурсі діаспори [Текст] / О. Вишиванюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 626–633.
100. Відозва Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ. 3 листопада 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня –

- 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К., 1996. – С. 390–391.
101. Відозва генерального секретаря міжнародних справ «До свідомого громадянства України». 18 жовтня 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К., 1996. – С. 354–355.
102. Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій. 27 серпня 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 566–568.
103. Відозва Директорії про оголошення антигетьманського повстання. 15 листопада 1918 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали [Текст] : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 374–375.
104. Відозва Ради Народних Міністрів до народу України. 30 січня 1918 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 152–153.
105. Відозва Української Національної Ради «Український народе!» 1 листопада 1918 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 244–246.
106. Відповідь Тимчасового Уряду на заяву Української Центральної Ради. 13 червня 1917 р. [Текст] // Національні відносини в Україні у ХХ ст. :

- зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 41–43.
107. *Вирт Л.* Избранные работы по социологии: Сб. переводов [Текст] / Луис Вирт ; РАН ИНИОН ; Центр социальных научно-информационных исследований ; Отдел социологии и социальной психологии ; пер. с англ. В. Г. Николаев ; отв. ред. Л. В. Гирко. – Москва : ИНИОН, 2005. – 244 с. – (Сер.: «Теория и история социологии»).
108. Вісти з Української Центральної Ради [Текст]. – 1917. – 21 березоля. – № 2 // Український історик. – 1978. – № 1–3 (57–59). – С. 152–159.
109. Воззваніє єврейскаго генеральнаго секретаріата «К єврейському населенію» [Текст] // Чериковер І. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 218–219.
110. Воззваніє С. Петлюры против погромов и анархії [Текст] // Чериковер І. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 217–218.
111. *Войналович О.* Державна політика Центральної Ради у шкільній освіті для національних меншин [Текст] / О. Войналович // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 1999. – Вип. 7. – С. 198–202.
112. *Волков С.* Трагедия русского офицерства [Электронный ресурс] / С. Волков. – Москва, 2002. – 512 с. – Режим доступа : <http://www.samisdat.ru/5/55/553-ogl.htm>.
113. *Волкова С. А.* Чехи на півдні України (60-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / С. А. Волкова. – Одеса, 2007. – 20 с.

114. *Волковинський В.* Бунд [Текст] / В. Волковинський // Малий словник історії України / В. Смолій (відп. ред.), С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – С. 71–72.
115. Володимир Іванович Вернадський і Україна [Текст]. Т. 1, кн. 2 : Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін. ; уклад. : О. С. Онищенко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна та ін. ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т іст. України ; Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 584 с. – (Вибрані пр. акад. В. І. Вернадського).
116. *Волошин Ю. О.* Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. О. Волошин. – К., 2001. – 18 с.
117. *Врангель П. Н.* Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. : в 2 кн. [Электронный ресурс] / П. Н. Врангель. – Режим доступа : http://dugward.ru/library/xxvek/vrangel_zapiski.html.
118. Всероссийская промышленная и профессиональная перепись 1918 года: Предвар. сводка данных : свод. табл. по Сов. республике [Текст] / авт. предисл. Н. Воробьев. – Москва, 1920. – [3], XXXII, 37 с. : табл.
119. *Гай-Нижник П.* Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР (1917–1918 рр.) [Електронний ресурс] / П. Гай-Нижник, М. Потапенко // Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали V Міжнар. наук. конф., 15–16 листоп. 2008 р. – Житомир, 2009. – С. 50–68. – Режим доступу : <http://hainyzhnyk.in.ua/doc/176doc.php>.
120. Галиция [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/11028>.

121. *Ганзуленко В. П.* Українська держава 1917–1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання [Текст] / В. П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2007. – Вип. 21. – С. 165–167.
122. *Гарчева Л.* Політична конфронтація і війна Росії з Україною (1917–початок 1918 р.) [Текст] / Л. Гарчева // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1997. – № 3–4. – С. 163–197.
123. *Гаухман М. В.* Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.) [Текст] / М. В. Гаухман // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 164–175.
124. *Гвать І.* Прозріння Ольгерда Бочковського [Текст] / Іван Гвать // День. – 2009. – 18 груд.
125. *Гвоздик В.* Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. [Текст] / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1999. – Вип. 5. – С. 71–80.
126. *Гвоздик В. С.* Формування етнічних груп населення Півдня України на початку ХХ ст. [Текст] / В. С. Гвоздик // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 130–134.
127. *Гелей С. Д.* Політологія [Текст] : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
128. *Геньк Н.* Культурно-бытовая деятельность немецких поселенцев Прикарпатья [Текст] / Н. Геньк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 115–127. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).

129. *Гердер И. Г.* Избранные сочинения [Текст] / Иоганн Готфрид Гердер. – Москва – Ленинград : Гос. изд-во худ. лит., 1959. – 392 с. – (Серия: Памятники мировой эстетической и критической мысли).
130. *Гессень Ю. И.* Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев [Текст] / Ю. И. Гессень. – Санкт-Петербург, 1906. – 483 с.
131. *Гирич І.* Ставка на сильнішого. Чому українцям та євреям не вдалося досягнути конструктивного діалогу в ХІХ – на початку ХХ століття [Текст] / І. Гирич // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – С. 20–23.
132. *Гирш Морис де* [Електронний ресурс] // Електронна єврейська енциклопедія. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/11196>.
133. *Гірняк Н.* 48 днів на чолі Тернопільської військової округи [Текст] / Н. Гірняк // Шляхами Золотого Поділля / під ред. С. Конрада. – Філадельфія : Вид. Комітету «Тернопільщина», 1960. – С. 185–194.
134. *Глушківський Т.* Стережіться провокацій! (Хто і чому нас підбиває на погроми?) [Текст] / Т. Глушківський. – Кам'янець на Поділля : Вид. Міністерства преси й інформ. У. Н. Р., 1919. – 8 с.
135. *Глущенко К. В.* Деякі аспекти забезпечення прав національних меншин у період відродження української державності в 1917–1918 рр. (Центральна Рада) [Текст] / К. В. Глущенко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2005. – Т. VI. – С. 366–371.
136. *Гобино Ж. А. де.* Опыт о неравенстве человеческих рас [Электронный ресурс] / Жозеф Артур де Гобино. – Москва : Одиссей ; Олма-пресс, 2001. – Режим доступу : http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gobino00.php.
137. *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) [Текст] / А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых / сост.

- С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Политиздат України, 1990. – С. 1–63.
138. *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) [Текст] / А. А. Гольденвейзер // Архив Русской революции. – Т. 6. – Берлин (Германия), 1991. – С. 161–303.
139. *Гомотюк О.* Конституційні та інституційні гарантії прав національних меншин в УНР [Текст] / О. Гомотюк, Є. Паньків // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічник. – Тернопіль, 1999. – С. 152–155.
140. *Гон М. М.* Діяльність єврейських політичних партій Західної України в контексті українсько-єврейських взаємин (1918–1929) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.05 / М. М. Гон. – К., 1998. – 19 с.
141. *Гон М.* Євреї в ЗУНР: стратегія, тактика та вплив на формування взаємин з українцями в міжвоєнний період [Текст] / М. М. Гон // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 181–189.
142. *Гон М.* Євреї в суспільно-політичних процесах у Східній Галичині 1918–1919 рр. [Текст] / М. Гон // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) / ред. І. Ф. Курас, В. А. Смолій, В. І. Кучер. – К. : ІПіЕНД, 1999. – С. 205–211.
143. *Гон М.* Євреї в час демократичної революції на західноукраїнських землях (1918–1919) [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття : матеріали XI Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/06.htm>.
144. *Гон М.* Євреї і Західноукраїнська Народна Республіка [Електронний ресурс] / М. М. Гон // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2007. – Ч. 48. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/hon.htm>.

145. *Гон М.* Євреї та Західноукраїнська Народна Республіка [Електронний ресурс] / М. М. Гон. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
146. *Гон М.* «Єврейська вулиця» Західноукраїнської Народної Республіки [Текст] / М. М. Гон // Хроніка-2000. – 1998. – Вип. 21–22. – С. 252–260.
147. *Гон М.* Єврейський фактор у конфлікті між українським та польським націоналізмом у Західній Україні [Текст] / М. М. Гон // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 листоп. 1996 р. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 80–83.
148. *Гон М. М.* Израель Вальдман [Текст] / М. М. Гон // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / гол. ред. ради Я. Ісаєвич ; упоряд. : М. Литвин, І. Патер, І. Соляр ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – С. 72–80.
149. *Гон М.* Культура міжетнічної взаємодії в умовах воєнно-політичного конфлікту [Текст] / М. М. Гон // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 76–88.
150. *Гон М. М.* Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях у міжвоєнний період [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.05 / М. М. Гон. – К., 2007. – 34 с.
151. *Гон М.* Національно-персональна автономія у стратегії державного будівництва: українсько-польський досвід 1918–1923 рр. [Текст] / М. Гон // Людина і політика. – 2004. – № 1. – С. 59–67.
152. *Гонтар О.* Українська Центральна Рада: проблема центру і регіонів [Текст] / О. Гонтар // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. Ч. 1 / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 1997. – С. 78–84.

153. *Горбань Т.* Етнополітика Української Центральної Ради [Текст] / Т. Горбань // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 30–36. – (Серія : Політологія і етнологія).
154. *Горбань Т.* Німецькі колонії Півдня України в добу національно-демократичної революції [Текст] / Т. Горбань // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2000. – Вип. 14. – С. 91–116. – (Серія : Політологія і етнологія).
155. *Горбач О.* Болгари на Україні [Текст] / О. Горбач // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1993. – С. 152–153. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.].
156. *Гордієнко А. В.* Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дискурсі [Текст] / А. В. Гордієнко // Наукові праці. – 2012. – Т. 178, вип. 166. – С. 17–20. – (Серія : Політологія).
157. *Горовитц Д.* Теория межэтнического конфликта [Текст] / Дональд Горовитц // Этнос и политика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 223–234.
158. *Горовська Н.* Дубнов Семен Маркович [Текст] / Н. Горовська // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 163–164.
159. *Горшков В. П.* Місцеве самоврядування євреїв в Україні: важкі кроки становлення [січень 1918 – березень 1919 рр.] [Текст] / В. П. Горшков, В. І. Гусєв // Єврейське населення Півдня України : тези до наук. конф., (Запоріжжя, 27–28 жовт. 1994 р.). – Запоріжжя, 1995. – С. 50–53.
160. *Гошуляк А.* До питання про національну політику УНР доби Директорії [Текст] / А. Гошуляк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН

- України. – 1999. – Вип. 8. – С. 110–115. – (Серія : Політологія і етнологія).
161. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов [Текст] : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. И. К. Рыбалка ; Архивное упр. УССР ; Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР ; Ин-т истории АН УССР. – К. : Наук. думка, 1967. – 875 с.
162. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов [Текст] : в 3 т., 4 кн. Т. 1, кн. 2 : Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и деникинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919 / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. Н. И. Супруненко, М. А. Рубача ; Архивное упр. УССР ; Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР ; Ин-т истории АН УССР. – К. : Наук. думка, 1967. – 492 с.
163. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов [Текст] : в 3 т., 4 кн. Т. 2 : Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. С. М. Короливского ; Архивное упр. УССР ; Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР. – К.: Наук. думка, 1967. – 917 с.
164. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов [Текст] : в 3 т., 4 кн. Т. 3 : Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март – ноябрь 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. Н. К. Колесника ; Архивное упр. УССР ; Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР. – К.: Наук. думка, 1967. – 910 с.

165. *Грабовський С.* Національні меншини України під час Української революції [Електронний ресурс] / С. Грабовський, М. Стріха // Радіо «Свобода». – 2007. – 19 верес. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/969833.html>.
166. Грамота гетьмана П. Скоропадського до всіх українських громадян і козаків. 14 листопада 1918 р. [Текст] // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 86–87.
167. *Грибанова С.* Чехи в Україні [Текст] / С. Грибанова // Старожитності. – 1994. – № 5–6. – С. 26–27.
168. *Грибоєдов С. В.* Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / С. В. Грибоєдов. – К., 2001. – 189 с.
169. *Григорійв М.* Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі [Текст] / М. Григорійв. – Скрантон, 1936. – 356 с.
170. *Григорійв Н.* Коло автономії. Реферат промови на Всеукраїнському національному конгресі [Текст] / Н. Григорійв // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 154–160.
171. *Грингауз С.* Еврейская национальная автономия в Литве и других странах Прибалтики [Текст] / С. Грингауз // Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – С. 44–55.
172. *Гриневич В.* Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 рр.) [Текст] / В. Гриневич, Л. Гриневич. – К., 2001. – 150 с.
173. *Гриневич Л.* Євреї в Україні [Текст] / Л. В. Гриневич, В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 3 : Е – Й / редкол. :

- В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. :
Наук. думка, 2005. – С. 72–88.
174. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української
нації ХІХ–ХХ століття [Текст] : навч. посіб. / Я. Грицак. – К. : Генеза,
1996. – 360 с.
175. *Грицак Я.* Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації [Текст] /
Я. Грицак // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії
НТШ в Україні. – 1999. – Вип. 2. – С. 121–125.
176. *Грушевський М.* Вільна Україна [Текст] / М. С. Грушевський. – Нью-
Йорк : Укр. друк. і вид. спілка, 1918. – 29 с.
177. *Грушевський М.* На порозі нової України. Гадки і мрії [Текст] // Хто
такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання»
України, 1991. – С. 133–178.
178. *Грушевський М.* Народностям України [Текст] // Хто такі українці і
чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України,
1991. – С. 103–105.
179. *Грушевський М.* Новий період історії України: За роки від 1914 до 1919
[Текст] / М. С. Грушевський ; упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь,
1992. – 46 с.
180. *Грушевський М.* Спомини [Текст] / М. С. Грушевський // Київ. – 1988. –
№ 9. – С. 116–149; № 10. – С. 131–138; № 11. – С. 120–137; № 12. –
С. 116–138; 1989. – № 8. – С. 103–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–
158; № 11. – С. 113–155; 1992. – № 2. – С. 109–125; № 3. – С. 130–142.
181. *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її універсали [Текст] /
М. С. Грушевський // Книжник. – 1991. – № 4. – С. 1–16.
182. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть [Текст] /
М. С. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

183. *Грушевський М.* Чи Україна тільки для українців? [Текст] // Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – С. 105–107.
184. *Губа П.* Преса про освітньо-культурне відродження України в період Української Держави (1918 р.) [Текст] / П. І. Губа // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / відп. ред. В. Ф. Верстюк ; Ін-т іст. України НАН України. – К., 2002. – С. 146–157.
185. *Губань Р.* Ісаак Мазепа як «головний міліціонер» і як людина [Електронний ресурс] / Р. Губань // Людина і політика – український соціально-гуманітарний журнал. – 2001. – № 1. – Режим доступу : <http://www.icaei.org.ua/lip/n/101/14.html>.
186. *Гудь Б. В.* Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття [Текст] : моногр. / Б. В. Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – 192 с.
187. *Гунчак Т.* Симон Петлюра та євреї [Текст] / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 48 с.
188. *Гусев В.* Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У: страницы политической биографии. 1917–1921 гг. [Электронный ресурс] / В. Гусев. – Режим доступа : <http://www.jewish-heritage.org/prep5.htm>.
189. *Гусев-Оренбургский С. И.* Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине [Текст] / С. И. Гусев-Оренбургский. – Нью-Йорк : Ладога, 1983. – 252 с.
190. *Гусев В. І.* Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) [Текст] : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / В. І. Гусев. – К., 1999. – 396 с.
191. *Гусев В.* До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.): Від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії [Електронний ресурс] / В. І. Гусев // Доля єврейської

- духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті : матеріали ІХ Міжнар. наук. конф., 28–30 серп. 2001 р. – К., 2002. – С. 19–29. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf4.htm>.
192. Гусєв В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки [Текст] / В. Гусєв // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 72–79. – (Серія : Політологія і етнологія).
193. Гусєв В. Національні меншини в контексті соборності України (1917–1921 рр.) [Текст] / В. Гусєв, О. Калакура // Проблеми соборності України в ХХ столітті : зб. праць. – К., 1994. – С. 76–82.
194. Гусєв В. Національні меншини в планах розбудови української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) [Текст] / В. Гусєв // Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 27–33.
195. Гелнер Е. Нації та націоналізм [Текст] / Ернест Гелнер // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [Текст] : антологія / пер. Ю. Бадзьо та ін. ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий ; Наук. т-во ім. В. Липинського. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 156–169.
196. Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 [Текст] / С. І. Гольдельман. – Мюнхен–Париж–Єрусалим : Дніпрова хвиля, 1967. – 138 с.
197. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну [Текст] : мат-ли до іст. укр.-жидів. відносин за час революції / С. Гольдельман. – Відень : Гамоїн, 1921. – 44 с.
198. Д. П. Погромы в России [Текст] / Д. П. // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона : в 16 т. Т. 12. – Санкт-Петербург : Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1912. – С. 611–622.

199. *Дадиани Л.* Защита прав национальных меньшинств – одна из основ демократии [Электронный ресурс] / Л. Дадиани, А. Абашидзе // Обозреватель. – 1994. – № 16–17. – Режим доступа : http://www.rau.su/observer/N16-17_94/16-17_09.htm.
200. *Дадуев М. А.* Концептуальные основы этнополитики в современной России [Электронный ресурс] / М. А. Дадуев // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 2. – Режим доступа : <http://teoria-practica.ru/-2-2013/politics/daduev.pdf>.
201. *Даневский В. П.* Системы политического равновесия и легитимизма и начало национальности в их взаимной связи. Историко-догматическое исследование [Текст] / В. П. Даневский. – Санкт-Петербург, 1882. – 334 с.
202. Декларация большевистской фракции Центральной Украинской Рады, оглашенная на заседании 9 августа [1917 г.] [Текст] // Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Е. Бош ; Истпарт ; Отдел ЦК РКП (б.) по изучению истории Октябрьской революции и РКП (б.). – Москва–Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – С. 240–241.
203. Декларація Генерального Секретаріату України. 29 вересня 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 323–326.
204. Декларація Директорії Української Народної Республіки. 26. 12. 1918 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 391–394.

205. Декларація прав національностей України. 1 листопада 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>.
206. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318.
207. Декларація уряду УНР. 12. 04. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 517–520.
208. Демченко Т. Українсько-польське співробітництво у роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 р.) [Текст] / Т. Демченко, О. Оніщенко // Скарбниця української культури. – 2005. – Вип. 5. – С. 12–17.
209. Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине [Текст] / А. И. Деникин // Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – [Репринт. воспроизведение изд. 1930 г.]. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 136–185.
210. Дерев'янка С. М. ЗУНР в українській історіографії [Текст] / С. М. Дерев'янка, А. М. Панчук // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 28–36.
211. Державний архів Служби безпеки України, спр. 69270-ФП. Справа уряду УНР. Т. 4: Цілком таємна доповідь співробітника Особливого відділу 14-ї армії Південно-Західного фронту Бірюкова про боротьбу з повстанством в Україні.
212. Державний вістник. – 1918. – 16 трав., 11 лип.
213. Дерябина С. Р. Россия и опыт мультикультурализма: за и против [Электронный ресурс] / С. Р. Дерябина // Демоскоп Weekly. – 2006. –

- № 231–232. – Режим доступа : <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0231/analit03.php>.
214. Дехканов С. А. Международно-правовые аспекты защиты меньшинств [Текст] : дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С. А. Дехканов. – Москва, 2010. – 237 с.
215. Джонсон П. Популярная история евреев [Текст] / П. Джонсон ; пер. с англ. И. Л. Зотова. – Москва : Вече, 2000. – 672 с.
216. Дзюба І. Прокислі «Щі»... Галичанофобія – отруйне вістря українофобії [Текст] / І. Дзюба. – Дрогобич : Коло, 2010. – 112 с.
217. Дикий А. Евреи в России и в СССР [Текст] / А. Дикий. – Москва : Алгоритм, 2010. – 322 с. – (Серия: Двести лет вместе).
218. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали [Текст] : у 2 т., 3 ч. Т. 1 / редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. ; Ін-т іст. України НАН України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України ; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 687 с.: табл. – Парал. тит. арк. англ. – Показч.: с. 657–674. – Бібліогр. у підрядк. прим. – (Серія «Джерела до вивчення історії Української революції»).
219. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали [Текст] : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. ; Ін-т іст. України НАН України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України ; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 743 с.: табл. – Парал. тит. арк. англ. – Бібліогр. у підрядк. прим. – Показч.: с. 705–716. – (Серія «Джерела до вивчення історії Української революції»).

220. *Дмитренко О.* Політика царського уряду і радянської влади щодо німецької національної меншини [Текст] / О. Дмитренко, Н. Мірошниченко // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 254–260. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
221. *Дневникъ и воспоминанія кievской студентки (1919–20 гг.)* [Текст] // Архив русской революции : в 22 т. Т. 15–16. – Москва : ТЕРРА, 1993. – С. 209–253. – (Русский архив).
222. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики [Текст] : моногр. / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.
223. *Добржанський О.* Бажаємо до України! [Текст] / О. Добржанський, В. Старик. – Одеса : Маяк, 2008. – 1168 с.
224. *Добржанський О.* Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.) [Текст] : док. і матеріали / О. Добржанський, В. Старик. – Чернівці: Чернів. обл. друк., 2009. – 512 с.
225. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [Текст] / О. Добржанський. – Чернівці, 1999. – 574 с.
226. *Довідник з історії України* [Текст] : у 3 т. Т. 2 : К–П / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 1995. – 440 с.: іл.
227. *Дойч К.* Национальная интеграция: обзор некоторых концепций исследовательских подходов [Текст] / Карл Дойч // Этнос и политика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 190–200.
228. *Докаш В. І.* Соціологія релігії [Текст] : навч. посіб. / В. І. Докаш ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2010. – 255 с.
229. *Документ Копенгагенского совещания конференции по человеческому измерению СБСЕ.* Принят 29 июня 1990 г. 35 государствами –

- учасниками Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе [Текст] // Этнос и политика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 353–357.
230. Документ судової помилки: Процес Шварцбарда : зб. док. [Електронний ресурс]. – Париж, 1958. – 152 с. – Режим доступу : http://poltava-repres.narod.ru/petlura/literat/sud_pomylka.htm.
231. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) [Текст] / ред.-упоряд. П. П. Бачинський. – К., 1999. – 640 с. – (Реабілітовані історією). – Бібліогр.: перелік док.: с. 622–640.
232. *Донік О. М.* Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) [Текст] / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 154–168.
233. Доповідь А. Гілерсона про погром у Проскурові 15 лютого 1919 року [Текст] // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 208–237.
234. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. [Текст] : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 437 с.
235. *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. [Текст] : у 2 т. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – 351 с.
236. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) [Текст] : наук.-попул. вид. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.: іл.
237. *Драгомановъ М. П.* Великорусскій интернациональ и польско-украинскій вопросъ [Текст] / М. П. Драгомановъ. – Казань : Типо-литографія Окружнаго штаба, 1906. – 135 с.

238. *Драгоманов М.* Евреи и поляки въ Юго-Западном крае [Текст] // Политические сочинения. Т. 1 : Центр и окраины / М. П. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. – Москва : Типогр. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – С. 217–267.
239. *Драгоманов М. П.* Политические сочинения. Т. 1 : Центр и окраины [Текст] / М. П. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. – Москва : Типогр. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – LXXXII, 486, VII с.
240. *Дробижева Л. М.* Этничность в современной России: этнополитика и социальные практики [Текст] / Л. М. Дробижева // Россия: трансформирующееся общество / под ред. В. А. Ядова. – Москва : Изд-во «КАНОН-пресс-Ц», 2001. – С. 199–221.
241. *Дрожжина С. В.* Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти [Текст] : моногр. / С. В. Дрожжина. – Донецьк : ДонДУЕТ, 2005. – 196 с.
242. *Дрожжина С. В.* Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти [Текст] / С. В. Дрожжина // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96–106.
243. Другий меморіал УСДРП до Комісії Національних Меншостей при Соціалістичному Інтернаціоналі. (Відповідь на доклад т. Абрамовича) [15 лютого 1928 року] [Текст] // Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага–К. : Вид. Закордонної делегації УСДРП, 1928 – С. 47–70.
244. *Друмов В.* Українська Гетьманська Держава 1918 року у висвітленні зарубіжної історіографії [Текст] / В. Друмов, В. Шкварець // Останній гетьман. – К., 1993. – С. 113–122.
245. *Дубнов С. М.* Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции [Текст] / С. М. Дубнов. – Москва – Петроград : Изд-во Л. Д. Френкеля, 1923. – 378 с.

246. *Дубнов С. М.* Краткая история евреев [Текст] / С. М. Дубнов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 576 с.
247. *Дякин В. С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.) [Текст] / В. С. Дякин. – Санкт-Петербург : ЛИСС, 1998. – 1004 с.
248. Евреи [Текст] // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Т. 5 : Двинск–Индонезия / гл. ред. Е. М. Жуков. – Москва : Сов. энцикл., 1964. – С. 444–446.
249. *Еллинек Г.* Права меньшинства [Текст] / Г. Еллинек ; под ред. М. О. Гершензона ; пер. с нем. Е. Троповского. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1906. – 56 с.
250. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина* [Текст] : у 3 т. Т. 1 / голов. ред. : проф., д-р В. Кубійович, проф., д-р З. Кузеля. – [Репринт. відтворення вид. 1949 р.]. – К., 1994. – 400 с.
251. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* [Текст] : в 10 т. / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Львів : НТШ, 1996–2000.
252. *Ермолаев В. А.* Аугсбургский религиозный мир [Текст] / В. А. Ермолаев // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Т. 1 : Аалтонен–Аяны / гл. ред. Е. М. Жуков ; Науч. совет изд-ва «Сов. энцикл.» ; Отд-ние истории наук АН СССР. – Москва : Сов. энцикл., 1961. – С. 932.
253. *Ерофеев Н. Д.* Социалисты-революционеры (середина 90-х гг. XIX в. – октябрь 1917 года) [Текст] / Н. Д. Ерофеев // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 169–209.
254. *Ерофеев Н. Д.* Уход с политической арены эсеров [Текст] / Н. Д. Ерофеев // Политические партии России: история и

- современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 243–364.
255. Етнічний довідник [Текст] : у 3 ч. Ч. 1: Поняття та терміни / за ред. В. Б. Євтуха. – К. : Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. Ін-ту соціолог. НАН України, 1997. – 140 с.
256. Етнічний довідник [Текст] : у 3 ч. Ч. 2: Етнічні меншини в Україні / за ред. В. Б. Євтуха – К. : Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. Ін-ту соціолог. НАН України, 1996. – 172 с.
257. Етнічний довідник [Текст] : у 3 ч. Ч. 3: Етнополітика в Україні / за ред. В. Б. Євтуха – К. : Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. Ін-ту соціолог. НАН України, 1997. – 85 с.
258. Етнічна історія грецької спільноти в Україні [Текст] : бібліогр. довід.-показч. / відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко ; упоряд. Я. О. Іщенко ; Ін-т іст. України НАН України. – К., 2003. – 288 с.
259. Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компоративний аналіз становища та перспективи розвитку [Текст] / за ред. В. Євтуха та А. Зуппана ; ред. кол. : В. Євтух, А. Зуппан, Е. Гофер та ін. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – 208 с.
260. Етнічні спільноти України: етнографічні особливості [Текст] : рек. бібліогр. показч. / авт.-уклад. С. М. Остапенко; відп. ред. В. О. Кононенко ; НПБУ. – К., 2000. – 79 с. – (Культура і побут України. Вип. 3).
261. Етнонаціональна структура українського суспільства [Текст] : довід. / В. Б. Євтух та ін. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2004. – 343 с.
262. Етнонаціональний розвиток України [Текст] : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас ; Ін-т держави і права АН України. – К., 1993. – 807 с.

263. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність [Текст] / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич та ін. ; за ред. В. І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 424 с.
264. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу [Текст]. – К. : ІПіЕНД, 2010. – 431 с.
265. Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації [Текст] / АН України ; Ін-т соціології ; Центр етносоціолог. та етнополіт. дослідж. – К., 1993. – 110 с.
266. Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? [Текст] : збірник. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 295 с.
267. Етноси України. 1917–1941 [Текст] : наук.-допом. бібліограф. покажчик / уклад. Н. А. Дехтярова, Є. Г. Кузнецова, Н. П. Македон. – К. : Кн. палата України, 1997. – 134 с. – (Етноси України).
268. Етносоціологія: терміни та поняття [Електронний ресурс] : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Фенікс, 2003. – 280 с. – Режим доступу : <http://www.soc.univ.kiev.ua/ru/library/ethnosociologiya-termini-ta-ponyattya-navchalniy-posibnik>.
269. Євреї в Україні [Текст] : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 : у 2 ч. Ч. 1 / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 1999. – 185 с. – (Етноси України).
270. Євреї в Україні [Текст] : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 : у 2 ч. Ч. 2 / уклад. Н. А. Дехтярова та ін. – К. : Кн. палата України, 2000. – 240 с. – (Етноси України).
271. Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні [Текст] : моногр. / керівн. авт. кол. А. Ю. Подольський. – К. : ІПіЕНД, 2011. – 362 с.
272. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті ХVІІІ – на початку ХХ ст. [Текст] : зб. док.

- і матеріалів / упоряд. О. В. Добржанський, М. П. Кушнір, М. Д. Никирса. – Чернівці : Наші книги, 2007. – 467 с.
273. *Євтух В.* До проблеми визначення поняття «етнічна меншина» [Текст] / В. Євтух // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компоративний аналіз становища та перспективи розвитку / за ред. В. Євтуха та А. Зуппана ; ред. кол. : В. Євтух, А. Зуппан, Е. Гофер та ін. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – С. 14–30.
274. *Євтух В. Б.* Етнічність: енцикл. довід. [Текст] / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
275. *Євтух В. Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти [Текст] / В. Б. Євтух. – К. : Фенікс, 1997. – 216 с.
276. *Євтух В. Б.* Національні меншини: між державною етнополітикою та самовизначенням [Текст] / В. Б. Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 2. – С. 93–104.
277. *Євтух В.* Національні меншини – об'єкт державної етнополітики [Текст] / В. Б. Євтух // Український географічний журнал. – 1997. – № 3. – С. 3–9.
278. *Євтух В.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... [Текст] / В. Б. Євтух. – К. : Стилос, 2000. – 236 с.
279. *Євтушенко О.* Внесок німецьких колоній у розвиток сільського господарства півдня України в другій половині XIX століття [Текст] / О. Євтушенко, М. Іванов // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 248–253. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
280. *Єскельчик С.* Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920) [Текст] / С. Єскельчик // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. праць

- Другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К. : Рада, 1995. – С. 165–217.
281. *Жаботинський В.* Non multum, sed multa [Текст] // Вибрані статті з національного питання / Володимир Жаботинський ; пер., вступн. ст., прим. та комент. І. Клейнера. – К. : Республ. асоц. українознавців, 1991. – С. 40–44.
282. *Жерноклеєв О. С.* Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) [Текст] / О. С. Жерноклеєв. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – 536 с.
283. *Жуковський А.* Росіяни на Україні [1917–18] [Текст] / А. Жуковський // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2616–2617.
284. *Жуковський А.* Румуни на Україні [Текст] / А. Жуковський, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2634–2635. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.].
285. *Журавлев В. В.* РСДРП(б) – РКП(б) на етапе превращения в правящую партию (октябрь 1917–1920 гг.) [Текст] / В. В. Журавлев // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 387–404.
- 286.3 доповіді представника Фастівського комітету допомоги погромленним Б. О. Б-аго Редакційній колегії про погроми в м. Фастів Київської губ. у січні – серпні 1919 року [Текст] // Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в

- період Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова. – Москва : РОССПЭН, 2007. – С. 241–244.
- 287.3 Нарису програми Української трудової партії. Не раніше вересня 1917 р. [Текст] // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 52–53.
288. *Задерейчук І. П.* Німецька колонізація українських земель у ХVІІІ – на початку ХІХ ст. [Текст] / І. П. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – № 3. – С. 30–38. – (Серия «Юридические науки». Т. 19).
289. *Задерейчук І. П.* Становище німецької школи в роки Першої світової війни на півдні України [Текст] / І. П. Задерейчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – Вип. ХІХ. – С. 165–168.
290. Закарпаття в етнополітичному вимірі [Текст] / гол. ред. Ю. Левенець. – К. : ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ України, 2008. – 682 с.
291. Заклик міністра єврейських справ до підтримки визвольної боротьби українського народу. 12. 06. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 538.
292. Закон про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки. 11, 16 листопада 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 413–432.
293. Закон про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви. 01. 01. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад

- 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 401–402.
294. Закон про відновлення національно-персональної автономії. 24. 01. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 447.
295. Закон про встановлення «Статуту Державного інспекторату Армії Української Народної Республіки. 15. 09. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 582–585.
296. Закон про громадянство Української Народної Республіки. 2 березня 1918 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 173–174.
297. Закон про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки. 13. 05. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 524–526.
298. Закон про державну мову в Українській Народній Республіці. 01. 01. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 402.
299. Закон про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності. 24. 01. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних

- Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 448.
300. Закон про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртових напитків військовим. 31. 07. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 547.
301. Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиєврейських погромних подій. 27. 05. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 527–529.
302. Закон України про громадянство України. 8 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>.
303. Закон України про громадянство України. 18 січня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.
304. Закон України про національні меншини в Україні. 25 червня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.
305. Закон України про правовий статус іноземців. 4 лютого 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3929-12>.
306. Закон України про правовий статус іноземців та осіб без громадянства. 22 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.

307. Закон України про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. 9 грудня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/703/97-вр>.
308. Закон Української Держави про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах. 1 серпня 1918 р. [Текст] // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 79–80.
309. Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад. 2 грудня 1917 р. [Текст] // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 57–61.
310. Закон Української Національної Ради про мови. 15 лютого 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 226.
311. Закон Української Національної Ради про основи шкільництва. 13 лютого 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 220–221.
312. Закон Української Національної Ради про право громадянства (горожанства). 8 квітня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 335–337.
313. Закон Української Національної Ради про Сойм. 15 квітня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 359–360.

314. Закон Центральної Ради про восьмигодинний робочий день. 25 січня 1918 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 134–137.
315. Закон Центральної Ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері. 24 березня 1918 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 229.
316. Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію. 9 січня 1918 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 99–101.
317. Западные окраины Российской империи [Текст] / ред. М. Долбилов, А. Миллер. – Москва : Новое лит. обозрение, 2006. – 608 с.: ил.
318. «Заповіді українському козакові» Головного отамана С. Петлюри [Текст] // Син України. – 1920. – Ч. VI. – С. 8.
319. *Заремба О.* Єврейська культура періоду національно-визвольних змагань в Україні (1917–1920) [Текст] / О. Заремба // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2000. – Вип. 10. – С. 114–124. – (Серія : Політологія і етнологія).
320. Зарядження Державного секретаріату освіти і віросповідань про визнання права прилюдності приватній жіночій гімназії з польською мовою викладання в Станиславові і приватній реальній гімназії з німецькою мовою викладання в Станиславові. Не раніше 11 травня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 649.

- 321.Зарядження Державного секретаріату освіти і віросповідань про зміну навчальних планів. 23 лютого 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 258–259.
- 322.Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали [Текст] : у 5 т. Т. 1 : Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 584 с.
- 323.Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали [Текст] : у 5 т. Т. 2 : Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 712 с.
- 324.Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали [Текст] : у 5 т. Т. 3, кн. 1 : Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 644 с.
- 325.Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали [Текст] : у 5 т. Т. 3, кн. 2 : Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 680 с.
- 326.Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали [Текст] : у 5 т. Т. 4 : Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 886 с.
- 327.Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали [Текст] : у 5 томах. Т. 5, кн. 1 : Зовнішня політика і

- міжнародне становище. 1918–1919 рр. / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 944 с.
328. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали [Текст] : у 5 томах. Т. 5, кн. 2 : Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. / уклад. : О. Карпенко, К. Мицан ; керівн. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 948 с.
329. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія [Текст]. – Львів–Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. – 524 с.: іл.
330. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті [Текст] / гол. ред. ради Я. Ісаєвич ; упоряд. : М. Литвин, І. Патер, І. Соляр ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 350 с.
331. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926) [Текст]. – К. : Фенікс, 1992. – 259 с.
332. Звернення Генерального Секретаріату до губернських і повітових комісарів. 26 вересня 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 318.
333. Звернення Генерального Секретаріату до українського народу. 27 вересня 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 320–321.
334. Звернення Директорії до всіх воюючих і нейтральних держав. 20. 11. 1918 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.

- Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 378–381.
- 335.Звернення Директорії УНР до українського народу. 11. 01. 1919 р. [Текст] // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 70–71.
- 336.Звернення до селян-повстанців. 24. 01. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 443–444.
- 337.Звернення С. В. Петлюри до воїнів-українців. 11 листопада 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 409–410.
- 338.Звернення С. Петлюри до населення України із закликом не допускати єврейських погромів. 18 березня 1921 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 125–128.
- 339.Звернення Української Центральної Ради до громадян України. 1 листопада 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 383–384.
- 340.Зінченко Ю. Білоруси [Текст] / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 413–414.
- 341.Зінченко Ю. Росіяни [Текст] / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 484–485.

342. *Зінченко Ю.* Росіяни [Текст] / Ю. Зінченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. Римаренко та ін. – К. : Довіра, 1996. – С. 597.
343. *Зінченко Ю.* Румуни [Текст] / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 485.
344. *Зінченко Ю.* Угорці [Текст] / Ю. Зінченко // Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 502.
345. Зустріч єврейської делегації з Головним Отаманом Петлюрою [Кам'янець-Подільський, 9 квітня 1919 р.] [Текст] // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 77–78.
346. История дипломатии [Текст] : в 3 т. Т. 1 / под ред. В. П. Потёмкина. – Москва : ОГИЗ, 1941. – 566 с. – (Библиотека внешней политики).
347. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття [Текст] // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 46, кн. 2 : Історичні праці (1891–1897) / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 339–350.
348. Іван Дзюба: «Нас об'єднало почуття протесту проти несправедливості» [Текст] / Іван Дзюба ; Іза Хруслінська // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 24–26.
349. *Іванис В.* Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 [Текст] / В. Іванис. – Торонто : Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків», 1952. – 270 с.
350. *Ігнатова Л.* Національне питання в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. [Текст] / Людмила Ігнатова, Шаміль Рамазанов // Університет. – 2008. – № 6. – С. 22–29.

351. Інформація газети «Нове життя» про зустріч в Українській Національній Раді з делегацією краюї Єврейської національної ради. 9 квітня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 133–134.
352. Інформація про з'їзд ТУП та його постанови. 25–26 березня 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 85–86.
353. Історія державної служби в Україні [Текст] : у 5 т. Т. 1 / відп. ред. : Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (керівн. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 544 с.
354. Кабузан В. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення [Текст] / В. Кабузан, В. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–68.
355. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса [Текст] / В. М. Кабузан ; Ин-т рос. истории РАН. – Москва : Наука, 2006. – 658 с.
356. Кавцкі [Каутський] К. Народність і її початки [Текст] : з додатком В. Будзиновського / Кароль Кавцкі. – Нью-Йорк : Голос правди, 1918. – 67 с.
357. Каган В. Свидетельства созерцателя [Электронный ресурс] / В. Каган // Континент. – 1983. – № 36. – С. 370–375. – Режим доступа : <http://www.machanaim.co.il/surround/vkagan/art1.html>.
358. Калакура О. Ставлення польської меншини до УНР [Текст] / О. Калакура // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 1999. – Вип. 5. – С. 126–135.

359. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті [Текст] / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
360. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : 23.00.05 / О. Я. Калакура. – К., 2008. – 35 с.
361. *Калакура О. Я.* Польський чинник у діяльності Центральної Ради [Текст] / О. Я. Калакура // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 103–109. – (Серія : Політологія і етнологія).
362. *Калакура Я. С.* Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії [Текст] / Я. С. Калакура // Архіви України. – 2011. – Вип. 2–3. – С. 262–274.
363. *Калиновський Ю. Ю.* Вибір та реалізація етнонаціональної моделі в процесі державотворення [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Ю. Ю. Калиновський. – Харків, 1999. – 17 с.
364. *Кальницький М.* Представницькі витрати [Електронний ресурс] / М. Кальницький. – Режим доступу : <http://www.businessclass.kiev.ua/magazine/250.html>.
365. *Кальян С.* Антиєврейська політика царського уряду (1880–1907 рр.) [Електронний ресурс] / С. Кальян // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. : матеріали Х Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf07-02.htm>.
366. *Кальян С.* Політика єврейської національної громади до проголошення незалежності в УНР [Електронний ресурс] / С. Кальян // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття : матеріали ХІ Міжнар. наук. конф., 26–28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/16.htm>.

367. *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Т. 3 : История евреев Советского Союза (1917–1939) [Электронный ресурс] / Ф. Кандель ; науч. ред. М. Кипнис. – Иерусалим – Москва : Гешарим, Мосты культуры, 2002. – 485 с.: ил. – Библиогр.: с. 472–482. – Режим доступа : <http://felixkandel.org/index.php/books/421.html>.
368. *Канищева Н. И.* Кадетская партия после большевистского переворота [Текст] / Н. И. Канищева // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 301–322.
369. *Капелюшний В. П.* Здобута і втрачена незалежність : історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) [Текст] / В. П. Капелюшний ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Олан, 2003. – 607 с.
370. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад [Текст] / А. Каппелер ; пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
371. *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році [Текст] / М. Капустянський // Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали : документ.-наук. вид. / передм. Я. Тинченка. – К. : Темпора, 2004. – С. 19–286.
372. *Кармазіна М.* Європейське тло російської антиєврейської політики (кінець XVIII – XIX ст.) [Текст] / М. Кармазіна, С. Кальян // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 16, ч. 1. – С. 61–74. – Бібліогр.: 34 назв. – укр.
373. *Кармазіна М.* Ресурсний потенціал єврейської общини (1850–1870 роки) [Текст] / М. Кармазіна, С. Кальян // Політ. менеджмент . – 2007. – № 4. – С. 153–167. – Бібліогр.: 26 назв. – укр.

374. *Кармазіна М.* Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях [Текст] / М. Кармазіна, О. Могилевець // Політ. менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 3–17. – Бібліогр.: 25 назв. – укр.
375. *Карпенко О.* Національна політика ЗУНР [Текст] / О. Карпенко, Н. Калатієвська // Міжнар. наук. конф., присвячена 75-річчю ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 58–60.
376. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології [Текст] : науково-навч. посіб. / О. Картунов. – К., 1999. – 245 с.
377. *Картунов О.* Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу [Текст] / О. Картунов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 3–23. – Бібліогр.: 42 назв. – укр.
378. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму [Текст] : моногр. / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
379. *Катеринчук П. М.* Квебекський сепаратизм і його наслідки для Канади (кінець 80-х – 90-ті рр.) [Текст] / П. М. Катеринчук // Питання історії нового і новітнього часу. – 2000. – Вип. 7. – С. 96–102.
380. *Катько Н.* Международная защита прав национальных меньшинств: исторический аспект [Текст] / Наталья Катько // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 2. – С. 9–12.
381. *Каутский К.* Борьба национальностей и государственное право в Австрии [Текст] / К. Каутский. – К., 1906. – 232 с.
382. *Кац А.* Евреи. Христианство. Россия [Электронный ресурс] / А. Кац. – Режим доступа : http://ok.zhitinsky.spb.ru/library/katz/trakta_c.htm.
383. *Кедровський В.* Хто спричинив Проскурівський погром [Текст] / В. Кедровський // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. Зб. 11. – Торонто, 1966. – С. 199–203.

384. *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин [Текст] / В. Кимлічка ; пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і авт. передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб. – Харків : Центр освітніх ініціатив, 2001. – 176 с.
385. *Кирабаев Н. С.* Культурная идентичность, плюрализм и глобализация в современном философском дискурсе [Текст] / Н. С. Кирабаев // Культурная идентичность и глобализация : докл. и выст. V Междунар. филос. симпозиума [«Диалог цивилизаций: Восток–Запад»], Москва, 27–28 апреля, 4–5 мая 2001 г. / под ред. Н. С. Кирабаева и др. – Москва, 2002. – С. 15–20.
386. *Кіссе А. І.* Міжетнічна взаємодія в Україні: етноісторичні традиції [Текст] / А. І. Кіссе // Наукові праці. – 2004. – Т. 34, вип. 21. – С. 99–106. – (Серія : Політологія).
387. *Кістяківський Б. О.* Українці і російське суспільство: [Про питання освіченості російським суспільством подій на Україні 1917 р.: Публікація рукопису статті 1917 р.] [Текст] / Б. О. Кістяківський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 1. – С. 130–135.
388. *Клейнер І.* Урок втрачених можливостей: [До історії українсько-єврейських відносин] [Текст] / І. Клейнер // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 55–75.
389. Книга о русском еврействе. 1917–1967 [Текст] / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – 480 с.
390. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. [Текст] : сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова ; отв. сост. : Зюзина И. А. и др. – Москва : РОССПЭН, 2007. – 1032 с.
391. *Кобута С.* Західно-Українська Народна Республіка: нетиповий приклад українського державотворення під час Української революції 1917–1921 рр. [Текст] / Степан Кобута // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 51–61.

392. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії [Текст] / М. Ковалевський. – Інсбрук (Австрія) : Накладом М. Ковалевської, 1960. – 720 с.
393. *Коган С.* Евреи в Западно-Украинской Народной Республике [Текст] / С. Коган // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 190–198.
394. *Кожин В. В.* «Черносотенцы» и Революция (загадочные страницы истории) [Электронный ресурс] / В. В. Кожин. – Москва, 1998. – Режим доступа : http://rus-sky.org/history/library/kozhinov.htm#_Точ461113360.
395. *Козак І.* Дещо про державну жандармерію ЗУНР [Текст] / Іван Козак // Український Скиталець (Відень). – 1923. – Ч. 16 (38). – С. 22–28; Ч. 17–18 (39–40). – С. 15–25.
396. *Козерод О.* Білий рух і євреї [Електронний ресурс] / О. Козерод. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
397. *Козирєва М.* Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20–30 рр. ХХ століття [Текст] / М. Козирєва // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.– Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 324–331. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
398. *Комар В. Л.* Поляки на постімперському просторі Росії 1918–1921 рр. [Текст] / В. Л. Комар // Гілея. – 2011. – Вип. 48. – С. 134–140.
399. Комюніке Головного Отамана Петлюри. 4 липня 1919 р. [Текст] // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 76–77.
400. *Кон Н.* Благословение на геноцид. Миф о всемирном заговоре евреев и «Протоколах сионских мудрецов» [Электронный ресурс] / Н. Кон ; пер. с англ. С. С. Бычкова ; общая ред. и послесл. Т. А. Карасовой и Д. А. Черняховского. – Москва : Прогресс, 1990. – Режим доступа : <http://www.lib.ru/POLITOLOG/nkon.txt>.

401. *Кон Н.* Благословение на геноцид [Текст] / Н. Кон // Карта. – Б. д. – № 28–29. – С. 89–95.
402. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
403. *Кондратюк С.* Державотворча концепція відродження і проголошення незалежності Польщі [Електронний ресурс] / С. Кондратюк. – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/250-istoriuaprava/15293-2011-01-22-23-49-34.html>.
404. *Коновал А.* Погром [Текст] / А. Коновал, В. Огірчук // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 779–780.
405. *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції [Текст] / Є. Коновалець // Корпус січових стрільців: Воєнно-історичний нарис / за ред. О. Бабія, В. Зарицького, Д. Герчанівського, Б. Білинського. – Чікаго : Ювілейний ком-т для відзначення 50-річчя створення формації січових стрільців, 1969. – С. 398–446.
406. Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України [Текст] / наук. ред. і упоряд. : Ю. Д. Прилюк, В. Ф. Жмир. – К. : Філософ. і соціолог. думка, 1992. – 272 с.: іл.
407. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
408. Концепція державної етнонаціональної політики України [Додаток до проекту Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42769&pf35401=216420>.
409. *Копиленко О.* Держава і право України. 1917–1920 [Текст] : навч. посіб. / О. Копиленко, М. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.

410. *Копиленко О. Л.* «Сто днів» Центральної Ради [Текст] / О. Л. Копиленко. – К. : Україна, 1992. – 204 с.
411. *Король І.* Батько Махно: від Гуляйполя до Парижа [Текст] / І. Король // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 87–90.
412. *Коршук Р. М.* Моделі етнополітики [Текст] / Р. М. Коршук // Гілея. – 2010. – Вип. 40. – С. 442–449.
413. *Косів М.* Воскресають лише там, де є могили... [Текст] / М. Косів // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 81–97.
414. *Костів К.* Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість [Текст] / К. Костів. – Торонто : Укр. друк., 1964. – 186 с.
415. *Костырченко Г. В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм [Текст] / Г. В. Костырченко. – Москва : Междунар. отношения, 2003. – 784 с.
416. *Костюк М.* Из истории волынского-немецких взаимосвязей [Текст] / М. П. Костюк // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 131–150. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
417. *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) [Текст] / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2003. – 384 с.
418. *Кот С.* Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР [Текст] / С. Кот // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 116–125. – (Серія : Політологія і етнологія).
419. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт [Текст] / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
420. *Котляр Ю. В.* Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці [Текст] / Ю. В. Котляр // Україна: культурна

- спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 175–180.
421. *Котляр Ю. В.* Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами [Текст] / Ю. В. Котляр // Історичний архів. – 2008. – Вип. 2. – С. 33–37.
422. *Кочарян В. В.* Международно-правовые проблемы защиты национальных меньшинств [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. В. Кочарян. – Санкт-Петербург, 1996. – 21 с.
423. *Кочарян В. В.* Предотвращение дискриминации. Защита национальных меньшинств и проблема коллективных (групповых) прав [Электронный ресурс] / В. В. Кочарян // Հրաբեր Հասարակական Գիտություններ / Herald of the Social Sciences. – 1996. – № 1. – С. 124–130. – Режим доступа : [http://lraber.asj-oa.am/2467/1/1996-1\(124\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/2467/1/1996-1(124).pdf).
424. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I : 1898–1925 [Текст]. – [изд. седьмое] / Ин-т Маркса – Энгельса – Ленина – Сталина при ЦК КПСС. – Москва : Госполитиздат, 1953. – 952 с.
425. *Кравцевич В.* Куди подів Скоропадський державну скарбницю? [Текст] / В. Кравцевич // Вечірній Київ. – 2003. – 29 серп.
426. *Кравцевич-Рожнецкий В.* За что пилили богослова Петлюру [Текст] / В. Кравцевич-Рожнецкий // «2000». – К., 2004. – 2 июля.
427. *Кравців Б.* Росіяни на Україні [У 14 до пол. 17 в.] [Текст] / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2612–2613.
428. *Кравців Б.* Росіяни на Україні [Від пол. 17 до кін. 18 в.] [Текст] / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в

- 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 pp.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2613–2614.
429. *Кравців Б.* Росіяни на Україні [У 19 в. і на поч. 20 в. до 1917] [Текст] / Б. Кравців, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 7 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 pp.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1998. – С. 2614–2616.
430. *Красівський О.* Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків [Текст] / О. Я. Красівський. – Львів, 2000. – 415 с.
431. *Красівський О. Я.* Еволюція українсько-польських відносин в період революції [Текст] / О. Я. Красівський // Гілея. – 2008. – Вип. 11. – С. 174–182.
432. *Красівський О.* ЗУНР і Польща: політичне і воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919 pp.) [Текст] / О. Я. Красівський ; НАН України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1999. – 43 с.
433. *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 pp.: Проблеми взаємовідносин [Текст] / О. Я. Красівський ; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 302 с.
434. *Красноштан Ю.* Сусіди й повинні жити по-добросусідськи. Деякі роздуми після прочитання книги Ізраїля Клейнера «Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання» [Текст] / Юхим Красноштан // Нові дні. – 1996. – № 560. – С. 43–45.
435. *Красный П.* Трагедия украинского еврейства. К процессу Шварцбарда [Текст] / Пинхос Красный. – Харьков : Гос. изд-во Украины, 1928. – 71 с.
436. Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов) [Текст] / под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – Москва : Огиз, 1936. – 207 с.

437. *Кривенький В. В.* Национальные партии России [Текст] / В. В. Кривенький, Н. Д. Постников, М. И. Смирнова // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 260–298.
438. *Кривець Н. В.* Німці в Україні [Текст] / Н. В. Кривець // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 417–419.
439. *Кривоший Г. Ф.* Етносоціальна база української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Г. Ф. Кривоший. – Запоріжжя, 1998. – 218 с.
440. *Кривоший Г. Ф.* Національні меншини і українська революція [Текст] / Г. Ф. Кривоший // Українська революція, 1917 – початок 1918 рр.: Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – С. 159–188.
441. *Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції [Електронний ресурс] / А. Круглашов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 47–67.
442. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова [Текст] / А. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2000. – 488 с.
443. *Кряклина Т. Ф.* Этнополитика как инструмент управления этнополитическими процессами [Текст] / Т. Ф. Кряклина // Wschodnie partnerstwo – 2012 : materiały VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, 7–15 września 2012 roku. Vol. 5. – Przemyśl : Nauka i studia, 2012. – S. 44–50. – (Historia. Politologia. Filozofia).
444. *Кубійович В.* Переселення на центральних і східних землях до 1930 р. [Текст] / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Загальна

- частина : у 3 т. Т. 1 / голов. ред. : проф., д-р В. Кубійович, проф., д-р З. Кузеля. – [Репринт. відтворення вид. 1949 р.]. – К., 1994. – С. 147–149.
445. *Кудлай О. Б.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] / О. Б. Кудлай ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2008. – 116 с.
446. *Кузнецов О.* Права народів и национальных меньшинств в международном праве и российском законодательстве [Текст] / О. Кузнецов // Человек в социальном мире: проблемы, исследования, перспективы. – 2003. – Вып. 2. – С. 25–29.
447. *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. [Текст] / Олекса Кузьма. – Львів : Накладом автора, 1931. – 490 с.
448. *Кукатас Ч.* Теоретические основы мультикультурализма [Электронный ресурс] / Чандран Кукатас. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=10227.
449. *Кульчицькій (Мазовецькій) К.* Автономія и федерація въ современныхъ конституціонныхъ государствахъ [Текст] / К. Кульчицькій (Мазовецькій) ; пер. с польс. А. Паткина. – Москва : Петровская б-ка, 1907. – 216 с.
450. *Кульчицький В. С.* Історія держави і права України [Текст] : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001. – 320 с.
451. *Кульчицький С. В.* Антисемітизм в Україні [Текст] / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 96–97.
452. *Кульчицький Ю.* Симон Петлюра і погроми [Текст] / Ю. Кульчицький // Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – С. 137–159. – Б-ка ім. С. Петлюри. – (Серія : Монографії. Ч. 32).

453. *Курас Г.* Подвиг майора В. Клодницького [Текст] / Г. Курас // Свобода. – 2007. – 1 червн. – С. 17.
454. *Курас І. Ф.* Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років [Текст] / І. Ф. Курас. – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, 1999. – 656 с.
455. *Куриленко О. В.* Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини [Текст] / О. В. Куриленко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2009. – Вип. ХVІ. – С. 184–195.
456. *Курінна Т.* З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. [Текст] / Т. Курінна // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2006. – Вип. ХІ. – С. 257–267.
457. *Куртяк В. Ю.* Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917–1921 рр. [Текст] / В. Ю. Куртяк. – К. : МАУП, 2006. – 156 с.
458. *Куц Г. М.* Захід та Схід: міжконфесійний діалог в українській культурі [Текст] / Г. М. Куц // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – Вип. 2. – С. 125–129. – (Серія : Теорія культури і філософія науки).
459. *Кучинська О. О.* Національні меншини Української СРР на поч. 20-х рр. ХХ ст. у переддень «великого комуністичного експерименту» [Текст] / О. О. Кучинська // Гілея. – 2009. – Вип. 22. – С. 70–77.
460. *Лаврів П.* Національна свідомість робітництва на Донеччині [Текст] / П. Лаврів // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 103–107.
461. *Ладига Л. І.* Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів (90-х рр. ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст.) [Текст] / Л. І. Ладига // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 184–192. – (Історичні науки).
462. *Лазарович М. В.* Активні діячі ЗУНР на Тернопільщині [Текст] / М. В. Лазарович // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2010. – Ч. 63. – С. 78–90.

463. *Лазарович М. В.* Антиєврейський погромний рух в Україні наприкінці 1918–1920 р. [Текст] / М. В. Лазарович // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 45. – С. 367–377.
464. *Лазарович М. В.* «Всі громадяни України – рівноправні...» (до питання про засади етнополітики Другого Гетьманату) [Текст] / М. В. Лазарович // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2012. – № 3 (19). – С. 226–235.
465. *Лазарович М. В.* «Декларація прав нації»: Закон про національно-персональну автономію в контексті Української революції 1917–1921 років [Текст] / М. В. Лазарович // Грані. – 2012. – № 9 (89). – С. 106–109.
466. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти боротьби влади УНР проти єврейських погромів [Текст] / М. В. Лазарович // Грані. – 2012. – № 6 (86). – С. 120–125.
467. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти етнополітики Директорії УНР та її урядів наприкінці 1918 – першій половині 1919 р. [Текст] / М. В. Лазарович // Гілея. – 2012. – Вип. 62 (№ 7). – С. 575–579.
468. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти політико-правового забезпечення освітнього розвитку українського та іноетнічного населення України за доби Центральної Ради (1917 р.) [Текст] / М. В. Лазарович // Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. Volume II / Maria Curie-Sklodowska University in Lublin, Faculty of Humanities, Branch of Ukrainian Studies. – Lublin (Poland), 2012. – С. 296–304.
469. *Лазарович М. В.* До питання про вироблення та реалізацію механізму національного представництва в органах української влади середини 1917 р. [Текст] / М. В. Лазарович // Гілея. – 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 607–611.

470. *Лазарович М. В.* До питання про причини й передумови єврейських погромів в Україні під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць – 2011. – Вип. 583–584. – С. 166–172. – Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.
471. *Лазарович М. В.* Друга столиця ЗУНР [Текст] / М. В. Лазарович // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2010. – Ч. 63. – С. 56–77.
472. *Лазарович М. В.* Економічна історія [Текст] : навч. посіб. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2008. – 431 с.
473. *Лазарович М. В.* Етнічний чинник станово-майнової диференціації населення України напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // Гілея. – 2011. – Вип. 53 (№ 10). – С. 89–94.
474. *Лазарович М. В.* Етнодемографічна специфіка та соціально-професійна стратифікація національних меншин України напередодні національної революції 1917–1921 років [Текст] / М. В. Лазарович, Н. А. Лазарович // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : Щорічник. – 2012. – Вип. 17. – С. 72–89.
475. *Лазарович М. В.* Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз [Текст] : моногр. / М. В. Лазарович. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 760 с.
476. *Лазарович М. В.* Етнополітичні процеси в Західно-Українській Народній Республіці [Текст] / М. В. Лазарович // Грані. – 2012. – № 7 (87). – С. 111–115.
477. *Лазарович М. В.* Єврейська національна меншина в контексті етнополітики Української Центральної Ради [Текст] / М. В. Лазарович // Науковий вісник. – 2012. – № 22 (174). – С. 98–115.
478. *Лазарович М. В.* Забезпечення прав іноетнічного населення в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського [Текст] /

- М. В. Лазарович // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – 2011. – Т. 23–24. – С. 148–152.
479. *Лазарович М. В.* Історичні детермінанти політичної мобілізації російської національної меншини України на початку Української революції 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // Гілея. – 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 617–621.
480. *Лазарович М. В.* Історія України [Текст] : навч. посіб. – [3-тє вид., стер.] / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – 685 с.
481. *Лазарович М.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба [Текст] / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – 592 с.: іл.
482. *Лазарович М. В.* Налагодження міжнаціональної співпраці в Україні в період між Першим і Другим універсалами Центральної Ради [Текст] / М. В. Лазарович // Історико-політичні проблеми сучасного. – 2013. – Т. 25–26. – С. 65–70.
483. *Лазарович М. В.* Національні аспекти російської окупації Тернопілля у 1914–1915 роках [Текст] / М. В. Лазарович // Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка : у 2 ч. Ч. 1. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 146–152.
484. *Лазарович М. В.* Національні меншини України в призмі політики Центральної Ради, Другого Гетьманату та Директорії УНР [Текст] / М. В. Лазарович // Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст : матеріали Міжнар. наук. конф., Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2012. – С. 296–306.
485. *Лазарович М. В.* Нормативно-інституційні аспекти боротьби влади Другої УНР проти єврейських погромів [Текст] / М. В. Лазарович // Етнонаціональна політика в теорії та практиці українського

- націоналізму: історія і сьогодення : матеріали V всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю, Івано-Франківськ, 14–15 червня 2013 р. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – С. 191–199.
486. *Лазарович М. В.* Освітній розвиток національних меншин України напередодні Української революції 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // Україна в етнокультурному вимірі століть : зб. наук. праць. Вип. 2 / відповід. ред. П. М. Чернега. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 301–311.
487. *Лазарович М. В.* Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин: компаративний аналіз [Текст] / М. В. Лазарович // Вісник Київського лінгвістичного університету. – 2012. – Вип. 17. – С. 94–100. – (Серія : Історія, економіка, філософія).
488. *Лазарович М. В.* Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин (1917–1918 рр.): компаративний аналіз [Текст] / М. В. Лазарович // Слов'янський вісник. – 2012. – Вип. 14. – С. 160–163. – (Серія : Історичні та політичні науки).
489. *Лазарович М. В.* Політико-правове забезпечення прав національних меншин: генеза світової традиції у XVI – першій половині XX ст. [Текст] / М. В. Лазарович // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2013. – № 3 (23). – С. 260–270.
490. *Лазарович М. В.* Проблема забезпечення прав національних меншин України на Всеукраїнському національному конгресі 1917 р. [Текст] / М. В. Лазарович // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2013. – Вип. 10. – С. 229–235.
491. *Лазарович М. В.* Професійна стратифікація етнічних меншин України наприкінці XIX – на початку XX ст. [Текст] / М. В. Лазарович // Наукові праці МАУП. – 2011. – Вип. 4 (31). – С. 42–46.

492. *Лазарович М. В.* Секретарство/Міністерство єврейських справ та Єврейська національна рада в контексті розбудови національно-персональної автономії (липень 1917 – квітень 1918 р.) [Текст] / М. В. Лазарович // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – Вип. 22. – № 1031. – С. 111–116. – (Серія : Питання політології).
493. *Лазарович М. В.* Соціокультурний феномен міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях [Текст]. Рецензія на монографію: Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с. / М. В. Лазарович // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 26. – С. 169–170. – Міжнародні відносини.
494. *Лазарович М. В.* Специфіка розміщення іноетнічного населення України на межі ХІХ–ХХ ст. [Текст] / М. В. Лазарович // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 7. – С. 240–247.
495. *Лазарович М. В.* Столиці ЗУНР – Тернопіль [Текст] / М. В. Лазарович // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів–Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. – С. 261–269.
496. *Лазарович М. В.* Тернопільський період діяльності уряду ЗУНР [Текст] / М. В. Лазарович // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки : матеріали Всеукраїн. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. / ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 220–229.

497. *Лазарович М. В.* Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопілля (друга половина 1915 – початок 1918 р.) [Текст] / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2011. – 224 с.
498. *Лазарович М. В.* Чисельність і розселення національних меншин України напередодні Національної революції 1917–1921 рр.: історико-політична ретроспектива [Текст] / М. В. Лазарович // *Грані.* – 2011. – № 6. – С. 79–84.
499. *Лазарович Н. В.* К вопросу о политико-правовом обеспечении прав национальных меньшинств [Текст] / Н. В. Лазарович // *Социально-гуманитарный вестник Юга России.* – 2013. – № 9 (40). – С. 65–71.
500. *Лазарович Н. В.* Особенности образовательного развития этнических меньшинств украинских губерний Российской империи накануне Национальной революции 1917–1921 гг. [Текст] / Н. В. Лазарович // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* – 2013. – № 2 (28) : в 2 ч. Ч. 1. – С. 109–111.
501. *Лазарович Н. В.* Политико-правовое положение национальных меньшинств Украины в условиях Первой мировой войны [Текст] / Н. В. Лазарович // *Вестник ВЭГУ.* – 2012. – № 6 (62). – С. 151–156.
502. *Лазур Я. В.* Правове регулювання національно-культурної автономії: світовий та вітчизняний досвід [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Я. В. Лазур. – К., 2006. – 19 с.
503. *Ларин Ю.* Евреи и антисемитизм в СССР [Текст] / Ю. Ларин. – Москва–Ленинград : Гос. изд-во, 1929. – 311 с.
504. *Лебедева Г. О.* Загальноросійські партії есерів і меншовиків в українській національно-демократичній революції 1917–1920 років [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Г. О. Лебедева. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.

- 505..*Левенець Ю. А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) [Текст] / Ю. А. Левенець ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Стилос, 2001. – 584 с. – Бібліогр.: с. 546–582. – укр.
- 506..*Левітас Ф.* Історія євреїв України [Текст] / Ф. Левітас, В. Котюк // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 294–297.
- 507..*Лейпхарт А.* Полиэтническая демократия [Текст] / Аренд Лейпхарт // Этнос и политика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 287–299.
- 508..*Лейхтенбергский Г. Н.* Воспоминания обь «Украине». 1917–1918 [Текст] / Г. Н. Лейхтенбергский. – Берлин, 1921. – 51 с.
- 509..*Ленин В. И.* Доклад о революции 1905 года [Текст] // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 30 : Июль 1916 – февраль 1917 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 306–328.
- 510..*Ленин В. И.* К вопросу о национальной политике [Текст] // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 25 : Март – июль 1914 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1969. – С. 64–72.
- 511..*Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу [Текст] // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 24 : Сентябрь 1913 – март 1914 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 113–150.
- 512..*Ленин В. И.* О «культурно-национальной» автономии [Текст] // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 24 : Сентябрь 1913 – март 1914 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 174–178.
- 513..*Ленин В. И.* О праве нации на самоопределении [Текст] // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 24 : Сентябрь 1913 – март 1914 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 255–320.
- 514..*Ленин В. И.* Социалистическая революция и право наций на самоопределение [Текст] // Полное собрание сочинений. – [5 изд.].

- Т. 27 : Август 1915 – июнь 1916 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1969. – С. 252–266.
- 515..Ленин В. И. Тезисы по национальному вопросу [Текст] // Полное собрание сочинений. – [5 изд.]. Т. 23 : Март – сентябрь 1913 / В. И. Ленин. – Москва : Изд-во полит. л-ры, 1973. – С. 314–322.
- 516..Листівка Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. Лютий 1919 р. Вінниця [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 495–497.
- 517..Лисюк К. В обороні української правди: Справа українсько-жидівських взаємовідносин [Текст] / К. Лисюк. – Онтаріо – Каліфорнія, 1964. – 40 с.
- 518..Лисяк-Рудницький І. Історичні есе [Текст] : у 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 534 с.
- 519..Лисяк-Рудницький І. Історичні есе [Текст] : у 2 т. Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 573 с.
- 520..Литвин М. Р. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірالی [Текст] / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко ; НАН України ; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів–Харків : Сага, 2007. – 239 с.
- 521..Литвин М. Р. Історія ЗУНР [Текст] / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Опір, 1995. – 368 с.: іл.
- 522..Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. [Текст] / М. Р. Литвин. – Львів, 1998. – 488 с.
- 523..Литвин С. Погромник чи захисник євреїв: Найсуперечливіша проблема петлюріани в українській історіографії [Текст] / С. Литвин // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4. – С. 23–29.
- 524..Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела [Текст] : моногр. / С. Литвин. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 464 с.

525. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана [Текст] / С. Литвин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 640 с.
526. *Лісевич І.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) [Текст] / І. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43–54.
527. *Лозинська Л. В.* Винниченко та єврейська національна суспільність: До питання про автономію (берез. 1917 – січ. 1918 рр.) [Текст] / Л. О. Лозинська // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність : тези до наук. конф., м. Запоріжжя, 27–28 жовт. 1994 р. – Запоріжжя, 1995. – С. 26–29.
528. *Лозинська Л. О. В.* Винниченко та Міністерство з єврейських справ (1918–1919 рр.) [Текст] / Л. О. Лозинська, В. І. Гусєв // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність : тези до наук. конф., (Запоріжжя, 27–28 жовт. 1994 р.). – Запоріжжя, 1995. – С. 36–40.
529. *Лозинський М.* Галичина в роках 1918–1920 [Текст] / М. Лозинський. – Прага, 1922. – 228 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. 5).
530. *Лозовий В.* Національна політика Директорії УНР [Текст] / В. Лозовий // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. Ч. 1 / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 1997. – С. 106–115.
531. *Лойко Л.* Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності [Текст] / Л. Лойко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 33. – С. 256–273.
532. *Лосєв І.* Геополітичне похмілля [Текст] / І. Лосєв // День. – 2011. – 17 черв.
533. *Лосєв І.* Умиваючи руки. Як з українців зробили найбільших погромників євреїв під час громадянської війни в Росії [Текст] / І. Лосєв // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – С. 24–26.

534. *Лукомский А. С.* Противосоветские организации на Украине и начало гетманства [Текст] / А. С. Лукомский // Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – [Репринт. воспроизведение изд. 1930 г.]. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 196–211.
535. *Лупул Т. Я.* Моделі міжетнічних стосунків у сучасних західних соціально-політичних дослідженнях і проблема інтеграції етнічних меншин в українське суспільство [Текст] / Т. Я. Лупул // Вісник Одеського національного університету. – 2003. – Т. 8., вип. 9. – С. 683–687. – (Соціологія і політичні науки).
536. *Лупул Т. Я.* Модерністські концепції націєтворення та їх критика [Текст] / Т. Я. Лупул // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2002. – Т. 2. – С. 187–198.
537. *Лупул Т. Я.* Політизація етнічності як інституційний фактор сучасного процесу канадського націєтворення [Текст] : моногр. / Т. Я. Лупул. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 456 с.
538. *Луцький Ю. В.* Чехи на Україні (1917–1933) [Текст] / Ю. В. Луцький // Вітчизна. – 1994. – № 3–4. – С. 122–132.
539. *Лях К. С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.) [Текст] [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / К. С. Лях. – Донецьк, 2005. – 19 с. – Режим доступу : <http://www.ucrainica.com.ua/downloads/?pub=859>.
540. *Львова Э.* Национально-персональная автономия: идея и воплощение [Текст] / Э. Львова, И. Нам, Н. Наумова // Политические исследования. – 1993. – № 2. – С. 129–135.
541. *Мадиевский С.* Так это было [Электронный ресурс] / Самсон Мадиевский. – Режим доступа : www.vestnik.com/issues/2001/0313/win/madievsky.htm.

542. *Мазепа І.* Творена держава. (Боротьба 1919 року) [Текст] / І. Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП Фенікс, 1992. – С. 16–75.
543. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 [Текст] / І. Мазепа ; авт. передм. та комент. В. Яблонський. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.: іл.
544. *Майборода О.* Етнополітика [Текст] / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 488.
545. *Майснер В.* Исторический путь немцев в Украине [Текст] / В. Майснер // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 85–91. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
546. *Макар В. Ю.* Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади [Текст] / В. Ю. Макар. – Чернівці : Прут, 2006. – 288 с.
547. *Макар Ю.* Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1 : Дослідження [Текст] / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с.: іл.
548. *Макар Ю. І.* До проблеми розвитку культурних зв'язків та наукової співпраці в багатонаціональному середовищі Буковини [Текст] / Ю. І. Макар // *O Bukowinie. Razem czy odzielnie?* / pod. red. K. Feleszki. – Warszawa, 2000. – S. 23–36.
549. *Макар Ю. І.* Еміграція євреїв з колишнього СРСР: причини, характер та наслідки [Текст] / Ю. І. Макар, В. Л. Мустеца // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1998. – Вип. 36. – С. 65–75.
550. *Макар Ю. І.* Українсько-польські взаємними на Буковині за часів Австро-Угорщини: роздуми історика [Текст] / Ю. І. Макар //

- Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 13. – Ч. 1 : Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983) / ред. кол. : В. А. Смолій (гол. редкол.) та ін. ; упорядн. : А. П. Калениченко, Н. П. Калениченко ; НАН України ; Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2003. – С. 113–122.
551. *Макар Ю. І.* Українсько-румунські стосунки: історія та перспективи розвитку [Текст] / Ю. І. Макар // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – 2001. – Т. 6 (8). – С. 216–224. – (Історичні науки).
552. *Макаренко Н.* Історіографія формування політичного статусу та правового становища національних меншин в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. [Текст] / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2003. – Вип. 23. – С. 235–246.
553. *Макаренко Н.* Міжнародні змагання за Закарпаття на початку XX ст.: моделі політичного та національного устрою [Текст] / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 29. – С. 68–81. – (Серія : Політологія і етнологія).
554. *Макаренко Н.* Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР (1917–1918 рр.): за матеріалами періодичної преси [Текст] / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 80–85. – (Серія : Політологія і етнологія).
555. *Макаренко Т. П.* Діяльність Генерального секретарства (міністерства) з міжнаціональних (міжнародних) справ УНР [Текст] / Т. П. Макаренко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 10. – С. 168–174.

556. *Макаренко Т. П.* Національні вимоги в програмових документах політичних партій національних меншин за доби Центральної Ради [Текст] / Т. П. Макаренко // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2008. – № 11. – С. 159–167.
557. *Макаренко Т. П.* Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Т. П. Макаренко. – Бердянськ, 2008. – 21 с.
558. *Макарчук С. А.* Етнічна історія України [Текст] / С. А. Макарчук. – К. : Знання, 2008. – 471 с.
559. *Макарчук С. А.* Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР [Текст] / С. А. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
560. Мала енциклопедія етнодержавознавства [Текст] / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра, 1996. – 942 с.
561. *Малахов В.* Зачем России мультикультурализм? [Электронный ресурс] / В. Малахов. – Режим доступа : <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a062.htm>.
562. Малий етнополітологічний словник [Текст] / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К. : МАУП, 2005. – 288 с.
563. Малий словник історії України [Текст] / В. Смолій (відп. ред.), С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
564. *Мамонова В. А.* Мультикультурализм: разнообразие и множество [Электронный ресурс] / В. А. Мамонова. – Режим доступа : http://www.intelros.ru/2007/07/06/vamamonova_multikulturalizm_raznoobrazie_i_mnozhestvo.html.
565. *Марголинъ А.* Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) [Текст] / А. Марголинъ. – Берлинъ : Изд-во С. Эфронъ, 1922. – 397 с.

566. *Маркусь В.* Чехи [Текст] / В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 10 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 pp.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 2000. – С. 3736–3737.
567. *Мартос Б.* Перший всеукраїнський селянський з'їзд [Текст] / Борис Мартос // Правничий Вісник. – 1970–1971. – Кн. 3 : Присвячена 50-річчю відновлення Української Державности (1917–1921). – Нью-Йорк (США) : Т-во Укр. правників в ЗСА, 1970–1971. – С. 3–13.
568. *Марусик Т.* Європейська хартія регіональних мов або поділяй і владаруй [Електронний ресурс] / Т. П. Марусик. – Режим доступу : <http://www.novamova.com.ua/tpl/9.html>.
569. *Марусик Т.* Практика регулювання мовної сфери: здобутки і проблеми [Текст] / Т. П. Марусик, Н. М. Кошова // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 113–123.
570. *Марчук М. Г.* Релігійний плюралізм і сучасна західна теологія [Текст] / М. Г. Марчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2005. – Вип. 240–241. – С. 144–148.
571. *Маслов С. С.* Россия после четырех лет революции [Текст] / С. С. Маслов. – Париж : Русская печать, 1922. – 210 с.
572. *Матушевський Ф.* Права національних меншостей [Текст] : реферат, прочитаний на Всеукр. нац. конгресі / Ф. Матушевський // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 148–154.
573. Меркель: мультикультуралізм у Німеччині не вдався [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/news/2193007.html>.

574. Ми український народ: національно-етнічна мозаїка [Електронний ресурс] // Радіо «Свобода». – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/912433.html>.
575. Мизрахи [Електронний ресурс] // Електронна єврейська енциклопедія. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/12759>.
576. Милуковъ П. Н. Історія второй русской революції [Текст] / П. Н. Милуковъ. – Софія : Рос.-болгар. книгоизд-во, 1921. – 867 с.
577. Милякова Л. Польща на пути к моноетнічному государству (1918–1947 гг.) [Електронний ресурс] / Л. Милякова // Международный исторический журнал. – 2001. – № 10. – Режим доступу : http://history.machaon.ru/number_13/analiti4/milyakova/index.html.
578. Миндлин А. Плеве и евреи [Електронний ресурс] / Александр Миндлин // Параллели. – 2002. – № 1. – Режим доступу : <http://amindlin.narod.ru/>.
579. Мироненко О. Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР [Текст] / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 271–272.
580. Мироненко О. Генеральне секретарство (міністерство) з польських справ УНР [Текст] / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 272.
581. Мироненко О. Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР [Текст] / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 272–273.

582. *Мироненко О.* Національні меншини у ЗУНР [Текст] / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 332.
583. *Мироненко О.* Національні меншини у складі Центральної Ради [Текст] / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 332–333.
584. *Мироненко О.* Національні питання і Закон про громадянство УНР [Текст] / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 335–336.
585. *Мироненко О.* Національні союзи в УНР [Текст] / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 337–338.
586. *Мироненко О.* Польські партії і громади в УНР [Текст] / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 355.
587. *Мицик В. В.* Права національних меншин у міжнародному праві [Текст] : моногр. / В. В. Мицик. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2004. – 287 с.
588. *Михальчук В.* Вбивство С. Петлюри [Текст] / В. Михальчук // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 111–125.
589. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

590. *Міронова І. С.* Національні меншини України [Текст] : навч.-метод. посіб. / І. С. Міронова. – Миколаїв–Одеса : ТзОВ Від, 2006. – 305 с.
591. *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920 [Текст] / П. Мірчук. – Філадельфія : Б. в., 1967. – 400 с.
592. *Монолатій І.* Австрійська Буковина: особливості національних, професійних та мовних поділів [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Ч. 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatiij1.htm>.
593. *Монолатій І.* «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2009. – Ч. 56. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatiij2.htm>.
594. *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період (1772–1918 рр.) [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2008. – Ч. 51. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/monolatiij1.htm>.
595. *Монолатій І.* До початків українсько-єврейського діалогу на Покутті у контексті становлення Західно-української Народної Республіки [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій. – Режим доступу : <http://www.ko.if.ua/histpub/historypub3.htm>.
596. *Монолатій І. С.* Етнонаціональні спільноти у Галичині (1867–1914 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження [Текст] / І. С. Монолатій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. IX. – С. 275–289.
597. *Монолатій І.* Єврейська спільнота Станиславова (Станіслава) [Текст] / І. Монолатій // Галичина. – 2011. – Ч. 18–19. – С. 97–110.
598. *Монолатій І.* Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору [Текст] / І. С. Монолатій // Наукові

- записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 37. – С. 74–83.
599. *Монолатій І. С.* Інституціоналізація та діяльність етнічних політичних акторів в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини і Буковини) [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / І. С. Монолатій. – Чернівці, 2011. – 494 с.
600. *Монолатій І. С.* Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини [Текст] : моногр. / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – 432 с.
601. *Монолатій І.* Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу [Текст] : моногр. / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 280 с.
602. *Монолатій І. С.* Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. [Текст] : моногр. / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
603. *Монолатій І. С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. С. Монолатій. – К., 2002. – 20 с.
604. *Монолатій І.* Українсько-німецькі етнокультурні процеси в Галичині [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій. – Режим доступу : <http://www.kolomyia.if.ua/histpub/historypub12.htm>.
605. *Мухіна І. Г.* Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. Г. Мухіна. – Харків, 2006. – 19 с.
606. *Муцький П. П.* Концептуальні підходи та політико-правові засади забезпечення індивідуальних і колективних прав національних меншин [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.05 / П. П. Муцький. – К., 2006. – 20 с.

607. *М'язова І. Ю.* Про місце та роль мультикультуралізму в комунікативному просторі [Текст] / І. Ю. М'язова // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2008. – № 13. – С. 156–160.
608. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття [Текст] / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письменник, 1993. – 413 с.
609. *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст [Текст] / Л. П. Нагорна. – К. : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
610. *Надольська В. В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : спец. 07.00.05. / В. В. Надольська. – К., 1996. – 27 с.
611. *Найман О.* Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні (1917–1925) [Електронний ресурс] / О. Найман. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep22.htm>.
612. Наказ головного державного інспектора В. Кедровського державним інспекторам Армії УНР розгорнути найрішучішу боротьбу проти пограбувань та погромів. 2 серпня 1919 року [Текст] // Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879–1926 / В. Іванис. – Торонто : Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків», 1952. – С. 165–166.
613. Наказ Головного Отамана українських республіканських військ Симона Петлюри волосним, повітовим та губернським управам щодо негайного і рішучого припинення мародерства і грабежів. 15 грудня 1918 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 98.
614. Наказ Головної команди військ УНР про боротьбу з дезертирами і провокаторами. 31. 03. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 511–512.

615. Наказ Головної команди військ УНР. Ч. 131. 26. 08. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 564–565.
616. Наказ Директорії УНР про призначення голови Особливої слідчої комісії по розслідуванню протиеврейських погромних дій. 04. 07. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 545.
617. Наказ командування армії УНР про боротьбу з протиеврейською погромною агітацією. 7 липня 1920 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 653–654.
618. Наказ уряду УНР про організацію місцевої самооборони проти грабіжників і дезертирів з Червоної армії. 11 червня 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 535–536.
619. *Нам И. В.* Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции и гражданской войны: 1917–1922 гг. [Текст] : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 / И. В. Нам. – Томск : Том. гос. ун-т, 2008. – 50 с.
620. *Нам И. В.* Национально-культурная автономия в России: исторический опыт и современные проблемы [Электронный ресурс] / И. В. Нам. – Режим доступа : <http://federalmcart.ksu.ru/conference/seminar3/nam.htm>.

621. *Нам І*. Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності [Текст] / Ірина Нам // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компоративний аналіз становища та перспективи розвитку / за ред. : В. Євтуха та А. Зуппана ; ред. кол. : В. Євтух, А. Зуппан, Е. Гофер та ін. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – С. 138–148.
622. Нариси з історії та культури євреїв України [Текст]. – [вид. третє] / упоряд. та ред. : Л. Фінберг, В. Любченко. – К. : Дух і Літера, 2009. – 440 с.: іл.
623. Нации и национализм [Текст] / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. ; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – Москва : Праксис, 2002. – 416 с. – (Серия «Новая наука политики»).
624. Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия) [Электронный ресурс] / сост., ред. и автор примеч. Ю. И. Семенов ; Рос. акад. наук и др. – Москва, 1997. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/script/cntsource.asp?cntID=100090754>.
625. Национально-персональная автономия: идея и воплощение [Электронный ресурс] / под ред. Г. Адлера. – Режим доступа : <http://www.germany.com.ua/texts/info-4.htm>.
626. Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [Текст] : антологія / пер. : Ю. Бадзьо та ін. ; упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий ; Наук. т-во ім. В. Липинського. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2006. – XLIV + 684 с.: іл. – («Політичні ідеології»).
627. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. [Текст] : іст. нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; керівн. авт. кол. Л. Д. Якубова ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

628. Національні відносини в Україні у ХХ ст. [Текст] : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – 559 с.
629. Національні меншини в Україні [Текст] : інформ.-бібліогр. покажч. / упоряд. : І. Винниченко, В. Горовий ; Ін-т дослідж. діаспори. – [2-ге вид., доп.]. – К. : Стилос, 2003. – 252 с.
630. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект [Текст] / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. ; редкол. : І. Ф. Курас (голов. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – 357 с.: іл., табл., [3] арк. іл.
631. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали [Текст] : довід. : у 2 ч. Ч. 1 / упоряд. : І. О. Кресіна (керівн.), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький та ін. ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – 583 с.
632. *Нестеренко В. А.* Національна політика українських урядів у світлі конфліктологічної парадигми (1917–1920 рр.) [Текст] / В. А. Нестеренко // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917–1921 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф., (Кам'янець-Подільський, 6–7 груд. 2007 р.) / ред. кол. : В. А. Смолій (співголова), О. М. Завальнюк (співголова), О. П. Реєнт та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – С. 179–189.
633. *Нікітюк В.* Права національних меншин [Текст] / В. Нікітюк // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 584–585.
634. *Нікітюк В. О.* Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект) [Текст] / В. О. Нікітюк. – К. : Форт-М, 1996. – 186 с.

635. *Ніколаєва Т. М.* Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. [Текст] / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 14. – С. 285–292.
636. Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення [Текст] : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 416 с. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
637. Німці в Україні [Текст] : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 / уклад. : Н. А. Дехтярьова, Є. Г. Кузнецова, Н. Л. Македон. – К. : Кн. палата України, 1998. – 178 с. – (Етноси України).
638. Обіжник комісара Міністерства внутрішніх справ про вживання української мови у державних установах. Київ, 18. 12. 1918 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 390.
639. Обіжник міністра народної освіти і мистецтва Української Держави про утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918–1919 шкільного року. 5 серпня 1918 р. [Текст] // Національні відносини в Україні у XX ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 81–82.
640. *Обушний М.* Етнос і нація: проблеми ідентичності [Текст] / М. Обушний. – К. : Центр духовн. культури, 1998. – 204 с.
641. Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года. Т. 1 [Текст] / предисл. : Н. Тройницкий. – Санкт-Петербург, 1905. – XXI, 357 с.
642. Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года. Т. 2

- [Текст] / предисл. : Н. Тройницкий. – Санкт-Петербург, 1905. – [6], LX, 417 с.
643. *Овчаренко П. Д.* Молдовани в Україні [Текст] / П. Д. Овчаренко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7 : Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 33–34.
644. *Оніщенко К. О.* Витоки та перші спроби застосування інституту національно-культурної автономії [Текст] / К. О. Оніщенко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 708–715. – Бібліогр.: 5 назв. – укр.
645. *Осипов А.* Национально-культурная автономия. Идея и реализация. Эстонский опыт [Текст] / Александр Осипов, Илья Никифоров. – Таллин, 2008. – 69 с.
646. Основи державного устрою Галицької Республіки. Не пізніше 29 квітня 1921 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 566–575.
647. Основний державний закон Української Народної Республіки. Проект Правительственої комісії по виробленню Конституції Української Держави [Текст] // Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософ. і соціолог. думка, 1992. – С. 126–148.
648. Основні положення програми УХДП. 29. 06. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 519–520.
649. *Островский З. С.* Еврейские погромы 1918–1921 [Текст] / З. С. Островский. – Москва : Школа и Кн., 1926. – 135 с.
650. Очерки по истории еврейского народа [Текст] / под ред. проф. С. Эттингера. – Тель-Авив : Ам Овед, 1972. – 872 с.

651. *Павленко В. В.* Болгари в Україні [Текст] / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 329–330.
652. *Павленко Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) [Текст] / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.
653. *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект [Електронний ресурс] / О. Павлишин // Галичина. – 2006–2007. – Вип. 12–13. – С. 27–48. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nikp/2006_2007/Pavlychyn.pdf.
654. *Павлишин О. І.* Західноукраїнська Народна Республіка Кн. 2 [Текст] / О. І. Павлишин, О. С. Рубльов // Нариси історії української революції 1917–1921 років / ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2012. – С. 137–240.
655. *Павлишин О.* Історіографія Української революції 1917–1921 рр. [Текст] / О. Павлишин // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 168–183.
656. *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) [Текст] : навч. посіб. / Олег Павлишин. – Львів : Літопис, 2008. – 224 с.
657. *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року) [Електронний ресурс] / Олег Павлишин // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 132–193. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>.
658. *Пагіря О.* Паризька провокація. Як більшовики запустили міф петлюрівського антисемітизму [Текст] / О. Пагіря // Український тиждень. – 2012. – № 14 (231). – С. 32–33.

659. *Палієнко В.* Історичний досвід залучення національних меншин до розбудови Української держави [Текст] / Палієнко В. // Державність. – 1994. – № 1–2 – С. 54–55.
660. *Панишко С. Д.* Історичне краєзнавство [Текст] / С. Д. Панишко // Наукові записки з проблем волинезнавства : зб. наук. ст. та матеріалів, присвяч. 45-річчю від дня народж. С. Д. Панишка. Вип. I / упоряд. О. Є. Златогорський. – Луцьк, 2008. – С. 25–75.
661. *Панчук М.* Національна німецька меншина в Україні у 1920–30-х роках [Текст] / М. Панчук, О. Ковальчук, Б. Чирко // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 320–323. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
662. *Панчук М.* Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень [Текст] / М. Панчук, О. Калакура // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К. : ІПіЕНД, 2002. – С. 239–252.
663. *Папакін Г. В.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина [Текст] : іст.-арх. нариси / Г. В. Папакін. – К., 2003. – 282 с.
664. *Парк Р.* Город как социальная лаборатория [Электронный ресурс] / Роберт Парк ; пер. с англ. С. П. Баньковской // Социологическое обозрение. – 2002. – № 3, т. 2. – Режим доступа : <http://www.urban-club.ru/?p=50>.
665. *Парнета О.* Проголошення та міжнародне визнання польської держави. «Польське питання» на Паризькій мирній конференції [Текст] / О. Парнета // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2009. – Вип. 3. – С. 194–202. – (Серія : Історія).
666. *Паустовский К. Г.* Повесть о жизни. Начало неведомого века. Кн. третья [Электронный ресурс] / К. Г. Паустовский. – Режим доступа : <http://lib.ru/PROZA/PAUSTOWSKIJ/lifebook3.txt>.

667. *Пендзей І.* Окремі аспекти історіографії ЗУНР [Текст] / І. Пендзей // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 210–213.
668. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. III : Бессарабская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1905. – 279 с.
669. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. VIII : Волынская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 309 с.
670. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XIII : Екатеринославская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 234 с.
671. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XVI : Киевская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 287 с.
672. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXII : Подольская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 285 с.
673. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XXXIII : Полтавская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 315 с.
674. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLI : Таврическая губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 310 с.
675. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVI : Харьковская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 297 с.

676. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Херсонская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. – 319 с.
677. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVII : Городъ Одесса [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1903. – 167 с.
678. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. XLVIII : Черниговская губерния [Текст] / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1905. – 341 с.
679. *Петлюра С.* Вибрані твори та документи [Текст] / С. В. Петлюра. – К. : Довіра, 1994. – 271 с.
680. *Петлюра С. В.* Народе Український: вибрані статі, листи, документи [Текст] / С. В. Петлюра. – Харків : Лівий берег, 1992. – 149 с.
681. *Петлюра С. В.* Статті [Текст] / С. В. Петлюра ; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – 341с.
682. *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. Т. IV [Текст] / С. В. Петлюра. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 704 с.
683. *Петровский Н.* Украинские националисты на службе у немецких захватчиков в 1918 г. [Текст] / Н. Петровский // Исторический журнал. – 1943. – Кн. 7 (119). – С. 20–27.
684. *Петков С. В.* Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII – на початку XX ст. (історико-правове дослідження) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. В. Петков. – Харків, 1999. – 17 с.
685. *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси [Текст] / Р. Я. Пиріг ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2011. – 336 с.

686. *Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: російський чинник [Текст] / Р. Я. Пиріг // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – К., 2007. – С. 123–130.
687. *Пиріг Р.* Національна політика Української гетьманської держави (квітень-грудень 1918 р.) [Текст] / Р. Я. Пиріг // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 127–135.
688. Питання німецької історії [Електронний ресурс] : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/07aaingg.pdf.
689. Писання Трохима Зіньківського. Кн. 2 [Електронний ресурс] / ред. В. Чайченко. – Львів : НТШ, 1896. – Режим доступу : <http://revolution.allbest.ru/history/d00259763.html>.
690. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. 1917–1920 [Текст] : док. і матеріали / упоряд. : О. Ю. Карпенко та ін. ; Архівне упр. УРСР ; Львів. обл. держ. архів. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1957. – 691 с.
691. *Плеская-Зебольд З.* Немецкие колонисты на Одесчине [Текст] / З. Плеская-Зебольд // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 215–230. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
692. Повідомлення газети «Вперед» про створення Комуністичної робітничої партії Польщі і про її виступ проти загарбницької війни білополяків у Західній Україні. 24 грудня 1918 р. [Текст] // Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. 1917–1920.

- Документи й матеріали / упоряд. : О. Ю. Карпенко та ін. ; Архівне упр. УРСР ; Львів. обл. держ. архів. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1957. – С. 148.
693. Повідомлення про зустріч Голови Директорії УНР В. Винниченка і Голови Ради Міністрів В. Чехівського з представниками єврейських організацій, меморандум Бердичівської єврейської громади і Заява уряду. 10 січня 1919 р. [Текст] // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 180–185.
694. Повідомлення про зустрічі єврейських діячів з Головою Директорії С. Петлюрою в Кам'янці-Подільському. 17 липня 1919 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 105–115.
695. *Погребинська І.* Автономізм у політичному просторі східноєвропейського єврейства [Текст] / І. М. Погребинська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 40. – С. 352–362.
696. *Погребинська І.* Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин) [Текст] / І. М. Погребинська, М. М. Гон ; НАН України, Ін-т нац. відносин і політол. – К. : б. в., 1997. – 86 с.: іл.
697. *Погребинська І.* Єврейська національна автономія та діяльність Національного Секретаріату в Україні (1918–1919 рр.) [Електронний ресурс] / І. М. Погребинська // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf16-02.htm>.
698. *Погребинська І.* Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство [Текст] / І. Погребинська // Наукові записки Інституту політичних і

- етнонаціональних досліджень ім І. Ф. Кураса НАН України. – 2000. – Вип. 10. – С. 167–179. – (Серія : Політологія і етнологія).
699. *Погребінська І. М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) [Текст] / І. М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124–132.
700. *Полетика Н.* Воспоминания [Электронный ресурс] / Н. Полетика. – Режим доступа : <http://lib.ru/memuary/poletika/wospominaiya.txt>.
701. Политические партии России: история и современность [Текст] / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – 631 с.
702. Политология [Электронный ресурс] : слов.-справоч. / сост. : М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. – Москва : Гардарики, 2001. – 328 с. – Режим доступа : <http://politike.ru/dictionary/286/word/yetnopolitika>.
703. Політична конвенція між Польщею і Україною. 21. 04. 1920 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 618–619.
704. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. : Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
705. Політологічний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://subject.com.ua/political/dict/522.html>.
706. *Поліщук Ю. М.* Національні меншини Правобережної України в політико-правовому полі Російської імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази [Текст] / Ю. М. Поліщук // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 116–131.

707. *Поліщук Ю.* Освіта німецьких колоністів Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття в політико-правовому полі російського царизму [Текст] / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 40. – С. 298–314.
708. *Полный сборник платформ всех русских политических партий* [Текст]. – [изд. втор., исправл. и дополн. по последнимъ резолюціямъ парт. съездовъ]. – Санкт-Петербург, 1906. – 131 с.
709. *Положения о поощрении и защите прав лиц, принадлежащих к меньшинствам* [Электронный ресурс] // *Права человека: изложение фактов.* – [Управление Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека при Отделении Организации Объединенных Наций в Женеве]. – 1998. – № 18 / Rev. 1. – С. 5–12. – Режим доступа : <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet18Rev.1ru.pdf>.
710. *Польовий Л.* Болгари [Текст] / Л. Польовий // *Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії* / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 414–415.
711. *Польовий Л.* Греки [Текст] / Л. Польовий // *Етнонаціональний розвиток України : терміни, визначення, персоналії* / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К., 1993. – С. 422.
712. *Польовий М. А.* Політичні процеси: теорія та практика моделювання [Текст] : моногр. / М. А. Польовий – Одеса : Фенікс, 2011. – 288 с.
713. *Пономарев А. П.* Русские в этнической истории Украины [Текст] / А. П. Пономарев // *Русские в современном мире.* – М., 1998. – С. 116–124.
714. *Попенко Я. В.* Заселення Запорізького Приазов'я німецькими колоністами у XVIII–XX столітті [Текст] / Я. В. Попенко, О. Л. Морозова // *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України* : зб. наук. праць

- V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко (співголова), М. В. Дєдков (співголова), Н. В. Деркач (співголова) та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 79–81.
715. *Попов Н. Н.* Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины [Текст] / Н. Н. Попов. – [2-е изд.]. – Харьков : Пролетарий, 1929. – 318 с.
716. *Попович М. В.* Нарис історії культури України [Текст] / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.: іл.
717. *Портнов А.* Українська держава Павла Скоропадського (1918) і Західноукраїнська Народна Республіка (Л. Цегельський) – практика і теорія консерватизму в українському державному будівництві [Електронний ресурс] / А. Портнов. – Режим доступу : http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/portnov_ukrderg.htm.
718. Постанова Президії Верховної Ради України «Про Звернення Президії Верховної Ради України до громадян України всіх національностей». 26 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1442-12>.
719. Постанова про введення до складу Кабінету Міністрів міністра єврейських справ. 06. 03. 1919 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 500.
720. Постанова Ради Народних Міністрів про боротьбу з протиєврейською погромною агітацією [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 539.

- 721.Постанова Тимчасового Уряду про затвердження Генерального Секретаріату. 3 липня 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 163–164.
- 722.Постанова Української Національної Ради: Проголошення Української держави на українських областях Австрії і Угорщини. 19 жовтня 1918 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 180–181.
- 723.Постанови I Всеукраїнського жіночого з'їзду. 14–15. 09. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 769–771.
- 724.Постанови IV з'їзду УСДРП. 30. 09 – 03. 10. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 806–816.
- 725.*Потапенко М. В.* Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Електронний ресурс] / М. В. Потапенко // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 56. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2009_56/Statti/21.html.
- 726.*Потапенко М. В.* Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] / М. В. Потапенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 90–105.
- 727.*Потапчик Л.* Німці-волиняни [Текст] / Л. Потапчик // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв :

- Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 128–131. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
728. *Приймак Т.* Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року [Текст] / Тома М. Приймак // Український історик. – 1985. – Ч. 1–4 (85–88). – С. 34–45.
729. *Присяжный Н. С.* Первая Конная армия на польском фронте в 1920 году [Текст] / Н. С. Присяжный. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1992. – 64 с.
730. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
731. Програма Української Народної Партії [Текст] // Самостійна Україна : зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ упр. по пресі, 1991. – С. 20–53.
732. Програма Української народної трудової партії. 3 квітня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 113–115.
733. Програмова заява Державного Секретаріату до громадян держави. Не раніше 3 січня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 143–145.
734. Програмове звернення Української Національної Ради: «Український народ!» 5 листопада 1918 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 336–337.
735. Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42769&pf35401=216410>.

736. Проект меморандума Германиї Україні, складений радником посольства Видфельдом. Київ, 1 червня 1918 р. [Текст] // Крах германської окупації на Україні (По документах окупантів) / під ред. М. Горького, І. Минца, Р. Ейдемана. – Москва : Огіз, 1936. – С 94–95.
737. Прохода В. Вождь та військо [Текст] / В. Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : Фенікс, 1992. – С. 109–148.
738. Психологія [Текст] : учеб. [для гуманітар. вузів] / під общ. ред. В. Н. Дружинина. – [2-е изд.]. – Санкт-Петербург : Пітер, 2009. – 656 с.: ил. – (Серія «Учебник для вузів»).
739. Пунжин С. Проблема захисту прав меншинств в міжнародному праві [Текст] / С. Пунжин // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 123–132.
740. Р. М. Жиди [Текст] / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 2 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1993. – С. 670–680.
741. Р. М. Німці на Україні [Текст] / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 5 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 1996. – С. 1768–1774.
742. Рабінович П. Основні права людини [Текст] / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 571–572.
743. Радевич-Винницький Я. До історії українсько-єврейських відносин (згадки про єврейську долю у «Кривавій Книзі» екзильного уряду ЗУНР) [Електронний ресурс] / Я. Радевич-Винницький // Єврейська

- історія і культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 8–9 грудня 1994 р.). – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/eu94a45r.htm>.
744. *Радтке Ф.-О.* Дилемма немецкого социального государства в обращении с иммиграцией [Электронный ресурс] / Франк-Олаф Радтке // Центр независимых социологических исследований. – Режим доступа : http://www.cisr.ru/files/publ/Migr_Radtke.pdf.
745. *Радченко Л. О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років [Текст] / Л. О. Радченко. – Харків, 1996. – 120 с.
746. *Райківський І.* Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918 – 1939 рр. [Текст] / І. Райківський // Галичина. – 2002. – Вип. 8. – С. 70–86.
747. *Райс Е.* Несправедливі обвинувачення [Текст] / Е. Райс // Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – С. 107–108. – Б-ка ім. С. Петлюри. – (Серія : Монографії. Ч. 32).
748. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург, 1 лютого 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055.
749. Распределение населения по главнейшимъ сословіямъ, вероисповеданіямъ, родному языку и по некоторымъ занятіямъ: краткія общія сведенія по Имперіи [Текст] / предисл. : Н. Тройницкий. – Санкт-Петербург : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркіна, 1905. – 43 с., [1] л. карт.; 37 см. – (Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год / под ред. Н. А. Тройницкого).
750. *Рафальський О. О.* Історіографічні нотатки про політико-правове становище національних меншин у 1917–1920 роках [Текст] / О. О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і

- етнонаціональних досліджень НАН України. – 2000. – Вип. 14. – С. 195–207.
751. *Рафальський О. О.* Національні меншини України у ХХ столітті [Текст] : історіограф. нарис / О. О. Рафальський ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Полюс, 2000. – 447 с.
752. *Рафес М. Г.* Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда») [Текст] / М. Г. Рафес. – Москва : Гос. изд-во, 1920. – 168 с.
753. *Рафес М. Г.* Очерки по истории «Бунда» [Текст] / М. Г. Рафес. – Москва : Москов. рабочий, 1923. – 440 с.
754. Реализация особых прав и содействие осуществлению дополнительных мер по защите меньшинств [Электронный ресурс] // Права человека: изложение фактов. – [Управление Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека при Отделении Организации Объединенных Наций в Женеве], 1998. – № 18 / Rev. 1. – С. 13–23. – Режим доступа : <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet18Rev.1ru.pdf>.
755. Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в ХХ в. [Текст] : в 3 т. Т. 3 / сост. И. Левин ; под ред. С. Диманштейна ; Ком. акад. ; Комис. по изучению нац. вопроса. – Москва : Изд-во Ком. акад., 1930. – 467 с.
756. *Реєнт О.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) [Текст] / О. Реєнт, О. Сердюк // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2004. – Вип. VII. – С. 5–47.
757. Резолюция по национальному вопросу Седьмой (Апрельской) Всероссийской конференции РСДРП(б). Петроград, 24–29 апреля (7–12 мая) 1917 г. [Текст] // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I : 1898–1925. – [изд. седьмое] / Ин-т

- Маркса – Энгельса – Ленина – Сталина при ЦК КПСС. – Москва : Госполитиздат, 1953. – С. 332, 345–346.
- 758.Резолюції I Всеукраїнського селянського з'їзду. 28. 05. – 02. 06. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 347–353.
- 759.Резолюції Полтавського губернського українського з'їзду. 21–22. 05. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 323–325.
- 760.Резолюції установчого з'їзду УПСР. 04–05. 03. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 132–135.
- 761.Резолюція західноукраїнського секретаріату Єврейської соціал-демократичної партії «Поале-Сіон». 3 квітня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 3, кн. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – С. 123–124.
- 762.Релігієзнавство: конспект лекцій [Електронний ресурс] : навч. посіб. – К., 2006. – 142 с. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-262.html>.
- 763.*Речистер Б.* К истории антисемитизма. Разгром галицких евреев в годы Первой мировой войны [Электронный ресурс] / Б. Речистер // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf18-02.htm>.
- 764.*Римаренко С. Ю.* Права нації та права людини: між Сціллою та Харібдою [Текст] / С. Ю. Римаренко. – К. : Світогляд, 2005. – 78 с.

765. *Римаренко С. Ю.* Самовизначення особи, нації, держави: (Етнополітологічний аналіз) [Текст] : моногр. / С. Ю. Римаренко. – К. : Юрид. кн., 1999. – 543 с.
766. *Римаренко Ю.* Національний розвій України: проблеми і перспективи [Текст] / Ю. Римаренко. – К. : Юрінком. – 1995. – 272 с.
767. Робітнича газета. – 1917. – 9 груд.
768. Розписка міністра єврейських справ УНР П. Красного про одержання 15 тисяч польських марок, пожертвованих С. Петлюрою на допомогу єврейським біженцям з України. 18 лютого 1921 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 125.
769. Розпорядження Генерального секретарства внутрішніх справ про недоторканість особи та її житла. 1 листопада 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 384.
770. Розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ про право громадянства. 10 квітня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 337–338.
771. Розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ про спеціальні вимоги до урядників державної адміністративної служби. 18 березня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 289–292.
772. Розпорядок Державного секретаріату судівництва про печатки і вивіски. 2 березня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 267–268.

773. Розпорядок Державного секретаріату судівництва про тимчасову організацію нотарів. 1 березня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 262–263.
774. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Н. Ю. Ротар. – Чернівці, 1996. – 22 с.
775. Ротар Н. Ю. Теорія політичної участі [Текст] : навч. посіб. / Н. Ю. Ротар ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. – 167 с. : табл.
776. Ротшильд Дж. Етнополітика [Текст] / Джозеф Ротшильд // Етнос и политика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 161–165.
777. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. [Текст] / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с. : іл. – (Україна крізь віки : в 15 т. Т. 10).
778. Рукописні замітки члена Української Національної Ради о. Олександра Стефановича про події у Львові [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 251–284.
779. Рябошапко Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) [Текст] : моногр. / Л. І. Рябошапко. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 484 с.
780. Рябчук М. Спокута метафізичних провін [Текст] / М. Рябчук // Ковальчик А. Пан Петлюра? – Б. м. : Акта – 2011. – С. 5–23.
781. Сабалдашов В. Немецкие колонисты на Николаевщине [Текст] / В. Сабалдашов // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2006. – С. 159–196. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).

782. *Савинов Л. В.* Концепт нации, конституция и этнополитика [Текст] / Л. В. Савинов // *Ценности и смыслы*. – 2009. – № 3. – С. 75–91.
783. *Савинов Л. В.* Смыслы и ценности этнополитики [Текст] / Л. В. Савинов // *Ценности и смыслы*. – 2009. – № 1. – С. 29–36.
784. *Савинов Л. В.* Этнонациональная политика: принципы субсидиарной модели [Текст] / Л. В. Савинов // *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї*. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – Спецвипуск : Політичний менеджмент. – С. 194–202.
785. *Савченко В. А.* Симон Петлюра [Текст] / В. А. Савченко ; худож.-оформ. Л. Д. Киркач-Осипова. – Харьков : Фолио, 2006. – 415 с. – (Серия «Время и судьбы»).
786. *Савченко В.* Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование [Текст] / В. А. Савченко. – Харьков : Фолио, 2000. – 368 с. – (Жизнь знаменитых людей).
787. *Савчук В.* Документи держархіву Львівської області про діяльність німецьких колоній в Галичині в кінці XVIII – на поч. XX ст. [Текст] / В. Савчук // *Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення* : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 90–91. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
788. *Самарцев І.* Євреї в Україні на початку XX ст. [Текст] / І. Самарцев // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 4. – С. 19–29.
789. *Самостійна Україна* [Текст] : зб. програм укр. політ. партій поч. XX ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ упр. по пресі, 1991. – 82 с.
790. Саркозі признав провал мультикультуралізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsmarket.com.ua/2011/02/sarkozi-priznav-proval-multikulturalizmu/>.

- 791.Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917 [Текст] / сост. И. В. Козьменко ; под ред. Е. А. Адамова. – Москва : Госполитиздат, 1952. – 463 с.
- 792.*Сергійчук В.* Етапи переселення німців в Україну [Текст] / В. Сергійчук // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.– Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 43–66. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
- 793.*Сергійчук В.* Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах [Текст] / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 543 с.
- 794.*Сергійчук В.* Симон Петлюра і єврейство [Текст] / В. Сергійчук. – [вид. 2-е, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 152 с.
- 795.*Сергійчук В.* Українські державники. Симон Петлюра [Текст] / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 568 с.
- 796.*Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів [Текст] / В. Сергійчук ; Ін-т дослідж. модерної історії України ; Фондація ім. С. Петлюри. – К. : Козаки, 1996. – 122 с.
- 797.*Сиволапов В. О.* Питання кількісного представництва національних меншин у Центральній Раді (травень – липень 1917 р.) [Електронний ресурс] / В. О. Сиволапов // Історичні записки. – 2008. – Вип. 20, ч. 1. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/sivolapov.pdf.
- 798.Симон Петлюра [Текст] : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – 238 с. – Б-ка ім. С. Петлюри. – (Серія : Монографії. Ч. 32).
- 799.Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 1 [Текст] / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. – 480 с.

- 800.Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 2 [Текст] / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США ; Б-ка ім. С. Петлюри в Парижі, 1979. – 627 с.
- 801.Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3 [Текст] / Симон Петлюра ; упоряд. В. Сергійчук. – К. : В-во ім. О. Теліги, 1999. – 616 с.
- 802.Симчишин О. С. Діяльність бундівських організацій у Правобережній Україні на початку ХХ століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. С. Симчишин. – Черкаси, 2007. – 21 с.
- 803.Синоптикусь [*Реннер К.*]. Государство и нація. Изследование съ государственной правовой точки зрения возможныхъ принциповъ разрешенія національного вопроса. (Къ національному вопросу въ Австріи) [Текст] / К. Реннер ; пер. Г. С. Михаловскаго. – Санкт-Петербургъ : Книгоизд. «Искры», 1906. – 62 с.
- 804.Сіреджук П. Німецька колонізація Прикарпаття [Текст] / П. Сіреджук // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.– Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 109–114. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).
- 805.Сірополко С. Історія освіти в Україні [Текст] / Степан Сірополко ; Укр. вільний ун-т ; Друзі т-ва ім. Г. Ващенко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
- 806.Скальський В. Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] / В. Скальський // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 185–202.
- 807.Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 року [Текст] / П. Скоропадський ; редкол. : Я. Пеленський (голов. ред.) та ін. – К.– Філадельфія, 1995. – 495 с.
- 808.Скоропадський П. Спомини [Текст] / П. Скоропадський ; передм. Г. В. Папакіна. – К. : Україна, 1992. – 112 с.
- 809.Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень [Текст] / уклад. : Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко,

- Г. М. Сюта та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с. – (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
810. *Смелзер Н.* Соціологія [Текст] / Н. Смелзер. – Москва : Феникс, 1994. – 688 с.
811. *Смит М. Дж.* Аналітичний набросок плюралізму [Текст] / М. Дж. Смит // Етнос і політика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 187–189.
812. *Смит Э. Д.* Образование наций [Текст] / Энтони Д. Смит // Етнос і політика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 86–94.
813. *Сміт Е. Д.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія [Текст] / Ентоні Д. Сміт. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с.
814. *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність [Текст] / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращука. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
815. *Снісаренко Н.* Національно-персональна автономія [Текст] / Н. Снісаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 338–339.
816. *Соколовский С. В.* Права меньшинств: антропологические, социологические и международно-правовые аспекты [Электронный ресурс] / С. В. Соколовский. – Москва : Москов. обществ. науч. фонд, 1997. – 217 с. – Режим доступа : http://polbu.ru/sokolovsky_prava/.
817. *Соколовська Г. М.* Греки Півдня України: історія та сучасність [Текст] / Г. М. Соколовська // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 114–116.

818. *Солдатенко В. Ф.* Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії [Текст] / В. Ф. Солдатенко // *Гілея*. – 2005. – Вип. 1. – С. 87–151; Вип. 2. – С. 68–103; Вип. 3. – С. 50–72.
819. *Солдатенко В.* Етнонаціональні чинники і проблема національних меншин у концепції і практичному досвіді Української революції (1917–1920 рр.) [Текст] / В. Ф. Солдатенко // *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. – 2008. – Т. XIX. – С. 351–365.
820. *Солдатенко В.* Єврейське представництво в Центральній Раді [Електронний ресурс] / В. Ф. Солдатенко. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
821. *Солдатенко В. Ф.* Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій [Текст] / В. Ф. Солдатенко // *Гілея*. – 2007. – Вип. 10. – С. 4–18; 2008. – Вип. 11. – С. 4–19; Вип. 12. – С. 4–14.
822. *Солдатенко В. Ф.* Новітні тенденції та актуальні проблеми історіографічного освоєння досвіду Українського національного руху у 1917–1922 роках [Текст] / В. Ф. Солдатенко // *Гілея*. – 2009. – Вип. 20. – С. 4–30.
823. *Солдатенко В. Ф.* Перший всеукраїнський з'їзд рад [Текст] / В. Ф. Солдатенко // *Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8 : Па – Прик.* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 169–170.
824. *Солдатенко В.* Українська революція і етнонаціональні відносини: Проблеми дослідження [Текст] / В. Солдатенко // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 1999. – Вип. 8. – С. 3–20. – (Серія : Політологія і етнологія).

825. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: іст. нарис [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
826. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920) [Текст] / В. Ф. Солдатенко ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Кн. пам'яті України ; Просвіта, 1999. – 507 с.
827. *Сорокин П. А.* Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет [Текст] / П. А. Сорокин ; Ин-т социологии. – Москва : Наука, 1994. – 560 с. – (Социологическое наследие).
828. *Сосюра В.* Третя рота [Текст] // Вибрані твори : в 2 т. Т. 2 : Поєми. Роман / В. М. Сосюра. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 238–507. – (Б-ка укр. л-ри. Новітня укр. л-ра).
829. Социалистическая еврейская рабочая партия [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/13912>.
830. Список погромленных пунктов (сентябрь – декабрь 1917 г) [Текст] // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 205–206.
831. *Ставицька Н.* Державна національно-культурна політика серед національних меншин в добу Української революції [Текст] / Н. Ставицька // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 9. – С. 86–90. – (Серія : Політологія і етнологія).
832. *Сталин И. В.* Выступления на VII (апрельской) конференции РСДРП (большевиков). 24–29 апреля 1917 г. [Текст] // Сочинения. Т. 3 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 48–57.

833. *Сталин И. В.* Как понимает социал-демократия национальный вопрос? [Текст] // Сочинения. Т. 1 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 32–55.
834. *Сталин И. В.* Марксизм и национальный вопрос [Текст] // Сочинения. Т. 2 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 290–367.
835. *Сталин И. В.* На пути к национализму (Письмо с Кавказа) [Текст] // Сочинения. Т. 2 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 285–289.
836. *Сталин И. В.* Об отмене национальных ограничений [Текст] // Сочинения. Т. 3 / И. В. Сталин. – Москва : ОГИЗ ; Гос. изд-во полит. л-ры, 1946. – С. 16–19.
837. *Старух А.* Национальный вопрос в теории и практической деятельности еврейских политических партий Украины в период Центральной Рады [Текст] / О. В. Старух // Еврейское население Юга Украины: Исследования, воспоминания, документы : ежегодник / редкол. : Ф. Г. Турченко и др. ; Запорож. ун-т ; Запорож. гор. отд-ние о-ва «Украина-Израиль». – Харьков–Запорожье : Евр. мир, 1998. – С. 138–146.
838. *Старух О. В.* Євреї України і боротьба навколо питання державного устрою в добу Центральної Ради [Текст] / О. В. Старух // Еврейское население Юга Украины : Первые запорожские чтения : докл. и сообщ., 29–30 мая 1997 г. – Запорожье, 1997. – С. 81–86.
839. *Старух О.* Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Центральної Ради [Текст] / О. В. Старух // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. : доп. і повідомл. Міжнар. наук. конгресу, (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 237–242.
840. *Старух О. В.* Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти [Текст] / О. В. Старух // Українська революція: 1917 –

- початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – С. 65–118.
841. Статистический ежегодникъ Россіи. 1916 г. (Годъ тринадцатый). Вып. 1 [Текст]. – Москва–Петроград : Изд. Центр. статист. комитета, 1918. – 121 с.
842. Стаття Д. Антоновича «Центральна Рада». 31. 03. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 106–107.
843. Стаття д-ра К. Левицького «Два закони про вибори до Сойму Західної Области Української Народної Республіки». 20 серпня 1919 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 407–410.
844. Стаття М. С. Грушевського «Українці» [Текст] // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / редкол. : І. Ф. Курас (голова), М. І. Панчук та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 10–26.
845. Стаття М. Ткаченка «Волею та правом народу українського...» 30. 03. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 97–102.
846. Стаття Г. Хоткевича з критикою оцінки І Універсалу УЦР в «Известиях Харьковского совета рабочих и солдатских депутатов». 24. 06. 1917 р. [Текст] // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – С. 487–488.
847. Статут повітових органів Української Національної Ради. Не раніше 16 листопада 1918 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 10–13.

848. *Стахів М.* Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва [Текст] / М. Стахів // Правничий Вісник. – 1970–1971. – Кн. 3. – С. 30–43.
849. *Стахів М.* Західня Україна: нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 [Текст] : у 6 т. Т. 4 / Матвій Стахів ; Український Робітничий Союз ; Національно-освітня бібліотека. – Скрантон: Друкарня Народної Волі, 1960. – 192 с.
850. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР [Текст] : у 7 т. Т. 1 : Власними силами / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1962. – 272 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).
851. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР [Текст] : у 7 т. Т. 3 : Україна між двома силами / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-іст. б-ка в Скрантоні, 1963. – 277 с. – (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека Українознавства. Т. 10).
852. *Стопчак М. В.* Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.) [Текст] : історіограф. нарис / М. В. Стопчак. – Вінниця, 2010. – 809 с.
853. *Стрикун І.* Націонал-державна політика в програмних положеннях та діяльності загальноросійських і білоруських національних партій 1917 р. [Текст] / І. Стрикун // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 137–149.
854. *Субтельний О.* Україна: історія [Текст] / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.: іл.
855. *Суліменко О. Г.* Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / О. Г. Суліменко. – Режим доступу : <http://dissert.com.ua/contents/28626.html>.

856. *Табачник Д.* Вбивство Симона Петлюри [Текст] / Д. Табачник // Український історичний журнал. – 1992. – № 7/8. – С. 112–123; № 9. – С. 122–128.
857. *Табачник Д.* Постріли на тихій вулиці Расін (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри) [Текст] / Д. Табачник // Київська старовина. – 1999. – Ч. 1. – С. 146–155; Ч. 2. – С. 154–168.
858. Тайний договір між Австро-Угорщиною та Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини. Не раніше 27 січня 1918 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 150–151.
859. *Такер Р.* Сталин: Путь к власти. 1879–1929. История и личность [Текст] / Р. Такер ; общ. ред. и послесл. В. С. Лельчука. – Москва : Прогресс, 1991. – 480 с.
860. *Тарасюк Д.* Без вини виноватые (Еврейские погромы в годы Гражданской войны в России) [Текст] / Д. Тарасюк // Карта. – Б. д. – № 28–29. – С. 86–88.
861. Татари в Україні [Текст] : наук.-допоміж. бібліогр. покажч., 1917–1941 / уклад. : Н. А. Дехтярьова, Є. Г. Кузнецова, Н. Л. Македон. – К. : Кн. палата України, 1997. – 129 с. – (Етноси України).
862. Телеграма голови Бердичівської єврейської громадської Управи Червоненкіса до Головного Отамана військ УНР С. Петлюри про становище в повіті. 6 вересня 1919 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 117–118.
863. Телеграма Голови Управи Погребищенської єврейської громади Гарника Головному Отаманові військ УНР Петлюрі з проханням залишити для охорони міста коменданта Супруненка. 23 вересня 1919 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство /

- Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 118–119.
864. Телеграма Головного Отамана військ УНР С. Петлюри коменданту тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів, і повідомляти про це населення. 17 червня 1919 року [Текст] // Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / Володимир Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 103–104.
865. Телеграма Львівського єврейського комітету президенту США Вудро Вільсону з протестом проти насильницької мобілізації євреїв до польського війська. 14 листопада 1918 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 1. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 432.
866. Телеграмма подольского губернского комиссара министру внутренних дел петлюровской Директории о грабежах и насилиях польских легионеров. 18 сентября 1919 г. [Текст] // Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 2 : Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. С. М. Короливского. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 368.
867. *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні [Текст] / Валерій Тертичка. – К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
868. *Тима П.* Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини [Текст] / П. Тима, І. Хруслінська. – К. : Дух і літера, 2011. – 328 с.
869. *Тимофієнко В.* Церкви німецьких колоністів у Південній Україні [Текст] / В. Тимофієнко // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 390–398. – (Серія «Україна: історія і сучасність». Вип. 1).

870. *Тимофіїв М.* Жиди і народне господарство України [Текст] / М. Тимофіїв // Хліборобська Україна. Кн. 4. – Відень, 1922–1923. – С. 237–299.
871. Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 213–214.
872. Тимчасова постанова про утворення та формування військової жандармерії Української Народної Республіки. 14. 03. 1920 р. [Текст] // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 607–608.
873. Тимчасовий основний закон про державну самостійність Західно-Української Народної Республіки. 13 листопада 1918 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 5–6.
874. *Тинченко Я.* Вбивця Петлюри [Текст] / Я. Тинченко // Політика і культура. – 2001. – № 29. – С. 42–43.
875. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1 [Текст] / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.: іл.
876. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2 [Текст] / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.: іл.
877. *Тихомирова Є. Б.* Конфліктологія та теорія переговорів [Текст] : підруч. / Є. Б. Тихомирова, С. Р. Постоловський. – Рівне : Перспектива, 2007. – 389 с.

878. *Тишков В. А.* Теория и практика мультикультурализма [Текст] / В. А. Тишков // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. : В. С. Малахова, В. А. Тишкова. – Москва : Ин-т этнолог. и антрополог. РАН, 2002. – С. 331–350.
879. *Тишков В. А.* Этнополитология: политические функции этничности [Текст] : учеб. [для вузов] / В. А. Тишков, Ю. П. Шабаев. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2011. – 376 с. – (Серия: Библиотека факультета политологии МГУ).
880. *Ткаченко В.* Криза мультикультуралізму й проблеми єдиного освітнього поля [Текст] / В. Ткаченко // День. – 2011. – 21 лип.
881. *Товт М. М.* Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку) [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / М. М. Товт ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 16 с. – Режим доступу : <http://mydisser.com/ru/catalog/view/6/41/3705.html>.
882. Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри [Текст]. – Прага–К. : Вид. Закордонної делегації УСДРП, 1928. – 86 с.
883. Третій Універсал Української Центральної Ради. 7 листопада 1917 р. [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 398–401.
884. *Трофимович Д. Н.* Этнополитика как фактор стабилизации общества [Текст] // Беларусь у сучасным свеце : материалы XI Междунар. конф., посвящ. 91-летию образов. Белорус. гос. ун-та, 30 октября 2012 г. / редкол. : В. Г. Шадурский и др. – Минск : Изд. центр БГУ, 2012. – С. 350–351.
885. *Троцкий И.* Еврейские погромы на Украине и в Белоруссии (1918–1920 гг.) [Текст] / Илья Троцкий // Книга о русском еврействе. 1917–

- 1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – С. 56–69.
886. *Тузмухамедов Р.* Национальные меньшинства под защитой международного права [Текст] / Р. Тузмухамедов // Государство и право. – 1996. – № 2. – С. 109–118.
887. *Турченко Г. Ф.* Національний рух німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917–1918 рр.: проект «Крим-Таврія» [Текст] / Г. Ф. Турченко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 р. / за заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ, 2005. – С. 169–173.
888. *Турченко Г. Ф.* Особливості етносоціальних змін у південноукраїнському регіоні в 1914–1917 рр. [Текст] / Г. Ф. Турченко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. / ред. кол. : В. О. Котигоренко (співголова), М. В. Дедков (співголова), Н. В. Деркач (співголова) та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація ; ЗНТУ ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 135–140.
889. *Тютюкин С. В.* Меньшевики [Текст] / С. В. Тютюкин // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 227–242.
890. *Тютюкин С. В.* Политическое пробуждение России на рубеже XIX–XX веков [Текст] / С. В. Тютюкин // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 69–83.

891. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 [Текст] / *О. Удовиченко.* – К. : Україна, 1995. – 206 с.
892. Указ Ради Народних Міністрів Української Республіки з 18 серпня 1919 р. (Протокол засідання № 171) [Текст] // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 81–83.
893. Україна. Евреи на территории Украины до конца 18 в. [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/15408>.
894. Україна. Евреи Украины 1914–1920 гг. [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/15410>.
895. Україна і Польща в документах. 1918–1922. Ч. I [Текст] / уклад. та ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто : НТШ, 1983. – 456 с. – (Джерела до історії України-Руси. Т. XII).
896. Україна і Польща в документах. 1918–1922. Ч. II [Текст] / уклад. та ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто : НТШ, 1983. – 468 с. – (Джерела до історії України-Руси. Т. XII).
897. Україна і Росія в історичній ретроспективі [Текст] : нариси в 3 т. Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – 504 с.
898. Україна і Росія в історичній ретроспективі [Текст] : нариси в 3 т. Т. 2 : Радянський проект для України / редрада : акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій ; Ін-т іст. України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – 531 с.

899. Україна в ХХ столітті [Текст] : зб. док. і матеріалів (1900–1939) / упоряд. А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : ІЗМН, 1997. – 448 с.
900. Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1911–1916 [Текст] : довід. вид. / О. Донік, В. Молчанов, В. Любченко та ін. ; НАН України ; Ін-т історії України. – К., 2007. – 147 с.
901. Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918 [Текст] : довід. вид. / А. П. Гриценко, О. Й. Щусь ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 402 с.
902. Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1919 [Текст] : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 236 с.
903. Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1920 [Текст] : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2005. – 311 с.
904. Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1921 [Текст] : довід. вид. / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2006. – 289 с.
905. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми [Текст]. – Львів, 2004. – 406 с.
906. Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення) [Текст]. – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – 264 с.
907. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) [Текст] : наук.-бібліограф. вид. / редкол. : О. С. Онищенко (голова) та ін. ; НАН України. ; Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського. – К., 2001. – 816 с.
908. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали [Текст] : у 3 т. Т. 1 / упоряд. : Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – 510 с.
909. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали [Текст] : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. – К. :

- Наук. думка, 1996. – 588 с. – Бібліогр. у підрядк. прим. – (Серія «Джерела новітньої історії»).
910. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали [Текст] : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. – К. : Наук. думка, 1997. – 424 с. – Показч.: с. 349–418. – Бібліогр. у підрядк. прим. – (Серія «Джерела новітньої історії»).
911. Українське державотворення: невитребуваний потенціал [Текст] : словн.-довід. / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
912. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали [Текст] / редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. ; Ін-т іст. України НАН України ; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України ; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 1024 с. – Бібліогр. у підрядк. прим. – Показч.: с. 973–998. – (Серія «Джерела до вивчення історії Української революції»).
913. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали [Текст] : зб. док. / упоряд. : В. Ф. Шевченко та ін. – К. : Фенікс, 1993. – 336 с.
914. *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 (Доба Української Центральної Ради) [Текст] / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 202 с.
915. *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 (Доба Гетьманату Павла Скоропадського) [Текст] / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 321 с.
916. *Уолцер М.* Про толерантність [Текст] / М. Уолцер ; пер. з англ. М. Лупішко. – Харків : Вид. група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.

917. Уряд схвалив проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245011289&cat_id=244274160.
918. Уряди Української Держави – Документи [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=1219503.
919. Урядове звернення 7 серпня 1919 р. до громадян та робітників євреїв України [Текст] // Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 78–80.
920. Урядове звернення Директорії УНР про недопустимість єврейських погромів в Україні, які провокують більшовики. Лютий 1919 р. [Текст] // Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 250–251.
921. *Устименко В. М.* Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) [Текст] / В. М. Устименко ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Ін-т іст. України, 2010. – 144 с.
922. *Устименко В. М.* Етнополітичні процеси в Українській Державі 1918 року [Текст] / В. М. Устименко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : матеріали Всеукр. наук. конф., 19–20 трав. 2008 р. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – С. 267–275.
923. *Устименко В. М.* Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради [Текст] / В. М. Устименко // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 147–182.
924. *Устименко В.* Національно-персональна автономія: теорія, історія і практика [Текст] / В. М. Устименко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН

- України. – 1998. – Вип. 5. – С. 104–113. – (Серія : Політологія і етнологія).
925. *Устименко В. М.* Формування правничої бази для регулювання міжетнічних відносин у період Української Центральної Ради [Текст] / В. М. Устименко // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 79–88.
926. Устрій державний Західно-Української Народної Республіки (Галицької Республіки). 12 квітня 1921 р. [Текст] // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т. 2. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 550–564.
927. *Фалалеева И. Н.* Субъект и объект этнонациональной правовой политики: проблемы определения элементного состава [Текст] / И. Н. Фалалеева // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2012. – № 2 (17). – С. 92–98.
928. *Фалькевич І.* Про великодержавницький і український шовінізм [Текст] / І. Фалькевич. – Харків, 1930. – 96 с.
929. *Феденко П.* Повстання Нації [Текст] / П. Феденко // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП Фенікс, 1992. – С. 76–108.
930. *Федуняк С. Г.* Цивілізаційна консолідація у сфері безпеки [Текст] / С. Г. Федуняк // Політика і час. – 2003. – № 6. – С. 77–80.
931. *Феллер М.* Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них [Текст] / М. Феллер. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 240 с.
932. *Фельдман А.* Угода Жаботинський–Славинський. Сторінка з історії українсько-єврейських взаємин [Текст] / Алек Фельдман // Сучасність. – 1976. – Ч. 10 (190). – С. 109–116.
933. *Ферниволл Дж. С.* Плюральное общество [Текст] / Дж. С. Ферниволл // Этнос и политика : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 186–187.

934. *Финкельштейн Ю.* Загадка Симона Петлюры или парадокс антисемитизма [Текст] / Ю. Финкельштейн // Новое русское слово. – 1995. – 1 декаб.
935. *Фисанов В. П.* Национальные проблемы Австро-Венгрии во внешней политике США в 1917–1918 гг. [Текст] / В. П. Фисанов // Нации и национальный вопрос в странах Центральной и Восточной Европе во второй половине XIX – нач. XX в. – Москва : Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР. – 1991. – С. 269–279
936. *Фісанов В. П.* Політико-національна єдність як передумова сталого й гнучкого суспільного розвитку України [Текст] / В. П. Фісанов // Агора. – 2006. – Вип. 3. – С. 42–49.
937. *Франкель Дж.* Российская империя и Советский Союз [Текст] / Джонатан Франкель // Барнави Э. Евреи и XX век : аналит. словарь / Э. Барнави, С. Фридлендер ; пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др. ; под общ. ред. Т. А. Баскаковой. – Москва : Текст ; Лехаим, 2004. – С. 504–529.
938. *Франко І.* Свобода і автономія [Текст] // Твори в 50-ти томах. Т. 45 : Філософські праці / І. Франко ; [за ред. В. Ю. Євдокименка]. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 439–447.
939. *Френкін М.* Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі [Текст] / М. Френкін // Сучасність. – 1981. – Ч. 3–4 (243–244). – С. 112–125; Ч. 5 (245). – С. 55–64.
940. *Фукуяма Ф.* Идентичность и миграция [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа : <http://n-europe.eu/content/?p=1290>.
941. *Хантингтон С.* Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности [Текст] / С. Хантингтон ; пер. с англ. А. Башкирова. – Москва : АСТ ; Транзиткнига, 2004. – 635, [5] с. – (Philosophy).
942. *Харченко В.* Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції [Текст] / В. Харченко // Симон Петлюра та

- українська національна революція : зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К. : Рада, 1995. – С. 218–256.
943. *Харченко Т.* До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917–1918 роках [Текст] / Т. Харченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 46–55. – (Серія : Політологія і етнологія).
944. *Хитерер В.* Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 г. [Электронный ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступа : <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>.
945. *Хитерер В.* Еврейские погромы и самооборона в Российской империи [Электронный ресурс] / В. Хитерер // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступа : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf20-02.htm>.
946. *Хитерер В.* К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны [Текст] / В. Хитерер // Євреї в Україні: історія, культура, традиції : зб. наук.-публіц. статей. – К., 1997. – С. 78–90.
947. *Хитерер В.* Погромы, вчинені частинами російської армії в Галичині [Електронний ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступа : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.
948. *Хитра А.* Державно-правові погляди Павла Скоропадського [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук / А. Хитра. – Львів, 2003. – Режим доступа : <http://disser.com.ua/contents/17379.html>.
949. *Хміль І.* Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917 [Текст] / І. Хміль // Енциклопедія історії України : у

- 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 658.
950. *Хміль І.* Всеукраїнський національний конгрес 1917 [Текст] / І. Хміль // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 659–660.
951. *Хміль І.* Петлюра і петлюрівщина [Текст] / І. Хміль // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 107–119.
952. *Хонигсман Я.* Политические партии евреев Галиции в конце XIX – начале XX вв. [Электронный ресурс] / Я. С. Хонигсман // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступа : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf21-02.htm>.
953. *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні [Текст] / Я. С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 66–75.
954. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. [Текст] : у 4 т. Т. I / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 152 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. перша).
955. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. [Текст] : у 4 т. Т. II / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 204 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. друга).
956. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. [Текст] : у 4 т. Т. III / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 160 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. третя).

957.Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. [Текст] : у 4 т. Т. IV / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – 192 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріяли. Кн. четверта).

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 1063 Генеральний Секретаріат / Рада Народних Міністрів УНР. 1917–1918 рр.

оп. 1

958.Спр. 1. Протоколи засідань Генерального Секретаріату. Червень – грудень 1917 р.

Ф. 1065 Рада Народних Міністрів УНР. 1918–1923 рр.

оп. 1

959.Спр. 228. Закон Ради Народних Міністрів УНР про перехід навчальних установ, просвітних інституцій до відома Міністерства єврейських справ. 1919 р.

оп. 2

960.Спр. 475. Закон про асигнування в розпорядження Міністерства єврейських справ 2 млн. грн. на видачу допомоги євреям-біженцям з України. Квітень 1921 р.

оп. 4

961.Спр. 5. Постанови та закони Директорії і документи до них. 1918–1919 рр.

962.Спр. 57. Постанови Директорії про асигнування коштів Міністерству єврейських справ. 7 жовтня 1921 р.

Ф. 1078 Головне управління Генерального штабу Армії УНР. 1918–1924 рр.

оп. 2

963.Спр. 27. Зведення про політично-економічне становище по губерніях України. 1918–1919 рр.

Ф. 1092 Міністерство внутрішніх справ УНР. 1917–1921 рр.

оп. 2

964.Спр. 9. Постанови земського зібрання про боротьбу з протиеврейською пропогандою. 1918–1919 рр.

965.Спр. 24. Листування з канцелярією політичного департаменту, повітовими комісарами про єврейський погром в Ольгопольському пов. 3–22 січня 1919 р., 103 арк.

966.Спр. 345. Про перешкоди єврейським партіям в їх діяльності місцевою владою. 28 травня 1920 р.

967.Спр. 404. Про діяльність єврейських партій і спілок. 1920 р.

оп. 4

968.Спр. 6. Постанова МВС Директорії про роботу особливої слідчої комісії по єврейських справах. 1919 р.

969.Спр. 13. Журнали засідань Ради Міністрів. 1919 р.

Ф. 1115 Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.

оп. 1

970.Спр. 2. Комунікат Польського виконавчого комітету на Русі до Центральної Ради з питань самостійної України. 30 червня – 30 вересня 1917 р.

Ф. 1123 Особлива слідча комісія по розслідуванню протиеврейських погромних подій при Раді Народних Міністрів УНР. 1919 р.

оп. 1

971.Спр. 32. Листування з Міністерством єврейських справ про погромну агітацію в ч. «Україна» в ст. «Єдиний вихід». 1919 р.

972. Спр. 34. Листування з Міністерством єврейських справ про погромну агітацію у відозвах до населення і війська. 1919 р.

973.Спр. 36. Закон (копія) УНР про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій та пояснююча записка до нього. 1919 р.

- 974.Спр. 37. Протоколи засідання Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій.
- 975.Спр. 39. Листування з Міністерством юстиції про роботу Особливої слідчої комісії. 30 липня – 29 жовтня 1919 р.
- Ф. 1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918 р.
оп. 1
- 976.Спр. 244. Довідки інформаційного відділу про активних членів ОЄСРП. 1918 р.
- Ф. 1429 Канцелярія Директорії УНР. 1917–1938 рр.
оп. 2
- 977.Спр. 15. Копія інтерв'ю С. Петлюри для італійського часопису «Л'Ідеа національ». 10 березня 1920 р.
- 978.Спр. 115. Бюлетні єврейського пресового бюро на Україні про погроми, становище еміграції та її захист з боку Комітету єврейських біженців. 1917–1938 рр.
оп. 5
- 979.Спр. 10. Листування з Міністерствами народної освіти й мистецтва, єврейських справ. 1918–1920 рр.
- Ф. 1748 Міністерство єврейських справ УНР. 1917–1918 рр.
оп. 1
- 980.Спр. 97. Копії законопроектів і доповідей Міністерства єврейських справ Центральної Ради про становище освіти євреїв на Україні, асигнування засобів на організацію курсів і видання підручників. 1917–1918 рр.
- Ф. 1854 Міністерство єврейських справ. 1917–1918 рр.
оп. 1
- 981.Спр. 1. Закони гетьманської Ради Міністрів. Заяви співробітників Міністерства єврейських справ про надання допомоги. 1918 р.
- 982.Спр. 2. Циркуляри про запобігання погромам. 1918 р.

- 983.Спр. 4. Циркулярна телеграма про утворення національно-персональної автономії. 1918 р.
- 984.Спр. 5. Протоколи засідання Секретарства з єврейських справ. 1917–1918 рр.
- 985.Спр. 7. Накази гетьманського Міністерства з єврейських справ. 1918 р.
- 986.Спр. 8. Протести єврейських буржуазно-націоналістичних рад проти відміни національно-персональної автономії. 1918 р.
- 987.Спр. 10. Листування про асигнування засобів для утримання співробітників Міністерства єврейських справ. 1918 р.
- 988.Спр. 18. Резолюція єврейського з'їзду про погроми. 1918 р.
- 989.Спр. 20. Циркуляри Міністерства єврейських справ. 1918 р.
- 990.Спр. 86. Чернетка статті з питань національно-персональної автономії. 1918 р.
- 991.Спр. 169. Листування з гетьманським Міністерством освіти. Списки єврейських середніх навчальних закладах по губерніях України і анкетні дані про них. 1918 р.
- Ф. 2060 Народне міністерство єврейських справ УНР. 1919 р.
оп. 1
- 992.Спр. 1. Закон петлюрівської Ради Міністрів про штати Міністерства єврейських справ, списки співробітників і його структура. 1919 р.
- 993.Спр. 2. Копії закону і постанова петлюрівської Ради Міністрів і пояснювальна записка до законопроектів Міністерства з єврейських справ УНР. 1919 р.
- 994.Спр. 4. Постанова Ради Міністрів і накази Міністерства єврейських справ. Січень 1919 р.
- 995.Спр. 7. Постанова петлюрівської Ради Міністрів і пояснювальна записка Міністерства єврейських справ про асигнування грошових засобів у розпорядження Міністерства єврейських справ та списки погромлених пунктів. 1919 р.

- 996.Спр. 8. Виступ представника єврейської партії «Бунд» на Трудовому конгресі. 26 січня 1919 р.
- 997.Спр. 9. Листування по Міністерству єврейських справ УНР. 1919 р.
- 998.Спр. 18-а. Доповідь делегації єврейських буржуазно-націоналістичних партій і заяви представника уряду Директорії про припинення єврейських погромів. 1919 р.
- 999.Спр. 23. Меморандум і дані єврейських громад про погроми, вчинені румунськими властями, бандами Струка, Лазнюка в Горностайполі, Чорнобилі, Хабні та ін. містечках України в 1919 р. 24 січня – 2 лютого 1919 р.
- Ф. 2201 Міністерство освіти Української Держави. 1918 р.
оп. 1
1000. Спр. 17. Листування з секретарем національних справ про організацію освіти учнів, пояснювальна записка до штатів Міністерства польських справ. 1918 р.
1001. Спр. 161. Анкетні листи для вирішення питання про національний характер учбових закладів на Україні. 1918 р.
1002. Спр. 296. Відомості про включення до кошторису Міністерства народної освіти кредитів на утримання польських освітніх установ у зв'язку з ліквідацією Міністерства польських справ. 1918 р.
1003. Спр. 215. Листування про перетворення Харківських педагогічних курсів в єврейську вчительську семінарію. 1918 р.
оп. 3
1004. Спр. 37. Заяви осіб та листування з гетьманським Міністерством єврейських справ про відкриття середніх учбових закладів. 1918 р.
оп. 4
1005. Спр. 11. Про ліквідацію міністерств по великоруських, польських і єврейських справах на Україні. 1918 р.

оп. 5

1006. Спр. 1. Законопроекти і постанови гетьманського міністерства освіти та українських шкільних справ про асигнування коштів учбовим закладам. 1918 р.

1007. Спр. 2. Списки шкіл по повітах і губерніях України. 1918 р.

Ф. 2225 Міністерство у польських справах Української Держави. 1918 р.

оп. 1

1008. Спр. 2. Копія Статуту польського товариства сприяння середній освіті; програма викладання в польській школі. 1918 р.

1009. Спр. 3. Доповідна записка генерального секретаря польських справ до проекту про школи. 1918 р.

1010. Спр. 7. Листування засновників польського приватного середнього учбового закладу в м. Біла Церква про відкриття навчального закладу. 1918 р.

Ф. 2432 Головна військова судова управа УНР. 1918–1923 рр.

оп. 1

1011. Спр. 60. Справа старшин контррозвідки 3-ї дивізії Вишневського, Золотаренка, Вильке та Добровольського, обвинувачених в розбої серед єврейського населення. 1919 р.

Ф. 2581 Генеральне секретарство народної освіти Української Центральної Ради / Народне міністерство освіти УНР. 1917–1918 рр.

оп. 1

1012. Спр. 59. Справа про зняття з посади інспектора Стеблівської школи Крисенка за вороже ставлення до українізації школи. 1917 р.

1013. Спр. 60. Листування з місцевими установами про школи для національних меншин та сутички з цього приводу. 1917–1918 рр.

1014. Спр. 105. Скарги, конфлікти між адміністрацією, шкіл національно-політичного характеру. 1917–1918 рр.

Ф. 2582 Міністерство освіти УНР. 1918–1921 рр.

оп. 1

1015. Спр. 79. Представлення Комісаріатом по справах Київського шкільного округу на вирішення Міністерством освіти справи про боротьбу на націоналістичному ґрунті в середині педагогічної ради Радомисльської гімназії. 1919 р.

Ф. 2592 Генеральне секретарство міжнародних (закордонних) справ Центральної Ради. 1917–1918 рр.

оп. 1

1016. Спр. 3. Повідомлення міністерств і інших установ про їхню структуру, керівників, адреси, години прийому. 1918 р.

1017. Спр. 4. Листування з Міністерством внутрішніх справ. 1917–1918 рр.

1018. Спр. 8. Надіслані відомості з місць про кількість учнів-поляків. 1917–1918 рр.

1019. Спр. 31. Про охорону прав національних меншостей на Україні – польської організації, «союз грецького народу», про день відпочинку для торговців-євреїв. 24 жовтня – 20 грудня 1917 р.

оп. 2

1020. Спр. 5. Огляд закордонної преси. 1917–1918 рр.

Ф. 3301 Всеукраїнський центральний комітет допомоги постраждалим від погромів при Міністерстві єврейських справ УНР. 1919–1925 рр.

оп. 1

1021. Спр. 4. Доповідні записки про погроми в Китайгороді. 1919 р.

1022. Спр. 8. Копія доповіді ревізора Міністерства з єврейських справ про притягнення до відповідальності осіб, які приймали участь у погромах. 1919 р.

1023. Спр. 9. Листування з Міністерством з єврейських справ; покази очевидців про грабунки. 1919–1925 рр.

оп. 2

1024. Спр. 112. Листування з військовим міністром про погроми. 1919–1920 рр.

Ф. 3696 Міністерство закордонних справ УНР. 1918–1924 рр.

оп. 2

1025. Спр. 94. Меморандум від ЦК надання допомоги євреям, потерпілим від погромів, міністру закордонних справ про допомогу їм та листування про це з Дипломатичною місією УНР в Лондоні. 1918–1921 рр.

1026. Спр. 482. Листування з Міністерством єврейських справ. 1918–1921 рр.

1027. Спр. 589. Листування з військовим міністром, міністром єврейських справ, з міністром преси і пропанди про події на Україні, про єврейське питання. 1918–1921 рр.

Ф. 3890 Судова комісія для ведення процесу в справі вбивства Голови Директорії Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри в Парижі. 1926–1927 рр.

оп. 1

1028. Спр. 10. Рукопис статті Б. Мартоса «Петлюра й єврейські погроми на Україні». 1927 р., 13 арк.

Ф. 4011 Міжнародний комітет по увічненню пам'яті С. Петлюри в Подєбрадах (ЧСР). 1926–1929 рр.

оп. 2

1029. Спр. 4. Листування комітету з старшинами Армії УНР про збір документів про погроми в Україні в 1918–1920 рр. 1926–1929 рр.

Ф. 4465т Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб. 1901–1948 рр.

оп. 1

1030. Спр. 306. Звіти про кількість населення, побут та настрої селян в Західній Україні, зібрані українськими січовими стрільцями під час їх подорожей. 1914–1918 рр.

1031. Центральний державний архів громадських об'єднань України : путівник / Держ. комітет архівів України ; ЦДАГО України. – К., 2001. – 495 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 5 Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

оп. 1

1032. Спр. 15. Передруки з питань боротьби з Центральною Радою і встановлення радянської влади в Україні. 1917 р.

1033. Спр. 16. Передруки матеріалів національних з'їздів, про політику Центральної Ради і боротьбу трудівників за радянську владу. Березень 1917 – січень 1918 р.

1034. Спр. 17. Передруки протоколів засідань Генерального Секретаріату і Ради Народних Міністрів. 11 жовтня 1917 – 27 квітня 1918 р.

1035. Спр. 85. Копії матеріалів про політику гетьманського уряду і австро-німецької окупації в Україні. 1918 р.

1036. Спр. 87. Передруки матеріалів про політику гетьманського уряду й австро-німецьких окупантів в Україні і боротьбу трудівників за радянську владу. Вересень 1918 р. – листопад 1918 р.

1037. Спр. 88. Передруки матеріалів про політику гетьманського уряду й австро-німецьких окупантів в Україні і боротьбу трудівників за радянську владу. Вересень 1918 р.

1038. Спр. 89. Передруки матеріалів про політику гетьманського уряду й австро-німецьких окупантів в Україні і боротьбу трудівників за радянську владу. Листопад 1918 р.

1039. Спр. 265. Передруки матеріалів про боротьбу з бандами Махно, Григор'єва та ін. Березень – липень 1919 р.

1040. Спр. 266. Передруки матеріалів про боротьбу з бандами Махно, Григор'єва та ін. Травень – червень 1919 р.

Ф. 269 Колекція документів «Український музей в Празі. 1886–1952 рр.

оп. 1

1041. Спр. 32. Закон УНР від 27 травня 1919 р. Про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій, Постанова уряду УНР від 9 квітня 1919 р. Про заснування Окремої слідчої комісії для проведення слідства в справі погрому 15–16 і 17 лютого 1919 р. в м. Проскурові й м. Фельштині Проскурівського пов., Статут Надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій в Житомирі 7–13 січня 1919 р., Заява уряду УНР від 14 червня 1919 р. Про необхідність вжиття рішучих заходів для цілковитої ліквідації погромних протиеврейських подій, лист голови Ради Народних Міністрів УНР від 17 квітня 1919 р. до Міністерства юстиції для негайного розслідування і негайного притягнення до відповідальності учасників протиеврейських погромів. Листування Особливої слідчої комісії з міністерствами юстиції та єврейських справ, з іншими установами стосовно збирання документальних свідчень про єврейські погроми в Україні, організації розслідування та з інших питань діяльності Комісії. Реєстр справ, надісланих слідчій комісії для розслідування протиеврейських погромних подій. (Ксерокопії). 9 квітня – 15 листопада 1919 р.
1042. Спр. 35. Листування Головного військово-історичного музею-архіву УНР з військовим міністерством і Генеральним штабом військ УНР стосовно виявлення і копіювання документів про погромні акції і прояви бандитизму у ставленні до цивільного населення України з боку чужоземних військ та окремих частин української армії. Копії виявлених документів. (Ксерокопії). 6 квітня 1921 – 8 квітня 1922 рр.
1043. Спр. 36. Слідча справа отамана Й. Біденка. (Ксерокопії). Січень – лютий 1919 р.
1044. Спр. 37. Слідча справа отаманів Й. Біденка (продовження) і О. Козир-Зірки. (Ксерокопії). Лютий – листопад 1919 р.

1045. Спр. 39. Слідча справа командира Запорізької козацької бригади отамана І. Семесенка). (Ксерокопії). Травень – листопад 1919 р.
1046. Спр. 40. Слідчі справи на Ковальчука, Криштофовича, Лелюшенка, Озарчука, Олексієва, Фляка та інших вояків української армії, звинувачених у погромах і мародерстві на території Подільської губернії. (Ксерокопії). Червень 1919 – листопад 1921 р.
1047. Спр. 41. Бюлетні Єврейського пресового бюро на Україні Ч. 1, 3, надіслані Міністерством єврейських справ до Міністерства закордонних справ УНР. (Ксерокопії). 3 січня 1921 р.
1048. Спр. 254. Статут Комітету для вшанування та оборони імені С. В. Петлюри. Комунікат по вшануванню пам'яті голови Директорії, головного отамана військ УНР Симона Петлюри в Подєбрадах (ЧСР) від 11 червня 1926 р. Звіт Комітету про діяльність з 3 червня 1926 р. по 26 грудня 1927 р. Звернення Комісії з оборони імені С. В. Петлюри на процесі Шварцбарда і в пресі, анкета опиту свідків подій, пов'язаних з погромами євреїв в Україні в 1919 р.; інформація президії Комісії про роботу, звіт з діяльності військової сесії Комісії. 1926–1927 рр.
1049. Спр. 262. Листи, телеграми до судової комісії у Парижі від Головної управи товариства ім. С. Петлюри у Варшаві, інших українських установ на еміграції, державних і військових діячів УНР, іноземних громадян стосовно збирання і оприлюднення документів про непричетність С. Петлюри, урядових і військових установ УНР до погромів єврейського населення в Україні в 1919 р., заяви свідків тих подій та інші матеріали. 25 травня 1926 – 9 січня 1928 рр.
1050. Спр. 265. Закон УНР від 19 липня 1919 р. Про скасування посади наказного отамана військ УНР та про Військову раду; публікація газети «Українське слово» від 30 липня 1919 р. «З військового життя»; брошура Т. Глухівського «Стережіться провокацій» (1919 р.) (маш. копії). 1919 р.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 707 Управління Київського навчального округу. 1832–1919 рр.

оп. 86

1051. Спр. 362. Протоколи засідання комісії по народній освіті від 11–14 липня 1918 р.

оп. 168

1052. Спр. 78. Лист в. о. директора народних училищ Київської губернії до попечителя Київського навчального округу від 7 жовтня 1919 р.

оп. 299

1053. Спр. 325. До питання про введення в школи викладання українською мовою і предметів українознавства в Київському навчальному окрузі. 1917–1918 рр.

1054. Спр. 330. Протокол Особливої наради при Управлінні Київського навчального округу з питання про введення в програми середніх навчальних закладах округу предметів українознавства. 1917–1918 рр.

оп. 313

1055. Спр. 18. Прохання групи учнів про заміну російських учителів українцями. 1917 р.

1056. Спр. 38. Листування з навчальним закладом про вивчення в школі старосєврейської мови. 1917 р.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 146 Галицьке намісництво. 1448–1934 рр.

оп. 4

1057. Спр. 5193. Про вимоги возз'єднання з Великою Україною. 1918 р.

Ф. 309 Наукове товариство імені Т. Шевченка. 1757–1946 рр.

оп. 1

1058. Спр. 1198. – Мемуари полковника УСС Габсбурга В. 1919 р.

1059. Спр. 1308. – Праця С. Даниловича «Світова війна, її суспільно-політичні мотиви і значення для українського народу».

1060. Спр. 1415. – Праця Карпинця «Історія західноукраїнських земель в часі 1-ої світової війни. 1914–1918».
1061. Спр. 2558. Протокол засідання членів управи Українського Центрального Комітету в м. Хшанові від 10 вересня 1926 р.
оп. 2
1062. Спр. 242. Статистичні дані про населення, національний склад, кількість худоби та ін. в селах Володимир Волинського. 1916 р.
1063. Спр. 261. – Звіти про стан шкіл на Волині. 1916 р.
- Ф. 359 Осип Назарук – громадський діяч. 1883–1940 рр.
оп. 1
1064. Спр. 79. Спогади Назарука О. «Вражіння з Волині в часі великої війни», написані автором у формі листа.
1065. Спр. 81. Хроніка діяльності Комісаріату УСС у Володимирі Волинському від 10 березня 1916, описана О. Назаруком.
1066. Спр. 83. Спогади Гната Мартинця про події та діяльність Окружної Команди УСС на Волині у 1915–1917, написані О. Назаруком і Мартинцем.
- Ф. 360 Адвокат В. Старосольський. 1878–1942 рр.
оп. 1
1067. Спр. 13. Лист Стоцького до Старосольського про організаційну роботу УСС.
- Ф. 361 А. Крушельницький. 1878–1937 рр.
оп. 1
1068. Спр. 163. – Спогади до історії УГА і УСС.
- Ф. 362 К. Студинський – історик мови і літератури, голова НТШ, академік ВУАН. 1868–1941 рр.
оп. 1
1069. Спр. 221. Щоденник із подорожі по Волині Осипа Вахнянина.

Ф. 368 С. Томашівський. 1875–1930 рр.

оп. 1

1070. Спр. 2. Спогади Томашівського про своє перебування в таборі УСС.

Ф. 391 Загальноукраїнська Культурна Рада, м. Відень. 1914–1918 рр.

оп. 1

1071. Спр. 33. Лист Міністерства внутрішніх справ про відкриття українських шкіл на Волині.

1072. Спр. 63. Лист вчителів про заснування гімназії і шкіл у Володимирі-Волинському та асигнування грошей на їх утримання.

Ф. 395 Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель у Львові. 1915–1918 рр.

оп. 1

1073. Спр. 1. Інструкція організацій «Загальна Українська Рада» у Відні та «Союзу визволення України» про організацію шкільного навчання в західних областях України, окупованих австро-німецьким військом. 1916 р.

1074. Спр. 2. Протоколи засідань Загальної Української Ради у Відні. 1915–1918 рр.

1075. Спр. 3. Протоколи засідань шкільної комісії (чернетки). 1915–1918 рр.

1076. Спр. 4. Меморандуми про стан культурно-освітньої роботи серед українського населення Холмщини і Волині, окупованих німецьким військом, та пропозицій щодо організації шкільного навчання в цих областях, складені головою Бюро І. Крип'якевичем. 1916–1917 рр.

1077. Спр. 6. Листи підпоручника січових стрільців Мартинця голові Бюро І. Крип'якевичу та начальнику Збірної станції січових стрільців М. Волошину про організацію шкільної справи у Володимир-Волинському повіті. 1916–1917 рр.

1078. Спр. 7. Листи сотника Українських січових стрільців Д. Вітовського начальнику Збірної станиці Українських січових стрільців

- М. Волошину про відкриття українських шкіл у місцях дислокаційних з'єднань січових стрільців у Володимир-Волинському повіті. 1916–1917 рр.
1079. Спр. 8. Листи четаря Українських січових стрільців М. Саєвича О. Вахнянину, І. Крип'якевичу та начальнику Збірної станції УСС отаману М. Волошину про стан українського шкільництва в місцях дислокаційних з'єднань січових стрільців у Володимир-Волинську. 1916–1917 рр.
1080. Спр. 9. Листи голови Шкільного комітету у Володимирі-Волинському Є. Черановського, учителів Тлуховського, Сидорович та інших про стан українського шкільництва у Володимир-Волинському повіті. 1916–1917 рр.
1081. Спр. 10. Листи сотника Українських січових стрільців Д. Вітовського начальнику Збірної станиці січових стрільців М. Волошину та голові бюро І. Крип'якевичу про відкриття українських шкіл та стан культурної роботи серед українського населення Ковельського округу. 1916–1917 рр.
1082. Спр. 11. Листи учителів Голубовича, Сороки, Таранька, Гайдука та ін. І. Крип'якевичу про відкриття українських шкіл в Луцькому повіті та стан навчання у них. 1916–1917 рр.
1083. Спр. 12. Листування І. Крип'якевича з учителями, що перебувають у з'єднаннях Українських січових стрільців, установами, товариствами про стан культурної роботи в напрямі українського шкільництва на Волині, укомплектування, призначення на посади учителів, асигнування коштів із додатком списку жертводавців та інші питання приватного і організаційного характеру. Т. І. 1916–1917 рр.
1084. Спр. 13. Листування І. Крип'якевича з учителями, що перебувають у з'єднаннях Українських січових стрільців, установами, товариствами про стан культурної роботи в напрямі українського шкільництва на

- Волині, укомплектування, призначення на посади учителів, асигнування коштів із додатком списку жертводавців та інші питання приватного і організаційного характеру. Т. II. 1916–1917 рр.
1085. Спр. 18. Листи учителів українських шкіл на Волині, інтернованих українців з таборів, товариств голові бюро І. Крип'якевичу, редакціям періодичних видань, книгарні ім. Шевченка про забезпечення, надсилання матеріалів з історії України, творів Т. Шевченка, календарів, підручників, часописів та ін. матеріалів. 1916–1917 рр.
1086. Спр. 20. Список українських шкіл на Волині з 1917 р. з зазначенням прізвищ учителів і кількості учнів. 1917 рр.
- Ф. 581 Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР. 1914–1939 рр.
- оп. 1
1087. Спр. 91. Про намір митрополита Шептицького зробити свого брата командантом стрільців. 1914 р.
- Ф. 771 В. Левицький – голова НТШ. 1872–1956 рр.
- оп. 1
1088. Спр. 3. – Щоденник В. Левицького. 1914 р.
1089. Центральный Исполнительный Комитет Советов и погромы [Текст] // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjudisches historisches archiv, 1923. – С. 209–210.
1090. *Цепенда І.* Українсько-польські відносини 40 – 50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз [Текст] : моногр. / І. Є. Цепенда. – К. : Дельта, 2009. – 387 с.
1091. Циркуляр против погромной агитации. 20 октября 1917 г. [Текст] // Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст.

- С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjüdisches historisches archiv, 1923. – С. 216–217.
1092. *Чайковський А.* Чорні рядки. Спогади комісара ЗУНР [Текст] / А. Чайковський // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 43–79.
1093. *Чериковер І.* Антисемітизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) [Текст] / І. Чериковер ; вступ. ст. С. М. Дубнова. – Берлин : Ostjüdisches historisches archiv, 1923. – 335 с.
1094. Четвертий Універсал Української Центральної Ради [Текст] // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 102–104.
1095. Чехи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spadshina.com/ua/narodoznavstvo/folk-traditions/Czechs>.
1096. *Чехович В.* Конституція Західноукраїнської Народної Республіки [Текст] / В. Чехович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 203–204.
1097. *Чехович В.* Національна політика уряду ЗУНР [Текст] / В. Чехович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – С. 325–326.
1098. *Чистов В.* Российско-украинские отношения через призму теории этногенеза. Ч. 2 : Эпоха войн и революций [Электронный ресурс] / В. Г. Чистов. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org/Eneida/RussUkr2.htm>.
1099. *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ сторіччі [Текст] : довід. / С. Чорний. – К. : Картограф, 2001. – 88 с.

1100. *Чумак М. М.* Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. [Текст] / М. М. Чумак // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 237–242. – (Історичні науки).
1101. *Чуркина И. В.* Программы культурно-национальной автономии: создание и варианты [Текст] / И. В. Чуркина // Вопросы истории. – 1999. – № 4–5. – С. 70–81.
1102. *Шабаев Ю. П.* Этнополитология [Текст] : уч. пособ. / Ю. П. Шабаев, А. П. Садохин. – Москва : ЮНИТИ–ДАНА, 2005. – 319 с.
1103. *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія [Текст] / Л. Шанковський. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1999. – 397 с.
1104. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма [Текст] / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1927. – 333 с.
1105. *Шевченко В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) [Текст] : моногр. / В. В. Шевченко ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 2010. – 266 с., іл. – Бібліогр. : с. 199–240.
1106. *Шелохаев В. В.* Кадеты [Текст] / В. В. Шелохаев // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – Москва : РОССПЭН, 2000. – С. 151–168.
1107. *Шестопап М.* Євреї на Україні [Текст] : іст. довідка / М. Шестопап ; упоряд. і передм. В. В. Яременка. – К. : МАУП, 2002. – 240 с.
1108. *Шехтман И. Б.* Еврейская общественность на Украине (1917–1919 гг.) [Текст] / И. Б. Шехтман // Книга о русском еврействе. 1917–1967 / под ред. Я. Г. Фрумкина, Г. Я. Аронсона, А. А. Гольденвейзера. – Нью-Йорк : Союз рус. евреев, 1968. – С. 22–43.
1109. *Шехтман И. Б.* Погромы Добровольческой армии на Украине (К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг.) [Текст] /

- И. Б. Шехтман ; вступ. ст. И. М. Чериковера. – Берлин : Восточно-еврейский ист. архив, 1932. – 386+[4] с.
1110. *Шилз Е. А.* Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство [Електронний ресурс] / Едвард Альберт Шилз ; пер. В. Єшкілева // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2001. – Ч. 21. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm>.
1111. *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.) [Текст] : ист.-социол. очерк / Н. А. Шип ; отв. ред. В. Г. Сарбей ; АН УССР ; Ин-т ист. Украины. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
1112. *Шкляр Л. Є.* Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / Л. Є. Шкляр. – К., 1996. – 40 с.
1113. *Шпрингер Р. [Реннер К.]*. Національная проблема: (Борьба национальностей в Австрии) [Текст] / К. Реннер ; ред. М. Б. Ратнер. – Санкт-Петербург : Изд. т-ва «Общественная польза», 1909. – 293 с.
1114. *Штиф Н.* Погромы на Украине (Период Добровольческой армии) [Текст] / Н. Штиф. – Берлин : Изд-во Восток, 1922. – 96 с.
1115. *Шульгин В. В.* «1920 г.». Очерки [Текст] / В. В. Шульгин. – София : Рос.-болгар. книгоизд., 1921. – 279 с.
1116. *Шульгин В.* «Что нам в них не нравится...»; Об антисемитизме в России [Текст] / В. В. Шульгин. – Москва : Рус. кн., 1994. – 448 с. – (Мыслители России).
1117. *Шульгин О.* Україна і червоний жах: Погроми в Україні [Текст] / О. Шульгин ; пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулової-Войтовецької ; за ред. Н. Пазуняк. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 104 с.
1118. *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). [Текст] : моногр. / Н. О. Щербак. – К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.

1119. *Щербина Ф.* Симон Петлюра на Кубані [Текст] / Ф. Щербина // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : Фенікс, 1992. – С. 189–194.
1120. *Щетиніна Т.* Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень – травень 1917 р.) [Текст] / Т. Щетиніна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 21–29. – (Серія : Політологія і етнологія).
1121. *Щетиніна Т.* Генеральне секретарство (міністерство) з російських справ УНР: створення, структура та основні напрями діяльності [Текст] / Т. Щетиніна // Гілея. – 2011. – Вип. 47 (5). – С. 30–37.
1122. *Щетиніна Т.* Національні меншини України у виборчій кампанії до Всеросійських і Українських установчих зборів (грудень – квітень 1918 р.) [Текст] / Т. Щетиніна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 1999. – Вип. 9. – С. 31–36. – (Серія : Політологія і етнологія).
1123. *Щусь О. Й.* Директорія Української Народної Республіки [Текст] / О. Й. Щусь // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 2 : Г – Д / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 393–394.
1124. *Энгель В. В.* Курс лекций по истории евреев в России [Электронный ресурс] / В. В. Энгель. – Режим доступа : <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-13.htm>.
1125. Этнос и политика [Текст] : хрестомат. / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – Москва : УРАО, 2011. – 400 с.
1126. Юзефський (Józewski) Генрик [Текст] // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 10 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. – Париж–Нью-Йорк–Львів : НТШ, 2000. – С. 3935.

1127. *Юрійчук Є. П.* Криза легітимності політичної влади в Україні (1917–1922 рр.) [Текст] / Є. П. Юрійчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. – 2001. – Т. 6 (8). – С. 140–151.
1128. *Юрійчук Є. П.* Становлення радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1922 рр.) [Текст] : навч. посіб. / Є. П. Юрійчук. – К. : Ін-т суч. методів освіти Мін. освіти України, 1998. – 150 с.
1129. *Юрьев С. С.* Правовой статус национальных меньшинств (теоретико-правовые аспекты) [Текст] / С. С. Юрьев. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – Москва : Эдиториал УРСС, 2000. – 368 с.
1130. *Ядловська О. С.* Діяльність польських політичних партій та організацій у південноукраїнському регіоні за доби Центральної Ради [Текст] / О. С. Ядловська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 125–130.
1131. *Ядловська О. С.* Трансформації серед німецького населення півдня України в 1917–1920 рр. [Текст] / О. Ядловська // Схід. – 2007. – № 2. – С. 64–67.
1132. *Ядловська О. С.* Участь політичних об'єднань національних меншин у муніципальних виборах (липень – серпень 1917 р.) [Текст] / О. С. Ядловська // Культурологічний вісник. – 2009. – Вип. 23. – С. 71–77.
1133. *Яковлів А.* Паризька Трагедія 25 травня 1926 р. (до процесу Шварцбарта) [Текст] / А. Яковлів. – Париж : Вид. Комітету оборони пам'яті С. Петлюри та Комітету будови УАПЦ храму св. Симона в Парижі, 1958. – 39 с.
1134. Ярослав Грицак: «Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму дає нам ключ до розуміння української специфіки» [Текст] / Ярослав Грицак ; Іза Хруслінська // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 32–34.

1135. *Яшунский И.* Российское еврейство и мировая война [Электронный ресурс] / И. Яшунский ; предисл. и публ. В. Кельнера ; послесл. Г. Абрамовича. – Москва, 1999. – Режим доступа : <http://www.jewish-heritage.org/kelner.htm#k1>.
1136. *Abramson H.* A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920 [Text] / Henry Abramson. – Cambridge : Harvard University Press, 1999. – 258 p.
1137. Address of President Woodrow Wilson to the U.S. Senate 22 January 1917 [Electronic resource]. – Mode access : <http://www.firstworldwar.com/source/peacewithoutvictory.htm>.
1138. *Banton M.* Racial and Ethnic Competition [Text] / Michael Banton. – Cambridge : CUP Archive, 1983. – 434 p.
1139. *Bartsch S.* Minderheitenschutz in der internationalen Politik. Volkerbund und KSZE/OSZE in neuer Perspektive [Text] / S. Bartsch. – Opladen : Westdetscher Verlag, 1995. – 342 s.
1140. *Berghe P. L. van den.* The Ethnic Phenomenon [Text] / Van den Berghe P. L. – New York : Elsevir, 1981. –XIV, 301 p.
1141. *Bokatola I. O.* L'organisation des nations unies et la protection des minorites [Text] / I. O. Bokatola. – Brussel : Bruylant, 1992. – 264 p.
1142. *Bykovsky L.* Solomon Goldelman: A Portrait of a Politician and Educator (1885–1974). A Chapter of Ukrainian Jewish Relation [Text] / L. Bykovsky. – New York–Toronto–Muenche : Ukrainian Historical Ass'n. – 98 p.
1143. *Desroches A.* Ukrainian Problem and Symon Petlura [Text] / A. Desroches. – Chicago, 1970. – 109 p. – Ukrainian Research and Information Institute.
1144. *Ermacora F.* Der Minderheitenschutz im Rahmen der Vereinten Nationen [Text] / F. Ermacora. – Wien, 1988. – 246 s.

1145. *Goldelman S. I.* Jewish national autonomy in Ukraine. 1917–1920 [Text] / S. I. Goldelman. – Chicago, 1968. – 130 p.
1146. *Gutermann C.* Das Minderheitenschutzverfahren des Volkerbundes [Text] / C. Gutermann. – Berlin ; Mtinchen, 1979. – 156 s.
1147. *Hofmann R.* Minderheitenschutz in Europa [Text] / R. Hofmann. – Berlin : Gerbrtider Mann Verlag, 1995. – 232 s.
1148. *Heifetz E.* The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919 [Text] / E. Heifetz ; Published for the Jewish People's Relief Committee of America. – New York : Thomas Seltzer, 1921. – 408 p.
1149. *Hunczak T.* Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal [Text] / T. Hunczak. – Toronto–Munich : Ukrainian Historical Ass'n, 1985. – 61 p. – (Series : Ukrainian Jewish Studies. V. 1).
1150. *Hunczak T.* Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal [Text] / T. Hunczak. – Lviv–New York–Toronto : Ukrainian Historical Association, 2008. – 128 p.
1151. *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 [Text] / H. Jabłoński. – Warszawa, 1948. – 162 s.
1152. *Kallen H. M.* Democracy versus the Melting-Pot: A Study of American Nationality [Electronic resource] / Horace M. Kallen // The Nation. – 1915. – 25 Feb. – Mode access : <http://www.expo98.msu.edu/people/kallen.htm>.
1153. *Kallen H. M.* Zionism and world politics (a study in history and social psychology) [Text] / Horace Meyer Kallen. – Garden City, N. Y. and Toronto, 1921. – 345 p.
1154. *Kimminich O.* Einfthierung in das Volkerrecht [Text] / O. Kimminich. – Tubingen, Basel : Francke Verlag, 1997. – 573 s.
1155. *Klimecki M.* Lwow 1918–1919 [Text] / M. Klimecki. – Warsawa : Bellona, 1998. – 216 s. – (Historyczne bitwy).

1156. *Klimecki M.* Polsko-ukrainska wojna o Lwow i Galicje Wschodnia 1918–1919 [Text] / M. Klimecki. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000. – 292 s.
1157. Krvava kniha. Cast I. Dokumenty k polske okupaci v ukrajinskem uzemi halickem. Rok 1918 az do prosine 1919 [Text]. – Praga, 1920. – 89 s.
1158. *Krysiak F. S.* Z dni grozy we Lwowie (od 1 do 22 listopada 1918 roku) [Text] / F. S. Krysiak. – Rzeszow, 2002. – 202 s.
1159. *Lukomski G.* Wojna Polsko-ukrainska 1918–1919 [Text] / G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszalin–Warszawa: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, 2004. – 296 s.
1160. *Lipset S.* American Exceptionalism: A Double-Edger Sword [Text] / Seymour Martin Lipset. – New York : W. W. Norton & Company, 1996. – 352 p.
1161. *Maczyński Cz.* Boje Lwowskie. Cz. 1, t. I : Oswobodzenie Lwowa (1–24 listopada 1918 roku) [Text] / Czesław Maczyński. – Warszawa : Spółka Wyd. RP, 1921. – 338 s.
1162. *Maczyński Cz.* Boje Lwowskie. Cz. 1, t. II : Oswobodzenie Lwowa (1–24 listopada 1918 roku) [Text] / Czesław Maczyński. – Warszawa : Spółka Wyd. RP, 1921. – 279 s.
1163. *Niescioruk J.* Z zagadnien ustrjju i polityki wewnetrznej Zachodnio-Ukrainskiej Republiki Ludowej w latach 1918–1919 [Text] / J. Niescioruk // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / відп. ред. В. Ф. Верстюк ; Ін-т іст. України НАН України. – К., 2002. – С. 254–278.
1164. *Pircher E.* Der vertragliche Schutz ethnischer, sprachlicher und religiöser Minderheiten im Volkerrecht [Text] / E. Pircher. – Bern, 1979. – 25 s.
1165. *Rothschild J.* Ethnopolitics: A Conceptual Framework [Text] / Joseph Rothschild. – New York : Columbia University Press, 1981. – 290 p.

1166. *Shoulguin A.* The Problems of the Ukraine: Ethnic Question, National Culture, Economic Life, Will of the People [Text] / A. Shoulguin. – London : Ukrainian Press Bureau, 1919. – 34 p.
1167. *Schechtman J. B.* Jabotinsky Vladimir [Text] / Joseph B. Schechtman // Encyclopaedia Judaica / Fred Skolnik, editor-in-chief ; Michael Berenbaum, executive editor. – 2nd ed. Vol. 11 : Ja–Kas. – Thomson Gale. – 2006. – P. 10–14.
1168. The Jewish pogroms in Ukraine [Text] / I. Bachynskyi, A. Margolin, M. Wishnitzer, I. Zangwill. – Washington, 1919. – 24 p. – Friends of Ukraine (U.S.).
1169. The Ukraine terror and the jewish peril [Text]. – London, 1921. – 16 p.
1170. *Thornberry P.* International Law and the Rights of Minorities [Text] / P. Thornberry. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – 137 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Чисельний склад Української Центральної Ради

8 серпня 1917 року

Ч.	Члени Центральної Ради	Повинно бути всіх членів	Скільки обрано	Скільки присутніх
1.	Від Національного з'їзду 6–8 квітня біжучого року	3	3	2
2.	Від Всеукраїнської ради селянських депутатів	212	149	92
3.	Від Всеукраїнської ради військових депутатів	132	132	100
4.	Від Всеукраїнської ради робітничих депутатів	100	100	80
5.	[Від] Українського військового генерального комітету	26	26	15
6.	Від губерній великих міст та колоній	81	67	8
7.	Від політичних партій	20	10	8
8.	Від професійних, просвітніх та економічних організацій	16	16	9
9.	Від національних меншостей на Україні			
	а) від російських соціал-демократів	20	17	17
	б) від російських соціал-революціонерів	20	18	18
	в) від партії народної свободи	10	9	2
	г) від партії «народных социалистов»	4	4	4
	д) від «совета рабочих и солдатских депутатов»	50	31	31
	<i>Польські партії:</i>			
	є) від Демократичного централу	5	3	3
	ж) від соціал-демократів польських	4	1	1
	з) від Польської соціалістичної партії (лівиця)	7	7	7
	і) від польських соціал-демократів (PPS)	4	–	–
	<i>Єврейські партії:</i>			
	к) від «Бунду»	13	13	13
	л) від «Поалей Ціону»	9	9	9
	м) від сіоністів	13	13	13
	н) від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії	13	13	13
	о) від Єврейського демократичного об'єднання	2	2	2
	п) від громадських організацій	10		
	р) від молдаванів	4		
	с) від німців	3		
	т) від татар	3		
	у) від білорусів, чехів, греків, болгар та менонітів по одному	5		
	ф) запасних місць	9		
	Усіх	798	643	447

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 233.

Додаток Б

**Інструктивний лист Генерального секретарства внутрішніх справ
губерніальним і повітовим комісарам, губерніальним правлінням
і городським управам України з наказом керуватися вказівками
товариша генерального секретаря єврейських справ у питаннях
єврейського релігійного життя**

10 жовтня 1917 року

Генеральний Секретаріат України.
Секретарство Внутрішніх справ.
Віділ загальних справ.
Губерніальним і повітовим комісарам,
Губеріальним правлінням і городським управам України.

З огляду на отворення згідно з Інструкцією Тимчасового Уряду від 4 серпня сего року в складі Генерального Секретаріату особного уряду Товариша Генерального Секретаря єврейських справ, Секретарство Внутрішніх Справ доручає Вам на даліше у всіх справах, які відносяться до єврейських товариств (стаття 797 тому IX Свода Законів вид[ання] 1899 року) з осібна по справах Коробочного Збору, передбачених 816 статтею того ж тому і Додатку до неї і Приміткою 2-ою до 95 статті Городового Положення 11-го червня 1892 року, як також по справах про раввінів (стаття 1322 т. XI Свода Законів вид[ання] 1886 р. і Інструкція про вибрання раввінів, опублікована в Собраніи Узаконений и Распоряжений Правительства за 1902 р., № 9, ст. 95) руководитися вказівками Товариша Генерального Секретаря єврейських справ, до котрого на лежить у відповідних випадках звертатися.

Товариш Генерального Секретаря Внутрішніх справ [Л. Абрамович]
Зав. Директора Відділу Загальних справ
Діловод [підпис]

Копія

ЦДАВО України. – Ф. 1854. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.

Додаток В

**Постанова Ради Народних Міністрів УНР
про асигнування 3 000 000 карбованців
для допомоги постраждалому від погромів
єврейському населенню**

18 січня 1919 року

Іменем Української Народної Республіки

Затверджуємо: 18 січня 1919 р.

Голова Директорії *В. Винниченко*

Член *А. Макаренко*

За Члена-Секретаря *Андрієвський*

Посвідчую: В. о. Державного Секретаря *М. Корчинський*

Ухвалено Радою Народніх Міністрів

ПОСТАНОВА

Про асигнування в розпорядження Міністра єврейських справ 3 000 000 карбованців для допомоги постраждавшому від погромів єврейському населенню.

1. Асигнувати в розпорядження Міністра єврейських справ з коштів Державної Скарбниці три мільони (3 000 000) карбованців для негайної попередньої допомоги постраждавшому від погромів єврейському населенню, а саме: населенню міста Житомира два мільони (2 000 000) карбованців та населенню міста Бердичева один мільон (1 000 000) карбованців.

2. Зазначені гроші мають розподіляти тамтешні Єврейські громадські ради за згодою Міністерства єврейських справ.

Голова Ради Народніх Міністрів

В. Чеховський

Міністр єврейських справ

А. Ревуцький

*Додаток Д***Закон про відновлення національно-персональної автономії***24 січня 1919 року*

Закон бувшого гетьманського уряду від 9 липня 1918 р. «Про відміну закону 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію й про скасування національних міністерств» (Державний Вісник 1918 р., ч. 23) скасувати.

Голова Ради Народних Міністрів

В. Чеховський

Державний Секретар

М. Корчинський

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т. 2 / упоряд. : В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – С. 447.

Додаток Е

**Телеграма Головного отамана Армії УНР С. Петлюри
до Миргородського штабу отамана Сушка про розслідування
єврейського погрому на станції Ярьськи, запобігання подібним
ексцесам у майбутньому та кримінальне переслідування винних**

28 січня 1919 року

Міністерство Єврейських справ повідомляє про грабунки та ексцеси на ст. Єріськи над Єврейським населінем з боку проходящих ешелонів крапка наказую раслідувати справу і мені донести, а також вжити міри, щоб подібні ексцеси надалі, не мали міста і карно переслідувалися.

28 січня 1919 р.

Головний отаман Петлюра.

ЦДАВО України. – Ф. 2060. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 10.

Додаток Ж

**Постанова про заснування окремої Слідчої комісії
для проведення слідства в справі погрому 15–16 лютого 1919 року
в м. Проскуріві й 17 лютого в м. Фельштині Проскурівського повіту**

Лютий 1919 року

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Затверджуємо: 9 квітня 1919 р.

Голова Директорії П е т л ю р а.

Член А. Макаренко.

Член-Секретарь Андрієвський.

Посвідчую: т. в. о. Державного Секретаря С. Гаєвський.

УХВАЛЕНО КАБІНЕТОМ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ

П О С Т А Н О В А

про заснування окремої Слідчої комісії для переведення слідства
в справі погрому 15–16 лютого 1919 року в м. Проскуріві
й 17 лютого в м. Фельштині Проскурівського повіту.

1. Для переведення слідства в справі погрому 15–16 лютого 1919 року в м. Проскуріві й 17 лютого в м. Фельштині Проскурівського повіту, заснувати окрему слідчу Комісію.

2. Розпросторити на зазначену в п. 1 цієї постанови Комісію затверджений 3 березня 1919 р. Статут Слідчої Комісії в м. Житомирі.

Заступник Голови Кабінету Народних Міністрів Чопівський
Державний Секретарь М. Корчинський

З оригіналом згідно:

За Начальника відділу Департаменту Законодавчих
Справ Державної Канцелярії [*підпис*]

Копія. Машинопис.

Додаток 3

**Лист голови Ради Народних Міністрів УНР до міністра юстиції
з вимогою зробити все для того, щоб погромні злочини
були негайно розслідувані, а винуваті притягнуті до відповідальності**

17 квітня 1919 року

ГОЛОВА
РАДИ НАРОДНИХ
МІНІСТРІВ

До Пана Міністра Юстиції

--: :--

17 квітня 1919 року

Погромна протиеврейська хвиля чим далі, то все більше шириться. Ґрунтом для поширення цього зла почасти є і те, що більшість погромщиків лишається не наказаними за свої вчинки. Погромну хвилю можна спинити лише шляхом наложення суворої кари, як на фізичних учасників погрому, так і на тих елементів, які тим чи іншим шляхом сприяють зросту погромної пошести. Тому звертаюся до Вас, Пане Міністре, зробити все для того, аби погромні злочинства розслідувались негайно, а винуваті в цих вчинках притягались до відповідальности.

ГОЛОВА РАДИ МІНІСТРІВ Б. Мартос

Машинопис.

*Додаток И***Наказ Головного управління військ УНР № 259 із оголошенням
наказу № 77 від 10 квітня 1919 р. про припинення погромної
агітації у військових частинах****19 квітня 1919 року*

По канцелярії Военного министерства

Оглашаю приказ войскам действующей армии от 10 апреля 1919 г. № 77:

Черносотенцы, большевики и просто грабители проводят среди наших казаков бешеную агитацию за то, чтобы уничтожить и грабят еврейское население, которое будто бы является виною всего, что делается у нас на Украине и в России. Эта компания всеми способами старается вызвать на Украине еврейские погромы, чтобы на этом совершить свое грязное дело. Черносотенцы надеются, что когда начнутся у нас беспорядки и погромы, то скорее придут на Украину союзники и посадят царя, который вернет прежнее положение. Большевики же и другие грабители и разбойники [действуют], просто чтобы набить себе карманы и, грабя еврея, запустить свои лапы и к другому, кто попадет под руку. Подобные людишки стараются пролезть в нашу армию и, прикидываясь верными, подбивают подлинных народных оборонцев вторить беспорядки, чтобы скорее накинуть петлю на шею нашему вольному украинскому народу. Казаки, те, кто желает добра своей Родине, кто хочет, чтобы не было у нас чужаков, – китайцев, латышей, московских грабителей-большевиков и т. п., кто хочет, чтобы снова не было царя или гетмана, кто хочет, чтобы наш народ был вольным республиканским, – тот обязан помнить, что всякий беспорядок и особенно погром мирного населения приведет до этого безладья и страшно вооруженного врага, что со всех сторон на нас насовывается. Помните, козаки, что из-за погромов может ослабиться наша сила, ибо смерть невинно убитых во время погромов навлечет на нас злобу, и число наших врагов еще увеличится. Козаки, слава – бить вооруженного врага, кто бы он ни был, а не воевать с женщинами, детьми и стариками, на что вас хотят подбить враги, чтоб запятнать перед светом наш народ и нашу державность.

Вперед приказую: всех, кто только будет проводить погромную агитацию между козаками, задержать и немедленно предать чрезвычайному суду.

Попытки погромной агитации в войсковых частях немедленно подавлять.

*Подписал: врио наказного атамана Мельник**За начальника штаба действующей армии, сотник Синклер**Подписал: и.о. военного министра, атаман Сиротенко**С оригиналом верно:**Начальник канцелярии, атаман Балкин*

Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова. – Москва : РОССПЭН, 2007. – С. 105.

* Наказ опубліковано в газеті «Подільський край» 17 червня 1919 р.

*Додаток К***Постанова Ради Народних Міністрів про боротьбу
з протиєврейською погромною агітацією***Кам'янець-Подільський, 15 червня 1919 року***Офіційно.**

1. Звернутись через Голову Ради Народних Міністрів до Головного і Наказного Отаманів, аби були вжиті самі рішучі заходи до цілковитої ліквідації погромних протиєврейських подій, а винні щоб були притягнені до суворої кари по законам військового часу.

2. Доручити міністрам військовому і внутрішніх справ вжити негайно всіх заходів для встановлення нормального життя і забезпечення [...] та спокою всього населення.

3. Доручити міністру преси і інформації стежити, щоби в пресі і в відозвах не велось злочинної погромної протиєврейської агітації, а винних притягати до суворої відповідальності.

4. Доручити військовому міністру в'яснити справу з арештами, негайно визволити невинних і вжити заходів до припинення самочинних арештів.

5. Звернутись до Наказного отамана, аби був одданий наказ усім комендантам припинити розповсюдження злочинної протиєврейської погромної літератури.

6. Доручити міністру шляхів вжити заходів до припинення розповсюдження на залізницях погромної літератури і забезпечення життя проїзжаючих пасажирів.

7. Перевести негайно слідство і в'яснить справу з друкуванням погромної протиєврейської літератури.

8. Звернутись від імені Народного правительства до населення і армії і в'яснити їм ті сумні наслідки і величезну шкоду, які несуть для українського народу і для діла визволення Української Народної Республіки протиєврейські погромні події, і закликати населення і козацтво ділом допомогти Народному уряду знищити в корні всі ці злочинні для нашої республіки явища.

9. Постанову цю розпублікувати негайно.

Міністр преси і інформації

Іван Лизанівський

*Додаток Л***Подяка Оринінської єврейської громадської управи
в. о. державного інспектора постачання А. Бібікові
за його енергійну працю***30 липня 1919 року*

З військового життя.

Подяка Інспектурі

Оринінська єврейська громадська управа висловлює велику подяку через Міністерство єврейських справ панові В. о. Державного інспектора постачання Андрієві Васильовичу Бібікові за його енергійну працю й вжиття заходів для заведення ладу й спокою в містечку й недопущення до ніяких ексцесів.

Про корисну працю п. Бібікова ми прохаємо довести до відома п. Голови Директорії й п. Головного Отамана

Голова – Мордко-Вольф Кіявицер

ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 9.

*Додаток М***Урядове повідомлення з 15 серпня 1919 р.***15 серпня 1919 року***Постанова**

про асигнування в розпорядження Міністра 11 460 000 гривень
на допомогу єврейському населенню міст та містечок,
які постраждали від погромів.

Асигнувати в розпорядження Міністра Єврейських Справ з фондів
Державної Скарбниці 11 460 000 грн. для видачі допомоги біднішому
єврейському населенню міст і містечок, які постраждали від погромів.

Цей Указ повинен бути введений по телеграфу.

Голова Ради: В.Мартос

Міністер Єврейських Справ: П.Красний

Примітка: Крім цього документу, який ми цитуємо як приклад, ми
можемо нагадати численні випадки відкриття важливих кредитів Міністру
Єврейських Справ.

Законом Директорії з 24 січня 1919 – 1 000 000 карбованців на потреби
Міністерства у Справах євреїв;

Декретом з 18 січня 1919 – 2 000 000 гривень для євреїв, що
постраждали від погромів у Житомирі та 1 000 000 гривень –
постраждалим в Бердичеві;

Декрет з 28 лютого 1919 – 1 000 000 гривень для видання єврейською
мовою «вибраного» з української літератури.

Декрет з 23 березня 1919 – 600 000 гривень – на єврейські школи,
300 000 гривень – для учнів-євреїв, що постраждали від погромів.

Декрет з 9 квітня 1919 – 2 000 000 гривень для євреїв Проскурова, що
знали погромів;

Декрет з 12 квітня 1919 – 2 000 000 гривень для євреїв, що постраждали
від погромів.

Примітка: 1 грн.=0,50 карбованця; в той час 1 грн.=1 австрійській кроні;
1 карбов.=приблизно 1 франку (ціна 1919 р.).

Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К. : Вид-во
ім. О. Теліги, 2001. – С. 80–81.

Додаток Н

Відозва Головного отамана С. Петлюри до українських військ, спрямована проти погромних дій

27 серпня 1919 року

Вояки Української Армії!

Українське Народне Республіканське Військо Наддніпрянщини і Наддністрянщини, з'єднане в одну Армію, побідним маршем іде наперед, розбиваючи ворога, з кожним днем здобуває все нові та нові простори України, звільняючи від грабіжників-більшевиків, і цим несе Українському Народові свободу, волю і надії на світлі дні державного ладу і порядку.

Большевицька анархія і безладдя, страшний червоний терор, панування черезчужок, каторжан, у яких немає нічого святого в житті, виснажили останні соки у нашого народу і залили наші степи річками крові невинних і сльозами людськими.

З дзвонами в церкві, з хлібом-сіллю, квітками і сльозами радості зустрічає стомлений, знесилений і обідраний Український Нарід вас, хоробрі лицарі, як визволителів з-під ярма і знущань большевицьких, і як плоть від своєї плоті, і як кров від своєї крові. Великий національний ентузіазм охоплює наш нарід при вашому вході в села і міста, і урочиста зустріч вас завжди чекає, а винувниками всього цього являєтесь ви, старшини і козаки Української Армії.

Славні і ніколи незабутні хвилини переживаєте ви в цей час, а з вами і всі народи, які живуть на терені українському.

Свята боротьба за визволення поневолених, незгладно на належність їх до тої чи другої нації, за панування правди і волі, народоправства і за самостійність нашої Республіки, – ось ваші ідеали в цій боротьбі.

Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунті самостійності нашої Республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого незалежного життя.

Але вороги наші не сплять і уважно слідкують за кожним нашим кроком, аби тим чи іншим вчинком внести розлад серед нас і цим пошкодити скорішому здійсненню змагань нашого народу.

Ті ж самі большевики вважають Україну спадщиною Москви, тільки різниця та, що раніш була спадщина чорної, а тепер червоної Москви.

Вони бачать, що прийшов уже кінець їх пануванню на Україні, бо сам нарід український повстав проти них, але вони не гублять ще надії на поневолення народу українського.

Провокацією, на яку вони витрачають величезні суми, вони хотять розкласти нас зсередини, підкуплюючи злочинний елемент, який підбурює

наших козаків до різних бешкетів і до погромів над невинним єврейським населенням, і цим хотять накласти тавро погромників на чоло лицарів, які несуть визволення всім народам на просторах України.

Цим способом наші вороги хотять роз'єднати українські і єврейські працюючі маси, шляхи яких дійсно зв'язані і мають за собою 300 років знущання і гніту російського царизму.

Наша Народня Армія мусить нести рівність, братерство і визволення українському і єврейському громадянствам, бо останнє активно підтримує Правительство У.Н.Р. Всі його партії, як-то: Бунд, Об'єднанці, Поалей-Ціон і Фолкс-Партей стали на ґрунті самостійности України і беруть участь у будівництві Республіки.

Я сам знаю, коли представники єврейського населення допомагали нашому війську і підтримували законну республіканську владу.

Вороги нашої державности – большевики розстрілювали і розстрілюють не тільки українське населення, але й єврейське, часто із останнього забирали останні засоби для життя.

З великою пошаною я ставлюся до тих жертв єврейського населення, які воно понесло на вівтар нашої Отчизни в цій боротьбі.

З донесення командуючих нашими славними дивізіями і корпусами і од державних інспекторів я знаю також про те, що єврейське населення допомагало нашим хворим і раненим, і діти євреїв обмивали кров з ран у наших козаків в шпиталях, наскоро улаштованих за 3–5 верст од бойової лінії.

Мене зворушили сльози подяки на очах наших козаків до євреїв за їх сердешне піклування і допомогу ближньому, і я з приємністю спостерігав, як козаки нашої армії ставили варту біля крамниць та склепів єврейських, охороняючи їх майно від грабунків.

Виправлення мосту єврейським населенням під Староконстантиновом, зруйнованого большевиками, в дуже короткий термін і допомога харчами, білизною теж говорять за лояльне до нашої армії відношення. Маю певність і тверду надію, що такі факти надалі будуть частішими з боку єврейського громадянства і принесуть користь, так потрібну в справі заспокоєння для нашого краю.

Міністер Єврейських Справ цілим рядом заходів вплинув уже на большевицькі кола єврейства, і вони вже не підтримують большевиків, бо бачать в цьому свою загибель. Разом з вами кличу єврейське громадянство йти з нами і всім допомагати нашому війську і правительству, і тоді можна сказати з певністю, що Правительство УНР і ви, його армія, справитесь з тою великою і відповідальною роботою, яку ви провадите, одночасно руйнуючи силу большевиків і творячи нашу самостійну Республіку, в якій кожний нарід має право вільного, спокійного життя.

СТАРШИНИ І КОЗАКИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ!

Українські [і] єврейські працюючі маси дивляться на вас, як [на] визволителів, і грядучі покоління не забудуть ваших заслуг перед цими народами, а історія з гордістю впише на свої сторінки моменти з цієї боротьби. Уникайте провокацій, а з провокаторами, хто сам чинить погроми, та підбиває слабіших від нас, будьте безпощадними.

Кара на смерть мусить упасти і на голову погромників, і провокаторів.

Більше карности і дисципліно-карности я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного.

Пам'ятайте, що ви є кращі сини свого великого народу, який хоче жити своїм самостійним життям і нікого не хоче поневолювати, а тому і ви, його військо, і надалі стійте непохитно на сторожі його інтересів і інтересів того, хто вам допомагає і благає вас і про його визволення.

Винуваті перед українським народом і республікою, незглядно на їх належність до тої чи іншої національності, понесуть саму тяжку кару по законах, які мають чинність на території Української Народної Республіки, а невинуватим ви мусите нести визволення з-під ненависного ярма большевицького.

Республіки і моя сердешна подяка і пошана вам за вашу лицарську хоробрість, завзяття і самопожертву, яку несете ви на вітар Отчизни, визволяючи од большевиків нашу Україну і всі народи, що її населяють, а тим самим і єврейський.

З Богом за велике і святе діло визволення народів з тяжкого ярма большевицького.

Головний отаман

[С.] Петлюра

Додаток II

Розповідь очевидця про погроми, безчинства і грабежі денікінців при захопленні ними м. Ніжина Чернігівської губернії і про тимчасове зайняття Ніжина червоними партизанами

Кінець вересня 1919 року

Товарищ, оставшийся в Нежине после ухода наших войск, а затем пробравшийся обратно, рассказывает о вступлении деникинцев в город. После дня безвластия, наконец, долгожданные гости добровольцы и казаки прибили к вокзалу. На вокзале к этому времени собралась радостно настроенная буржуазная и мелкобуржуазная публика. Вместо «галантных» и «любезных» офицеров из броневика и зшелонов высыпали казаки, татары, курды с криками: «Где коммунисты, комиссары и жида?» И тут же бросились грабить всех находящихся на вокзале. У всех без исключения были отняты часы, кошельки, кольца, а кое у кого и одежда. Затем погром перешел на город. В течение первых двух дней были ограблены почти все еврейские дома, причем забиралось все, имеющее хоть какую-нибудь ценность.

Этот грабеж был неожиданно для всех прерван налетом партизанского отряда полковника Крапивянского (коммуниста). Повстанцы овладели комендатурой, убили коменданта города Нежина полковника Лагодовского, человек 8 офицеров и около 40 человек казаков. Казаки, несмотря на то, что их было около 3000 человек, а повстанцев не более 200, в панике, без боя покинули город. Лишь через несколько часов опомнились и повели наступление на город. Повстанцев однако уж и след простыл. Войдя вторично в город, в ответ на налет деникинцы организовали избиение евреев. Убито больше 100 человек. После погрома, когда у евреев грабить было уже нечего, начались грабежи у русских. Для этого достаточно было указания какого-либо мальчишки, что здесь жил коммунист или комиссар, и квартира вместе с живущими подвергалась беспощадному ограблению.

В течение нескольких дней жизнь в городе совершенно замерла. Никто из жителей, за исключением гимназистов, записавшихся в добровольцы, не решался даже днем выйти на улицу.

У крестьян в течение двух недель казаки ограбили все до нитки.

Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. Т. 2 : Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол. : С. М. Короливский (отв. ред.) и др. ; под ред. С. М. Короливского. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 399–400.

*Додаток Р***Лист-подяка**

**командирові 4-ї Стрілецької бригади полковникові П. Шандрукові
від єврейської міської громади Озаринців Могилівського пов.**

3 червня 1920 року

У. Н. Р.
Міністерство Єврейських Справ
ОЗАРІНЕЦЬКА
Єврейська Громадська
УПРАВА
Червня 3 д. 1920 р.
Ч. 245
м. Озарінець на Поділлю

Пану Високошановному
Командирові 4-ї
Стрілецької бригади
полковнику Шандруку

Єврейське населення

м. Озарінець на Поділлю приносить Вам свою щирю подяку за те, що на протязі місячного перебування з Вашою славетною бригадою Ви весь час ішли на зустріч місцевого населення. 3 дня Російської революції ми ще так спокійно не жили як тепер. І Ваша бригада дійсно показала хто такий Український козак, котрий дуже гарно поведився з нами.

Бажаємо Вам і Вашим козакам найгарнішого успіху на фронті військових подій.

Голова Управи [підпис нерозбірливий]
 [печатка]
Члени [з підписи]
Духов. Рав. [підпис]
Секретар [підпис]

Оригінал. Рукопис.

*Додаток С***Лист міністра закордонних справ УНР
до міністра єврейських справ УНР***30 червня 1920 року**Копія.*

Кам'янець на Поділлю
30 червня 1920 р.
Ч. 530/1255.

Вельмишановний
Пане Міністр

Газета «Дейлі Гарольд» – орган крайніх лівих – від 22 травня містить таке повідомлення: «Комітет жидівської делегації в Парижу одержав вістки, що на Поділлю останнім часом учинилися страшні погроми жидів. Місто Балта цілком спалене».

До цього маю честь додати на увагу Вельмишановного Пана Міністра, що газета «Дейлі Гарольд» взагалі провадить антиукраїнську лінію і особливо гостро в зв'язку з польсько-українським союзом, так що винним за цю провокаційну звістку може бути не тільки Парижський Жидівський Комітет чи місцеві ворожі злочинні Україні громадяни, але також редакція цієї газети. Тому дуже важко було би, без огляду на те, звідки походить така провокаційна інформація, вияснити з боку Уряду і зокрема от Міністерства єврейських справ, що такі факти місця не мали (тим більше, що наші війська навіть не дійшли були до м. Балти) і що злочинні елементи, сіючи неправдиві вістки про Україну, чинять шкоду не тільки народові українському, але й єврейському.

Міністр Закордонних Справ [підпис] Ніковський.
Начальник Відділу Преси [підпис нерозбірливий]

*Додаток Т***Лист міністра закордонних справ УНР
до військового міністра УНР***2 липня 1920 року**Копія.*

№ 1310

2. VII – 20 р.

Вельмишановний Пане Міністр!

Нині закордонні дипломатичні представники в своїх докладах до Міністерства Закордонних Справ звертають особливу увагу на це, що справа жидівських погромів на Україні є одною з найважливіших справ при визнанні України державами Заходу. Для з'ясування цієї справи навести хоч би тільки голос п. Посла УНР в Лондоні, який в своєму докладі до п. Головного Отамана від 12. 2. б. р. пише: «...Найшкідливіше відбилось на відношеннях до нашого руху погроми... Відношення до єврейського питання є тепер ніби лакмусовий папір для культурних народів Європи та Америки... Правда, погроми, що поробила денікінська армія, богацько гірші, ніж погроми, що були весною 1919 р. І само собою розуміється, що ми тут, в Лондоні, робимо всі заходи, щоб з'ясувати це. Але цього мало; треба оздоровити наш адміністраційний апарат авторитетною деклярацією про твердий намір... Уряду... збудувати Державу силами всіх народів, мешкаючих на території України.

З огляду на вагу цієї справи бажаним було би – якщо, Ви Пане Міністр, вважаєте це відповідним – віднестись з Вашого боку до всіх частин Армії УНР і з'ясувати їх начальникам значіння і шкідливість не тільки погромів, але і взагалі протижидівських виступів і переслати Міністерству Закордонних Справ копію такого обіжника для оголошення його в газетах, щоби переконати світ, що не тільки Уряд УНР як такий, але і Військове Міністерство робить важливі заходи, щоби погроми більше не мали місця.

Можливе швидке надіслання копії такого обіжника, що зістане розповсюджений вкупі з проєктованою деклярацією Уряду УНР, дуже мене зобов'яже.

Міністр Закордонних Справ

Начальник Відділу Преси [підпис нерозбірливий]

Кам'янець на Поділлію

2-го липня 1920 р.

Ч. 539.

Машинопис.

Додаток У

**Наказ командувача
Окремої кінної дивізії полковника І. Омеляновича-Павленка
про коректне ставлення вояків до всіх національностей Галичини
та про особисту відповідальність командирів за будь-які безпорядки**

18 липня 1920 року

Копія

Наказ командуючого
Окремої кінної дивізії
18 липня 1920 р. м. Езержани
Ч. 9

Зараз дивізія знаходиться в Галичині, звідки представники місцевого населення мають тісний зв'язок з державами Європи. Козаки як дивізії, так і інших частин звикли під час партизанської боротьби на Наддніпрянщині поводитися з жидами так, як того бажалося кожному козаку зокрема. Не виправдовуючи ні з якого боку минулого, сурово наказую: з жидами Галичини поводитися точнісінько так, як і з рештою населення, тим більше, що галицькі жида були і є прихильниками Української справи як такої. Козаки, переходячи містечка та села, наводять своєю поведінкою жах на населення взагалі і на жидівство зокрема. Потрібно мати на увазі, що кожний найменший грабунок і кривда береться на рахунок, а по цим рахункам врешті прийдеться Державі нашій заплатити новими річками крові тих же козаків та старшин, бо грабунки населення взагалі і жидівства зокрема до цього часу являлися одною з сильних причин, завдяки яким затримується визнання культурним світом нашої Державности, з чим тільки і має прийти лад і спокій в нашій Україні, за існування і добробут якої ми тільки б'ємся. Частини дивізії мають зараз досить грошей на задоволення людей та коней, а тому рішуче наказую платити за всі заборані від населення харчові продукти та інші потрібні для існування частини річі. У випадку конечної потреби можуть вживатися реквізиції, але з кожного разу по окремому на те дозволу. Можливо допускати реквізиції, але ж ця реквізиція не мусить виглядати як грабіж, бо коли робитиметься реквізиція організовано рахуватимуться з частиною і буде поважати її як військову силу, а коли мають місце грабунки, то населення тільки жахається частин, яко розбишацько-грабіжницьких ватаг. Безперечно грабунками займаються поодинокі особи, які плямують цим не тільки свої частини, а Армію Українську в цілому і тим самим бруднять нашу святую ідею визволення замученого народу Українського. А тому наказую боротися з грабіжниками на рівних підставах з ворогами Українського народу. Ворог наш – російські більшовики – вживає героїчних заходів до знищення в корені грабіжництва у своєму війську, не дивлячись на те, що це військо має далеко більше рації як наше грабувати населення чужого йому краю, який вони використовують

тільки як багату країну, а нам зовсім не належить поводитися так, як ми поводимося зараз з населенням краю, який ми рахуємо своїм і який взяли визволяти з поневолення чужинцями. Насильствами та грабунками ми підніmemo проти себе наших же братів і дамо можливість нашому ворогові зайняти в серцях населення те місце, на яке ми претендуємо і на яке вимагаємо права усі – то ми замість боротьби з ворогом самі себе винищуємо і назавжди дискредитуємо нашу справу. Козаки бачили на свої очі як дякуючи тільки грабіжництву та насильствам не раз доценту було розбито далеко сильнішу від нашої – большевицьку армію, а також денікінську. Маючи на увазі зазначене, треба поміркувати над питанням: чи не буде того ж з нашою армією, бо ми дуже своїми вчинками нагадуємо бувших і сучасних наших ворогів.

Отже, виходячи з зазначених міркувань, наказую командирам частин і взагалі всім старшинам звернути максимум уваги на місце в дивізії явища – брутальну розправу з невинним мирним населенням, прикласти всіх зусиль, використовувати свій вплив на козаків, роз'яснити їм справу і завдання припинення грабунків і взагалі кривд населенню. На винуватців накладати найсуворіші кари, включно до віддання до Надзвичайного суду. Я яко командуючий дивізією не зупинюся ні перед якою найтяжчою карою за грабунки та насильство, не звертаючи ніякої уваги на те, який козак провинився, чи боєвий чи не боєвий, бо слава козака ж боєвого не дає йому права бути грабіжником, навпаки він мусить бути зразком моральності, лицаря і оборонця рідного краю та народу. За грабіжницькі вчинки мають відповідати не тільки винуватці, а і старшини. Рівно ж і командири частин будуть притягатися до відповідальності за бездіяльність та антиморальний стан доручених їм частин.

Для того, аби попереджувати грабунки, наказую в місцях розташування частин мати особливі патрулі під доглядом старшин і козаків чужих частин в районі розташування частин дивізії затримувати, перевіряти по документам їх право перебувати в даній місцевості.

Наказ цей оголосити всім старшинам і козакам дивізії, кожен старшина має розписатися в читанні цього наказу.

Оригінали підписали: командуючий дивізією полковник Омелянович-Павленко, т.в.о. начальника штабу поручник Силенко-Кравець.

З оригіналом згідно:

Т.в.о. начальника інспекторського відділу підполковник [підпис нерозбірливий]

Копія. Рукопис.

Додаток Ф
Лист Голови Директорії УНР Симона Петлюри
до міністра єврейських справ П. Красного з проханням
дати роз'яснення для зарубіжних єврейських кіл щодо
ситуації з єврейськими погромами в Україні

29 грудня 1920 року

Копія

Голова Директорії
 1459
 Грудня 29. 1920
 Тарнів.

До пана Міністра
 Єврейських Справ
 Копія Міністру
 Закордонних Справ

Від Посольства У.Н.Р. в Німеччині одержано відомости, що у всіх німецьких часописах починається добре зорганізована пресова кампанія проти української справи взагалі і Уряду У.Н.Р. зокрема за єврейські погроми. В цих часописах між иншим дуже яскравими фарбами малюються «звірства, що поповнені нібито нашими військами». Складається навіть чорна книга про ці погроми на ріжних європейських мовах.

Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, яких в дійсности не було, а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, провадиться особами, яким в цей час потрібно здискредитувати українське питання. Але-ж все таки не можна залишити без належної відповіді і пояснень тих закидів, які робляться в німецькій пресі нашій армії, нашому Уряду.

Як Член Уряду У.Н.Р., Ви самі мали змогу пересвідчитись, що відносини між нашою армією і населенням були дуже гарні. Ви не раз і самі мені про це говорили. Ви знаєте, що єврейське населення України було дуже задоволене вступом нашого війська в жовтні цього року, що з оголошенням відповідного торгу одразу почалось в країні рухливе торговельне мирне життя, що коли під натиском ворога ми залишали рідні терени, то єврейське населення, яке тільки мало змогу, прямувало за нашою армією, тікало від большевиків.

Якщо де може і траплялись випадки, коли офірою якого нападу був єврей, то в цьому були винні банди розбійників, яких після большевицького панування залишилось чимало і яких одразу не можна було знищити. Про погроми, про масові грабiжництва та вбивства мирного єврейського населення я нічого не знаю і навіть не припускаю, щоб це могло бути.

Отже прошу Вас, Пане Міністре, звернути на це свою особливу увагу і вжити відповідних заходів для припинення цього антиукраїнського походу, який може дуже пошкодити справі української державности, і мирному співжиттю українського і єврейського населення, яке утворилось на терені У.Н.Р.

Петлюра [в. р.]
 Посвідчую. Керуючий Справами М. Миронович [в. р.]
 З оригіналом згідно:
 За Начальника Відділу [підпис нерозбірливий]

Копія. Машинопис.

*Додаток X***Лист командувача Дієвою армією УНР
до міністра закордонних справ УНР***18 лютого 1921 року*

Командуючий
Дієвою армією
18 лютого 1921 р.
Ч. 16
м. Петроков

До Пана
Міністра закордонних справ

Армія УНР, починаючи з того часу, як вона в 1919 р. стала переходити на регулярний стан, не може взяти на себе відповідальности за ті вчинки, котрі робилися як окремими людьми, так і ріжними, нікому не підлеглими відділами проти власности громадян. Даже в важку хвилю відворотів в листопаді 1919 і 1920 р. ті бешкети, які в дійсности мали місця, траплялися лише тоді, коли частини відходили під ворожим навалом, а залишалися дезертири, до яких приєднувався місцевий бандитський елемент, який і займався бешкетами. Таким чином не може бути сумніву, що ніяких погромів Армія УНР не проводила. Окремі ж бешкети мали місця як в залишених при відворотах теренах, так і в запіллю армії і з ними весь час проводилася боротьба особисто [*так у документі. – Авт.*] в послідніх випадках і винні, як тільки була змога виявити їх, несли сувору кару.

А тому не мається ніякої змоги дати конкретну відповідь на цілком абстрактні звинувачення. Матеріялів про жидівські погроми в ділах армії не мається, бо ні одного погрома частинами армії зроблено не було. Коли в пресі були б приведені назви міст, в яких ніби то було вчинено погроми, або вказана назва частини, то тоді на кожне окреме обвинувачення, як на конкретний факт, можна було б дати цілком правдиву і докладну відповідь. Рахую, що таким чином, розбиваючи докладно кожне обвинувачення, тільки і можна боротися з піднімаємою в часописях кампанією. Відповідаючи на кожний приводимий часописями факт «погрома» цілком отверто, що в дійсності погрома не було, а може коли він і був, то там не було наших частин, ми скорійш підірвемо віру в такі обвинувачення, які після цього повинні будуть самі припинитися.

До цього можу додати, що боротьба з грабунками в часи відворотів уявляє з себе найважчу галузь праці начальників у всіх арміях. Навіть в арміях зі сталою організацією і певною дисципліною, яку мали армії держав, котрі боролися в Всесвітній війні, траплялися грабіжницькі вчинки, особливо в часі відворотів. Цілком зрозуміло, що справа гірше стоїть в молодих арміях, які при слабих кадрах мають більшість випадкового елемента, моральне обличчя якого після 3-х років

революційного стану, не весь час буває високим. Коли регулярна німецька армія, в складі якої майже не було ні жодного неграмотного солдата, грабувала дощенту бельгійських громадян, то можна лише дивуватися, що наша молода армія в більшості успішно боролася з грабіжництвом среди своїх вояків і та невелика кількість вчинків окремих осіб чи нікому не підлеглих відділів, лише яскраво підкреслює, що грабіжницькі вчинки весь час суворо прислідувалися командуванням армії, бо в іншому випадкові їх було б значно більше.

Генерал-Поручник
Т.в.о. Начальника Штабу
Генерального Штабу
Генерал-Хорунжий

[підпис] Омелянович-Павленко.

[підпис нерозбірливий]

ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 589. – Арк. 64–64 зв.

*Додаток Ц***Рапорт т.в.о. командувача дивізією генерал-хорунжого Яшніченка командувачу Армії УНР про вжиті заходи по боротьбі з погромами***6 квітня 1921 року*

Копія. Таємно

Ч. 879. 6 квітня 1921 року табор Вадовиця
Командуючому Армією У. Н. Р.

Рапорт

Згідно відношення начальника штабу Армії від 7 березня б. р. за ч. 226 і від 19 березня б. р. за ч. 242 доношу, що на заборону погромів, грабунків і взагалі якого б то не було свавілля в дивізії з боку командного складу дивізії було звернуто особисту увагу. Про дійсність цього можуть свідчити ті накази, які видані були як командиром дивізії, так і командирами частин дивізії. Якщо траплялись окремі випадки грабунків, то ці випадки були дрібними непорозуміннями між окремими вояками дивізії і населенням, при чому і про такі, навіть окремі випадки, були переведені доходженням з розпорядження відповідних чинників Армії. [...]

...Щодо заходів, які були прийняті командним складом дивізії, щодо припинення грабунків, погромів і ріжного роду свавіль, то про це можуть свідчити ті накази, які до цього додаються... Наприклад Гайсинсько-Брацлавський курінь 2-ої пішої бригади, згідно наказу по дивізії від 20/VII 1920 р. за ч. 57, за учинені ним грабунки та насильство був розформований. Таким чином видно, що проти грабіжників і погромщиків, які виявлялися в дивізії і які тим самим підривали авторитет Армії і української державности приймалися самі рішучі заходи до розстрілу на місці...

Т.в.о. Командуючого дивізією генерал-хорунжий Яшніченко. За начальника штабу поручник Енгельман.

Певно:

Т.в.о. начальника штабу 1-ої Запорожської Стрілецької дивізії
підполковник [підпис]

Копія. Машинопис.

Додаток III

**Рапорт т.в.о. командувача 1-ю Запорізькою стрілецькою дивізією
полковника Мазюкевича генералові Вовкові
про боротьбу проти погромних акцій**

4 березня 1922 року

Таємно

У. Н. Р.

Т. в. о. Командуючий

ДО ПАНА ГЕНЕРАЛА ВОВКА

1-ї

ЗАПОРОЖСЬКОЇ СТРИЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

4 березня 1922 р.

Ч. 92 / т

РАПОРТ

Стржалково

Згідно копії припису пана Головного Отамана, надісланому при надпису начальника Загальної управи військового міністерства за ч. 316 з дня 10 жовтня 1921 р., доношу, що докладних відомостей про факти припинення нашими частинами погромних акцій на терені України в даний мент доставити неможливо, дякуючи відсутности багатьох старих старшин дивізії, що брали безперервну участь в акціях, що проводила Запорозьська дивізія, починаючи з перших днів визвольної боротьби.

Шляхом запитів командирів частин дивізії та окремих старшин, вдалося зібрати невеликі по змісту, але правдиві відомости, про які й докладаю:

I. Відомости дані старшим старшиною збірної батареї дивізії сотником Гришко Григорієм:

а) під час керування батареєю при 1-й Запорозьській республіканській дивізії в 1918 р., коли частини Армії У.Н.Р. були на ст. Тальне, був випадок пограбування козаком батареї сотника Гришко – Касянюком селянина м. Тальне, прізвища котрого сотник Гришко не пам'ятає.

Козак Касянюк забрав у селянина 500 крб. грішми і 2 пари селянської білизни, що властиво й послужило аргументом обвинувачення козака Касянюка в грабїжництві.

Сотником Гришко козак Касянюк був арештований і відправлений до коменданта станції і разом з цим поданий рапорт командирові Богданівського полку призначення Військово-польового суду. Судом, зібраним у складі: голови полковника Кіріченка і членів: двох сотників, одного хорунжого і одного козака батареї винесено вирок: «Покарати козака Касянюка смертною карою через розстріл, а утримання його внести на погашення забраних грошей у селянина.

Суд складений був у день грабунку і через 12 годин козак Касянюк був розстріляний.

б) козак батареї сотника Гришко – Винник за ограбування і помордування місцевого жида в Галичині був сотником Гришко арештований і про вчинок його було донесено командирі 1-ої Запорозької стрілецької дивізії.

На рапорті командира дивізії була накладена резолюція: «Покарати злочинця по закону і донести».

Рапорт з резолюцією командира дивізії сотником Гришко був представлений командирі Кінно-горного артилерійського дивізіону, котрим було призначено Військово-польовий суд.

Зібраним Судом під головуванням полковника Красулі в складі 4-х членів – старшин, було винесено вирок: «Козака Винника покарати смертною карою через розстріл. Підстава: Наказ по дієвій Армії ч. 3».

Козака Винника розстріляно в селі Крилос у Галичині. Зазначений випадок трапився в 1920 р., коли Армія У.Н.Р. була на Дністрі в Галичині...

II. Відомости, дані командиром кінного Чорних Запорозжців полку полковником Дяченком Петром:

Під час останнього відступу кінних Чорних Запорозжців полк знаходився в складі Сводно-козачої дивізії осаула Яковлева. 18 листопада 1920 р. дивізія підходила до м. Проскурова з боку Деражні. По донесенням м. Проскурів було зайнято ворогом. Вирішено було вести наступ, але бійки не було, бо ворог довідавшись, залишив місто. Перший ввійшов до міста Волчанський драгунський полк, який розпочав погром жидівського населення м. Проскурова. До Волчанського полка приєдналися і решта частин дивізії.

Полковник Дяченко на чолі з полком був висланий з метою захвату (з початку операції) в бік Ружичної, завдяки чому й прийшов до м. Проскурова, спізнившись приблизно на годину. Штабу дивізії в місті вже не було, а частини дивізії Яковлева, що залишались ще, «господарювали» в жидівських мешканнях.

Полковником Дяченком зразу ж по вступі до міста було віддано наказ негайно припинити грабунки. Багато козаків інших частин дивізії було «випорото», і всі частини в скорому часі були виведені з міста.

Населення дякувало старшинам і козакам кінного Чорних Запорозжців полку...

Полковник Мазюкевич

Т. в. о. начальника штабу підполковник

[підпис нерозбірливий]

Оригінал. Машинопис.

*Додаток Ш***Донесення підполковника Армії УНР Поготовка
полковнику Садовському про захист українськими підрозділами
єврейського населення м. Волочиська від погромів***8 листопада 1922 року*

Таємно

Ч. 119/т

Полковнику Садовському

Під час відступу нашої армії в 1920 р. 21-го листопада в м. Волочиську, крім Українських частин скупчилися відділи генерала Перемикина, графа Паліна та осаула Яковлева.

Коли більшість українських частин перейшла річку Збруч, в м. Волочиську почалися грабунки та насильства над місцевим населенням з боку вищезгаданих відділів російських формацій. Під час цих ганебних подій було навіть кільканадцять смертей з боку цивільного жидівського населення Волочиська.

Від жандармерії були вислані патрулі, які й припинили цей погром.

Коли настала черга жандармерії залишити рідний терен, до мене прибула делегація від місцевого жидівського населення з проханням побути ще хоч трохи в місті, аби не лишити їх без захисту.

На прохання делегації для встановлення ладу й спокою в місті була залишена одна сотня жандармерії, котрій у деякій мірі й удалося стати на захист жидівського населення

Сотня ця оставалася в місті до останньої хвили, поки не перейшли на польський терен всі російські відділи.

Більше відомостей про погроми у мене нема.

Підполковник Поготовко

Поручник Скворців

Оригінал. Рукопис.

Додаток Ю

Витяг із листа пана інженера Єфрема Плюща до пана М. М. Ковальчука з Відня

11 листопада 1927 року

«Позавчора до мене на службі заходив п. Жуковський – руховик, рекомендований на службу А. В. Лукашевичем і Рановим, і зробив таку заяву: кілька днів тому до нього, а раніше до його жінки – українки звернулися жидівські посланці з пропозиціями їхати в Париж з метою давати свідчення в процесі Шварцбарта проти С. Петлюри, а саме – показати, що Проскурівська різня зроблена згідно розпорядження С. Петлюри. За це він, Жуківський, одержить 5000 доларів. Жуківський під час різні в Проскурові не був, – виїхав до Кам'янця П., але жиди переконують його підтвердити заяви коменданта Проскурова Петріва і коменданта Червоного Датського Хреста Пшанівського, котрі були свідками різні, а кілька днів пізніше чули, як С. Петлюра дякував виконавця різні Самусенка «за стисле виконання його (Петлюри) розпорядження». За це Петрів одержав чи має одержати від жидів 10 000 доларів, а Пшанівський значно більше, крім того Пшанівський має виголосити про це в Варшаві і в інших дуже великих місцях відчити з умовою, що половина чистого збору іде на його користь.

Жуківський просив у мене поради, як йому реагувати на ці жидівські провокації. Не знаючи ближче п. Ж., я йому відповів, що треба робити то, що йому підказує сумління; я б на його місці зробив про цю ганебну працю жидівську, про спокусу бідних людей продати свою честь і совість за велику суму грошей – заяву до У. Ц. К. особисто і листовно (на папері) до слідчого в цьому процесі, можна також оголосити в пресі українській, польській, московській, французькій, або навпаки прикинувся б, що згодився на їх пропозицію їхати до Парижу, взяв би гроші в повній сумі, а на суді показав чисту правду, хай жиди порадуються, бо з ними треба боротися їх же методами. Каже, що жиди не такі дурні і без гарантій гроші не видадуть. Обіцяв він зголоситься до Вас, п. Сальського, або Лукашевича, щоб докладно оповісти, як саме жиди його спокушали. На мою думку треба було б викликати його, а також його жінку, котра в Варшаві, і буває в У. Ц. К. і записати все, що вони знають про цю справу і надіслати до Парижу. Правда, жиди так всіх залякали, що люди без міцних переконань і великого національного почуття бояться виступати проти них, кажучи – «моя хата з краю, я нічого не знаю».

За згідність:

Член керівник секції правничої [підпис]

Секретар [підпис]

[Печатка, де міститься напис: «Український Центральний Комітет в Річі Посполитій Польській»]

Машинопис.